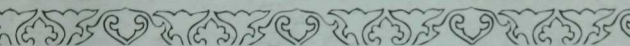


ISSN 0206-4189

КАЗАН УТЛАРЫ

2.2005





Жырчы Илхам Шакиров

Казан утлары Qazan utları

2005

2

(988)



ОЕШТЫРУЧЫЛАРЫ:

*Татарстан хөкүмәте,
Татарстан Язучылар берлеге,
редакциянең хезмәт коллективы*

БАШ МӨХӘРРИР

Равил Фәйзуллин

ИДARӘ

Харрас Әюпов

Зилә Вәлиева

Мөдәррис Вәлиев

Фоат Галимуллин

Тәлгат Галиуллин

Миркасыйм Госманов

Алмаз Гыймадиев

(җаваплы сәркатип)

Флүс Латыйфи

(баш мөхәррир урынбасары)

Мирза Мәхмүтов

Туфан Миннуллин

Хатыйп Миннегулов

Гәрәй Рәхим

Факил Сафин

Ренат Харис

Зиннур Хөсния

Розалина Шаһиева

Мөхәррирләр: **Мансур Вәли, Наис Гамбәр, Рәдиф Гаташ,
Марат Закир, Камил Кәримов, Рәфикь Юныс.**

Гамәли хезмәткәрләр: **Гөлзadə Бәйрәмова, Радик Вәлиев, Лилия Гатауллина,
Флера Сабирова, Тәгъзимә Шиһабиева.**

Исәп-хисап бүлгә: **Асия Рәхимова (баш бухгалтер), Эльвира Камалова.**

☎: 420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

☎: Баш мөхәррир — 92-38-60.

☎: Баш мөхәррир урынбасары — 92-36-49.

☎: Җаваплы сәркатип һәм компьютер үзәге — 43-56-12.

☎: Бүлекләр: шигърият, фән, сәнгать — 92-38-61.

☎: чәчмә әсәрләр, хатлар, әдәби тәнкыйть — 92-39-63.

☎: гамәли хезмәткәрләр — 92-39-65.

☎: Исәп-хисап бүлгә — 92-93-16.

☎: **Факс** — (8432) 43-56-12.

☎: **E-mail:** kasanutlari@telebit.ru.



КАЗАН УТЛАРЫ

ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ
ИЖТИМАГИЙ-СӘЯСИ ЖУРНАЛ



1922 ЕЛНЫҢ МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

Бу санда

ШИГЪРИЯТ ҺӘМ ЧӘЧМӘ ӘСӘРЛӘР

Фәнис ЯРУЛЛИН. Жан хөрлегә. <i>Шигърьләр</i>	5
Мәдинә МАЛИКОВА. Чәчкә балы. <i>Повесть</i>	10
Мөдәррис ӘГЪЛӘМ. Шигърь дигән утлы күмердән. <i>Шигърьләр</i>	72
Радик ФӘИЗОВ. Мәскәүләр. <i>Хикәя</i>	78
Илдус ГЫЙЛӘЖЕВ. Кыйбла якка тәрәз уям. <i>Шигърьләр</i>	85

ТАТАР ХИКӘЯЛӘРЕ ХӘЗИНӘСЕННӘН

Фатих СӘЙФИ-КАЗАНЛЫ. Крушниклар.	89
---------------------------------------	----

ДИСКУССИЯ: "БЕЗНЕҢ ЗАМАН ГЕРОЕ"

Айдар ХӘЛИМ. Сөз беләмсез кая барганны?	96
---	----

ЖЫРЧЫ ИЛЬҖАМ ШАКИРОВКА 70 ЯШЬ

Халкыбызның милли хәзинәсе.	121
----------------------------------	-----

СӘНГАТЬ

Мөһир АБДУЛЛИН. Уйна, дуслым, гармунныңы!	132
---	-----

ӘДӘБИ ТӘНҚЫЙТ

Равил ФӘЙЗУЛЛИН. "Чиклә чиксәзлек".	140
--	-----

ТАРИХ

Зәки ЗӘЙНУЛЛИН. Бар шундый бер авыл.	143
Венер УСМАНОВ. Эстәрлебаш "фантаз"лары.	145

СӘГЫЙТ РӘМИЕВНЕҢ ТУУЫНА 125 ЕЛ

Илшат ВӘЛИУЛЛА. Шагыйрьнең жан эзләнүе.	151
Чулпан ЗАРИПОВА-ЧЕТИН. Тормыш газәпләре.	162

ИСМӘГЫЙЛЬ РӘМИЕВНЕҢ ТУУЫНА 110 ЕЛ

Наис ГАМБӘР. Әдәбият хадиме.	165
-----------------------------------	-----

ХӘТЕР

Мәхмүт ӘХМӘТҖАН. Михаил Львов: кем ул?	168
Латин имласында уку күнекмәләре.	171

ФӘН

Адлер ТИМЕРГАЛИН. Миллият сүзлегә.	173
---	-----

ЖӘМИТ РӘХИМОВНЫҢ ТУУЫНА 70 ЕЛ

Нур ӘХМӘДИЕВ. Нефть бишегендә туган әдип.	177
Котдыйбыз.	178
"Казан утлары" архивыннан.	186
Берлекнең яңа әгъзалары.	188
Ижтимагий-мәдәни тормышыбыздан.	189

"Проза и поэзия": повесть М. МАЛИКОВОЙ "Цветочный мед" (окончание);
 рассказ Р. ФАИЗОВА "Москвич"; стихи Ф. ЯРУЛЛИНА, М. АГЛЯМА, И. ГИЛЯЗОВА.
 "Из сокровищницы татарских рассказов": рассказ Ф. САИФИ-КАЗАНЛЫ "Крушники".
 Дискуссия "Герой нашего времени": исследование и размышления А. ХАЛИМА о современной татарской литературе.
 "70 лет певцу И. Шакирову." "Народное достояние."
 "Искусство": статья М. АБДУЛЛИНА об истории татарской гармонике.
 "Литературная критика": статья Р. ФАИЗУЛЛИНА о творчестве поэта Р. Айтмета.
 "История": З. ЗАЙНУЛЛИН. "Есть такое село": В. УСМАНОВ. "Фонтаны Стерлибаша".
 "К 125-летию С. Рамиева": И. ВАЛИУЛЛА. "Духовные метания поэта";
 Ч. ЗАРИПОВА-ЧЕТИН. "Жизненные страдания".
 "К 110-летию И. Рамиева": Н. ГАМБАР "Деятель литературы".
 "Память": статья М. АХМЕТЗЯНОВА о поэте М. Львове.
 Навыки чтения на основе латинской графики.
 "Наука": А. ТИМЕРГАЛИН. "Словарь нации".
 Строки из писем.
 "Юмор-сатира": стихи Р. МАННАНА и М. САТТАРА.
 В номере отмечаются 75-летие ученого Ф. Хатипова, 70-летие Дж. Рахимова и 60-летие поэта Э. Мустафина.
 Из фотоархива журнала.
 Новые члены Союза писателей.
 Дневник общественно-культурной жизни.
 На наших обложках: Казанский театр юных зрителей—фото Н. ИСМАГИЛОВА; поэт Ирек САБИРОВ.

IN THIS ISSUE:

«Prose and poetry»: story by M. MALIKOVA «Flower honey» (Ending);
 Story by R. FAIZOV «Muscovite»; verses by F. YARULLIN, M. AGLYAM, I. GILYAZOV.
 «From the treasury of tatar stories»: story by F. SAIFI-KAZANLY «Krushniki».
 Discussion «Hero of our time»: research and reflections by A. HALIM about modern tatar literature.
 «70th anniversary to the singer I. SHAKIROV.» «National property.»
 «Art»: article by M. ABDULLIN about the history of tatar harmonic.
 «Literary criticism»: R. FAIZULLIN reviews the book by the poet R. Aymet «Black-alder's time cold»
 «History»: Z. ZAINULLIN. «There is such village»; V. USMANOV. «Fountains of Sterlibash».
 «To 125th anniversary of S. RAMIEV»: I. VALIULLA. «Spiritual hesitations of poet»;
 Ch. ZARIPOVA-CHETIN. «Vital sufferings».
 «To 110th anniversary of I. Ramiyeva»: N. GAMBAR «Figure of literature».
 «Memory»: article by M. AHMETZANOV about poet M. Lvov.
 Skills of reading on the basis of latin diagrams.
 «Science»: A. TIMERGALIN. «Dictionary of nation».
 75th anniversary of scientist F. Hatipov, 70th anniversary of Dj. Rahimov and 60th anniversary
 of poet E. Mustafin are announced in review.
 From photoarchive of magazine.
 Diary of public-cultural life.
 On our covers: Kazan theatre of young spectators: photo by N. ISMAGILOVA ; poet Irek SABIROV.

★ Авторлар фикере редакция фикере белән туры килмәскә мөмкин.
 ★ Редакциягә килгән кулъязмалар рецензияләрни һәм кире кайтарылмый.
 ★ Басмаханә гаебе белән киткән житешсезлекләр өчен редакция җавап бирми, брак журналлары алыштыру мөмкинлеге юк. Алар хакында 19-44-61 телефоны белән басмаханәнең техник контроль бүлегенә хәбәр итәргә кирәк.

Журнал редакциянең компьютер үзәгендә җмелды һәм битләргә салынды.
 Басарга кул куелды 24.01.2005 ел. Офсет ысулы белән басылды. Кәгазь форматы 70X108/16.
 Учетн.-изд. табак 14,2. Басма табак 12 (16,8). Тиражы 7011. Заказ А-23.
 Журнал Татарстан Республикасының Мәгълүмат һәм матбугат министрлыгында теркәлгән.
 Теркәлү таныклыгы № 7.

«Идел-Пресс» полиграфия-нәшрият комплексында басылды.
 Казан, Декабристлар урамы, 2



Фәнис
Яруллин

ЖАН ХӨРЛЕГЕ

Ике тавыш

Язган шигырьләрем ошамаса,
Кәгаземне атам йомарлап.
Очалмаган кошлар тавышы белән
Ята кебек алар кыйгаклап.

Йөрәкләргә килеп бәрелә дә
Әриүләрдән туган бу тавыш —
Һич көтмәстән кайнар божра булып
Тынны буа башлый бер сагыш.

Әйтерсең мин хисләремне түгел,
Көннәремне ertyп ыргытам.
Болай да бит гомер шундый кыска,
Болай да бит гомер бер тотам.

Ә идәндә йомарланган кәгазь
Һич кимеми, никтер ул арта.
Күккә карыйм, кошлар тавышы булып
Шат авазлар керә колакка.

Ике тавыш ике якка тарта,
Үткәннәрнең тавышы көчләрәк.
Шушы тавышларның тартышыннан
Бер ярылыр ахры бу йөрәк.

Фәнис ЯРУЛЛИН (1938) — Татарстанның халык шагыйре; Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты. Кулсанлы шигырь, проза, драма өсәрләре һәм балалар өчен китаплар, шул исәптән биш томлык "Сайланма өсәрләр" авторы. Казанда яши.

Бүләк

Бер кош, килеп минем тәрәзәмә,
Шундый матур итеп сайрады.
Безнең авыл кошы булды ахры,
Моңы йөрәкләрне айкады.

Тәнемдәге бөтен күзәнәкләр
Уяңдылар кинәт бу моңнан.
Юмарт жыллар армый ташып торды
Мең чәчәкнең исен болыннан.

Әйтерсең дә авылыма кайттым,
Баш әйләнеп китте хуш истән.
Рәхмәт, кошкай, моңнар өләшкәндә
Калдырмадың мине өлештән.

Көтмәгәндә гүя бүләк алдым,
Бүләкнең дә шундый зурысын.
Ныграк ачийм әле тәрәзәмә,
Якты язлар өемә сыенсын.

Күкрәгемә язлар оя корсын,
Гел үз итеп, һәрчак яратып.
Иң беренче яшеннәрен язлар
Йөрәгемнән алсын һәрвакыт...

Мин ирекле сайрар кош идем,
Оча идем биек-биектә.
Яңгырый иде минем тавышым
Еракларга — зәңгәр саф күктә.

Жырладым гел сөю турында,
Тугайларда, иген кырында.
Сагыш, моңга урын юк иде
Тавышымда, минем жырымда.

Жырлап йөргән чакта иректә,
Эләктем мин алтын читлеккә.
Әйдә жырла, жырла, диделәр,
Аларыма гөлләр өйделәр.

Теләсәм дә жырлый алмадым,
Жырсыз атты хәтта таңнарым.
Тик иректә, бары иректә
Омтылды шул минем жаннарым.

Аңламады мине кешеләр,
Минем жырым туды иректә.
Ә иректә жырлап үскән кош
Жырлый аламыни читлектә?

Жан хөрлөгө

Тормышта гел шулай булып тора:
Көтөлмэгэн эшлэр чыгып тора.
Менэ-менэ эшлим дигэн эшне
Көтмэгэне бэрөп егып тора.

Юкка чыга корган уй-хыяллар,
Вэгдэлэрөң үтэлмичэ кала.
Әкрен-әкрен суыра сине язмыш
Үзенең кысқан кочагына таба.

Без ирекле, без хөр, дип йөрибөз,
Алданабыз шулай гомер бакый.
Гел ирекле берни юк бу жирдә —
Вакытынан алда таң да атмый.

Ә шулай да үз сукмагы белән
Атлап бара кеше көнө-төнө.
Тормыш кысанлыгы ера-ера
Алга таба илтә жан хөрлөгө.

Ярдәм сорап

Авырдыклар билне бөккән чакта
Нинди генә уйлар килми башка;
Кайвакытта ирләр генә түгел,
Елый таулардагы каты таш та.

Давыл йота көчлө бөркетләрне,
Һаваларда калмый эзләрә дә.
Күз яшьләрә яна... шарт-шорт итеп,
Яшеннәрнең утлы күзләрөндә.

Зәңгәр күктә жилләр чайкаса да
Агарталмый кара болытларны.
Жылыталмый учак уты ғына
Эчкә оялаган суыкларны.

Жирдән, судан, ерак галәмнәрдән
Кеше күнелә күпкә катлаулырак.
Тынгысыз жан сакта тора һәрчак... —
Тик Алладан ғына ярдәм сорап.

Бөтен нәрсә тора бәхеттән,
Бәхетәң булса — була барсы да:
Биек-биек алтын сарайлар
Килеп баса синең каршыңа.

Килә байлык, килә дәрәжә,
Нәрсә алма — шуннан уңасың.
Мәжлесләргә барсаң әгәр дә —
Һәрвакытта түрдә буласың.

Кайгылардан башың иелми,
Күкрәк киереп горур йөрисең.
Биекләккә бәхетең меңгерә,
Зур көч куеп үзең менмисең.

Бар да тора, әйе, бәхеттән,
Бәхетлеләр очмый тәхеттән.
Тик бәхетне каян аласы?
Шуны белми адәм баласы.

Эзли жирдән, эзли күкләрдән,
Кайдан уза бәхет юллары?
Кешегә бит күп тә кирәкми,
Бәхет кенә кирәк нибары,
Бәхет кенә кирәк нибары.

Үрләрнең иң биегенә басып,
Ал яулыгың болгап жылләрگә —
Омтыласың күкләр киңлегенә,
Теләгәндәй очып китәргә.

Хыялларым белән урап алам
Сыгылмалы, нечкә билеңнән —
Алып китәм сине мәңгелеккә
Балачагың үткән илеңнән.

Илтеп куям таныш түгел жиргә,
Мәхәббәт һәм яшьлек иленә.
Килеп керү белән пар сандугач
Килеп кунар синең иненә.

Жырлап торыр алар сөю жырын,
Моңнар тулыр синең жаныңа.
Чәчәкләрнең барлык төре булып,
Теләгәннен сайлап ал гына.

Яшьлек иле — ул гүзәллек иле,
Анда ага кәүсәр чишмәсе.
Учларыңа алып аның суын,
Тәмләп кенә шуны эчәрсен.

Тамырларың буйлап ага башлар
Татылмаган серле кайнарлык.
Әйтсәң иде: монда үткән көннең
Һәр мизгелен бәхет санарлык.

Юк инде

Мәхәббәт сүзендә мең төс бар,
Мәхәббәт сүзендә мең хис бар;
Юк инде сөюдә янасы,
Хисләрне төсләргә манасы.

Болында мең төрле гөлләр бар,
Гөлләрдә мең төрле серләр бар;
Юк инде серләрне ачасы,
Ябылган болыңнар капкасы.

Төинэрдэ мең төрлө балкыш бар,
Күллэрдэ мең төрлө ак кош бар;
Юк инде, йөзэлмим күллэрдэ:
Зур гомер утыра иңнэрдэ.

Як-якка күпмө юл сузылган,
Йөгөрэ-йөгөрэ уз шуннан;
Юк инде, юк инде, юк инде —
Узасы юлларым узылган.

“Аерса безне аерыр
Бары тик үлөм генэ” —
Шулай дигэн идең берчак
Жан өрөп күнелемэ.

Аерылдык. Икебез дә
Әлегә исән-саулар.
Араларда үлөм түгел,
Арада тора таулар.

Карыйм, карыйм — күрә алмыйм
Һавадан кошлар эзен...
Ярый әле үткенлеген
Жуймаган күңел күзем:
Кошлар юлы — ап-ак агым,
Агымда яшьлек чагым.

Син, яшь былбыл.
Сайра бер дә тынмый,
Яңгыратып кара урманны.
Күтәр әле күкләр биегенэ
Авырайган безнең уйлары.

Якынайсын бераз кояшкарак
Безнең хисләр, безнең өметләр.
Болытлардан югарырак булайк,
Көнләшсәннәр әле бөркетләр.

Көнләшсәннәр офык артындагы
Каф таулары — экият таулары.
Биеклекләр, чиксез киң офыклар
Кайнарласын безнең каннары.

Күтәр, былбыл, күтәр жырын белән,
Безнең жаннар менсен биеккә.
Без бит бары хыял белән генә,
Хөр жан белән генә иректә.



Сәсмә әсәрләр Чәчмә әсәрләр

Мәдинә
Маликова

ЧӘЧКӘ БАЛЫ

ПОВЕСТЬ

* * *

Ике сәгатьтән ул, “Газел”енә утырып, капитан язып биргән йортны эзләп тапты.

Моннан утыз еллар элек, бу якның такыр кырларында иркенләп зур-зур заводлар сала башлагач, алардан читтәрәк, элекке кара туфраклы басуларда яна урамнар сузылып, аларның ике ягына бишәр-тугызар катлы озын-озын панель йортлар торып басты. Яшь каланың һиммәт фатирларына башлыча тирә-як авыллардан килгән крестьян балалары кереп урнашты.

Яна нигездә торгызылган ак кала иде бу, анда яшәү рәхәт, тормыш мәгънәле, хезмәт нәтижәле, халык намуслы булырга, ә балалар тәүфикылы булып үсәргә тиеш иде. Һәрхәлдә шәһәрнең планнарын коручылар да, шаулап-зыңлап торган заводларны, озын-биек торак йортларны торгызучылар да шуна ышаналар, якты киләчәк, мул тормыш турында хыялланалар иде.

Баштарак шулай булды да. Ләкин менә хәзер илдә болгавырлык, хакимият үзгәрдә, ясап чыгарган машиналарны сатып алучы кимедә. Шунан өстенә заводларның берсе дөрләп янып китте. Менләгән халык эшсез калды. Кайчандыр балкып торган йортларга өметсезлек, фәкыйрьлек кереп оялады.

Машинадан төшөп, подъезд ишеге төбенә килеп баскач, Гамил тукталып торды. Көрән буявы шадраланып купкан, ertyк-портык, вак-төяк кәгазь кисәкләренә язылган игъланнар һәм алардан калган жием эзләре белән чуарланган ишек ана күнел кайтаргыч ямьсез булып күренде. Бу ишек артында утыз алты гайлә яши. Алар монда эштән арып кайткач ял итәләр, хәлал ярларын назлылар, балаларын сөеп үстерәләр. Бәйрәмнәрен куанып үткәрәләр, хәсрәт килгәндә шушында юаныч табалар. Нишләр алар кереп-чыгып йөри торган юлларын берәз тазартмыйлар, рәткә китермиләр икән? Барысының да куллары корымагандыр лабаса! Күбесе авылдан чыккан халык бит үзләре. Ә авыл жирендә халык берсеннән-берсе уздырып ихатасын бизи. Иртән көтү куагач та, ин элек ишегалдын, капка төбен себереп куя. Һәр яз килүгә, өйне юып чыгаргач, тәрәзә борысларын агарта, өй түбәсеннән калкып торган моржаларны акшарлый. Өй түрендә, бакчасында гөлләр үстерә.

Сабан туйларында иң матур ихаталар өчен бүләкләр бирелә. Анда инде Гамилнең олы улы Жәмил өлешсез калмый, чөнки ул ел саен ниндидер бер яналык уйлап чыгарып, йә капка өстенә челтәрлә түбә ясап, йә борысларны үзенчә чуарлап буяп куя.

Ахыры. Башы узган санда.

Авылда андый малайлар бер Жәмил генә түгел.

Тик нигә сон авыл балалары шәһәр фатирына кереп урнашуга бу тәртипне оныталар һәм матур гадәтләреннән бизәләр? Бетон тартмага охшаган фатирларга кереп урнашкач, нинди үзгәрешләр була адәм баласынын күнелендә? Үзләре яшәгән төшкә бу хәтле игътибарсызлык каян килә, арусызлыкка, затсызлыкка ничек түзәләр?

Күрәсен, бер-бер хикмәте бардыр монын. Уртак малны эт жыймас, ди мәкаль. Йөзәрләгән гаиләләрне бергә жыйган түбә астында уртак милекнен иясе юк.

Шәһәр белән авыл арасында күп тулганган, әле берсендә, әле икенчесендә яшәгән Гамилнең күзенә бу асрата нык бәрә һәм уйландыра. Оешып яшәү адәм затынын табигатенә бик үк туры килеп бетмидер, күрәсен. Андый жирдә, мен күз алдында, ул яхшырырга тиеш иде кебек, ләкин ни өчендер бик еш кына яхшылыктан бигрәк яманлык өскә чыга. Шәһәр йортларынын авыл абзарларына охшаган ишекләре шуның бер дәлиле кебек тоела.

Авыл өйләренен кечкенә тәрәзәсеннән караса, хужа ин элек үзенен ишегалдын, бакчасын, сыерын, тавыгын күрә.

Кала йортларынын зур тәрәзәләреннән шау-шулы урам, кин басу аша сузылган олы юл күренә. Зур тәрәзәләр, иркен дөнья, ләкин кеше аны үзенекә дип белми, үзен анда хужа итеп тоймый.

Анын бар дөньясы—үз фатирынын ишеге артындагы жан башына бирелгән жиде квадрат метрда. Бер карават белән өстәл куярлык урын. Иркен калада кешегә урын тар.

Байлар моны яхшы анлый, шәһәр читендә иркен ихаталы йортларда яши.

Кыршылган ишек каршында тукталып калган Гамилнең башында менә шушындый уйлар айналды. Алда торган очрашу хакында исә уйларга курка иде ул. Кем ул Макар Харитонов? Нигә анын сурәте дә, тавышы да бәгырьне телә?

Бу сорауга җавап менә шушы ишек артында иде. Безнең бу охшашлыгыбыз табигатьнен бер шаяруы гына булса ярар иде, диде акыл. Юк, бу һич тә шаяру гына түгел, монда хәлләр бик житди, бик якын, бик газиз кешен ул синең, диде тигезсез типкән йөрәк.

Гамил тирән итеп сулыш алды да тапталып изелгән бетон бусага аша эчкә атлады.

Ак түшәм корым таплары белән чуарланган—малай-шалай шулай шаяра, торган жирен пычратудан тәм таба. Баскыч мәйданчыгында тәмәке төпчекләре, янган шырпы калдыклары, трамвай билетлары аунап ята. Күлгәлә почмакта, өске катлардан чүп-чар төшерә торган юан торба артындарак, вак-вак көпшәчәкләр шөйләнде. Гамил якынрак килде. Шпришлар икән. Наркоманнар ташлап калдырган. Бу йорттагылар эшеме, әллә төнлә читтән килеп, монда мингерәшеп ятканнармы? Ярый ла, читләр булса...

Гамил өчен бу бик мөһим тоелды.

Харитоновларның фатиры тугызынчы катта иде. Лифт куышынын көрәнсу стеналарына пәке белән сызгалаганнар, сагыз калдыклары сылаганнар. "141" дип язылган фатир янына килеп басканда, Гамилнең йөрәге шашыл тибә иде. Ишек ямьсез конгырт буяуга манылган, кырылларына тигезле-тигезсез киез ябыштырылган...

Кайчандыр ак булып, шырпы утыннан көеп каралган, кыйшайган төймәгә кат-кат басты ул, тик зынгылдау тавышы ишетелмәде. Кынгырау эшләми иде, ахрысы, ишекне йодрык белән төяргә туры килде.

Ниһаять, эчтә аяк тавышлары ишетелде.

—Кто там?

Газим тавышы иде бу.

—Кто там?

Бу юлы тавыш үсмерләрчә нечкәрәп, киселеп куйды. Газим иде бу, Газим...

—Геннадий Харитонов өйдәме?—дип әйтергә мәжбүр итте үзен Гамил.

—Юк, өйдә түгел. Ә нәрсә?

Малайның тавышында усал сагаю чагылды.

—Без синең әтиң белән бергә эшләгән идек,—диде Гамил—Заводтан мин.

—Хәзер ачам.

Йозакта ачкычның борылганы ишетелде. Менә ишек ачылды, каршыга тельняшка кигән үсмер чыгып басты.

Участковый Ринат күрсәткән карточкадагы малай иде бу. Газимнен сынары... Керфек сирпүгә, шушы охшашлык күзгә ташланды. Аннары гына аерымлыклар күренә башлады.

Бу малай буйга калкурак. Карашында—ятсыну галәмәте. Ә кыска, куе керфекләр белән уратылган кара күзләре Сәгъдиянеке... Менә ул, ни кирәк сина, әйт сүзенне, дигәнне аңлатып, чыгынкы ияген өскә кагып куйды. Нәкъ Газим төсле итеп... Улыннан күргәч кенә, Гамил үзенә дә шундый гадәтә бар икәнән белгән иде.

Ул, карашын аска төшереп, малайның ишек кырына ябышкан кулына карады. Киселмәгән тырнак асларына кап-кара булып кер утырган. Тырнаклар яссы, кин, нәкъ ярымтүгәрәк ясап уелган. Гамил тырнаклары... Малай да күзен аның карашы артыннан йөртә иде, ул да башта үзенә бармакларына, аннары Гамилнең кулына карады. Аның йөзөндә аптырау галәмәтләре чагылды. Ни кирәк бу абзыйга?

—Керергә ярыймы?

—Әйттем ич инде, әти өйдә түгел.

—Синнән бер нәрсә сорыйсы бар иде.

Малайның туры кашлары арасында сыр хасил булды, иреннәре турсайды.

—Сора.

—Бусага аша сөйләшәсе килми иде шул,—диде чакырылмаган кунак йомшак итеп, елмаерга тырышып.

Малай сүзсез борылып эчкә керде, Гамил ана ияреде.

Участковийдан Харитоновларның ничә баласы барын сорарга башына килмәгән икән. Буш куллы иде ул. Хәзер менә үкенеп куйды: бүлмә ишегеннән ана, бармагын авызына кабып, ясле яшендәге кызчык мөлдәрәп карап тора, мөгаен, күчтәнәч өмет итә иде.

Борынга ачылган көбестә шулпасы, сасы оекбаш исе бөрелде. Ваемсыз һәм унмаган, тормышына кул селтәгән кешеләрдә генә була торган авыр ис иде бу.

Бердәнбер бүлмәнән ишеге ачык—аннан да фәкыйрьлек күзгә бөрелде. Дивар буенда—диван, жәел торган кәнәфиләр, уртада өстәл, чүпрәге ertyлган урындыклар. Каршы якта, артсыз урындыкларның икесен бергә тотыштырып, иске телевизор куелган.

Гамил бүлмәгә керүне яхшысынмады, аш бүлмәсенә узды. Анда, тузан сарган төрәзә төбөндә, былтырдан калган яран гөленен яфраксыз сынар сабагында, йөрәк ярасы кебек кып-кызыл чәчәк тәлгәше балкып утыра, ашъяулыксыз өстәлдә вак балык сөякләре, колбаса кабыклары ята, корымга каткан майлы таба тора.

Гамил, буыннары хәлсезләнгәнән тоеп, артсыз урындыкка утырган иде, егылып китә язды. Каршында басып торган малай ана урындыкның чәрәксез икәнән әйтергә уйлап та карамады. Киресенчә, таныш күзләрдә таныш булмаган усал кинәнү чагылып узды. Бөрелүдән түгел, шул карашның пәке кебек телүеннән йөрәк турындагы жәрәхәт тирәнәйгән кебек булып китте.

—Син, егет кеше, нишләп моны төзәтеп куймыйсын?—дип сорады ул коры гына.

—Ә нәрсәгә?

Чыннан да, бу урындыкны каккалап куйганнан гына йортка кот керәсе юк иде.

—Исең ничек әле синен?

—Макар.

—Макар, димәк. Харитонов малае...

—Нишләп малае? Мин үзем Харитонов!

—Үзен Харитонов дисен. Димәк, син монда хужа кеше. Ундүрт яшен тулгандыр бит инде?

Йөрәге сулкылдап сызласа да, Гамил моны тыныч тавыш белән әйтергә тырышты.

—Ә нәрсәгә ул сина?

—Тулып житмәдемәни әле?

—Сина барыбер түгелмени?

—Ә беләсенме, мин кем?

Бу юлы малайның күзеннән кызыксыну чагылып узгандай булды. Ләкин ул сер бирергә теләмәде.

—Кем булсан да миңа барыбер.

—Мин психолог, беләсен килсә. Менә хәзер мин, сиңең йөзөнә карап, күп нәрсәне әйтә алам.

Монысы егеткә бөтенләй ошамады.

—Нәрсә әйтәсен? Нәрсә?—диде ул тавышын күтәрәп.

—Сина ундүрт тулып житмәгән әле... Мин сиңең туган көнөнне дә әйтә алам...

Малай берәз сүрелгәндәй булды.

—Шуннан?

—Туган көнөнне уйла әле... Мин сиңең уйларыңны укыйм...

Малай ана туры кашлары астыннан сөзеп карады.

—Син августта тугансын...

Малайның карашына Сөгдиягә хас булмаган катылык, карангылык ингән, ләкин ихласлык барыбер сакланган иде... Ул дөшмәде, тик күзләре—ишеткәннен хак икән раслады.

—Ундүртенче числода... Төнгә сәгать унбер тулып унбиш минутта... Авырлыгын өч кило алты йөз грамм булган... Буен илле дүрт сантиметр...—диде Гамил иреннәрен чак хәрәкәтлөндереп.

Ул бу саннарны бик яхшы хәтерли... Беренче бала туу шатлыгы, аннары бала алып килгән бәхетсезлек аларны хәтергә кызган тимер белән уеп куйгандай иткән иде. Саннары кабатлавының сәбәбе шул: ул әле һаман шикләнә иде... Кара күзләр азыми дөньяда?... Кыска, ярымай булып уелган тырнаклар азыми? Бер-берсеннән аерып булмас дәрәжәдә охшашлар да житәрлек... Тавышларын бутап булырлыклар да очраштыргалый...

Ләкин малайның күзләре аның сүзләрен раслады. Карашы каты булса да, алдый белми иде шул...

—Мин сиңең каның ничәнче группа икәннән дә беләм.

—Ну и что? Өченче группа минем.

—Ә беләсенме, минем дә өченче группа бит. Кан бер икән бит безнең...

—Андай кеше күп ул, өченче группалы!

—Ә беләсенме... син бит... син бит...—дип ни әйткәннән үзе дә аңлап житкермичә кат-кат кабатлады Гамил...

Нәкъ шул минутта тышкы яктан шау-шу ишетелде. Ишек киң ачылып, аннан ярым пеләш, ярым чал башлы, битен төссез төк баскан, озынча көлсү чырайлы, арык сынлы, салмыш адәм килеп керде.

—Кунак бармыни әле бездә?—диде ул чалыш елмаеп.—Исәнмесез. Әллә күзем начараеп китте, танымыйм әле мин сезне.

—Гамил мин.

—Заводтанмы? Эшкә чакыралармы әллә?

—Юк, мин башка жирдән... Бүтән йомыш белән...

Хужа Гамилнен кызыл пәриләр төшерелгән кара күлмәгенә текалде, шуннан аның кемлеген чамаларга тырышты булса кирәк. Аннары өстәл тирәсен күзе белән капшап чыккандай итте, шешә-мазар күрмәгәч, йөзеннән елмаю галәмәтләре качты.

—Мин... Мин малай турында сөйләшмәкче идем,—диде Гамил.

—Макар турындамы?

Сәрхүш борылды да йодрыгы белән малаена кизәнде:

—Нинди кабахәтлек эшләден әле син тагын? Нәрсә урладың?

Малай житезрәк икән, жәлт итеп аска иелде дә, бүлмә ишеге артына ышыкланды.

—Син нәрсә?..—диде ул шыншып.—Кем урлаган? Башта сора!

—Күрсәтермен мин сина, дунгыз баласы!

—Туктале син, агайне,—диде Гамил.—Син Геннадий исемле бит әле...

—Геннадий шул. Мондый малай белән үз исеменне онытырсың.

—Мин бу малай турында түгел... Мин үз малаем турында... Дөрөсрәге... икебезнен дә малайлар турында...

—Синеке дә шул юлда йөримени?

Бу сорау Гамилнең колагына эленмәде, ул аның эчке мәгънәсен аңламады.

—Безгә утырып сөйләшәргә иде,—диде.

—Соң, нишләп монда торабыз. Әйдә, залга...

Алар олы бүлмәгә кереп, диванга янәшә утырдылар. Макар коридорга шылды. Кызчык әтисенәң тезенә сарылды.

—Кызым, бар китеп тор әле,—диде Геннадий.—Анан озакламас, кайтыр. Бар, кухня тәрәзәсеннән карап тор. Хатын, Эльза, юл буге кафесында эшли минем,—диде ул аннары мактангандай, Гамилгә таба борылып.—Балалар ач түгел! Гайбәтчеләр ни генә сөйләсә дә!

Гамил артык сүз алмады. Әйтәсен әйтергә дә, тиз генә хәл итәргә... Ул, буа өстеннән салкын суга сикергәндәй, тын алды да, алгарақ иелеп, коридорда посып торган Макарга ишетелмәсен өчен пышылдап:

—Макар—минем малай,—диде.

Геннадий, ялгыш ишеттемме әллә, дигәндәй, хәйран калып ана текәлде. Зәп-зәңгәр икән күзләре, кашлары да дугаланып бөгелеп тора... Таныш күзләр, таныш кашлар. Жанга якын йомшак караш, аңламаудан килеп чыккан кыюсызлык галәмәте...

—Миңа кара, ана кара... Үзәң дә аңларсын... Кемгә охшаган ул? Синамы? Минамы?

Геннадий ишек ягына карады, аннары Гамилгә.

—Чыннан да...—диде.—Үзем дә гомер буге аптырап йөрим. Чит орлык икәнә әллә каян күренеп тора. Ә хатын, өстерәлчек, дөресен әйтми! Синнән башканы белгәнәм юк, дигән була! Сина чыкканда, кыз идем бит, ди! Мин әйтәм, бер ачылган капкадан чит жил керткәнсендер! Тәки шигем хак булган икән...

Бу урында башка берәүнең башына шундый уй килсә, сикереп торып, чакырылмаган кунагының якасына ябышыр иде. Сугып жибәрер, тибеп очырыр, измәсен изеп ташлар иде. Чын ир булса. Эмма Геннадий кузгалмады, алга сыгылып, авыр башын чайкады, тешләрен шыгырдатты.

—Әйтәм аны, бүре баласыдай гел урманга карый! Чит кан булганга икән...

—Туктале, мин аңлатып әйтә белмәдем бугай,—диде Гамил.—Минемчә... бездә синен малай үсә.

—Анысы ни дигән сүз инде тагын?

—Безнен балаларны бала тудыру йортында бутаганнар...

Бу сүзләр башка төшкән таш кебек тәэсир итәргә тиеш иде кебек. Ләкин сәрхүшнән зәңгәр күзләрендә гажәпләнү, аннары үзенә бер жинәләю генә чагылды. Ул, бер мәзәк ишеткән кебек, авызын ерды.

—Ничек килеп чыга инде бу, агайне?—диде ул шактый ук кычкырып.—Мин синен малайны үстергән, ә син минекен тәрбияләгән булып чыгамыни? Вот блин!—Ул ямьсез итеп сүгенеп куйды.—Балаларны бутаганнар, дисенме? Аналары нәрсә караган? Ышан син бу хатыннарга...

Ул безаз тынып, башын чайкап утырды.

—Хатыннарда тавык мие дә юк, дигәннәре хак шул! Слушай, агайне! Болай булгач, без синен белән туганнар булып чыгабыз түгелме? Туган гына да түгел бит бу! Уртақ малайларның уртақ аталары!

Геннадий сикереп торды да, алгысап, куанып, Гамилне кочаклап алды, анын авызыннан бөркелгән сасы махмыр исе сулышка капты.

—Моны билгеләп үтми булмый инде, агаине! Бер яртысыз очына чыгып булмый монын! Ей богу, хәзинәмдә барын жалләмәс идем, кесә саккан чак! Давай, бу юлы синнән булсын инде. Шундый куанычлы хәбәр китергәнсен икән, магарычы да синнән!

Гамил гажәпләнеп ана төкәлдә. Куанычлы?! Бәлки, шулайдыр да. Куанычлыдыр. Тик менә хәзер нишләргә соң инде?

Ләкин Геннадийнын гаме бөтенләй башкада иде.

—Нәрсәгә кикриген шинде әле, браток? Курыкма, бушка булмас! Хатын гына кайтсын, бер яртыны гына без үзез без дә табабыз аны! Баланы унөч ел карап үстергән кешедән шуны да кызганасынмы әллә! Әллә бик ансат булды дип уйлыйсынмы мина синен токымны үстерү?.. Күрсәтте ул мина күрмәгәнәмне!

Сөрхүшнен саташуга охшаш тыкылдавы баш миенен бер ноктасына салкын тамчы кебек тама да тама иде. Борынгы заманнарда шундый жәза булган, диләр бит. Хөкем ителгән бәндәне бәйләп куялар икән дә, баш түбәсенә салкын су тамызалар икән. Күпмедер вакыттан соң кеше акылдан шаша. Шөкер, бу очракта газатпан котылу чарасы бар иде. Гамил чалбар кесәсеннән бар булган сумнарны чыгарды. Геннадийнын авызы ерылды.

—Хәзер, малайны кибеткә чаптырам! Макарь! Дунгыз тоягы! Бар, чап кибеткә!

Ишек артыннан малайнын ничектер күгәрәп киткән, чиктән тыш гажәпләнү галәмәте чыккан чырае күренде. Ул барысын да ишеткән иде.

—Юк,—диде Гамил ашыгып.—Үзем генә барып киләм.

—Ул житезрәк йөри!

—Ана бирмәсләр, малай гына бит әле. Аннары теш арасына кыстырырга да берәр нәрсә кирәк бит...

* * *

Кибеттән әйләнеп кайтуга, ул нәни кызчыкка шоколад сузды.

—Ни атлы син?

—Эля...

—Элеонора дип куштык без ана,—диде авызы ерылган Геннадий.—Хатын, бусынын исеме татарча булсын, диде.

—Элеонора—татар исемемени?

—Безнең исем түгел бит инде!

Геннадийнын “безнең” дигәнә “урис” дигәнне аңлата иде, күрәсен.

Ул, аш өстәлдәгә каткан табаны өстәлдән югычка алып куйды да колбаса, сыр турарга тотынды. Тәмам төкәте корыган иде булса кирәк, калтыраган куллары белән шешәнә ачып, чәйдән конгыртланган китек чынаякка аударганда, аракынын бер өлеше идәннен чүплә линолеумына түгелде.

—О блин!

Ул, иеләп, идәндәгә нәни күлдәвекне аш кашыгы белән чынаягына тутыра башлады.

—Ташла! Калдыр! Шакшы жыйма!—диде Гамил.

—Аракы шакшы булмый! Әрәм итәләр димени...

Ярты чынаяк кабып куюга, тәмам жебеп тоште үзе.

—Во блин! Кеше баласын асрап ят инде, ә!—дип үзәлди башын чайкады ул.—Ниләр генә күрсәтмәде ул малай миңа! Шунун аркасында... хатын белән бозылыштык... Бөлөп беттек... Ул булмаса, мондый халгә калыр идеммени мин? Макарь! Дунгыз тоягы! Кил әле монда! Кара әле атана!

Гамил ашыгып аның чынаягына аракы койды.

—Әйдә, тагын берне, синен исәнлеккә!

Геннадий ишек төбәндә төсә китеп басып торган малайга ымлады.

—Сал ана да! Аның да бәйрәме бу!

—Атасы белән чөкешеп эчәргә иртәрәк түгелме?

Геннадий хихылдап куйды.

—Алар хәзер иртә өлгөрә! Ул инде без белмәгәннәрне белә! Сал! Ата икәнсен, яхшы бул!

—Без болай итик әле,—диде Гамил сабырлыгын жыярга тырышып.—Хәзер малайны...—“Макар” дип әйтергә ничектер теле әйләнмәде,—үзем белән алып китим әле... Бер-ике көнгә. Ерак ара түгел... Кайчан кирәк, шунда кайтыр...

Геннадий чынаяк тутырып диярлек аракы салды да, локанга аударган кебек, черек тешле авызына каплады.

—Анын моннан югалып торуы начар булмас иде булуын,—диде аннары колбаса чәйнәп.—Тик шуны бел: милиция ана беркая да чыкмаска кушты.

—Минем белән барасыңмы?—дип сорады Гамил, малайнын ирен өстендәге миненә карап. Чөнки күзенә карарга көченнән килмәде.

—Кая?

—Аланлыкка. Ишеткәнән бармы?

Макарнын ирен читеннән, аны да белмәскә инде, дигәндәй көлемсерәү сызылып узды.

—Ө нәрсәгә мина анда барырга?—дип сорады ул.

—Кунак булырсын. Сөйләшербез.

Малай безаз уйланып торды. Ләкин кайсы үсмернен юлга чыгасы, яна урыннарны күрәсе килми сон? Ахыр чиктә бу абый алып килгән табышмакнын серен тизрәк ачасы килмимени?

—Ярый,—диде ул.

—Киттек алайса.

Гамил аягына басты, малай ишеккә юнәлде. Геннадий өстәлгә капланган иде.

—Ө әниен?

—Әни эштә.

—Сине югалтмасмы? Әйдә, без болай итик. Язу калдырыйк.

—Ни дип языйм?

—Әни, мин Аланлыкка кунакка киттем, диген. Борчылмасын. Безнен адрес...

Макарнын шакмаклы дәфтәр битенә язганнарына Гамил тылсымлы көгәзгә караган кебек текәлде. Язуы тигезле-тигезсез, ләкин таныш! Гамил үзе шулай яза! Матур димәссен, әмма бер генә хата да ясамады.

—Әниен ни исемле?

—Әниме? Эльза.

—Татармы әллә?

—Татар.

—Алайса нишләп язынны татарча язмадың?

—Да так...

—Татарча белмисенмени?

—Да так...

—Как так? Татар малае бит син!

—Русский я. И по татарски не знаю.

Кистереп әйтте, әйтерсен лә йөрәк түренә пычак белән сызды. Ул өлкәннәрнен сүзен ишеткән, күнеленә зур пошаман төшкән, шул ук вакытта каршылык та туган иде.

Урамга чыгуга, Макар баскыч төбәндә туктады да, куе, туры кашларын жыерып:

—Кто ты?—дип сорады.

—Ө син... үзен чамаламыйсыңмы? Мин кемгә ошаган? Син кемгә?

—Охшаганнар күп булыр ул бу дөньяда...

—Әйдә, без бу хакта аяк өсте сөйләшмик. Егет булыйк. Өйгә кайткач, иркәләп аңлашырбыз. Анда тагын кешеләр бар бит әле...

—Кемнәр?

—Баргач күрерсен.

* * *

Кабина нык кызган иде. Тәрәзә паяласын төшөргәч тә эсселек кимемәде, Гамилгә үл тельняшка кигән малай ягыннан бәрә иде шикелле.

—Машина йөртә беләсенме?—дип сорады ул.

—Немножко,—диде Макар алга караган килеш.—Бераз гына.

—Ничек үл бераз гына? Бераз гына барасын да туктыйсынмыни?

—Да так. Мәктәптә дәресләр керә башлаган иде.

—Аннары ташладылармыни?

—Да так...

Башка нәрсәләр турында сөйләшөргә кирәк иде. “Бездән читтә монарчы ничек яшәден, улым”,—дип сорарга. Ләкин якынаеп китеп булмый, арада күзгә күренмәс киртә бар иде кебек.

Тынгысыз, тыгыз шәһәр урамыннан бераз баргач, басу аркылы сузылган юлга чыктылар. Монда исә йөрәкне кузгата торган сүzlәр сөйләшөргә ярамый, сак булырга кирәк. Чөнки башта унга, аннары бераз баргач, сулга, авыл юлына борыласы. Ә анда, чатта, Аланлыкның мәктәп директоры Нурулла абый басып тора икән. Аның турыннан тузан туздырып уза алмыйсын.

“Газель” юл кырыена елышып туктады.

—Исәнме, Нурулла абый. Утыр әйдә.

—Саумысез. Каян кайтып киләсез болай?

—Эш белән йөрибез,—диде Гамил.

Нурулла, машинаны әйләнәп, пассажир ягыннан ишекне ачты да, гажәпләнәп:

—Ни булды сина?—дип сорады. Аннары подножкага баскач, текәлеп карады да:

—Газимме сон бу?—дип куйды. Малайның житкән чәче, ябыклығы, аннан да бигрәк сәлам дә бирмичә турсаеп утыруы гажәп тоелды, күрәсен.

—Утыр әйдә, Нурулла абый,—диде Гамил.—Кузгалыйк.

Макар эчкәрәк шуышты. Нурулла ана бик орынмас өчен, ишеkkә елышыбрак утырды.

—Каян алдың әле син бу малайны?—дип сорады ул.

—Таптым менә,—диде Гамил.

—Берәр туганыгыздыр инде.

—Алай түгел шул, Нурулла абый... Туган булса ни әйтер иден дә... Минем улым бу.

—Аңламыйм.

—Бу малай белән безнең Жәмил бер көнне, бер сәгәттә туганнар. Бер роддомда...

Бераз вакыт машинанын тигез гүләве генә ишетелеп торды. “Роддом” сүзен ишеткәч, малай сискәнәп, таныш хәрәкәт белән ияген чөеп, бер Гамилгә, бер Нуруллага карап куйды. Сүzlәрнең мәгънасен аңлап житкermәсә дә, өлкәннәрнең аның хакында сөйләшкәннен сизенә иде үл.

—Син... балаларны алыштырганнар, димәкчеме әллә?

Директорның тавышында чиксез гажәпләнү чагылды.

—Ә син алай димәс иденмени? Күргәч тә ни әйткәнени оныттынмы әллә?

—Тукталә, нәтижә чыгарырга ашыкма син. Аның ише белән шаярмыйлар...

—Шаярудан узган монда эшләр, Нурулла абый.

—Син моны берәүгә дә әйтми тор әлегә. Балаларның үзләренә бигрәк тә. Аны ныгытып тикшертергә кирәк.

—Ничек итеп? Каныннанмы?

—Кирәк икән, каныннан да! Хәзер әнә, гәзитләрдә язалар, геннары тикшертеп, кемнең кем баласы, кайсы нәселдән икәннен бик төгәл ачыкыйлар, ди.

Нурулла бераз тынып торды да:

—Аны алып кайтып дәрәс эшлисез микән,—диде.—Соңыннан хаталанганың ачыкланса?

—Бик яхшы булыр иде дә бит...

—Сина яхшы булыр булуын. Ә балаларга ничек? Үсмерләреннән холкын беләсен. Аларның йә ун, йә сул ғына. Урталык юк алар өчен. Үз улларын белән араның бозып ташлама тагын. Туктат әле!

Бу шул кадәр укугучыларга хас таләпчәнлек белән әйтелде ки, Гамил тормозга басты. Нурулла ишекне ачып, кабинадан жиргә төштә дә, Гамил ягына барып, томанланган зәңгәр күзләре белән ана текәлеп карады.

—Бик ерак киткәнче, уйлыйк әле башта,—диде ул.—Ничек була инде бу...

—Монда хата булу мөмкин түгел бит, Нурулла абый. Жәмилгә кара да, миңа кара. Аннары Газимгә кара. Өч малайны янәшә бастырып куйсаң, кайсылары минекә икәнә күренеп тормыймы әллә?

Нурулла карашын аска төшерде.

—Каны да минекә. Өченче группа. Газимнеке кебек. Ә Жәмилнең каны икенче группа, безнең гаиләдә андый юк башка.

—Тукталә, Гамил. Күзгә ни күренмәс тә кан нинди булмас. Аннары әле ул синең күз дә минем күз. Монда синең белән мин генә түгел бит. Өйдә балаларның анасы бар. Балалар үзләре бар. Аларның да күнеле бар, күз бар. Мәче балаларын да ансат кына алыштырып булмый...

—Әйе, мәче балаларын саташтыра алмасаң иде шул!

—Син моны алып кайттың, ди. Шуннан ни була? Бу баланың ата-аналары ни ди соң? Ике гаилә кара-каршы утырып сөйләштегезме?

—Андагы хәлләр кешечә сөйләшерлек түгел, Нурулла абый.

—Соң сөйләшмәгән-нитмәгән көе... Кая алып барасың бу баланы? Син болай ит әле, Гамил. Кире борыл да өенә илтеп куй. Аннары кайтып, хатының белән сөйләш.

Гамил Харитоновларның өен, “гаилә башлыгы”ның үзен күз алдына китерде дә, башын чайкады.

—Юк, мин баламны анда калдырмайым.

—Нинди баламны? Синеке дип кем әйткән әле аны? Бу яшенә чаклы шунда яшәгән, шунда үскән бит инде ул.

—Яшәгән хәтлесе дә житеп ашкан. Моннан соң бер көн дә тормаячак ул анда.

—Ата-анасы сина бирергә ризамы соң әле аны? Әллә син аларга Жәмилне бирмәкчеме?

Гамил рульгә башын салды. Озак кына тынып торды. Аннары башын күтәрде дә:

—Нурулла абый, зинһар талкыма жанымны,—диде.—Утыр, кайтыйк. Өйдә, бүтән сөйләшмәк бу хакта.

Нурулла башын иеп, кире үз урынына менеп утырды. Машина кузгалчак, Гамил алга караган килеш әйтеп куйды:

—Кеше хәлен кеше белми, үз башына төшмәсә...

* * *

Ишегалдының түрөндә, өй артында, биеләп, таралып үскән ялгыз алмагач кичке кояшның барча нурын үзенә жыйган диярсең—кин ябалдашының һәр яфрагы, нәни яшел алмалары белән күкрәп утыра. Көн үзгәндә гадәти генә, янәшәдәге бакча эчендә үскән башка агачлар белән бер иш булып тоелса да, нәкъ менә кичләрен, кояш нурлары алсу-алтынсу төс алгач, ул үзенән аерата куелыгы, ныклығы, муллыгы белән сокландыра.

Заманында мәрхүм Нәбиулла аны бакча эченә, башкалары белән беррәттән утырткан иде. Ләкин менә соңгы елларда, ихатада башта ат, аннары бер-бер артлы ике машина пәйда булгач, бакчаны берәз кысрыклап, ишегалдын киңәйтергә туры килде. Алмагачларның берсе койманың бу ягында калды. Ләкин, ни хикмәт, төбе-туфрагы тапталып-такырланып бетсә

дә, ул корымады, зәгыйфләнмәде, киресенчә, кинәбәрәк үсеп китте. Һәр елны унышны мул бирә, жәй ахырында ботаклары кызыл битле эре алмалардан аска сыгыла, тирә-яны коелган алмалар белән чуарлана.

Тыныч, жылы кичтә, шушы агач янына куелган, утын кисә торган кузлага жирән бөдрә чәчле, озынча чырайлы, сипкелле үсмер малай атланып утырган иде. Ул башын иеп, кулындагы гитара кылларын чирткәли, борын аша гына үзалдына көйли. Анын янында, йөнтәс койрыгын чәнчеп, шома кара йонлы кечкенә мәзмай—Барый бөтерелә. Янәшәдәге араннан саргылт яллы жирән бахбай башын сузып, пошкыргалап ала. Араннын капкасы өстенә беркетелгән аркылы таяк-турнирға кара чәчле, йомры башлы икенче үсмер малай ябышкан, ул спорт күнегүе ясей: бер тартылып өскә күтәрелә, бер аска салына. Күксел төстәге кыска чалбар балакларыннан чыгып торган, кояшта янган сыйраклары әрле-бирле болгана.

Жырлыйк әле, жырлыйк әле, жырламый тормыйк әле.

Жырла дигән иптәшләрнең сүзләрен тыңлыйк әле...

Әй, алмагачлары... сайрый сандугачлары...—дип борын астыннан мырлый жирән чәчле Жәмил.

“Бе—ер, ике—е...” —дип ул уйнаган көйгә турникта тартыла йомры башлы Газим.

Менә Жәмил күтәрелеп ана күз салды, гитара кылларына бармаклары белән дәррәү бәрде дә кызу көйгә кычкырып жырлап жибәрде:

Господи пумила, урыс к... юмый ла.

Урыс к... юар иде, татар комган бирми дә!..

Күнегүенән рәте бозылган Газим, турниктан егыла язып, дүрт аяклап аска килеп төште, йодрыкларын йомарлап, Жәмилгә ыргылды:

—Хәзер юдырам мин синен бер төшенне!

Жәмил, гитарасын калдырып, шаркылдап көлә-көлә капкага таба сыптырды, анын янәшәсендә һау-һаулап Барый сикергәләде, арттан кызарынган-бүртенгән Газим чапты. Алар, шулай шаулашып, шар ачык кече капкадан урамга атылып чыктылар.

—Кая чабасыз? Ипләп!—дип каршылады аларны урамда Сәгъдия.—Этигез кайтып килә әнә!

Ул көтү кайтканны көтеп тора иде дә, югары оч борылышыннан килеп чыккан “Газель”ны күреп алды.

Алар шулай урам уртасында янәшә басып калдылар. Чәчәклә күлмәге төз сынына ятышып торган, күперенке кара чәчле Сәгъдия, анын белән бертигез буйдагы диярлек, нечкә сынлы, жирән бөдрәле Жәмил һәм гәүдәгә аннан базыграк, әмма кинчә, нык сынлы, кара башлы Газим.

Якынаеп килгән Гамилнең башында: “Ялгыша күрмә, дигән булалар. Берсенен чит ояныкы икәнлегә әллә каян күзне ertyп тора лабаса!”—дигән уй айкалды.

Кара йомгак Барый машинага каршы томырылды, Сәгъдия анын артынан атлады. Жәмил зур зәңгәр капканын башта бер ягын, аннары икенче ягын ачты.

—Исан-сау кайтып життенме, чибәрәм!—диде Сәгъдия, машина туктагач, кабинага таба сузылып.—Без сине эзләргә чыкмакчы идек инде. Нишләп болай озаң йөрдән? Ни булды анда?

—Менә, булганын үзем белән алып кайттым...

—Бу пәри жиләнән каян табып киден? Ташлаган идем бит инде мин аны. Күлмәген кая?

—Менә мона кара син...

Һәм Гамил, кабинадан төште дә, икенче якка чыгып, аннан Макарын чыгарды, хатынына таба этеп:

—Танышыгыз!..—диде.

Йөгереп барган кеңе, күкрәгенә пуля тисә, тиз генә егылмый, үз хәлен үзе анлап житкөрмәгәндәй, берничә мизгел атлавын дәвам итә, диләр. Берәздән гына, салмак кына сыгылып төшә икән ул. Сәгъдия, ничектер үзен чигтән күзәткәндәй иде. “Менә машинадан Газим чыкты...”—диде ул.—

Ләкин Газим минем артта тора бит... ” Ул каушавын яшерергә тырышып, ясалма гына кеткелдәп куйды.

—Кайсы кардәшебезнең малае соң әле бу? Әйдә, энем, хуш киләсен, өй иркен безнең!

—Здравствуйте,—диде Макар. Һәм, башын борып, карашын Гамилгә төбәде.

—Это...

“Әниң бу синен”,—дияргә кирәк иде. Ләкин, малай бер хәл, күз тегеп Сәгъдия карап тора бит әле! Анлатмый-нитми, кисәк кенә башына органдай әйтеп буламыни?

—Исәнме, әти,—дип, ирләрчә кул биреп күреште Жәмил. Ят малайга күз сирпеп алды, ләкин бер сүз әйтмәде, һични сорамады. Әллә күнелә берәр нәрсә сизенде инде?

Ул арада, югары очтан, тузан туздырып, кычкырышып-бәздәп сыер-сарык көтүе кайтканы күренде. Ашыгып машинаны эчкә кертергә кирәк иде. Сәгъдия белән Жәмил урамда калдылар: ала сыер Көйлекәй чыннан да бик көйсез хайван, каршы чыгып алмасаң, көкрә мөгезен дә бормыйча, түбән очка китә дә бара. Йөр аннары тыкрыклар буйлап эзләп.

Алай да малкайнын башка чакта эчнә пошыра торган гадәте бу юлы бик ярап куйды әле. Кунак малайнын кыяфәте Сәгъдиянен зиненен чуалтып, йөрөгән кузгаткан иде. Мал белән әвәрә килгән арада, берәз анга килеп, үз-үзенне кулга алырга мөмкинлек туды. Ул сыернын муенына шап-шап сугып, капкага әйдәкли, арттан Жәмил куалый. Аяк астында чинаштырып Барый бөтерелә.

Кыскасы, житеш ихата тирәсендә һәр кич куба торган көндәлек ыгы-зыгы иде бу. Ишегалдында, машина янында басып торган шәһәр малае исә бу тамашаны сәерсенеп күзәтә иде.

Эчке бер тетрәнү, гасабилану аркасында Газим арттарак, күзгә чалынмыйчарак торган икән. Менә ул ничектер сагаеп ишегалдына керде дә әтисенә кул сузды:

—Хәерле кич, әти.

Ул моны башын да бормыйча гына, күптән күнелелгән гадәт буенча әйтте. Алар сабый чактан шулай өйрәтелгән: “хәерле иртә”, “хәерле көн”, “хәерле кич”. Бу минутта исә аның бөтен дикъкате кунак малайда иде.

Гамил улына текәлде. Ничек ул аны Макар белән бутаган? Әйе, чөчө-кашы, күзе кара, йөзе түгәрәк. Әмма Газим буйга кечерәк, тәнгә тазарак. Аннары тагын шунысы: аның бөтен торышына масаюга якын иркәлек, үз-үзен ышану, баскан бер жиренә хужа булу сизелеп тора.

Нәкъ үзен төсле башка берәүне күрү күнеллеме, читенме? Кемгә ничектер, әмма Газимга бу бер дә ошамады. Гамил моны шундук сизеп алды.

—Улым, таныш бул...—Ул берәз тотлыгып торды да, чиркәнчек алгандай:—Абыен бу,—дип өстәде. Ана әйтергә була, чөнки бу йортта Макарын пәйда булуы кече малайнын язмышына турыдан-туры кагылмый иде. Һәрхәлдә Гамил шулай дип уйлады.

Малай кашын жимергән килеш, кояшта каралган кулын сузды:

—Газим.

—А я—Макар,—диде кунак аның кулын кысып.

Газим әтисенә борылды:

—Нәрсә, безнеңчә белмиме әллә ул?

—Әйдәгез, өйгә керик, шунда аңлашырбыз.

Хәрәкәт, мәшәкәт кирәк иде. Сәгъдия аш бүлмәсе ягында кайнашты, чәй куйды, өстәл хәстәрләде.

—Аш пешеп житмәгән әле. Озакламый өлгерер,—дип сөйләнде. Макарга:

—Монда кил, кулынны ю,—дип кулъюгычка күрсәтте.

—Макар татарча аңламый шул әле, Сәгъдия...

Табын янында сүз әледән-әле өзелеп торды, арага ятсыну, сагаю кереп оялаган иде. Татарча арасына урыс сүзләренен килеп кысылуы аралашуны ничектер ясалма итә. Шуның өстенә ата белән ана икесе дә үзләрен сәхнәдә

уйнагандай тоялар, чөнки өч яктан өч үсмер малай, нәрсәдер көтеп, аларны күзәтә иде.

—Моны юындырырга кирәк бит,—диде Сәгъдия Макарынн Өс-башын күздән кичереп.—Мунчада жылы су бар. Чиста киёмнәр бирермен...

Табыннан торуга, ул ашыгып бакча буена китте, анда эленгән киёмнәр янында бер мизгелгә генә туктап калды: кайсын бирергә? Ләкин озак туктап тормады, беренче кул астына кәргәнне йолкып алды.

Малай исә юындан баш тартты.

—Я чистый,—диде төксе генә.—Вчера мылся...

—Бу айда юынганга ошамыйсын әле син,—диде Сәгъдия.—Бу килеш йокларга ятмассын бит инде!

Гамил малайны әйдәкләп ишегалдынын түренә алып китте.

—Туалет менә монда, башта анда кереп чыгарга кирәк бит инде...

Мунча алдына кәргәч исә, гадәттәгечә аталарча каттыйлык белән:

—Дурака не валяй, ты не маленький, юлдан сон юынмый булмый,—диде.—Менә сина сабын, мунчала, шампунь, чиста киёмнәр.

Малай эскәмиягә утырды да хәрәкәтсез калды.

—Нишләп оеп утырасын? Чишен!

Макар теләр-теләмәс кенә тельняшкасын баш аркылы сыдырып алды. Арык ак күкрәгендә кара бауга асылынган ак тимер төрә күренде. Гамилнен башыннан кайнар су койдилармыни... Чукындырганнар... Малай трикосын салганда, ала-кола хаки трусыгынын балагы сыдырылып китте дә, көмешә күренде. Ул сөннәтсез иде...

Әти кеше, башын иеп, авырттырып иренен тешләде.

—Арканн юышыйммы?

—Я сам!

Гамил чыгуга, артыннан челт итеп келә эленде. Әйе, бу малайны үзеннеке итү өчен, туганнары белән дулаштырып өчен бик нык тырышырга кирәк булачак иде. Ә бәлки, бу мөмкин дә түгелдер? Ә бәлки, сондыр? Өйдәгеләр генә түгел, авылның башка малайлары да бар бит әле. Әйе, Нурулла абый мен тапкыр хаклы. Кинәшләре дорес. Уйлар нәрсәләр, хал кыласы мәсәләләр бихисап. Ләкин ата кешенең хәлен аңдыймы сон ул?... Кирәкми беркемнен кинәш! Йөрәк ни кушса, шул булыр! Кире керергә дә, газиз баланның куе чөчлө башын күкрәгенә кысып, сыйпарга. Кулларын белән назлап-сыйлап тәннен чистартырга, төмле-таглы сүзләр белән күнелендәгә керне юып алырга.

Гамил борылып, ишек тоткасына тотынды.

—Улым, ач әле!

—Что еще? Сказал же тебе, я сам!—дип кычкырды малай ишек аша.

Ана беркайчан да улларынын болай тупас, дорфа жикеренгәнә юк иде. Ләкин бу—күнелне кайтармады, гайрәтне чигермәде, киресенчә, кызгану хисен тагын да көчәйтте. Мескен бала! Олы кеше белән ипле сөйләшергә дә өйрәтмәгәннәр бит үзен! Мондый тәрбиясезлегә белән кеше арасында ничек яшәр?

Шунда бәгырьгә кайнар сумала тамгандай булды. Жәмил! Аның өлкән улы, таянычы, йөрәк ярасы һәм куанычы! “Мин синен атаң түгел! Син минем улым түгел!”—дип анын чиста, саф күзләренә карап, сипкелле якты йөзгә бәрәп, ничек әйтерсен?

Ә әйтергә туры киләчәк иде. Ул ниндилер үтемле, аңлаешлы, шул ук вакытта бик йомшак сүзләр табарга тырышты, ләкин асылы барыбер шул булачак бит инде: “Синен әтиен мин түгел, ә... Геннадий Харитонов икән бит...”

Әгәр Гамилнен үзгә кем дә булса: “Синен атаң Нәбиудла Гайнуллин түгел, анан да Сания түгел. Син Харитоновлар баласы”,—дисә, ни дип җавап биргән булыр иде? Көләр идеме, елар идеме? Әллә моны әйткән авызын йодрыгы белән төяргә ыргылыр идеме? Ләкин бу очракта ул явыз авыз—әти кешенеке!.. Көлөп тә, сугышып та булмый, еласан гына инде...

Анысы-анысы, аннан да ачысы бар бит әле. Жәмил белән ни булыр? Аны теге эчеп тилергән Харитоновнын хәрчелектән сасыган фатирына илтөп бирергәме? Эльзасы ни төсләдер әле тагын!

Ишек төбөндө Сәгъдия күрөндө. Ул елмаерга тырыша, ләкин анын күз төплөрөндө шул ук кичерешләр чагыла иде.

—Иә, әйт инде әйтәсе сүзенне.

—Үзөн анламадынмыни әле?

Сәгъдия карашын аска төшөрдө.

—Безнең малай бу, Сәгъдия. Теге чакта, роддомда, күрәсен, сез балаларны буташтыргансыз.

—Без? Кем ул без?

—Сез! Аналар! Без, балаларнын аталары, анда түгел идек бит.

—Ә син беләсенме... Беләсенме шуны... Без дә балалар белән бергә түгел идек бит!

—Ничек алай?

—Анда балаларны тугач та алып китәләр. Аннары...

—Нәрсә аннары?

—Аннары атна-ун көн буге күрсәтмиләр. Мин сина сөйлөгән идем бит! Язып та жибөргән идем, баланы имезөргә бирмиләр, дип!

Гамил анын жылкәсе аша ияге белән болдырга таба ымлады. Өйалдынын ачык ишегеннән ике малай—Жәмил белән Газим карап торалар иде.

—Нишлибез инде хәзер?

Сәгъдия дә малайларга карады.

—Кисәсе аякны әзләп-әзләп кисмиләр,—диде ул икесенә дә күнелендә бөргөлөнгән бер үк ачы сорауга жавап итеп.—Боргалап-сыргалап торып булмый. Әйтергә туры килә.

—Бәлки, уйларгадыр? Тикшертергәдер?

Гамил Нурулла абыйның шикләнүләрен кабатлаганын үзе дә сизми калды.

—Тикшөрт, бик теләсәң,—дип битараф кыяфәт белән кулын селтәде Сәгъдия.—Монда иң зур дәлил йөрөк шул... Ник алып кайттың соң син аны?

Ул ирен үгәли диарлек күрә, күнелендә кайнаган хисләргә үз йөрәге аша үткәрә иде.

—Балаларга үзөн әйт,—диде хатын башын исп.—Без егөтләр, дип мактана беләсөз. Анлашыгыз өнә егөтләрчә.

Гамил, бөтен батырлыгын жыеп, болдырга, улларына таба күтөрелде.

—Әйләгөз. Керик. Сөйлөшәсе сүз бар.

Малайлар—диванга, үзе уртага урындыкка утыргач, ул, томырылып үзөнә текәлгән кара һәм зәңгәр күзлөргә карап:

—Сөз икөгөз дә зурлар инде,—диде.—Чын дөресен әйтеп, турыдан-туры сөйлөшөргә була. Шулай бит?

Алар шулкаләр сагайдылар, тән тамырлары ук жәясө кебек тартылды шикелле.

—Сөз инде аңлыйсыз: кешеләр бик еш ялгыша. Хаталана. Үзләрә теләмәстән, бутала, буташтыра. Берзаман больницада ике малай берьюлы дөньяга килгән.... Һәм аларны буташтырганнар. Әнилөргә үз малайларын түгел, янәшә караватта яткан хатынныкын биргәннәр. Аңдый хәлләр китапларда да язылган... Укыганыгыз бар, шулай бит?

Гамил шактый көтеп утырса да, жавап булмады.

—Мөнә безнән белән дә шундый бер буталчык хәл килеп чыккан...—дип авырлык белән дөвам итте ул.

—Ничөк инде алай?—диде Газим.—Китапларда борынгы заманны язалар аны. Кешеләр кыргый яшәгән чакны. Анда кайсыдыр корольләргән балаларын юри бутаганнар. Хәзөргө заманда... врачлар ни караган? Судка бирөргә кирәк! Утыртып куярга!

—Судка бирөргә була... Ләкин ул көнне кире кайтарып булмый,—диде Гамил.—Малайларны алыштырганнар, шуннан соң ундүрт елга якын вакыт узган.

—Шуннан?—диде Жәмил, зәңгәр күзләргәннән чәчрәп тамарга торган күз яшьләргән керфеге белән селкеп төшөргөргә дә онытып.

—Шуннан... малайлар үскән, егет булганнар... Хәзер менә беленде.
—Ничек беленде?—дип сикереп торды Газим.—Каян беленде? Кем әйтте?
Чыннан да, кем әйтте? Кем? “Минем йөрәгем”...—дияргәмени?
“Макарның тавышын ишетү белән үзем аңладым”,—дип әйтергәме әллә?
Ләкин ул чакта тавышны кайда, ничек ишеткәнән дә сөйләргә кирәк булачак бит!.. Анысы әйтергә әлегә нич ярамый!

—Бу малай безнен улыбыз булып чыга. Сезнен... бертуганыгыз.
Ул “сезнен” диде. Жәмилнен күзләрендә әрнү аша гажәпләнү чагылды.
Кемнен “сезнен”? Жәмилнен туганы булып чыкмый бит бу табылдык!
Эти кеше моны нечкәләп торуны кирәк тапмады.
—Югалган туганның табылуы—бик сөенечле вакыйга...—дип дәвам итте ул.—Олы бәйрәм. Без барыбыз да аны бик зурлап кабул итәргә тиеш...
Эмма куаныч буласы урында, бәгырьдә сызлану ята, анын ачысы башкаларның да күнеленә үтә, өйнен һавасын агулый иде шикелле.

Эльза кафедран кайтып кергәндә, исерек Геннадий ярым үле хәлдә диванда гырлап йоклап ята, Макар исә өйдә юк иде. “Тагын теге бандитлар беләндер инде,—дигән уйдан күз аллары караңгыланып китте Эльзаның.—Өйдән чыкма, беркая барма, дип нихәтле ялындым! Милициядән кичә генә алып кайттым бит! Тәртип бозмас бүтән, дип антлар эчә-эчә... Бу дунгызы эчеп кайткандыр да, сугыша башлагандыр. Шуңа чыгып тайгандыр...”

Гаугалы тормыштан нервысы чамадан тыш какшаган, бик тиз ярып китә торган хатынның доньясы жимерелгән кебек булды. Ул сумкасыннан салкын кәтлит алып Элечкага бирде дә, чарасызлыктан нишләргә белми, артсыз урындыкка утырды. Урындыкның аягы сынык икәнән исеннән чыгарган иде—егылды, чигәсе белән өстәл кырыена бәрелде. Авыртудан елап жибәрдә һәм, ни хикмәт, бу ана үзенә күрә жинеллек биргәндәй булды. Моны күреп, Элечка да шыншый башлады. Хатын аны кочагына алып юатырга кереште.

—Әйт әле, кызым, абыен кая китте?
—Бер абый килде... Абый алып китте...
—Нинди абый? Ни төсле иде?
—Зу-ур абый... Миңа кәңфит билде...
—Милиционермы? Ни булды икән тагын?!

Эльза, кызчыкны идәнгә бастырып, милициягә барырга кузгалгач кына, өстәлдәге язуну күреп алды. “Эни, мин Аланлыкка киттем. Жиләкле урамындагы 28 нче йортта булам. Син борчылма”. Язу аңлаешсыз һәм бик шомлы тоелды. Макарга ни калган ул Аланлыкта? Кемгә, ник кирәк булган ул андагы Жиләкле урамы кешесенә?

Язмышыннан мәрхәмәт көтмәгән, һәр яналыкның начарлык булуына күнескән Эльзага бу хәбәр малайны милиция алып китүдән дә куркынычрак булып тоелды. Йә, раббым, бу заманда нинди генә хәлләргә юлыкмый үсмер балалар! Бигрәк тә малайлар, аларның да Макар кебек беркатлылары. Юньсез, намуссыз бәндәләр аларны төркемнәргә укмаштыра, төмәке тартырга, эчәргә күнектәрә. Урларга, таларга, кеше кыйнарга өйрәтә. Төрмәдән чыккан берәр бандит ияртеп алып киткәндер баланы... Адресын да юри генә язгандыр...

Эльза кызын алай-болай гына юатты да әжәткә акча сорарга күршесенә кереп китте. Унбиш-егерме минут үтүгә, ул олы юл борылышында күл күтәреп басып тора иде инде.

Юл бусе пошаманда булды үзе: Аланлыкка барып дөрөс эшлиме, әллә башта милиция белән кинәшәсе идеме? Ул тирәдә дә күп чуаласы килми шул. Алар сина бертуган абзан түгел! Бар гаепне үзеннән эзләргә, бар жинаятыне балана сыларга гына торалар...

...Көнбагыш чәчәкләре ясап бизәлгән зур капка, чормасы, кашагалары

челтәрле биек йорт аның шикләрен раслый кебек тоелды. “Мондый байга безнән малай ник кирәк булсын, ди? Ялган адрестыр, мөгаен”.

Алай да, бөтен тәвәккәллеген жыеп, ян капканың келәсен ачты да, ишек алдына керде. Сак кына басып, болдырга күтәрелде, өйалды аша узып, ишекне ачты да, кыюсыз гына:

—Керергә рөхсәтме?—диде.—Исәнмесез...

Өйдәгеләр дәррәү борылып ана текәлделәр. Бусагада жинсез чуар күлмәк кигән, карап торышка кырыклар тирәсендә генә булса да, гәүдәсә күптән сылулыгын югалткан, жирәнсу вак бөдрә чәчле хатын күренде. Аның сулган йөзөндә гажизлек галәмәтләре ярылып ята, ә сул күзә тирәсә яшелле-мөшәллә булып шешенеп тора иде.

—Минем малайны сез алып киттегезме?..—Хатын саф татарча сөйләшә иде.—Язу калдыргансыз... Кая ул?

Анын артында Сәгъдия күренде.

—Син... Эльзамы әллә?... Минә хәтерлисәнме? Таллыда бергә яткан идек... Малайларыбыз туганда... Сәгъдия мин...

—Әйе, мин Эльза... Харитонова...

Чиктән тыш гажәпләнгән Эльза кулындагы язуны сузды.

—Менә монда сезнән адресны язганнар. Минем улым, Макар... Кайда икән ул?

—Я здесь, мама,—дигән тавыш ишетелде аның артынан. Һәммәсә сискәнәп киттеләр: ачык ишектән Макарын кәргәнән сизми калганнар икән.

—Ой, Макарушка! Что ты со мной делаешь? Зачем ты здесь?

Өйдәгеләргә шаккатырып, әле генә саф татарча сөйләшеп торган Эльза кинәт урысчага күчте һәм малайның муенына сарылып, башын иненә салып, еларга кереште. Макар исә юеш башын боргалый, читләшәргә чамалый иде. Ул анасы өчен ояла иде.

Сәгъдия сак, әмма нык хәрәкәт белән Эльзаны малайдан аерып алды да:

—Әйдәле,—дип, аш бүлмәсенә алып кереп китте. Кунакны утырткач, чәйнәккә су салганда һәм аны плитәгә куйганда, башын бормыйча гына, дулкынланганын сиздермәс өчен ясалма, күтәрәнке тавыш белән сүз башлады.

—Сине күптәннән күргән юк бит инде. Балалар үсеп житте дияргә була. Үзәбез олыгаеп киләбез.

—Син үзгәрмәгәнсен. Күрсәм шундук таныр идем. Менә мин генә...—дип эләктереп алды анын сүзен Эльза.

Алар шулай, иң авырткан жиргә тияргә курыккандай, берәз читтәнрәк әйләнгәләп йөргәндәй иттеләр.

—Теге чакта, янәшә өстәлләрдә ятканда, бер-беребезгә шундый якын кебек идек югыйсә... Ул көнне мин синең өчен нык борчылган идем. Наилә апа терелгәнәнне әйткәч, бик сөендем...—дип бәгырьдәге сызлавыкка якынрак килде Сәгъдия.

Ул әле һаман плитә өстендә анысын алып, монысын куеп азаплана, чөнки кунагының күз төбә күгәрәп чыккан йөзөнә борылып карарга курка иде.

—Ул чакта Казанда айдан артык яткырдылар шул,—диде Эльза.—Аллага шөкер, врачлар бик тырыштылар, үлемнән алып калдылар. Кайткач та шактый озак дәваланып йөрергә туры килде.

—Ә бала ничек иде соң?

—Бала әйбәт. Имезеп кенә булмады.

—Нишләп алай?

—Башта даруны күп эчәргә туры килде. Врачлар имезергә кушмады, балага зияны тияр, диделәр. Аннары сөт төшмәде инде.

—Мескенкәем...—дип пышылдады Сәгъдия.

—Нәрсә бар анын? Хәзерге балаларның күпчелеге искусственный... Эремчек белән ботка ашап үсәләр...

—А-ай!—дип ачынып кычкырып куйды кинэт Сөгдия. Эльза урыныннан сикереп торды.

—Ни булды?

—Чәйнек сабы кызган икән... Ялгыш тоттым...

Сөгдия бармакларын кульюгыч астына куеп, су агызды.

—Сез дә шул эремчек белән ботка ашаттыгызмы?—дип сорады.

—Барысын да бирдек инде. Күбрәк сөт кухнясынан ташырга туры килде...

—Чирләп интеккәндер инде...

—Юк, анысы белән интекмәдем. Дүрт яшылек кызым бар әле минем. Анысы менә чирләшкәрәк.

Ниһаять, Сөгдия борылып, Эльзаның йөзенә туры карады.

—Ирен эчәме?

—Эчмәгән ир бармыни ул хәзерге вакытта.

—Кыйныймы?

—Исерек ни кыланмас...

—Балаларны дамы?

—Кечкенәсенә тими...

—Ин катысы Макаргадыр инде?

Эльзаның чырае яктырып киткәндәй булы.

—Макар буын ныгытты инде. Бик суктырып тормый.

—Эльза, син олы улына игътибар белән караганың бармы. Кемгә ошаган ул?

Бу сорау кунакның ин авырткан жиренә барып калды.

—Аптыраттылар инде шуның белән,—диде ул кинэт кабынып.—Гомер бус ирем талады. Эчте исә, авызында шул бер сүз—уйнаштан тапкан баланны миңа тактын, дип бөйләнә. Аттан ала да туа, кола да туа!

—Ә син безнең олы малайга игътибар иткенме?—дип сорады Сөгдия сузыбрак, тавышының калтыравын сиздермәскә тырышып.—Ул да безгә ошшамаган.

Эльза әкрән генә кузгалды да, зал ишегенә таба атлады.

Анда өске утны кабызганнар, ике малай диванда, Макар тәрәзә янындагы кәнәфидә, Гамил урындыкта утыра иде. Һәммәсенен карашы телевизорда, кытаймы, японмы кыяфәтле ирләрнен, йодрыкларын яшендәй уйнатып, ботчатларын чөеп сугышканын карыйлар. Ләкин уйлары башкада икәнлегә сизелеп тора, гүяки бүлмәнен һавасында күзгә күренмәс бер көч жәлпгән иде. Эльза керүгә, һәммәсә дәррәу борылып карадылар. Ул диванның арғы башында утырган Жәмигә текәлеп, басып калды. Бүлмәдә телевизордан янгыраган музыка, ах-вах тавышлары гына ишетелеп торды. Беркем бер сүз дәшмәде.

Эльза кырт борылды да, кире аш бүлмәсенә керде. Урындыгына ишелеп төште дә:

—Миңа йөз грамм салып бир әле,—диде.

Сөгдия зал ягына чыгып, шкаф тартмасын ачты.

—Сез нишлисез анда?—дип сорады гажәпләнәп Гамил.

—Күрмисенмени, кунак сыйларга йөрим.

Шкафның бу тартмасы артына көзгә куелган, шунлыктан шешәләр икеләтә күп булып күренә. Монда арзанлы арагы юк, кыйбатлы коньяк, затлы шәраблар гына. Ир балалы йортта урык-сурык, юк-бар сылтау табып эчү булырга тиеш түгел, дип исәпли Гамил. Кунак килгәндә яисә бөйрәмнәрдә табынга шешә чыгарып куясын икән, ул һәйбәт булырга тиеш. Аны кәнфит суырган кебек кенә, тел очында төмен татып кына, өз-өзләп кенә кабарга кирәк.

Сөгдия берәз уйланып торды да, бер кулына “Мартини”, икенчесенә биш йолдызлы коньякның шакмакты шешәсен алды.

—Әллә катыштырып, “ерш” ясап эчмәкче буласызмы?—дип сорады Гамил.

—Теләгәнән эчсен... Монарчы андый олы кунагыбыз булганы юк иде бит әле...

Әлбәттә инде, Эльза коньякны сайлады.

Хәмер дигән нәрсә күнел төеннәрен тиз чишә. Салып алгач, кунакның чырае алланып китте, авызы erylды.

—Эльза, дәрәсән генә әйт әле: син корсак күтәргәндә дә шушылай салгалыйсыңмы?—дип туп-туры аның күзенә карап сорады Сәгъдия.

—Әллә син мине эчкече дип уйлыйсыңмы?—Эльза хихылдап куйды.—Минем тора салып ялгызым эчкәнем юк! Табында, кунаклар белән генә!

—Һәм тунда дамы?

—Туйда кем капмый инде? Анда бит атна буге табыннан кузгалмыйсың... Ачы да ачы дип кычкырып, кыстап торалар... Мин Геннадийны шунда беренче тапкыр исерек хәләндә күрдем. Әх, сал әле тагын берне!

Кырыена кызыл иннек сыланган бокалга коньяк койганда, Сәгъдиянен кулы калтыранып, шешәнән борыны пыялага бәрелеп шыкылдады.

—Ә син ник эчмисең?—диде Эльза.—Минем белән эчәргә хурланасыңмы әллә?

—Син миңа карама. Минем ирем рульдә, үзеннән башка эчкәнне женә сөйми.

—Кыйныймы?—дип өстәл аша башын сузып, якин итеп сорады Эльза. Жавап булмагач, сүзгә үзә дәвам итте.—Аны инде теләсә кемгә сөйләп булмый, сиңа гына әйтәм. Шул исереклегә аркасында аны-моны аңламады, ни кылганын белмәде. Аннары гомер буге, син кыз түгел иден, дип бәйләнде. Кеше баласын миңа тактын, дип жанымны кыйнады... Кара син аны, безнен балаларны алыштырганнар дигән, ә! Димәк, мин синен баланы үстергәнмен, ә син минекен!..

—Шулай килеп чыга.

—Күрсәтәм мин болай булгач теге исерек тәрәгә! Аяк астымда ауный-ауный гафу сорарлык итәм жирәнгечне! Күпме канымны эчте шуның аркасында! Бер гонаһсыз, саф намуслы була торып, күпме әр-хур ишеттем! Күпме кыен ашадым!

Ул бокалдагы көрәнсу-кызгылт сыекчаны авызына койды да, савыттан кәнфит алып капты.

—Бутаганнар, ә? Улым, балакаем...

Ул сикереп торды да, залга омтылды, диван аркасына сенеп бетәргә тырышкандай бөрешкән Жәмилне кулыннан тартып торгызды да, кочагына алды.

—Сыно-ок! Золотко мое! Кровинка моя! Знаешь, кто я? Я ведь твоя мама, сыночек мой!

Жәмил кулларын бау шикелле аска салындырган, исерек хатынның үбүләреннән котылып өчен, башын артка ташлап, йөзән тәрәзәгә таба борган иде. Башкалар бу хикмәттән аптырашып, нишләргә белми шым булып басып тордылар. Барыннан да элек Сәгъдия аңга килде.

—Нишләп син аның белән урысча сөйләшәсең? Безнен Жәмил татарча аңлый ул,—диде шаяргандай итеп. Аның бу сүзләре өйдәге авыр киеренкелекне безар таратып жибәргәндәй итте.

—Булды инде, булды,—диде Гамил.—Анына килергә ирек бирик балага.

Аның шул сүзән генә көткәндәй, Жәмил Эльзаны этеп жибәрде дә, ишеккә атылды. Аның артыннан Газим кузгалды. Бусагада борылып, кызарынып:

—Нәрсә сез бу исерек маржага карап каттыгыз!—дип кычкырды.—Ул ни сөйләмәс! Жәмил нишләп аныкы булсын ул!

Һәм селтәнеп, каты итеп ишекке ябып чыгып китте. Телевизор хырылдап куйды, экранда һаман әле сугышып яткан азиатларның гәүдәләре тасмаларга телгәләнгәндәй булды.

Түрдәгә зур каен гөлә янына баскан Макар бу тамашаны аптырап күзәтә иде.

Ул да булмады, ян тәрәздән ат башы һәм Жәмилнен гәүдәсә чагылып узды. Тояк тыгырдаганы, капка шыгырдаганы, эт өргәнә ишетелде.

—Нәрсә? Әллә чыгып киттеме? Кайтасы бар бит!—дип сөйләнде

Эльза.—Алып кайтырга да, теге кабахэтнен күзенә терәп бастырырга кирәк... Күрсен үзебезнен малайны. Гел атасы икән бит. Үз каның үзеннеке инде ул...

—Борчылма, әллә кая китмәс,—диде Сәгъдия.—Икәү бит алар. Газим аны ерак жибәрми. Әйдәле, тегендә керик, берәз тынычланыйк...

Тагын берне авызына койгач, Эльза төмәм жебеп төште. Тамагына ризык үтми иде, алдындагы тәлинкәдән ит калжасы алды, ләкин рәтләп ашамады, чәйнәштерде генә. Ишек турына Гамил кереп басты.

—Уноч ел буена чияләнгән төенне ике минутта чишеп булмас... Без болай итик,—диде ул.—Макар, үзе каршы килмәсә, бездә калып торсын.

—Ә тегесе... минем малай...

—Аны да ашыктырмыйк әле,—диде Сәгъдия каршы килмәслек итеп.—Үз белдеген белән баланны алыштырып кайтсаң, атасы белән санлашмаган төсле булыр ул. Син хәзер кайт та, ипләп кенә ирен белән сөйләш.

—Уйлашыгыз, бар ягын үлчәп карагыз,—дип жөпләде Гамил.—Малайлар үзләре дә курчак түгел. Зурлар бит инде, тиздән паспорт алачаклар. Алар да уйласын.

—Өй иркен безнен,—дип дәвам итте Сәгъдия.—Син үзен дә безгә теләсә кайчан килә аласын. Ерак ара түгел...

—Машиналы кешегә шулай,—диде Эльза.—Жәяүлегә йөгереп үтеп булмый. Монда килергә дә күршәдән йөз сум алып тордым...

Сәгъдия аңлады, залга чыгып керде дә Эльзага ике кызыл йөзлек сузды: —Берсен күршенә бирерсен, икенчесе киләсе тапкырына булыр,—диде.

—Теге исерек уянмады микән? Элечканы куркытмасын тагын...—дип сөйләнде Эльза.—Ул да анда ач бит әле. Кафедан кыты-мыты алып кайткан идем кайтуын. Хужабыз, Ибраһим, тыштан караганда явыз төсле күренсә дә, балаларга шәфкәтлелек, ярдәмненән ташламый, сатудан калганны бирә. Тик ул кафе ризыгын үзегез беләсез инде...

—Хәзер-хәзер, күчтәнәч жибәрербез,—диде Сәгъдия шундук хәлне аңлап. Һәм өстәлдәге савытларны—печенье-кәнфитне, жимешләрне пластик капчыкка аударды, ярты литрлы банкасы белән бал тыкты.

—Чәчкә балы бу,—диде.—Жәмилнен күчтәнәче дип ашагыз. Умарталарны ул карый безнен.

—Ипиен дә сал, ипиен дә—диде Гамил.—Мин хәзер “Ока”ны кабызып, урамга чыгара торам. Илтеп куярмын.

Жәен ике малай янкормадагы киң ятакта бергә йоклыйлар иде. Сәгъдия Макарга урынны залдагы диванга жәйде.

Гамил әйләнеп кайтканда, балалар яткан, утлар сүндерелгән иде инде. Машина тавышын ишетүгә, болдыр кыегындагы лампочка кабынды, чуар халатын кигән Сәгъдия йөгереп чыгып капканы ачты.

Аш бүлмәсендә кара-каршы чәй эчәргә утырганда, икесе дә чамадан тыш арыганлык тойдылар. Шул ук вакытта бу талчыгу, күнелдәге тынгысызлык бер-берсенә керфек сиреп караган саен кими бара иде. Аның урынында жанга хәләл ярын янында, үзеннен ямьле өендә генә була торган рәхәтлек инә иде.

Гамил юлда Эльзаның изрәп йоклап баруы, аны фатир ишегенә кадәр озатуы турында сөйләп алды.

Йокы бүлмәсенә кереп, ул, ниһаять, пәриле футболкасын салгач кына, Сәгъдия аның тәнендәге сыдырылган урыннарны, йөрәк турына ябыштырылган пластырьне күрәп алды.

—Ни булды сина, чибәркәем? Нәрсәгә егылдың син болай?

—Анысы төзәләр лә. Ямавы өстендә, ди безнен әнкәй. Төзәтүе бик авыр нәрсәләр бар әле монда, әнисе...

Һәм ул, тәрәздән төшкән ай нурлары белән генә яктырылган бүлмәдә, хатыны белән янәшә карават кырыена утырып, узган көнне башыннан

кичкөннәрне сөйләргә кереште. Арттан башына китереп бәргәннәр, “Атас” дигән тавышның зһенне ярып узганын, милиция белән сөйләшкәннәр, Харитоновларның өсндә күргәннәр...

—Бер сүз әйтми-нитми малайны биреп жибәрдеме шулай?

—Хатынының нинди икәнән күрдөң бит инде?

—Икесе бер ишме?

—Аракы шешәсе аның өчен баласыннан артык...

—Нигә алай дисең? “Безнең улыбыздан” диген!

Сәғдия, башын иренен инбашына салып елап жибәрде.

—Балакаем, газизем... Ана сөте күрмөгән... Белгән булсам, йөгереп барып имезгән булыр идем... Тугач ук хәлэл ризыгыннан аердылар бәгырь парәмне... Сөтемнән мәхрүм иттеләр... Назымнан... Йа раббым, нинди гөнаһларым өчен мондый газапларга дучар иттең безне?..

Сәғдиянең монарчы беркайчан да бу кадәр өзгәленеп елаганы юк иде. Гамил аны иннөрөннән сыйпады.

—Ела, әнисе, ела... Еласыларыбыз алда тагын булыр кебек әле.

—И ходаем, эчләрөндө ниләр кайный икән инде ул баланын? Бандитларга ияргән икән... Ниләр күрсәтер инде ул? Үзенә ниләр язган?

—Менә тагын хаста баланы дөваларга кирәк булачак безгә,—диде Гамил аның башын күкрәгенә кысып.—Бусында инде төне сырхавыннан түгел, жан чиреннән...

Алар шулай шактый вакыт бер-берсенә сыенып утырдылар.

—Ни генә булмасын, баланың табылганына сөөник,—диде Гамил.—Һәм... син мине гафу ит, әнисе...

—Нәрсә өчен?

—Баланы алып кайткач... Беренче төнне хәтерлисәнме?.. Син ана аракы суырткан иден... Мин бит синең ул кыланмышыңны берничек тә аңлый алмадым... Гомерем буге...

—Гомер буге аны ғына уйлап йөрмәгәнсендер дә инде...

—Малай аны оныттырмады шул... Үзең беләсен... Чит кан үзен сиздерә... Искә төшкән саен, шик корты уяна иде... Менә бүген бу бала барысын да аңлатты... Синең сафлыгыңны, йөз аклыгыңны раслады...

—Миннән шиклөнгән чакларың да бар идеме әллә?

—Уйлар ихтыярға буйсынамыни? Мир гайбәтен раслый торган дәлил һаман күз алдында булса тагын...

—Менә нинди утлар янган икән синең эчендә, чибәркәем...

—Сәбәбе чын булган икән бит.

—Гайләне яндырып көл итәрлек булган икән...—диде Сәғдия уйланып.

Алар шулай бер-берсенә сыенышып, күрше бүлмәгә ишеттермәскә тырышып, пышылдашып озак сөйләштеләр. Сүзләре, уйлары, бүтән бер ояда үсеп, канат кагарга читләрдән өйрәнгән, колакка ят исемле, үз телен белмөгән, муенына төре таккан, сөннәтсез, әмма барыбер үзләренең каны булган бала турында иде. Һәм, жылы кочакларында назланып үскән, көенечләргә дә, сөөнечләргә дә мул китергән, жанга якын, әмма каны чит булган үсмер малай хакында...

Алда ниләр буласын ачык кына күзаллап та бетерерлек түгел, ләкин яхшыга ышанасы киелә иде. Һәм алар, жанга тынычлык, тәнгә көч эзләп, назланышып бер-берсенә сыендылар.

* * *

Бу көн эчендә анда-санда талкынуудан төне алжыган, бер утка, бер суга салган хәлләрдән рухы талчыккан Гамил, хатыны назыннан жан тынычлыгы алып, изрәп йокыга киткән иде. Сәғдия дә, иренен кайнар беләгенә башын салып, татлы оеп алды. Ләкин күпмедер вакыттан соң, эчтән сискәнәп, уянып китте. Күзләре шар ачылып, караңгылыкка, чак кына яктырып торган стена сәгатенә текәлдә, аның башка вакытта бөтенләй сизелмәгән текәлдә колакка бәргәндәй каты булып тоелды. Сәгать телләре вакытны алга таба

түгөл, гуяки үткәннәргә таба саналдылар һәм хәтердә моннан унөч ел элек булганнарны ап-чык итеп янарттылар.

Ничек болай килеп чыкты соң бу? Балалар ничек алмашынды?!

Язмыш дигән нәрсә, мөгаен, бардыр ул. Борынгыларнын, күрәсенә күрми, гүргә кереп булмый, дигән сүзә хактыр. Ике баланын тәкдирендә шушылай язылгандыр. Ә бәлки, бу—Жәмилнә зәгыйфлектән саклап калу өчен, аның бәхетенә шулай кирәк булгандыр.

Югыйсә Сәгъдия баласын үзләре янындагы тудыру йортында табарга тиеш иде бит.

Ә ул башкасына китте. Чөнки анда, ераграгында, Гамилнен дә, Сәгъдиянен дә кендек әбисе, бик тәҗрибәле, күптән таныш Наилә апа әшли иде.

—Беркая да барма, үземә генә кил,—дип кат-кат әйтеп куйган иде ул.

Барсы да уйланылган, һәммәсә үз җае белән барырга тиеш иде кебек. Ләкин ул көнне хәлләр иртәдән үк буталып китте.

Сәгъдиянен тулгагы башлангач, Гамил “ашыгыч ярдәм” машинасы чакырды. Әмма врач Сәгъдияне еракка илтергә теләмәде, алайса үз җаегызны үзегез карагыз, диде дә борылып чыгып китте.

Бер кире китсә гел кире китә бит ул. Урамга чыккач, машина тота алмый интелеләр, автобуска утырырга туры килде. Хәзер искә төшкәндә дә, йөрәк жу итә. Бала шунда, автобуста туган булса?!. Ярый, барып життеләр. Ихатанын капкасы икенче якта икән. Урта яшъләрдәге бер узгынчы ирдән, роддомга каян керергә, дип сораганнар иде, ул: “Энә, бер койма тактасы сынык анда, мин шуннан чыктым”,—диде. Аннары шикләнеп Сәгъдиянен күпергән корсагына карады.

Койма ярыгыннан кысыла-кысыла үткәндә:

—Сытасын бит инде,—дип сыкранып карап торды Гамил.

Инде барып кергәч, Наилә апаның икенче сменада икәнлегә ачыкланды.

—Борчылмагыз, сезгә килеп житешә әле ул. Беренче бала бит, тиз генә котыла алмассыз,—дип юаттылар Сәгъдияне.

Алар өчәү иде—өлкән яшътәге бер апа белән ике яшътәш: Эльза һәм Сәгъдия. Кирәк бит, гомердә булмаган хәл, өч бәби дә бер сәгать эчендә—төнге унбер белән уника арасында дөньяга килде.

Наилә апаның танышы икәннән белгәнгәдер инде, табибә белән акушерка күбрәк Сәгъдия тирәсендә булгандылар. Янәшә өстәлдә яткан Эльзага кат-кат: “Ә син көчәнми тор, көчәнми тор!”—дип тәкларладылар. Ниһаять, Сәгъдия гадәттән тыш жинеллек тойды, сабый кычкырганы ишетелде. Табибә баланы ана таба сузып: “Малай!”—диюгә, күрше өстәлдән бала чәрелдәгәнә ишетелде, акушерка кыз: “Монда килегез тизрәк!”—дип кычкырды. Ул арада, халатын кия-кия, Наилә апа йөгереп килеп керде. Күрше өстәл янында ыгы-зыгы купты. Берәү шприц тоткан, икенчесе Эльзаның битен чәбәкли, өченчесе пъяла графиннан чүпрәккә су агызга. “И ходаем, үлеп китә күрмәсен тагын”,—дип уйлады Сәгъдия.

Ә тирә-юньдә ак халатлы апалар-сенелләр бөтерелә, балаларны сөртәләр, төрәләр, борыннарына нидер иснәтәләр, алалар, салалар. Табибә белән акушерка икесе дә яшъләр, Наилә апа аларга нидер аңлата. Шунда, үлчәгәндә, нәрсәдер буталып киткәндәй булды. “Өч кило ике йөз... Өч кило алты йөз...” —“Кайсысы?” —“Алдан туганы.” —“Алдан туганы ничә?” Сәгъдия шунда: “Буташтыра күрмәгез тагын!”—дип куйганын да хәтерли. Аның битенә торгәк китереп терәделәр. Зур бүлмәнән саран яктылыгында кашсыз-керфексез, йомык күзлә кып-кызыл нәни йөз чагылып узды. “Ничек буталсын инде. Кара менә, синеке бит инде, синеке! Хәзер исемнене өч жиргә тагып куябыз: ике беләгенә, муенына... Менә шулай, шулай...” —дип сойләндә табибә һәм шундук Эльза янына авышты.

Ул арада сабыйларны күтәрәп алып чыгып киттеләр. Балалар бүлегенә. Сәгъдия белән өлкән яшътәге хатынны, ул кыз бала тапкан иде, алты кешелек палатага кертеп яткырдылар.

—Ял итегез,—диделәр.

—Ә бала?

—Баланы унике сәгатътән имезергә китерерләр.

Тән дә, жан да бик арыган, хәлсезләнгән иде, ләкин туарылып, изрәп ял итү булмады. Тән бие коридорда лап-лоп йөрәп, шаулашып чыктылар. Соңыннан шул мәгълүм булды: Эльзаны, махсус самолетка утыртып, Казанга озатканнар икән.

Ләкин ул чакта, ана Сәгъдиянең газиз баласын биреп жибәргәннәр, хаста хатынның үз сабыен исә монда калдырганнар, дип кем уйлаган? Берәүгә дә рәнҗеп булмый, кемнеләр каргау үзе гөнаһ, чөнки явызлык белән кылынган гамәл түгел. Башка төшкән таш кебек бит инде бу.

“Аллага шөкер, табылды бит менә”,—дип уйлады Сәгъдия. Күзләре дымланганын тойды, тик сөртмәде, хәлален уятудан сакланды. “Ирем, газиз ярым алтын шул минем”,—дигән уйдан бөтен вәжүденә жылы рәхәтлек таралды. Һәм дымлы керфекләренә татлы йокы эленде.

* * *

Иртәгесен малайлар ишегалдына болдырның ике ягыннан төштеләр. Жәмил белән Газим күнеккән гадәт буенча мунчага киттеләр, ә Макаp капкага таба юнәлде. Моны күрәп, Сәгъдия ишеккә ташланды.

—Карале...—диде дә тотлыгып калды ул. Һәм үзен мәжбүр итеп диярлек:—Улым,—дип өстәде.—Син әнә, малайлар белән мунчага бар. Анда су жылы, бергә юынып килерсез.

Макар борылып, нәкъ аныкы төсле күзләре белән ана текәлде. Ә карашында ятсыну, иреннәрендә турсау.

“Нишләп бу Эльза баланы татарчага өйрәтмәде икән? Ипилек-тозлык кына булса да”,—дип уйлады Сәгъдия. Үзе, елмая төшеп, Макаpга сүзләрен русча кабатлады.

Ул шулай итәргә карар кылган иде. Башта татарча, аннары шуны ук русча әйтергә. Әкрәнләп колагы күнегә торсын.

—Балалар!—дип кычкырды ул аннары мунча тарафына.—Макарны да үзегез белән чакырыгыз! Юынсын ул да!

Аннан тавыш-тын булмагач, кычкырыбрак:

—Ишетәсезме?—дип өстәде.

Мунча алды ишегеннән Газимның башы күренде. Анын кулында теш щеткасы, авызы тирәли паста сыланган иде.

—Килмә дигән кеше юк бит ана,—диде ул.—Өстерәп йөртикме әллә?

Һәм кире кереп китте.

Сизеләп тора: хужа малайлар табылдыкны якын итәргә ашкынып тормыйлар иде.

—Әйдә, өйдә генә юын алайса,—диде Сәгъдия Макаpга.

Малай иеләп битен юганда, Сәгъдия юынгычка чүмеч белән су өстәргә үрелде. Макаpның тельняшкасы түш турынан салынган, күкрәгә күренә, анда, нәзек кенә чылбырда... тимер төре болгана иде...

—Син... Сине чукундырдылармы әллә? Тебя что ли крестили?

—Да. В церкви. Меня бабушка сводила.

—А мама что сказала?

—Она не знала.

—Как это?

—Это же в деревне было... Мин авылга әби янына кайткан идем. Шундагы чиркәүгә алып барды. Батюшка, укынып, мине чанга чумдырып алды.

—Өегезгә кайткач, әниен бер сүз дә әйтмәдемәни?

—Что она? Әти әйтте, төрене салма, торсын, диде.

“Ә син үзен соң, дингә ышанасынмы, чукунасынмы?”—дип сорарга теләде Сәгъдия, ләкин тыелып калды. Мангайга бәрәп сорау кирәк микән... Үз-үзен тотышын, тәртибен карарга кирәк. Барысы да ачылканыр...

Сәгъдия урысчаны татар мәктәбендә өйрәнде, аннары биш ел Таллыда

яшгәндә чарлады. Кирәк жирдә әйбәт анлаша, ләкин барыбер дә чын урыс-маржа кебек жиренә житкереп әйтеп бетерә алмый, жөмләләре төзек килеп чыкмаганын, акценты ярылып ятканын үзә дә сизеп тора. Ә үсмерләр анын ишәдән көләргә маһир. Яки зур гаепкә саный. Моны анлау да, малайнын Макар исемле булуы да аларны бер-берсенә ят итә иде.

Чәй янында Сәгъдия шат күнелле булып күренергә тырышты. Беленнен табдан төшкән берен өстәл янында тезелеп утырган ир затларынын тәлинкәләренә салды, “кайнар килеш ашагыз”, дип кыстады. Табын тирәсендә исә кьеренке тынлык хөкем сөрә иде.

—Жәмил, сонга калмыйк,—диде Газим, алдан кузгалып.—Мыштырдап утырма. Дамир абый ачуланыр.

Дамир—мастерской мөдире, малайлар анда комбайн ремонтлашырга йөриләр иде.

Жәмил башын иеп утыра бирде.

—Әйдәгез,—диде Гамил.—Дамирнын талканы бик коры, ачуын китермәгез.

Алар кузгалдылар. Шунда гына бер жайсызлык барлыгы башка житте: өйдә Макар берүзе кала икән ләбаса.

—Телевизор кара, китап укы,—диде Сәгъдия.—Бакчага чык әнә, жиләк аша. Әйдә, күрсәтәм. Ямансулама. Мин төшкә кайтам.

Боларны да ул һәр аваз аңлаешлы булсын өчен сузыбрак, кычкырыбрак әйтте, аннары русча кабатлады.

—Аңладынымы инде? Бакча—сад, жиләк—ягода. Хәтеренә беркетеп куй. Яшь кеше телне тиз өйрәнә ул. Менә без урысчаны өйрәндек бит әле, син дә өйрәнерсен...

Озын көн гадәттәге мәшәкәтләр, эчтән сызып уйланулар белән ничек кирәк алай узып китте. Үз чираты белән кич житте. Малайларны көйләп йокларга яткырып, икәү генә калгач, нишләргә дигән сорау тагын алга килеп басты. Иң алда торганы—исем мәсьәләсе икән. Августта малайга үндүрт тула, паспорт алып чак житкән. Ана нинди фамилия, нинди исем язлыыр?

—Минем балам Макар булып йөрмәс инде,—диде Гамил.—Харитонов та булмас. Гайнуллин булыр ул, Гамил улы. Паспорт алганчы, моны ана ныгытып сәндереп куярга кирәк. Югыйсә үзенен ризалыгын сораячаклар.

—Макар—урысларда иске исем бит инде. Хәзерге вакытта баласына андыйны кушканнарын ишеткән дә юк иде... Шул теге “послал туда, куда Макар телят не гонял” дигән әйтемдә генә ишеткән бар.

—Урыслар борынгы исемнәрен бик саклый бит алар. Безнен татар гына ул газиз баласына елга-тау атамаларын куша. Лена, Амур, Луара, Байкал...

—Юк, без алай итмик инде,—диде Сәгъдия.—Үз каныбыз икән, үзезбәчә булсын!

Бабаларны, туган-тумачаларны искә төшерделәр: Сабир, Шакир, Заһир, Зиннур... Заманчаларны күздән кичерделәр: Айрат, Айнур, Илдус, Зирәк...

—Без монда әллә кайларда уралып йөрмик әле, анын колагына ятышлыракны табарга кирәк...

Гамил, малайны борчымас өчен шыпан-шыпан гына зал ягына чыгып, шкафта кармаланып табып, зәңгәр тышлы кечерәк китап—“Татар исемнәре сүзлеген” алып керде.

“М” га башланган битне ачтылар. Исем тиз табылды—“Мохтар”. Тик моны малай үзе ничек кабул итәр икән?

Әмма юкка борчылганнар икән, мәсьәлә алар көткәннән күпкә жинелрәк хәл ителде. Икенче көнне кич, малларны карап, ашап-эчкәч, Жәмил белән Газим ихатада үз эшләре белән мәшгуль чакта, Гамил Сәгъдияне олы бүлмәгә чакырды.

—Әйдәгез, өчезбез утырып сөйләшик әле,—диде.

Утырыштылар.

—Без сина “улым” дип эндәшербез инде, урысча “сынок” дигән сүз,—диде Гамил.—Син каршы килмәссен бит? Ты не против?

—Мама иногда меня так называет,—диде Макар.—Әни кайчакта миңа шулай дип эндәшә.

—Димәк, синен колак ана күнеккән инде,—диде Сәгъдия жинел сулап.—Әгәр без сина Мохтар улым дип эндәшсәк, син үпкәләмәссен бит?

—Это что за кликуха такая “Мухтар”?

—Бик борынгы исем ул, мәгънәсе дә бик матур,—диде Гамил.—Әнисе, алып чык әле китапны!

Зәнгәр тышлы китапның кәгазь кисәге кыстырылган битен ачып күрсәттеләр.

—Менә монда язылган.

Малай башын сузып карады да:

—Татарча бит бу!—диде.

—Сезнең мәктәптә татар телен бөтенләй укытмыйлармыни сон?—дип сорады Сәгъдия.

—Ана татарларны гына мәжбүр итәләр. Ә болай теләгән кеше генә йөри.

—Син теләмисенмени?

—Что я, дурак? Оставаться после шести уроков на седьмой? Я Харитонов! Русский! И отвали от меня!

Сонгысы һич тә анын янәшәсендә утырганнарга түгел, Таллы мәктәбендәге укытучыларга юнәлтелгән иде. Малай шуларга ачулы, күрәсен, алар, әниен татар бит синен, сиңа ана телен белү тиеш, дип баланың теңкәсенә тигәннәр.

Сәгъдия иреннәрен кысып, башын иде. Гамил исә бар сабырлыгын тупларга тырышты. “Болай ярамый,—дип уйлады ул.—Бөтен нәрсәне берьюлы болгаталар димени. Син дә инде, әнисе...” Ләкин хатынына каршы әйтмәде, сонгы сүзләренә уздырып кына жибәргәндәй итеп, малайга табарак авышты.

—Мохтар исемнен ике мәгънәсе бар,—диде китап битенә бармагы белән төртеп.—Беренчесе—сайланган, сайлап алынган. Икенчесендә инде кайсы ягы белән аерылып торганы аңлатылган. Ирекле, ихтыярлы, бәйсез, дигән.

—Алайса ярый,—диде малай.

—Ә Макар ни дигәнне аңлата, беләсенме?

—Шайтан белсен! Бабайдан алып кушканнар аны мина. Бабай Макар булган. Әти Геннадий Макарович бит.

—Ул бабай... исәнме сон?

—Юк. Мин туганчы ук үлгән. Суга баткан.

“Исәрек булган микән әллә?”—дигән уй чагылып узды Гамилнен башыннан, ләкин моны турыдан-туры сорап булмый иде.

—Малайларның исемнәрен кечерәйтеп дәшү бар, Сергейны Сережа, Андрейны Андрюша, диләр. Сина ничек дәшәләр иде сон?—дип сорады ул.

—Мокрый дип.

—“Мокрый”? “Юеш” дипмени?

—Мокрыйдан туган, диләр.

Сәгъдия белән Гамилнең аптырап карап торганын күреп, малай аңлатуны кирәк тапты:

—Ну, который не просыхает...

Гамил шундук аңлады, Сәгъдия башын иде.

—Ул кушаматынны шунда ташлап кайттым, дип исәплә инде син, Мохтар,—диде Гамил.—Монда синен кушаматың бүтәнчә булып инде.

—Нинди?

—Әле генә әйттем бит мин сина. Мохтар, димәк, ирекле. Свободный. Вольный.

—Вольный? Это годится. Вольный Мухтар, значит?

—Мохтар дип, дәрес итеп әйт, улым,—дип малайның чәбәләнгән, каты чәчен сыйпады Сәгъдия.

...Беркөн иртән, көтү кугач, ул бакча ягындагы коедан бер чиләк су алып, болдыр янына китереп куйды. Аннары өйгә кереп, диванда яткан Мохтарның ак япмасына орынды.

—Хæрле иртæ, улым!

Малайнын күзен ачканын күреп, елмаеп тагын кабатлады:

—Хæрле иртæ! Аныйсынмы? “Доброе утро”, дигән сүз. Бездæ һәр иртәне шулай диләр. Йокин тæмле булдымы? Тор, улым, бөтенебез бæргәләп чэй эчик!

Малай дæшми генæ торып утырды.

—Әйдә, Мохтар улым, ишек алдына чыгыйк әле,—диде Сәгъдия.

—А что?

Чыктылар, болдырдан төштеләр. Иртәнге кояш нурларында уйнаклап торган, бәллүрдәй саф сулы чиләккә ишараләп:

—Егет кеше йокыдан торгач, билдән коена,—диде Сәгъдия.—Юнасын киләме? Мин салып торымын.

Жәмил белән Газим һәр иртәне бит-кулларын мунчага кереп юалар, бер-берсенә су чәчрәтешләр; өйгә кәргәндә чәчләре юеш, бит очлары кызыл, күзләре очкынлы була. Макар-Мохтарны үзләре янына чакырмыйлар. Шуна күрә әни кешенә бу улын аерым кайгыртуы табигый кебек. Ләкин елкылдап торган көмеш сунын яшерен бер хикмәте бар иде... Хәйлә белән әзерләнеп куелды ул. Тик малай сүзне тынлармы? Куанычка күрә, ул карышмады, бик үк ашкынып тормаганын сизелсә дә, сузып кына:

—Ла-адно,—диде.

—“Ладно” булгач, сал алайса бу тельняшканы!

Малай ашыкмый гына баш аркылы буйлы күлмәген сыдырып алды. Түшндә калай төре болганып калды.

—Бу... бавын чылана бит инде...—диде Сәгъдия сак кына. Анын тавышы киселеп китте. Моңысына инде малай һич тә риза булмас сыман иде. Әмма ул аны-моны уйлап тормады, бауны баш аркылы тартып алды да, Сәгъдиягә сузды. Жинел салкын калай уч төбен кызган тимәрдәй пешергәндәй итте.

Улынын тәненә салкын су койганда, карасу тире белән өртелгән очлы калак сөякләренән сискәнеп сикерешкәнән, муенынын жыерылганын күреп, күзләргә яшь килде. Шундый таныш, шундый газиз иде ул! Ә күнелдә һаман бер уй иде: сорап алырмы төренә, юкмы? Сорармы, юкмы?

Ул сорамалды. Сөлге белән сөртендә дә, бер сүз әйтмичә, тельняшкасын киеп куйды.

—Әйдә бүген кибеткә барыйк та, сина яна күлмәк алыык әле, улым!—диде Сәгъдия.

—Рубашку? Не надо-о!

—Нишләп кирәк булмасын? Барып йөрисен килмәсә, үзем генә алырмын алайса! Тик менә ошатырсын микән?

Сәгъдиянен күнеленнән куанычы ташып чыгардай иде.

—Син, Мохтар улым, бакчага чыгасынмы, жыләк ашыйсынмы соң?

—Да там пчелы!

—Тими бит алар, син чәбәләмә генә! Әнә, безнен Жәмил, корт ояларын битлексез карый. Шушы арада бал алып бирер менә. Ярләм итешерсен, үзәң дә өйрәнерсен!

—Да то он! На меня они десятками набрасываются.

—Ияләnmәгәннәр әле, ятсыналар гына! Таний башлагач, тимәсләр. Безгә тимиләр бит менә. Бал белән генә сыйлыйлар. Кәрәзле бал ашаганын бармы соң әле синен? Чөчкә балы бик тәмле дә, шифалы да бит ул.

Мохтар өйгә кереп киткәч, Сәгъдия учындагы калай кисәген кая куярга белми аптырап торды. Өй, мунча йә абзар тирәсендә тотарга күнел тартмый иде. Ләкин чүплеккә ташларга да ярамас, дип уйлады ул. Ераграк—койма ярыгынамы, урамдагы берәр таш астынамы тыгып торыргадыр, балки. Ә балки, исенә тошәр дә сорый башлар? Мондый мәсьәләдә би-ик сак эш итәргә кирәк!

Хәлбуки, бал кортларынын нәрсәгә каныкканы аңлашыла иде. Мохтардан тәмәке исе килә, бал кортлары шуна ярсый. Аннан сонгы ике-өч көндә болдыр астында тәмәке төпчәкләре күренә башлады... Аш өстәлендә калган акча янчыгыныннан ике унлыкнын юкка чыкканы сизелде...

Тәмәке һәм акча хакында да мангайга бәрәп әйтү, гөнаһ, оят, намус

турында вәгазь уку да, ай-хай, файдага булыр микән, дип уйлады Сәгъдия. Тынлап торырмы әле ул сине, юкмы. Китәр дә барыр кире шәһәргә. Анда тагын теге бандит малайларга ияреп урамга чыкса?..

Малай күнеленә ачкыч табу жинел булмайчак иде. Аның шундый булуы аңлашыла да. Шәһәр малайларының күбесе бик яшлы тарта башлый, андый яман гадәтне ташлау исә ифрат авыр, дип сөйлиләр. Анысының чарасына сонрак, үз вакыты белән керешергә туры килер... Тик менә бу вак караклыктан хәзер үк биздерергә кирәк. Ә моның өчен ана берәз акчаны үзән бирү хәерле. Әле кичә, кибеткә кергәч, сатучы Гөлчирә:

—Монда кара башлы ят малай килгән иде,—диде.—Сезнен кунак булды, ахрысы.

—Бәлки, безнекедер,—дип гадәтенчә көлеп җавап бирде Сәгъдия.—Кәнфитнен тәмлесен биргәнсендер бит?

—Андыйлар кәнфиткә кызыкмый,—диде Гөлчирә кашын жыерып.—Алар башка нәрсә суыра!

Ярый әле кибеткә кеше килеп керде дә сүз шунда өзелде. Ләкин арттан пышым-пышым төрле гайбәт таралганы сизелә иде инде. Мир авызын яулыгын белән томалый алмыйсын. Йөзгә бәрәп: “Нинди малай ул сездә?”—дип сораганнарда да дәрәсән сөйләп булмый. Ансат кына аңлатырлык хәл түгел...

Хәер, алар кайгысымыни, өйдәгене жайларга кирәк иде. Шуны уйлады да Сәгъдия, эшкә чыгып киткәндә генә, борылып:

—Синен, бәлки, кибеттән берәр нәрсә аласың булыр?—диде. Аннары, җавап та көтеп тормастан, ян шкафын бер тартмасын тартып чыгарды да, андагы акча төргәгеннән өч унлык алып бирде.

—На что-о?—дип сузды малай.

—На всякий случай. Йөрсен шунда кесәңдә.

“Күнелә каралып бетмәгән әле баланың,—дип куанып уйлады Сәгъдия ашыгып тыкрыкка борылганда.—Чын бозылган булса, төргәге белән каерып алыр иде... Моннан ары кыек юлга кермәс, иншалла. Монда тыныч бит, шәһәрдәге кебек жулик-бандитлар юк. Туганнары белән дә аралары жайланыр. Бер йортта яшәгән, бер табактан ашаган үз булмый калмас”.

Бәхеткә күрә, шуннан соң төре хакында да сүз кузгалмады. Димәк, баланың муенына гына тагылган булган, күнеленә кермәгән... Бик яхшы фал иде бу.

* * *

Малайлар исә ата-ананың: “Мастерскойга үзегез белән Мохтарны да алып барыгыз!”—“Атны ул да карашсын!”—дигән сүзләренә каршы әйтмиләр иде әйтүен, әмма колак салу да сизелмәде.

Башка чакта еш кына бәхәсләшеп тә, төрткәләшеп тә ала торган Жәмил белән Газим бу көннәрдә төмам бер-берсенә бергеп беткәндәй булдылар. Кайсы ни әйтсә, икенчесе шундук килешә, кайсы кая кузгалса, икенчесе шундук анын артыннан иярә иде.

...Алар ике бала тигез үстеләр, андыйларны тәрбияләү жинел түгел. Ике малай икеләтә тынгысыз була, еш бәхәсләшә, тарткалаша, сугыша. Шу ул вакытта бер-берсеннән башка яши дә алмый. Сөттәшләр иде шул алар, ә сөттәш ул игезәккә тин.

—Ике бозау имезү сыерга да авырга туры килә, канынны суырып бетерәләр бит инде,—ди торганнар иде күршеләр.

—Сөглә сыер ла мин,—дип көлә торган иде Сәгъдия.—Артканын савып түгиммени? Олы улым зур мәшәкәттән коткара мине.

Ә кечесе олысын үстерергә ярдәм итә, дип тә өсти алыр иде ул. Әйе, чынлыкта Газим жиран башлы абыйсын сихәтләндерүдә ата-ана кулыннан килмәстәйне эшләде. Бу бик кечкенәдән сизелде.

Газимгә жиде ай, Жәмил яшь ярымнан узган иде инде, Сәгъдия гадәтенчә аларнын икесен берьюлы имезде дә идән келәменә утыртып куйды. Баксан,

бөтөн уенчыктар Газим янына туры килгән икән. Менә ул аллы-гөлле шарларны шыгырдатырга тотынды. Ә Жәмил читтән бик кызыгып ана текәлде. Кулларын сузды—житәрлек түгел. Әйтергә кирәк, Газим әкрәнләп үрмәли үк башлаган, Жәмил исә әле генә ныклап утырып, сыек буынын тотарга чак өйрәнгән, үрмәләүне исә бөтенләй булдыра алмас кебек иде. Ә шалтыравыкны аласы килә! Сәгъдия сабыйның чыраендагы кичерешләренә хайран калып күзәттә. Анда көнлөшү, омтылыш, курку—һәммәсә берьюлы чагылды. Менә ана тәвәккәллек бәрәп чыкты. Ул бар көчен жыеп, һәр күзәнәген киеренкеләндереп, кулларына таянды, түшен алга шудырды. Эһелдәп, бер аягын тартты, аннары икенчесен. Һәм булдырды! Өч-дүрт тапкыр шулай талпынгач, кулы житте! Бик авырлык белән кире тураеп утырды да, нәни таякка беркетелгән кызыл шарны болгарга тотынды. Анын йөзөндә балкыган куанычны, кинәну-тантананы сөйләп бетерерлек түгел иде.

Чирдән котылу, зәгыйфьлекне жиңу өчен иң беренче, иң кирәкле, иң шифалы дәва—зур теләк, ихтияр көче шул. Янәшәсендә һәрдаим томпап, кызыктырып, көнлөштөрөп торган энесә булмаса, жирән чәчле, сыек буынлы бала кайчан, ничек ныгып аягына басар иде, әйтүе кыен.

Алар укырга да бергә керделәр. Газим гел бишләләр алып кайта, абыйсы исә өй эшләрен аннан күчәрә. Ә инде әнисенә ярдәм итәргә дисән, анысын Жәмил булдыра. Олысынын кулы оста, кечесенен башы йомры булып чыкты.

Хәер, уку мәсьәләсенә килгәндә, олы малай энесен узып китәм дип артык тартышмады. Берзаман укытучы Сәкинә ана:

—Ишләп син шул мәсьәләгә дә чишә алмыйсың, энен чатлатып әйтеп бирә бит?—дип сорагач, малай ана:

—Ә син үзән “касәмьсот”ны да йөртә алмыйсың әле!—дип җавап биргән.

Әтиләре “К-700” тракторында күп эшләде, шуна күрә малайлар кечкенәдән ул тимер тау белән идәрә итәргә өйрәнделәр. Бигрәк тә Жәмил маһир булды: утырса, аяклары педальгә житми иде әле, ул, авыл халкын шаккатырып, тракторны аягөстә баскан килеш йөртә иде!

Күршә малайлары аларга еш керә, әмма Гайнуллиннар беркайчан да, урамга чыгып, уйнарга иптәш эзләп йөрмәде. Әгәр аларнын берәрсен кыйнарга дип килеп ябышсалар, икенчесе аны теш-тырнагы белән яклады. Гомумән, алар өчен урам кин, дөнья иркен һәм түгәрәк иде.

Макар-Мохтар исә аларнын шушы түгәрәк дөньясына көтмәгәндә-кирәкмәгәндә килеп кергәндәй булды. Һәм ризасызлык тудырды. Моны сөйләп-аңлатып торасы да юк, бу нәрсә үсмерләреннән карашында, һәр ымында, адымында сизелеп тора иде.

Хәер, яна малайнын моңа эче пошканы әллә ни сизелмәде. Шәһәр баласын бакчада мәмрәп пешеп яткан эре-сусыл татлы жиләк тә, ишегалды түрөндәге кысан араннан башын сузып, йомшак иреннәрен мимылдатып, пошкырып торган Аккаш та, кичен тузан туздырып кайткан терлек-туар да кызыксындырмады, хәтта Барыйның башын сыйларга да кулы күтәрелмәде. Татар теле дәрәслеге дә өченче бите ачылган килеш болдырда аунап ята.

Бу йортта анын күнелен җәлеп иткән бердәнбер нәрсә—кыршылган күксел “Ока” булып чыкты. Гамил моны яхшы фалга юрады: машина тирәсендә малай белән дуслашу, якынаю жинелрәк булачак иде. Ул эшкә киткәндә машина ачкычын биреп калдыра торган итте. Малай көнә буге анын тирәсендә чуалды. Эчен-тышын юып куйды. Багажник йозагы бозылган иде—аны яхшы билкәнә торган итте. Башта Гамил белән, аннары үзе генә кузгатып, түбән оч болыныннан әйләнәләп килә башлады. Ул хәтта шул машинада гына йокларга да рөхсәт сораган иде. Өлкәннәр генә моңа мөмкин кадәр йомшак, ләкин каттый каршы төштеләр.

Кыскасы, әле соендерә, әле күнелне кыра торган хәлләр булып кына тора иде. Бер көнне кичкә таба, башка таш булып төшкәндәй, Харитонов килеп керде. Чәче чәбәләнгән, озынча чырае тимгелләнеп кызарган, күксел күлмәк чабуы чалбар кәшыннан бүселеп чыккан—кыскасы, салмыш иде абзый. Килеп керүгә малаен таләп итә башлады. Нихәл итәсен,

таныштырдылар. Жәмилнен зәңгәр күзләре сары керфекләре арасыннан атылып чыгардай булды. Аңа мен төрлө хис чагылды, иң көчлесе гажизлек, чарасызлык иде.

Гамил ашыгып кунагын аш бүлмәсенә алып кереп китте.

—Рәтләрәгә юкмы сон?—диде Геннадий, коньяк шешәсен күргәч. “Аның киләсе билгеле иде бит инде,—дип уйлады Гамил.—Арзанлы аракы алып куярга да баш житмәгән”.

—Син анын белән шаярма, аракыдан куәтле, кырык биш градус ул,—диде салкын ғына.

—Алайса татып карарга була. Тутырыбрак сал, жәлләмә! Үзенә дә сал тутырып! Миндәй якын кешен юктыр әле синен. Бер баланың ике атасы бит без, әй! Сөйләсән, адәм ышанмас! Мин үстөргән малай сиңа яхшы, ә мин ярамыйммы әллә?

—Мин рульдә бит, үзең беләсен.

Исерекнен сүзе ни дә, үзе ни, колак яныннан шудырып кына үткәрергә иде дә бит, кылчыгы бигрәк очлы шул, бәгырьгә кадалып кына тора. Башка берәү булса, Гамил анын каткан якасыннан тотып, жилтерәтеп урам якка чыгарыр иде дә, арт санына тибеп кенә жибәрер иде. Ләкин моның ачуын күтерергә ярамый! Түзәргә туры килә. Алай ғына да түгел, ярагга кирәк. Йон уңаена ғына сыйпарга. Исирекнең башына ни киләсен каян беләсен?

—Эчтә ут яна, брат,—дип, жирән сипкелле кулы белән түшенә суккалады Геннадий.—Кемне үстөргән булып чыгам инде мин, ә? Сонгы сыныгымны авызымнан өзеп каптырдым! Аятымдагы сонгы ботинкамны салып китездәм! Бала газиз бит ул, йөрәк парәсе!

Сүз болганышының очы-кырые күренми иде. Алай да Гамил анын стаканына коньякны өсте-өстенә өстәп торды. Мингерәсен, мие түнсән, Жәмилгә генә бәйләнмәсен!

—Син аны кузгатмый тор әле,—диде үзе.—Балаларнын мәктәпкә әзерләнә торган чагы бит.

—Әйе, әзерләнсен. Үзәбезнен мәктәпкә...

—Өс-башларына алып өлгермәдек бит әле. Нәкъ буй сузып үсә торган чаклары, былтыргы бер нәрсәләре ярамый. Көзгә-кышка яңаны алырга кирәк.

—Син малайны мина ялангач тоттырып жибәрмәкчәме әллә? Тагын минем ботинканы салдырыгамы?

—Шуна әйтәм бит, формасын, куртка-итеген, бүреген янадан алып бирим. Ә син ашыктырма.

Шул рәвешлә көйләп, төмам исертеп, култыклап алып чыгып китте Гамил кунакны. Жәмил алар артыннан коты очып карап калды, Мохтар исә “Ока” эченә кереп бикләнгән, ни кичергәнә, ни уйлаганы беләнми иде. Фәкать Газимнен кара күзләрендә генә нәфрәт кисәүләре дөрләде.

Мохтарны машинадан чыгарып, ике әти кереп утырдылар. Юлда сәрхүш аркы утыргычта оеп барды, шәһәргә керүгә калкынып, йөз грамм турында сүз кузгатты. Беренче очраган кибеткә сугылып, аракы алырга туры килде. Шуны кулына тоттыргач һәм янчыктагы бар булган акчаларны өстәп биргәч кенә, Геннадий бәйләнүдән туктады.

Кесә төбенен ничек тақыраясын Гамил күз алдына да китерми иде әле.

Ләкин күнелнен шомын балаларга сиздерергә ярамый иде. Сәгъдия белән алар икесе дә өйдәге гадәти жан тынычлыгын сакларга тырышалар, үзара да, балалар белән дә, елмаеп, йомшак тавыш белән сөйләшәләр иде. Әмма барыбер дә йортка ниндидер тотрыксыз халәт кереп урнашкандай булды. Әйтерсен лә, нигез какшаган, йортнын бер ягы ишелергә тора. Һәм ата-ана салган нечкә терәкләр бу афәтне вакытлыча ғына туктаткан иде шикелле.

* * *

Балаларга кирәк әйберләрне Гамил Мәскәүдән алып кайтырга булды. Якын-тирәдәге базарларда сатылган киём солдат формасы кебек бертөсле

ул, урамга чыккан, ярты халык шуны кигән була, диде Сәгъдия. Берберсеннән көнләшерлек, кызыгырлык булмасын, бертөрлөрәкне алырга кирәк, шул ук вакытта төсләре аерылып та торсын, дигән фикергә килделәр. Таныш-белеш матур паласларга акча бирде, шулай итеп, безаз табыш та булачак иде. Гамил “Газель” белән Мәскәүгә китте. Иптәшкә Мохтарны үзе белән алмакчы иде, малай, гадәтәнчә башын унга борып, читкә карап, өзеп:

—Бармыйм,—диде.

Бу гажәп иде. Эчәндә жаны булган үсмер Мәскәүне күрүдән баш тартамыни?

—Нишләп, улым? Донъя күрәп кайтырсын.

—Күрәсем килми.

Үгетләү-ялынудан мәгънә юк, аталарча ныклык белән үз сүзенне итәргә дә иртәрәк иде кебек. Мохтарны болай тупас рәвештә каршы килүе беренче тапкыр иде, Гамил моны үткәрәп жибәрергә булды.

Башка чакта ул үзе белән Жәмилне алып бара торган иде. Озын юлда иптәш бик кирәк. Ләкин бусында аны алмады. Әгәр чыннан да алдагы көндә аерылырга туры килсә, аларны әкрәнләп суыта торун яхшы. Ә бергә озын юл үтү ул күнелләргә беректергәннән-беректерә бит...

Шулай итеп, ана ялгызы кузгалырга туры килде. Ә юл озын булса да күнәгелгән, таныш. Кичке якта чыгып китәсен, икенче көнне иртән Мәскәүдә буласын. Ярты көн базарда йөрисен дә, төштән соң кайтырга чыгасын. ГАИ посты янындагы тукталышта берничә сәгать йоклап аласын. Аннары төнгә каршы тагын юлга. Жәйге төн кыска, юллар яхшы, кибертләр, кафелар еш очрый. Ләкин барыбер дә бик уяу булырга кирәк. Туктаганда милиция постлары тирәсенәрәк елышырга... Барганда берәр “КамАЗ” артына тагылырга. Кайчак юлга кадаклар ташлылар да, төгәрмәченне алыштырган арада, кузовынны бушатып алалар... Ярый ла, син иеләп маташканда, артыннан килеп, башына ормасалар... Әллә нишләде бөтен доньясы... Илнен уртасында, башкала юлы буенда, тулы бер авыллар узгынчы машиналарны талап көн күрә торган булып китте. Анын инде Рәсәй читендәге хәлләрне әйткән дә юк. Эһ, таныш шоферлар сөйли, Волгоград тирәләрендә: “Уяу булыгыз! Талаучылар бар!”—дигән игълан такталары эленеп тора икән. Элегрәк андый хәлләр турында китаплардан гына укый торган идек: патша заманында, кайбер авылларнын урам капкасы янына дөгет сылаган баганалар утыртып куя торган булганнар, имеш. Мондагы халык юлчыларны талый, дип шулай кисәткәннәр. Сәвит чоры балалары моны укып шакката торган иде. Мәнә килде заманалар, андый кисәтүләргә тагын куйдылар. Зур такталарга, эре хәрәфләр белән акайтып язып... Шул тирәдә караклар барын тәгаен белгәч, ник соң аларны милиция жыештырып алмый икән? Бәлки, көче житмидер. Ә бәлки, талаганнан аларга да өлеш чыгадыр...

Каян шул хәтле үрчеп өлгерде соң әле андыйлар—олы юлга чыгып, кеше талаучылар? Нинди ояларда канат яра ул тилгән-карчыгалар? Беренче карашка зыянсыз күрәнгән, йомшак, мескен булып тоелган Харитонов кебек адәмнәрнен куышында түгелме?

Алай да элек барган чакларда күнел болай шомланмый, киресенчә, иркәнәп китә иде. Ни генә дисән дә, халыкнын барчасы явызлыкка да караклыкка бирелгән, дип әйтү һич дәрәс түгел. Күпчелегә намуслы хезмәт белән көн итәргә тырыша. Берара күп кырлар ташландык хәлгә килгән иде. Хәзер, әнә, һәр барганда янарыш күзгә ташлана. Тигез булып, күкрәп үскән иген басулары агарып килә. Эре яфраклы кукуруз кырлары, офыкка таба рәт-рәт сузылып киткән буразналарда бәрәңге, чөгәндәр... Мохтарнын мондый басу-кырларны күргәнә бар микән? Арпаны бодайдан, кукурузны чөгәндәрдән аера белә микән? Сахраларга алып чыгарга, башакларны учта уып, иснәтеп карарга кирәк булыр. Иле-жире белән таныштырырга, хужа булу хисе уятырга.

Эһ бит, иленә, үзенә хужа булырга тырышучылар жирне ничек

матурлуйлар: берәүләр, юлны кинәйтеп, иркенәйтеп, асфальт түши, икенчеләре бик матур итеп яна кафе төзеп куйган да түбәсенә аллы-гөлле ут тасмалары тезгән.

Әйе, халыкын икегә аерылганы юлда бик ачык күренә. Берәүләр талауны кәсеп итеп алса, икенчеләре үз көче белән көн күрергә тырыша. Һәм икенчеләр, әлбәттә, күпчелек. Гамилнең уллары, Гайнуллиннар нәселен дәвам итүчеләр, кайсы якта булыр?

Ул сискәнәп китте. Мондый сорау каян туды соң әле?

Янда Жәмил утырганда башта якты уйлар, телдә матур мәгънәле сүзләр генә була иде бит. Олы малай, энесе кебек китап корты булмаса да, сөйләгәнне тыңларга бик ярата. Һәрнәрсәнен тамырына төшеп, гажәеп сораулар бирә. Моңы ничек эшләгәннәр дә, тегене ничек булдырганнар. Юлда берәр көйсезлек килеп чыкса да аннан яхшы ярдәмче юк. Сүтәргә, жыйрга, берәр нәрсәне эретеп ябыштырырга дисән, коя да куя инде. Аның сыгылмалы, озынча тырнаклы нечкә бармаклары бик кечкенә ярык-тишекләргә керә. “Әллә ювелирлыкка укытырга инде моны,—дип тә уйлап куя иде кайчакта Гамил.—Безнең бабаларыбызның кайсыларыдыр көмешче булгандыр, ахры”. Бу фараз нәселгә тагын бер матур бизәк өсти иде шикелле.

Ул үз нәселенен туган нигездә нык утырачагына ышана иде. “Нигез ташы”нын кадере бу заманда да бетмәгән, киләчәктә дә бетмәстер, мөгаен. Борынгы бабайларның туган туфракны—яшәешнең төп чыганагы дип, нигез ташларын адәм баласының иң ышанычлы терәге дип санауы яна заман кешеләренен күбесенә беркатлы булып тоела тоелуын. Дөнья кин, кеше күнеле канатлы, поезд-очкычлар адәм баласын очар кошлардан житез һәи жинел генә әллә кай тарафларга күчереп куя. Ләкин Гамил өчен ата-бабаның әйткәннәре дәрәс булып чыкты. Киткән жиреннән кире кайтырга туры килде ана. Туган йорты, нигез ташлары авыр елларда аны фәкыйрьлектән йолып калды, балаларына сихәтлек бирде, үзенә куәт, ныклык өстәде. Һәр кешенең иң авыр чакта да, иң ахыр чиктә дә кайтып сыеныр урыны, жанга якын куышы, туганлык жылысын саклаган оясы булырга тиеш. Барча халыкларда буыннан-буынга килә торган ышаныч һәм теләк бу. Бөек рәссамнар, язучылар, шагыйрьләр бу хакта яза. Һәм Рембрандтның “Возвращение блудного сына” дигән картинасы күз алдына килә.

Гайнуллиннар оясының киләчәгенә төп өмет монарчы Жәмилгә бәйле иде. Ул—жир кешесе, оста куллы нык ир булачак. Кече малайны исә укытырга кирәк. Мәктәп директоры Нурулла абый әйтә бит, үз гомеремдә мин андый берничә укучыны ғына беләм, безнен Газим ерак китчәк, галим булачак, ди.

Әйе, өмет өлкән малайда, Жәмилдә иде. Ул тотачак иде төзек итеп йортны, мал тулы итеп абзарларны, үстерчәк иде чия-алмагачларны. Ул сыйпап-иркәләп эчерчәк иде Аккашны, ул аертачак иде умартадан балларны... Һәр жәй саен ул жыйчак иде үз янына яна буын Гайнуллиннарны...

Ә менә бүген, озын юлда ялгыз барганда, уйлар бу урынга житкәч, каядыр күнел төбендә чонгыл хасил була да бөтенесе мәтәлгән кебек тоела... Нинди Гайнуллиннарны үстерсен, чакырсын, жыйсын соң ул, үзе Харитонов булгач?..

Баксаң, малайның бу басынкы, ләкин төпле акылы, сизгерлеге, оста куллары бер дә Гайнуллиннардан түгел, Харитоновларның нәсел тамырынан үсеп чыккан икән. Әнә, озынча, матур тырнаклы, сипкелле куллары ук Геннадийныкы. Һәм ул Харитоновларның асыл сыйфатларын киләчәккә алып барачак, аларның канын яшәтчәк. Гайнуллиннарныкын түгел.

Нәселдән килгән бу байлыкны, асыл сыйфатларны, бәһасез хәзинәне беркемнән ялынып сорап аласы түгел, тырышып-тырмашып жир актарырга да кирәкми, кешегә тумыштан бирелә бит алар югыйсә! Макардан улы Геннадийга, Геннадийдан тагын Макарга... Ягъни, Жәмилгә... Тукталса, бу чылбыр, дөресрәге, буыннан-буынга тыелгысыз ага торган бу саф, шифалы,

затлы агым, Геннадий дигән бәндәгә килеп житкәч кенә ничек өзәлдә икән сон? Кая киткән, кайсы жир тишегенә убылып юкка чыккан бу чишмәнән адәм баласын кеше итә торган тылсымлы сулары, егәрә?..

Шундый уйлар юып алды бу баруда юлнын рәхәтен. Инде хәзер Жәмиль ияртеп юл йөрүләр булмас. Үз канынны, үз баланны кайгыртырга кирәк, Макар-Мохтарда уллык хисен уятырга. Мәнә бит ничек... Улларына исемне дә үзенә аваздаш итеп кушкан иде ул. Гамил—эшчән, Жәмиль—төзек, Газим—батыр, кыю. Ә мәнә табылдык малайга исемне элеккесенә охшатып кушарга кирәк булды. Ә эчәндә, жанында, рухында ниләр бар? Ничек чыккан ул олы юлга, кеше таларга? Күнеленен нинди кыллары өзәлгән, жаны ни төслә имгәтелгән икән? Үзгәртеп-төзәтеп, Жәмиль кебек итеп булырмы?

Сагышлы булды юл, бик озын тослды. Ләкин ул юкта өйдә булган хәлләр күпкә аяныч булып чыкты.

* * *

Ул машинаны кертергә дип капка ачып азаплана иде, тыкрыктан, сулышына кабып, Сәгъдия килеп чыкты. Иренен узганын идәрә тәрәзәсеннән күреп калган да, машина югары очтагы зур күпердән әйләнеп килгән арада, түбән очтагы басма аша чыгып кайткан иде.

—Аллага шөкер, син исән-сау ичмасам,—диде ул.—Ут йотып көтеп утыра идем. Син кайтып житмәсәң, үзем Таллыга чыгып китмәкче идем инде.

—Ни булды тагын?

Мохтар юкка чыккан икән. Үзе генә булса бер хәл, “Ока” машинасы белән.

Ә кичке якта шөһәрдән оч таза ир килеп киткән. Макар аларнын машинасын бәргән икән. Ә машиналары—“иномарка”! Телефон номерларын язып калдырганнар. “Шылтыратмый кала күрмәсен, суза башласа, без сәгъчикка куячакбыз!”—дип бик каты кисәткәннәр.

—Үзе сон ничек? Имгәнмәгәнме?—Беренче сорау шул булды.

—Мин больницага шылтыратып белештем инде...

—Больницага элөккәнмени?

—Монда килгән егетләрдән кайдалыгын белештем дә, шылтыраттым.

—Хәле ничек диләр?

—Мие жиңелчә генә селкенгән, имгәнгән жире юк, борчылмагыз, дилеләр.

Гамил машинасын урамда калдырып, өйгә керде дә, телефон төймәләренә кәгазьдә язылган саннарны баскалады. Трубкадан карлыккан тавыш җавап бирде. Кем шылтыратканны белүгә, яшь солдат алдында команда биргән ефрейтор катгыйлыгы белән: “Син, кореш, монда кил әле,—диде.—Күзгә-күз сөйләшергә кирәк булчак”.

Гамил исә, Таллыга баруга, хастаханәгә юналде. Андый чакта, ятлар каршына барып басканчы, якын кешенне тынларга, нәрсәнән ничек булганын аннан ишетергә кирәк.

Малай алты кешелек бүлмәдә, ишек янында ята, кәргән-чыккан һәркем аның какшау тимер караватына ышкылып диярлек уза иде. Тәрәзәдән ерак булганга, бирегә жәйнән яктысы-яме килеп житми шикелле, аның урынына коридордан хастаханәгә генә хас тынчу, затсыз ис керә, карангылык саркый иде.

Хастаханә адәмнәрне тигезли, кечерәйтә, басынкыландыра. Малай диварга карап яткан иде. Аның соргылт-ак күлмәге аркылы очлаеп беленеп торган калак сөякләрен күргәч, күнелне кызгану хисе көйдереп узды.

—Как дела, Мохтар улым? Хәлләрең ничек? Борыл әле болай таба, күрик, ни булды?—дип Гамил карават кырыена утырды.

Ул сүзләрен шомасын, мондый очракта һәркем тарафыннан әйтелә торганын сайлады, башка вакыттагы кебек, алдан татарча әйтеп, аннары тәржемә итеп тормады, туп-туры урысча эндәште.

Малай кинэт сиртмэдэй сикереп торып утырды:

—А тебе какая забота? Что ты тут околачиваешься? И какой я тебе “улым”?—дип кычкырып ук жибәрде ул һәм идәнгә төшөп басты. Гамил дә күтәрелде. Малай, аның белән тигез булу, күзләренә туры карау өчен, аяк очларына күтәрелеп, башын артка чөйдө.

—Тынычлан,—диде Гамил.—Безгә ирләрчә сөйләшәргә кирәк.

—А ты сам по-мужски поступаешь? Үзәң соң ирләрчәме? Әгәр син булмасаң, гомумән бер нәрсә дә булмас иде!

—Син...мине гаепләмәкчәме?

Палатадагылар аларга гажәпләнәп текәлгәннәр иде. Моңы күрәп, Гамил:

—Әйдә, чыгып сөйләшик,—диде.

Һәм кулындагы алма-әфлисун, бер шешә баллы су салынган капчыкны тумбочкага куйды.

Шыксыз кин һәм озын коридорның аргы башында бар аулак почмак булып, анда күксел клеенка жәелгән, авыруларны операциядән соң күчәрәп йөртә торган тәгәрмәчлөк ятак тора иде. Алар шуның янына килеп бастылар.

—Болганып йөрисе түгел монда!—диде малай аска карап.

—Килмәсәм яхшырак, дисең инде, ә?

Гамилнең сабырлыгы, йомшак тавышы салкын судай тәэсир итте—малайның кикригә шинә башлады.

—Башың бөрелгән, диделәр. Авыртамы? Каяле!

Һәм, Гамил, малай читкә каерылуга карамастан, үреләп, аның куе кара чәче аркылы башын капшады. Түбәсе ике төштә тавык йомыркасы хәтле булып күбеп чыккан икән.

—Нәрсәгә бәрелдән соң син болай?

—Капотка.

—Капотка?! Ничек итеп? Алгы пыяла аша очып чыктыңмы әллә?

—Машинадан сөйрәп чыгардылар да...

—Шулай каты кыйнадылармыни? Капотка бәрә-бәрә?

Малай карашын читкә алды.

—Алар кулына эләксән, шул инде...

—ГАИ кешеләренә әйттәнме соң?

—Минме?! ГАИгамы?!—Мохтар ана шаккатып текәлдә.

—Кыйнаганнарын ГАИ беркетмәсенә яздырырга кирәк иде.

—Ә ник? Соңыннан берәр жирдә тотып алып, салып таптасыннар өченме? Ә болай авыртмый инде. Күпереп чыккач, сызлавы бетте.

Малайның ярсуы ничек көчле булса, шулкадәр тиз сүрелде дә. Гамил, жинәл сулап, хәлнең ничек булганын сорапшыра башлады. Машиналар ян белән генә ышкылып киткән икән. “Ока”ның сул яктагы алгы канаты бөгеләп, тәгәрмәчкә ышкылган икән дә, ян пыяласы ватылган, капоты ишеге калшайган. Тегесе иномарка булмаса, зур казага саналмас та иде. Әмма “БМВ” ише машиналарның хагы үзенчә йөри шул. Иномарка белән чөкөшүнен ни икәнән руль тоткан һәр кеше яхшы белә.

—Ярый, мин хәзер үзем барып сөйләшәм алар белән,—дип урыныннан кузгалды Гамил.

Макар тураеп басты.

—Ник?

—Чакрырлар.

—Нәрсәгә?

—Машина хужасы ла мин. Шунадыр.

Малайның инбашлары куырылып килде.

—Син аларга әйтмә,—диде ул көчәнәп.

—Нәрсәне?

—Алар мине Харитонов Макар дип белә. Синен машинаны урлап алып киткән дип... Мин аларга шулай дидем. Син дә шулай дип әйт...

—Ник?!

—Аңларга кирәк! Кешедән юкны алып булмый! Алар законны белә! Аларда порядок!

Димэк, Харитоновлардан күпне алып булмасын белгач, тегеләрнен нәфесе чамасыз котыра алмас. Ә инде Гамилгә тотынсалар, кинәнә-кинәнә чишендерәчәкләр...

Күнелне сызып торган сорау телдән үзеннән-үзе ычкынды:

—Ник соң син белер-белмәс килеш, машинага утырып ерак юлга чыктын? Документсыз-нисез?

—Өйгә кайтасым килде,—диде малай диварга таба борылып.—Сагындым.

Малайның тавышындагы ихласлык юкка чыккан, ул чын дөресен әйтмәячәк иде. Ялганлыйсын дип тә булмый, чөнки сагыну була торган хәл, машиналар да бәрелешеп тора.

Гамил башын иеп, берәз уйланып торды да:

—Бар, палатана кер,—диде.—Ят, ял ит. Сина тынычлык кирәк. Бүген тагын бер әйләнеп китәрмен әле. Нәрсә алып килим?

Малай, берни дә кирәкми, дигәнне аңлатып, башын гына чайкады.

* * *

Кәттә егетләрне күргәнче, Харитонов белән сөйләшәргә булды Гамил.

Бәхеткә, Геннадий өйдә иде. Бу юлы кунак хәстәрләр килгән иде: ишектән керүгә жирән чәлелә Элечкага “Марс” шоколады тоттырды, өстәлгә акбаш утыртты һәм аның янына ярты оч пешкән колбаса белән бер пачка “Прима” сигареты чыгарып салды.

Әмма хужаның жаен алып булмады. Баксан, иномарка ияләре монда да килеп житкәннәр, ата кешенен якасыннан тотып житерәткәннәр, котын алганнар икән инде. Һәм бу сәрхуш аларга серне чишкән—малайның атасы чынында кем икәнне әйткән.

—Бүре баласы бүреккә салсан да урманга карый,—дип мыгырданды ул, бер стаканның аударып, сигарет суыргач.—Ни тырыштым мин аны кеше итәргә! Чит канны игә китерәм димә икән ул! Монарчы милиция генә килеп жанны кыйный иде. Хәзер бандитлар килеп якага ябышты! Бездән киткәнәнә ай да тулмады, бөтенләй эштән чыкты малай.

Һәм ул тагын ярты стаканны каплап куйды.

—Онытмыйм тагын,—диде.—Тегеләр бик каты кисәтеп киттеләр, әгәр күренсә, диделәр, безгә сугылымый калмасын. Үз гаебенне кешегә сыларга ярамый! Жавабын үзен бирергә кирәк!

—Ни дигән сүз инде бу?—дип сорады Гамил.

Геннадий кинәт сикереп торды да, йодрыкларын йомарлап, кунагы өстенә килә башлады. Аның йөзе сипкелләре беләнмәс дәрәжәдә күтәрелеп чыккан, күзләрен кан баскан иде.

—Аңламамышка салынасын? Белмәгән булып кыланасын, ә? Алып кит моннан үзеннән бүре баласын!—дип ысылдады ул, аның черек тешләре арасыннан Гамилнең йөзөнә сасы төкерек тамчылары сибелде.—Күземә күрсәтмә бүтән! Ә безнеке монда кайтсын. Бөтенләй юлдан язып беткәнче, үз кулыбызга керсен!

Бүлмә ишегеннән карап торган Элечка, чырылдап елап, атасының ботына килеп ябышты.

Гамил ишектән чыкты да, баскычтан аска томырылды.

...Ун минуттан ул милиция бүлегендә, участковый Фәхриев каршында утыра иде инде. Чамасыз дулкынланган, ярсыган Гамил эзлекле итеп аңлата алмадымы, әллә хәлләр чыннан да бик буталчык идеме, капитанның күзләрендә гадәттән тыш гажәпләнү галәмәте артканнан-арта гына барды. Ничек була инде бу? Минна охшаган дип кенә кеше баласын ияртеп алып китәләр димени?

Ниһаять, ул, кулларын кая куярга белмәгәндәй, каршындагы кәгазьләрне бер яктан икенче якка күчереп куйды да:

—Аңламассын бу халыкны...—диде.—Кайсыбер ирләр баладан ничек котылырга белми. Алиммент түдәмәс өчен генә дә әллә кайларга качалар, эздәп таба алмыйбыз. Ә сез монда кычытмаган жирегезне кашып йөрисез.

Әгәр ялгышкан булсагыз, ул чакта нишләрсез?

—Ләкин малайларның кайсы кемнән тутаны чыраена язылган бит!

—Чырай кайгысы юк әле монда! Кемнән кем баласы икәнөн криминалистлар ғына төгәен өйтә ала. Аларның да ялгышуы ихтимал. Геннарны тикшергәндә дә туксан алты процент кына дәрәска туры килә, диләр. Болай тора салып кына эшләнә торган эшмени ул. “БМВ” хужалары белән шаярырга ярамый! Алар хәзер сезне чишендереп, Таллы урамы буйлап ялангач жибәрәчәкләр! Һәм яклап та булмайчак. Чөнки малайның арты чиста түгел. Шактыйдан бездә исәптә торганын өйткән идем ич инде...

—Милициядә исәптә торган малайлардан аталары баш тартырга тиешме әллә?

—Нинди ата ди син ана? Үзен үстергән малаен бар ла! Анысы ипледер бит?

—Әйбәт малай.

—Шул әйбәт малайны монда китереп Харитоновларга бүлөк итмәкче инде үзегез, ә? Кызганыч түгелме?

—Ә сез нишләр идегез?

—Би-ик нык уйлар идем. Малайларга ундүрт тулып килә. Ата-ана янында күп яшиселәре калмаган. Бала күнелә далада, чыгарлар да китәрләр, елына бер дә кайтып күренмәсләр. Инде күнелегезгә бик якин тоела икән, болай да ярдәм итеп була. Акча белән, киём-ризык белән. Ник әле аны тамырыннан куптарып алып китәргә. Бигрәк тә мондый моментта.

—Нинди моментта?

—Иномарканы төзөтү мәсьәләсе алда торганда, дим. Сез ул дурак Харитоновның сүзенә карамагыз. Исәрек ни өйтмәс. Әйдәгез әле, без монда бик шөпләп кенә сезнең аңлатмагызны кәгазьгә беркетеп куйыйк.

—Нәрсә дип?

—Машина минеке, ә малай гади таныш, дип. Калганын ул егетлөргә үзем аңлатырмын. Артык азына алмаслар. Әнә, Харитоновка бәйләнсеннәр. Аны судка бирсеннәр...

—Авариядә кем гаепле икән сон? ГАИның нәтижәсе нинди?

—ГАИ тикшерү эшләре алып бара. Менә, каннарын тикшерткәннәр. Наркотик тапканнар ул малайның каныннан. Героин кадаган булган!

Гамил имәнөп китте.

—Ничек? Ялгышмадылар микән? Бәлки, “БМВ” дагы егетләр белән саташтырганнардыр?

—Андыйны ялгышмаслар. Каны өченче группа, унай резуслы... Дәрәсме? Ә монысы наркотикның микъдары. Шактый зур доза!

Теге чакта, карангы ишегалдында артган башка китереп бәргәндәй булды бу. Аяк астында жир убылды, дөньяны карангылык басты.

—Үсмер малай, наркотиктан исереп, рульгә утырган икән, аварияне кем ясаганы билгеле инде,—дип дәвам итте капитан.—Уйла, егет, бик яхшылап уйла!

Ләкин Гамил уйлар хәлдә түгел иде. Ул бер сүз өйтми кузгалды да чыгып китте.

* * *

“Күзенә туры карап, үзеннән сорарга кирәк! Чын дәрәсөн өйтерергә!”

Ул, капитан яныннан чыгып, ничек машинага утырганын тоймады, трамвай йөри торган олы урамга борылгач кына кая барганын аңлады. Улы янына, хастаханәгә ашкына икән. “Үсмер малай белән нишләсәләр дә була... Бәлки, көчлөп берәр нәрсә каптырганнардыр... Бәлки, башка берәр төрле буталчылык килеп чыккандыр...”

Участковыйның сүзенә ышанасы килми, акыл, суга батканда саламга ябышкандай, тотыныр нәрсә эзли иде. Чөнки баланың наркоман булуы—һалакәт. Аннан терелү юк. Андыйлар гаиләгә ачы хәсрәт, бөлгенлек кенә китерә, үзләрен иртә өлем көтә... Мондый фажиғаләр турында Гамилнен

ишеткәне, гәзитләрдә укыганы бар, әмма үзенң башына төшәр, дип кем уйлаган?

Бая баргач, малайның ни өчен энәләрен кerpедәй тырпайтып каршы алганы аңлашылды хәзер. Ул Гамилне, наркотиклар турында белә, дип уйлаган. Шуна күрә: “Миндә катышын булмасын, син минем атам түгел”, — дип әйтергә алдан ук әзерләнеп, дошманлык хисен куертып куйган...

Шул рәвешле кинәт кенә ата-анага арка белән борылып була микәнни? Хәер, Гамилне ата дип, Сәгъдияне ана дип тоямы соң әле ул! Ни аңлатып та, үгетләп тә, “әти”, “әни” дип әйтә алганы юк. Теле әйләнми. Жаны якынлыкны тоймый. Күнел бикләренен ачылганы юк...

Бас шулай икән, участковый хаклы булып чыга түгелме? Чит-ятнын килчәктә дә чит булып калуы хәерлерәктер, бәлки?

Хастаханәдә төшке аштан соң йокы вакыты житкән икән, урам як ишекне бикләп куйганнар. Гамил арткы яктан керде—андагы ишек ябылмый, чөнки яна килгән авыруларны кабул итәләр. Ул, шыпырт кына басып, икенче катка менде дә, палата ишегеннән башын тыкты.

Макар аны көтеп ята иде, күрәсен, шундук кузгалып чыкты. Алар янә аргы башка, күк клеенка жәелгән арба янына барып бастылар.

—Мин...—Гамилнен сүзе киселеп калды. Харитоновларны ничек әйтергә? Фамилиясе беләнме? Әллә “әтиен” дияргәме? Ата шундый була димени?—Геннадийга бардым,—дип дәвам итте ул.—Иномарка хужалары ана килгәннәр, синен чынында кем малае икәнненне белгәннәр.

Аннары берәз тынып торды да:

—Хәлләр менә шундый,—дип өстәде.

Малай йөзен читкә борды, кулларын соргылтка буялган салкын диварга куеп, мангаен терәде. Ул кечерәеп, тагын да ябыгып киткәндәй тоелды. Тик ни гаебе бар иде соң анын? Дөньяга күзе дә ачылмаган минутта аны адаштырганнар, үз оясыннан тартып алып, читләр янына илтөп салганнар. Һәм моны өлкәннәр эшләгән! Ә анасы, газиз атасы яклап калмаган... Ят ояда ниләр генә күрмәгән дә ул, ниләр генә кичермәгәндер... Кызгану хисеннән Гамилнен йөрәге кысылды. Бу минутта ул үзен чиксез гаепле тойды.

—Улым, балам,—диде ул малайнын калтыранган тар жилкәсеннән кочып.—Елама. Без бергә бит.

—Әти,—диде Мохтар башын анын иненә салып.—Әти, не оставляй меня здесь... Мне страшно... Куркам, әти...

—Курыкма, улым. Әти янында куркалар димени.

—Алып чык син мине моннан, әти...

—Врачлар, сина дәваланырга кирәк, ди бит, улым!

—Әгәр тегеләр килсә?! Минне тотып алып...

—Ник килсеннәр алар монда? Нишләсеннәр синен белән?

—Алармы? Алармы? Беләсенме күпме таләп итәчәкләр синнән? Әйткәннәрен бирмәсән, беләсенме, ни була?...

—Ни?

—Минем колакны кисеп, конвертка салып сина жибәрәчәкләр! Аннары борынны!...

—Каян алдың син боларны? Телевизордан күрденме? Андый хал дөньяда була димени?

—Ә алар телевизор карамаймы? Алар күрә! Күргәнән кылана! Үтереп ташлау да берни тормый алар өчен...

—Ник үтерсеннәр сине? Аннан ни файда?

—Башкаларга сабак булсын өчен!

—Син тынычлан әле. Мин хәер барам да, алар белән үзем сөйләшәм.

—Син... аларга минем әтием икәнлегенне үзәң әйтәсенме? Үзенме?

—Ә башка ни дим соң?

Мохтар керфекен дә какмый ана текәлде, анын шар ачылган кара күзләре төбәндә куаныч кояшы калыккандай тоела иде.

—Алар синнән бик күп каерачаклар бит...

—Сөйләшергә, белергә кирәк башта... Аннары күз күрер. Качып йөрсәк, ачуларын гына китерербез...

—Күп сораячаклар, әти!...

—Сорарлар шул...—Гамил, әйтергәме-юкмы дип, бер мизгел тукталып торды. Аннары түп-туры улының күзенә карап:

—Синен каныңда наркотик тапканнар,—диде.

Малай кинәт дерт итеп кабынды.

—Ялган!—диде кычкырып.—Янадан тикшерсеннәр! Хәзер үк! Килсеннәр дә анализ алсыннар!

—Дөрес түгел, дисен инде алайса,—диде Гамил сузып кына.

—Тегеләрнен эше! ГАИ алар яклы!

Гамилнен ана бик тә ышанасы килә иде. Әйткән сүзенә түгел, сүзләрнен дөрес булмавы да ихтимал. Улы күнелендә намус чаткысы барлыкка ышанасы килә иде анын. Ике ир бала тәрбияләп үстергән кайгыртучан ата буларак, ул, баланы һәр кылган гөнаһы өчен кычкыртып тәүбә иттерергә кирәк, дигән фикердә тормый иде. Кайчакта яшерүе, үзен гаепсез итеп күрсәтەرгә тырышуы да начар түгел. Әгәр эчтән оялса, ул эшен бүтән кабатламаска үз-үзенә ант итсә һәм антына тугры калырга тырышса.

Гамил улын күкрәгенә кысты. Малайның әле ныгып ук житмәгән кабыргалары аша кош баласындагы кебек тибенү сизелә, һәр тибеше әти кешенә йөрәк сулкылдавына кушыла иде.

Коридор борылышыннан, лап-лап басып, юан гәүдәле, ак халатлы бер хатын килеп чыкты.

—Бу нәрсә?—диде ул ысылдау катыш каты пышылдап.—Нишлисез сез монда? Кем кертте сезне? Хәзер үк чыгып китегез!

Гамил Мохтарның башын сыйпап, бүлмәсенә таба этеп жибәрде, үзе баскыч ягына борылды. Хатын сукранып анын артыннан атлады:

—Режим бозарга ничек оялмыйсыз? Бөтен әшәкелек сезнен кебек әтиләрдән башлана! Балаларыгыз сездән өйрәнә!

* * *

...Иномарка хужаларын ул машина ремонтлый торган мастерскойдан эзләп тапты. Күн тужурка кигән, такыр башлы ике таза егет күзгә карап сөйләшмиләр, әмма сүзләре монтировка белән кизәнгәндәй саллы һәм куркыныч иде.

—Вот, отец, үзен кара,—диде берсе ялтырап торган зәнгәрсү-яшькелт “БМВ” янына алып килеп.—Капотны алыштырырга кирәкме? Кирәк. Үзен беләсен, мондый машинаның капоты калшайса, чүкеч белән кагып-сугып кына төзәтеп булмый. Бу, синен калтырчан кебек, аннан-моннан цемент белән сылаштырып, өстен себерке белән буяп куя торган түгел. Бамперны, ишекне, крылоны, фараларны—һәммәсенен өр-яналарын Мәскәүдән алып кайтырга туры киләчәк. Моннан табып булмый. Без әле баяне Мәскәүдәгечә генә куябыз. Юл хакын сорамыйбыз. Телисен икән, әйдә, безнең белән үзен бар. Яки алып кайтып бир. Безгә барыбер...

Жәмгысы йөз меннән арта икән... Өр-яна ике “Ока” дан артык.

Гамилнен тамагына кайнар бәрәңге боткасы төелгәндәй булды. Бу кадәр үк булыр дип уйламаган иде.

—ГАИнын тикшерү нәтижәләрен көтәргә кирәк,—диде ул көч белән. —Алар ни әйтер бит.

—Ярый алайса, көт,—диде егет өкрен тавыш белән, әмма бик шомлы итеп.—Алар, мөгаен, берәр айдан нәтижәсен әйтерләр. Бәлки, гаепне бездән табарлар. Алай булса, синен кул арбанын берсүзсез рәтләп бирербез. Без гаделлекне саклый беләбез. Ләкин әгәр дә гаеп синен наркотиктан исергән көчегендә дип карар чыгарып бирсәләр, ул чакта инде йөз мең белән генә котыла алмассын! Машина сәгәт саен кирәк. Анын тик торы, беләсенме, күңме каза китерә, ә? Болай да бер тәүлек тордык инде, синен кайтканынны көтеп. Сина, отец, бер көн вакыт бирелә! Бер тәүлек! Ирәгәдән счетчикка куябыз!

—Көнөнә ничә процент?—дип сорады Гамил.

—Бу сина банк түгел, процент санарга. Килгән каза санала монда. Беләсенме, күпме тора безнен бер көн? Ун мен! Исендә тот, папаша, ун мен! Көнөнә!

Ул бераз тынып торды да:

—И не вздумай сачковать,—дип дәһшәтле кисәтте.—Безнен белән шаярып булмый. Зиян салгансын икән—түлә! Малай ясый белгәнсен икән, анын өчен жавабын да бирә бел. Уйла: малаен йөз мен торамы-юкмы?

Бу егетләр үз дигәнән итми калмаячак иде. Макар-Мохтарнын ни өчен курыкканы аңлашылды. Элегрәк тә, берәүләрнен фатирын саттырып акчаларын алганнары хақында, икенчеләрен кыйнап бурычларын түләттергәннәре турында сүзләр ишетелгәләп тора иде. Малайны имгәтеп ташларга да күп сорамастар, алла сакласын! Күрә торып үз баланны харап итереп булмый бит инде! Дөнья малы—дунгыз каны, баш кына исән булсын!

Тынып торган мизгел эчендә Гамилдә шундый уйлар йөгереп узды.

Шокер, ул егылып ятканнардан түгел. Абзары тулы мал, өс тулы жиһаз. “Кара көнгә” дип жыеп куйган унбиш мен маясы шкафта ята. Жиде ел элек, илдә үзгәрешләр башланып, саклык кассаларына тапшырган акчалар дөрләп янганнан соң, банклардан гайрәт чикте. Бар булганны өйдә тоталар. Мәскәүдән алып кайткан ике келәмгә акча аласы бар тагын... Әлбәттә, таныш-белеш, туган-тумачага барып баш ияргә туры киләчәк. Сәриягә дә янчыгын жинеләйтергә кирәк булыр. Дорес, борынын жыерыр балдызкай-ялгызбай. Жизнәсен өнәп бетерми, апасын ана әрәм саный. Әмма бу юлы ярдәм итми калмас. Бигрәк тә Сәгъдия гөзерләп сораһа...

Башка акча кайгысы төшсә, бүтән гамнәр онытыла. Гамил белән дә шулай булды: кемгә барып ялынырга, кәттә егетләр белән араны ни рәвешле тизрәк өзәргә дә ничек итеп Мохтарны кире алып кайтырга, дип планнар кору малайнын наркоман булу хәсрәтен чигендергән, Геннадийнын Жәмиленә үзенә алырга теләве хәтердән үк чыгып киткән иде.

* * *

Ә бу вакытта Макар-Мохтарнын йөрәгендә, дингездә давилга эләгеп, трюмында ут чыккан корабтагы кебек, каршылыклы хисләр айкала, ул өмет белән гажизлек арасында бәргәләнә иде.

Кайбер жан ияләре бер гомер эчендә үз рәвешен танымаслык итеп үзгәртеп бетерә икән. Әйitik менә күбәләкләр. Макарын телевизордан күргәнә бар. Башта алар корт булып дөньяга килә. Бераз үскәч, ефәккә төрөнәп, берни күрми-ишетми торган “курчак”ка әверелә. Тагын күлмедер вакыттан соң гына шул ефәк арасыннан күбәләк булып очып чыга.

Нигә кешеләр дә шундый түгел икән? Менә хәер Макар шул күбәләк корты кебек төрөнәп куяр иде дә беркемгә дә күрәнмәс булыр иде. Үзен анын әтисе дип игълан итеп, әрле-бирле тулганып йөри торган бу абзыйга да, “БМВ” ияләренә дә, милициягә дә...

Кыска гына гомерендә бик күп буш сүзләр ишеткән, жәберләү-кимсетүләрнен шаһиты булган һәм аларны үз жылкәсендә татыган бу малай, Гамилнен сүзләренә бер мизгелдә ышанган кебек булса да, ул чыгып китүгә, шик-шөбһә кочагында калды. Жаны бәргәләнә башлады. Сикереп торасы, чыгып качасы килде. Анын күнеле ярсый, ашкына, тәне тартыша, мие кызыша иде. Нәрсә ул ак халатлы апаларнын сүзләре, дару тәймәләре, укол дип кадаган энәләре! Ана дарунын үзенә аерым бер төрлесе кирәк! Шытырдавык сигарет кәгазенә төрелгәнә, калакта эретеп, энә белән тамырга жибәрә торганы! Ләкин аны монда бирмәчәкләр! Һәм: “Син минем балам, синен өчен бөтенесен эшлим”,—дип, ана дымлы күзләре белән мөлдәрәп караган бу абзый да алып килмәчәк. Анын хәлен аңтыймыни ул?

Мондый хәлне фәкать үзе татыган кеше генә белә. Шушы “рәхәт”не бергәләп кичергәннәр генә. Марк, Андрей, Илсур... Шуларга барырга кирәк.

Маркның кесәсендә кичә аның бөтен акчасы китте. Ул арада тотып бетермәгәннәрдер, берәз булса да калган булырга тиеш...

Ә ана күп кирәк түгел. Бер укол гына... Черки тешлэгәннән дә жинел бер чәнчү. Һәм шуннан соң аяк бармакларыннан алып балтырларга, аннары тездән өскә күтәрелеп, әкреләп бөтен тәнгә тарала торган жылы дулкын. Күз карашын урап алган алсу-зәңгәрсу томан... Макарынн хәзер үк, менә шушы минутта шул томанга уралып, бар гамьнәрне онытып торасы килә иде.

Тик моннан ничек чыгып ычкынырга?

Хастаханәдә "йокы сәгәте", палаталар да, коридорлар да тынып калган, кыймшансаң да ишетеләчәк. Сәгәт дүрт житеп, авыруларның кузгалганын, ыгы-зыгы купканын көтәргә кирәк. Вакыт исә узмый да узмый кебек. Әнә, төрәзә аша сузылган кояш нуры бер урынга ябышып каткан шикелле, ана элэккән тузан бөртекләре генә жемелдәшеп биешә...

...Бу уколны ана беренче тапкыр күрше малайлары үз йортларының баскыч мәйданында кададылар. Анда, тугызынчы каттан өстөрәк, түбә астына алып менә торган тимер баскыч янында бер аулак урын бар. Элегрәк малайлар чормага ук менеп йөриләр иде. Ләкин биредә яшәүчеләр гауга куптаргач, кыршылган ишеккә алагас олы тимер бик кагып, амбар йозагы асып куйдылар.

Әтисе эчеп кайтып, сугыш куптарган чакларда, Макар, әнисенән Эяны күтәреп чыгып киткәнән дә көтеп тормыйча, шушында менеп кача торган булды.

Дүрт-биш яшьләрендә ул әнисен кызгана, аны якларга маташып, итәгенә ябышып, өзгәленеп елый торган иде. Нәни йодрыгы белән әтисенә кизгән чаклары да булгалады. Тик бер-ике тапкыр Геннадий аны тибеп очырганнан соң һәм мондый тавыш-орыш әледән-әле кабатланып торгач, ул бу хәлләргә күнекте. Әти-әнисе талаша—ә малай күрми-ишетми кебек, чүплек башыннан табып кергән ватык уенчыклар белән булыша. Яисә китап актара.

Ни ярсыган, ни кыйналган булса да, Эльза моны күрә, сизә иде. Элегрәк ул, улым үсеп житкәч, мине яклар, кыйнатмас, дип килчәккә өмет белән яши иде. Ләкин тора-бара бу өмет өзәлдә. Ире кыйнаганнан соң, сызланып елаганда, ана бәгырен тагын да ныграк кисеп, бер уй уза торган булды: "Бала мине кызганмый! Яратмый!"

Асылда исә бу бик табигый иде. Мондый яшәштә баланың күнеле катмый мөмкин түгел. Күнел, жан—тән кебек бит ул. Әгәр тәннен бер жире гел-гел ышкылып, бөргәленеп торса, ул урында тире кубып чиләнә. Әмма тора-торып ул бирчәя, катылана, бөргән-ышкылганның сизмәс дәрәжәгә житә. Шул рәвешле тән үз-үзен саклый. Әгәр шулай булмаса, ул череп таркалыр иде. Адәм баласының жаны да шулай ук. Кайгы-хәсрәт, газәпләрдән башта ул әрни, сызлана. Ләкин рәнжүләр өсте-өстенә кабатланып торса, бирчәя, тоймаска, газәпларны эчкә үткәrmәскә әйләнә. Әгәр дә шулай булмаса, кеше акылдан шашар иде.

Үсеп килгән баланың рухы үзен-үзе сакларга тиеш иде. Анын хәлен өлкәннәр күз алдына да китерә алмый бит. Алты-жиде яшьлек баланың биеклегеннән караганда, әтисе ана коточкыч дәү, әкияттәге дию кебек булып күренә, аннан саклану да, качып котылу да мөмкин түгел... Мондый очракта баланың хәлен кара урманда котырған аю кочагына элэккән кеше белән генә чагыштырып буладыр.

Йөрәге ярылып үлмәс өчен, Макар курку, кызгану ише тойгыларны күнел түренә үткәrmәскә тиеш иде. Һәм ул сизмәскә, ишетмәскә өйрәндә, берәздән қарават астына йә шкафа качу жаен тапты. Ә инде тагын да үсә төшкәч, өйдән бик жәһәт кенә чыгып тая торган булды.

Бу шартларда анын унөч яшенәчә наркотиклардан читтә калуы үзе бер бәхет һәм мөгжиза иде. Тәмәкөгә ул уника яшеннән өйрәндә һәм аны әтисенән кесәсеннән чалдерә иде.

...Февраль ае иде. Урамда салкын һәм жил, ә ул өйдән курткасын да ала алмый чыгып чапты.

Эниләрә, Элечканы күтәрәп, икенче каттагы күршеләренә кереп китте. Ул гадәттә шунда, аяксыз Барый карт белән анын карчыгы Рәбига әбинен бер бүлмәле фатирында, Геннадийның котырынуы басылып, йоклап киткәнән көтөп утыра. Дөрөс, сәрхүш аларны биредә дә тынычта калдырмый, дулап төшөп житә, әмма Барый абый, ишек чылбырын ычкындырмый, ярыктан гына:

—Бездә түгел алар. Үзөбезгә дә урын тар әле,—дип жавап бирә.

Эльзаның, кызын кочаклап, аларның идәнәндә төн чыккан чаклары да булгалай.

Макарның исә, күтәрчен тизәгә түшәлгән, тузанга туенган жылы чормада, чүплектән тапкан иске-москыны жәйгән ятагы бар иде. Күтәрченнәрнен пырх-пырх очканын, иртәләрен гөрләгәнән тынлап күп вакытлар үткәрдә ул анда. Анын янына башка малайлар да менгәли иде.

Күрше-күлән арасында һәрвакыт күпне күрөп, арттырып сөйли торган абый-апалар була. Чормага малайлар кереп-чыгып йөргәннә дә күрделәр, сукраныштылар, йортлар идарәсенә гариза язып бирделәр. Шуннан соң слесарылар килеп, чормадагы чүпрәк-чапракны чүп савытына чыгарып ташладылар һәм ишеккә бик салдылар. Шулай итеп малайның жылы, йомшак, аулак урыны юкка чыкты. Ул бетон идәндә, аскы каттан аз-маз саркыган сартылт яктылыкта, мәче исе килгән почмакта, сәгатәләр бую посып утыра торган булды.

Февральнен бу салкын кичендә өйдән чыгып ычкынганда, ул аягына итеген киеп өлгөрә алмаган иде. Керләнеп каткан оекбашлары белән бетон басмаларга тавышсыз басып менеп барганда, кыргый январ сизгерлеге белән, өстә кемдер барын тоеп алды ул. Тынын кысып, башын сузып карады. Нәкъ шул минутта баскыч мөйданчыгында шырпы сыздылар һәм өч малайның бер ноктага иелгән йөзә күренде. Бер малай кулында алюмин кашык, икенчесе ак шприц тоткан иде.

Күрше йортларда яшәүче, тугызынчы-унынчы класс укучылары Марк, Андрей, Илсур иде болар. Алар үзләреннән кечерәк балаларның акчаларын тартып алалар, әти-әнисенә әләкләгәннәрне тотып тукмыйлар иде. Макарга да тамызганнары булгалады. Малайлар арасында “они колотся” дигән чыш-пыш сүзләре дә йори иде.

Макарга чигенергә, кире китәргә кирәк иде, билгеле. Ләкин кая? Өйдә аракыдан котырган ата, урамда суык. Күнелнен дә алгысыган чагы. Ник әле куркып торсын, үз йорты ла бу! Һәм ул батыраеп, ишетсәннәр очен каты-каты басып, өскә атлады.

Ут сүнде, малайлар пошаманда калдылар булса кирәк.

—Мин бу, Макар,—дигән тавышка кыймшанышып алдылар. Янә шырпы сыздылар.

—Макар булсаң, кил инде алайса,—диде малайларның өлкәнрәге Марк төксе генә.—Һәм шаулама.

Ул кесәсеннән бармак бую гына кәгазь төргәге чыгарды. Аны сүтеп, эчендәге бер чөметем ак порошокны Илсур кулындагы алюмин кашыкка салды. Аннары идәннән пластик шешә алып, су өстәде. Андрей янып торган шырпыны кашык астына китерде... Безаздан Марк сыекчаны шприцка сууртып алды. Аннары өчсә дә борылып Макарга текалделәр.

—Телисенме?—диде ана Марк.

Малайның йөрәге шомланып китте. Наркотик кулланырга ярамый, ул зарарлы, дигән вәгазьләренә күп тапкырлар ишеткәнә бар. Ләкин әле генә өендә кичергән хисләре анын күнелендә бөтен дөньяга үчләнү хисе уяткан иде. Төкерергә өлкәннәрнен вәгазьләренә! Сина акыл саталар, ә үзләре әнә ни кыланалар! Эчәләр, тарталар, кайтып өйдәгеләрне тукмыйлар, куып чыгаралар. Алар шундый булгач, ник әле Макарга ул наркотик дигән нәрсәне кулланып карамаска? Шул кадәр начар нәрсә булгач, бу малайлар сон, мең мәшәкать кичеп, ни өчен аны татырга ашкына? Аларга яраган—алкоголик малаһна ярамыймыни?

Ләкин ул, малайларның күпчелеге кебек үк, уколдан курка иде, шуна

күрә баскычтан кире борылып аска төшәргә омтылыш ясап карады. Тик аны свитер жиненнән каптырып алдылар.

—Нәрсә шыр жибәрден! Егет бул! Менә кара!

Һәм Илсур чалбар каешын сыдырып алды, курткасының сул жинен салып, свитер жинен сызганды һәм беләген каеш белән буып, бармакларын бер йомарлап, бер язгалап, аскы яктан саркыган саргылт яктылыкка таба авышты. Марк эһ дигәнчә анын беләгенә энәне батырды. Макар күзләрен чытырдатып йомды. Ул кире күзен ачканда, Илсур диварга сөялөп тора, ә Марк кулындагы шприцта сыекчаның күп өлеше калган иде әле. Малайлар порошокны берьюлы эреткәннәр һәм берьюлы суыртканнар да, хәзер шуны чиратлашып кадыллар иде. Марк карашын Макарга төбәде.

—Хәзер синен чират!

Наркоманнар һәм жинаятчеләр арасында “бәйләү-повязать” дигән сүз бар. Шаһитнең телен йозаклауның иң яхшы чарасы—аны жинаяткә катнаштыру дигән сүз бу. Бу өчәү ирексездән шаһит булган малайны болай гына жибәргә ярамаганын яхшы анлайлар иде. Андрей анын жинен сызгандырды. Илсур каешы белән беләген буды. Макар энәнен кадалганын сизми дә калды. Тиз арада зифенне томан саргандай булды, баш әйләнде, тәндә ниндидер аңлатып булмаслык жинеллек сизелде. Бик үк рәхәт дип тә әйтеп булмый иде кебек, берәз гына күнел болганып торган шикелле, әмма уйлар таралды, курку да, шомлану да эреп юкка чыккандай булды.

Тәмәке белән дә шулайрак була бит: беренче тартып караганда коточкыч тәмсез тоела, баш әйләнә, күнел болгана. Бүтән авызга да алмассын кебек. Тик берәздән, янә җае чыккач, чыннан да шулай ук күнел кайтаргыч нәрсәмени соң ул, дигән уй туа, тагын татып, сынап карыйсы килә. Һәм син, каршында авыз күтәрәп, кинәнеп, ләззәтләнеп тартып торган иптәш малаена, бер-ике генә суырт әле, дип ялынасың. Икедән соң өченчәсен, аннары тагын, тагын. Тора-бара баш әйләнү, күнел болганулар кими, рәхәт бер жинеллек, гамьсезлек тоя башлыйсың кебек. Инде исең сасы, тәме ачы булып тоелмый, ул биргән жинеллекне көтеп ала башлыйсың. Аннары инде әниен мәктәптә ашарга дип биргән сумнарынны жыеп, тәмәкене үзен сатып аласың.

Наркотикка күнегү исә күпкә тизрәк булып чыкты. Икенче тапкырында инде Макарың кыстап торырга да кирәк булмады.

Шул рәвешле, бер ай эчендә өч-дүрт тапкыр кабатланды бу. Ә язгы бер кичтә, шул ук мәйданчыкта, кашыктагы порошокның суда эрегәннән, анын шприцка тулганын ул йотылып күзәтә, алдан ук жинен сызганып куйган иде инде.

Марк башта Андрейга укол кадады, аннары Илсурга... Аннан соң, чүгәлөп, сул беләген сул тезенә куйды да, уң аягын анын өстенә китереп салды—кан тамырларын кысты. Аннары бармакларын бер оештырып., бер язып маташканда, башын күтәрәп Макарын чыраена текәлде.

—Нәрсә, сына да кирәкме әллә!

—Бир...—диде Макар, үзе дә сизмичә.

—Бир дә бир. Эндри казнасы калыккан дип беләсенме әллә миндә?

—Мин бирәм! Бирәм!—дип әнисе төшкәне ашарга дип биргән сумнарын, тиеннәрне чалбар кесәсеннән чыгарды Макар.

—Шушы гынамы? Син беләсенме, бер доза күпме тора?

—Күпме?

—Йөз илле тәңкә.

—Йөз илле ?!

Бу сумманың зурлыгыннан бигрәк, Маркның беләгенә кадалган энәдән шприцтагы сыекчаның саркып бетүе шашар дәрәжәгә китерде Макарын. Ана кадарга калмады!

Әгәр көче житәрлек булса, ул шунда, стенага сөялөп, мәлҗеп утырган Илсурны да, Адрейны да шашып типкәләр, Маркны баскычтан төгәрәтеп төшөрер иде. Әмма берүзгә өчәүгә каршы сугышып булмый.

Макар аска томырылды. Ничек тә булса йөз илле тәңкәне юнәтергә...

Ләкин йортта туздырылгы туздырылган, сатарлыкны сәрхуш хужа үзе сатып бетергән иде инде.

—Акча ул бергәләп кәсеп иткәндә генә табыла, — диде ана бер очрашканда Марк.

“Кәсеп” дигәне шәһәр тирәсендәге бакча йортларын талау булып чыкты. Макасны кечкенә тәрәзәләрдән керергә, чормаларга үрмәләргә бик тә кулай дип таптылар. Алюмин савыт-сабаны, таякларны, торбаларны жыештырып, пунктларга тапшырсан, шактый акча юнәтеп була иде.

Берсендә өч метр чамасы биеклеккә, баганалар өстенә куелган алюмин бак та туры килде. Кайсыдыр бер бае жәйге душны шулай ясаган иде. Аны сөйрәп төшереп, изгәләп, дүрт почмагынан тотып илтөп тапшырырга дип барганда, милиция элөктереп алды. Эшнә зурга жибәрмәделәр жибәрүен, әмма карточкага төшереп, исәпкә алып куйдылар.

Шулай итеп, Макасны беренче тапкыр героин татып караганына дүрт ай вакыт узган иде. Бу чор эчендә күпләр ансыз яши алмас дәрәжәгә житә. Бик сирәкләре генә тиз арада күнегеп бетми, табигать тарафыннан бирелгән ныклык, нәсел тамырыннан килгән сәламәтлек бу афәткә каршы тора. Көчле радиациягә элөккән кешеләр дә барысы берьюлы егылып үлми бит: кемнәрдер бу дөнья белән бик тиз бәхилләшә, икенчеләр яши дә яши бирә.

Макар, Аланлыкка кайткач, ике атна түзде. Ләкин инде ахырда төмам төкәтсез хәлгә килде. Гамил белән Сәгъдия аның күндәмлегенә, хәтта төрәсен дә карышмыйча салганына куаналар, моны яхшыга юрыйлар, малайның уйлары исә бөтенләй башкада иде. Житмәсә, йортта ана бернинди шөгъль юк, рәтләп сөйләшер кеше юк. Барсының да үз мәшәкате, Макарга аңлашылмый торган үз теле. Малайның эче бик нык поща башлады.

Гамил белән Мәскәүгә барудан да бернинди жинеллек булмайчак иде. Анда ни калган соң? Өч көн буге машина кабинасында шушы абзыйның акыл сатканын, татарча өйрән, дип ят сүзләргә ятлатырга маташканын тыңлап утырыргамы?

Малай Таллыны, үзенен пычрак подъездын, аның да өске каттагы мәйданчыгын, Маркны, Андрейны, Илсурны, алар белән бергәләп гамьсезлек томанында йөзгән минутларын сагынган иде.

“Газель”нең капкадан чыгып киткәнән түземсезлек белән көтеп алды ул. Төнне көчкә уздырды. Иртәгесен иртән, башкалар эшкә киткәч, акчаны алды да машинаны кузгатты.

Таллыга килгәч, өенә кереп тә тормыйча, Маркны эзләп тапты. Егетнең кыяфәте ачулы, күз карашы гажизлек белән тулган иде. Андрейның әтисе — бай кеше, зур житәкче, улының наркотик кулланганын белеп алган. Улына сиздерми генә анализын тикшерттергән, аяныч нәтижәне белгәч, малайны байлар гына ята торган ябык хастаханәгә илтөп салган. Илсур исә өеннән чыгып качкан, әтиләре милиция аша, радиодан, телевидениедән игъланнар бирөп, эзләтәләр икән.

Кыскасы, Макасны акча белән килөп чыгуы Марк өчен бик вакытлы булды. Алар шундук, шәһәр читенә юнәделәр. Порошокны анда теләсә кайчан табып була икән. Марк акчаны алды да, бикле капканы ачтырып, биек койма артына керөп китте... Уколны машина эчендә кадалдылар. Бер ун минуттан кузгалып, кире шәһәр үзәгенә таба киттеләр. Һәм шытыр-р-р! Макар аны-моны анышканчы, Марк машинадан чыгып тайган, акчалар да аның кәсәсендә киткән иде...

... Хәзер ни булыр инде? Үзен аның әтисе дип исбат итәргә маташып йөрүче бу абзый нишләргә?.. Өенә кайтып кына житсен, бөтенләй икенче якка өйлөнөп төшәчәк әле ул. Макарга кул селтәйчәк, кайда үскән, шунда яшәсен, дип кенә жибәрәчәк. Өлкәннәргә бернинди ышаныч юк аларга! Әнә, атасы Геннадий айныган саен, бүтән эчмим, дип ант итә. Ике-өч көн дә үтми, тагын голкынып, ерткычка өверелөп кайтып керә дә сугышырга тотына. Бу авыл агае да, кайтып шкафын ачып карасын әле. Акчасы юкка чыкканны белсен... Монда килөп тукмап китәргә дә күп сорамас... Ә балки, милициягә барып әлөклөп, утыртып та куяр!..

Ана хәтле теге крутойлар килеп кәрмәсә...

Таярга кирәк моннан яхшы чакта. Юк булырга! Күзгә күрәнмәскә әйләнергә!

Малайның ныклы карары шундый иде.

Ләкин ул ниятен тормышка ашырырга өлгөрмәде. Йоки сәгәте бетүгә, шәфкать туташы килеп керде дә:

—Харитонов, тор!—диде.—Әйдә, киёмнәренне алыштырырга кирәк. Сине башка жиргә күчерәләр.

* * *

Гамил “Ока”ның ямьшәйгән “канат”ын домкрат белән каерып, тәгәрмәчнә әйләнерлек итте дә, кузгатып, үз фатирыннан ерак түгел түлүле стоянкага куйды. Аннары “Газель” белән авылга кайтып китте.

Капканы Жәмил ачты, машина туктаганны ерактан ук ишеткән булса кирәк.

—Исән-сау тордыгызмы?—дип сорады Гамил, ишегалдына кереп, машинадан төшкәч. “Улым” димәде, йөзенә туры карамады, малайның хәлсез асылынып торган кулын гына алып кысты.

Жәмилнен исә:

—Исәнме...—дигәч тотлыгып калуында да, нишләргә белмичә боегып басып торуында да олы хәсрәт сизелә иде.

Тик Гамил моны күрмәмешкә салышты, бу хакта уйламаска тырышты. Соныннан, соныннан... Өскә ишелеп төшкән борчу-мәшәкатләрдән котылырга кирәк башта.

Болдырга, ике кулын кыска балакты чалбарының кесәсенә тыгып, Газим чыгып басты. Анын бөтен кыяфәтендә сагаю сизелә иде.

—Исәнме, улым!

—Исәнме, әти!

Гамил ашыгып анын яныннан эчкә узды, малай арттан атлады.

—Әти! Күрдемме тегеләрне? Ни диделәр?

Малай сабырсызлана, күрәсен, әнисе аларга әтиләренен Мәскәүдән кайтып, Таллыга киткәнән әйткәндер. Ләкин ул Мохтар хакында турыдан сорамады.

—Соныннан улым, соныннан... Берәз сабыр ит. Барын да сөйләрмен...

Гамил ашыгып шкафыны ачты. Андагы конверт буш иде... Акча юкка чыккан... Башка сыймаслык иде бу, мондый хәлнен инде күптән булганы юк иде!

Балаларның тәпи йөрөп, теле ачылган, әмма әле аң кереп житмәгән чорында шундый бер вакыт булып ала бит: бөтен әйберне актаралар, һәммә нәрсәгә тияләр. Биш-алтылар тирәсендә, акча чәлдерең, авыл кибетеннән кәңфит алганнары да булгалады.

—Әллә шкаф тартмасын бикләп тотыйкмы сон?—дигән иде аптырагач Сәгъдия.

—Башта шкапка, аннары сандыкларга, аннары бүлмәләргә йозак салырбызмы?—диде Гамил.—Йозак дигән нәрсә адәм баласының күнелендә булырга тиеш! Баланы шундый итеп тәрбияләргә кирәк.

Һәм тәрбияләделәр дә. Һәрнәрсә, шул исәптән акча да ачык тора. Йорктагы бу тәртипкә шул кадәр күнелгән, читтә тәрбияләнгән малайны алып кайткач та күнелгә шик кәрмәгән, бар нәрсә элеккечә торуында булган.

Һәм менә... конверт бушаган.

—Улым, син күрмәдәнме... берәрегез монда актарылмадымы?—дип Газимгә таба борылды ул.

Малайның йөзенә ризасызлык бәрөп чыкты.

—Нишләп актарынык без? Әйберен югалса, тегеннән сора!—дип башы белән читкә ымлады ул. “Теге” дигәнә Мохтарны аңлата иде, билгеле.

“Ә бәлки, Сәгъдия алгандыр,—дип уйлады Гамил.—Тик нәрсәгә?”

Ул, буш конвертны кулына тоткан килеш, кабаланып өйдөн чыкты. Ак аюлык бэйлэгән Сәгъдия аранда, тәбәнәк эскәмиягә утырып, сыер сава иде.

—Үзен генә кайттынмы әллә?—дип сорады ул ике учин сыернын тыгыз имчәкләре янында кызу-кызу уйнатып. Селтәнгән саен бармаклары арасыннан яшел тышлы, ак эчле чиләккә сөт тамчылары шыбырдап коела иде.

—Акчаны син алдынмы?—дип, сорауга сорау белән җавап бирде Гамил.

—Нинди акчаны?

Гамил ана кулындагы буш конвертны сузды.

—Ә-ә, улмыни... Утыз-кырык тәңкәсен алган идем шул.

—Ә калганы кая?

—Кая китсен, шундадыр. Әйбәтләп карадынмы сон?

Сәгъдиянен тавышында шомлану чагылды. Ул таптана башлаган сыерны тынычландырырга тырышып, янбашына суккалады да, анын арт аягына бэйләнгән койрыгын ычкындырып, аягурә басты, кулын инбашындагы тастымал очы белән сөрткәләде.

Аннары чиләгән күтәрәп, өйгә юнәлде.

—Әйдә, тагын бер карыйк әле.

Әйтерсен, анын ғына күзе күрә дә, ул ғына куйган жиреннән әйберне табып ала белә!

Гамилнен тел очына сүзләреннән тормадай ачылары килеп тыгылган иде, телләрен кысып, чак тыелып калды, чөнки, борылуга, Жәмилнен карашына бөрелгәндәй булды. Акбашнын жирән ялын сыйпаштырып торган малайнын күзләрендә гажиз сорау, һаман бер сорау иде... Кем ул хәзер бу йортта?! Туган-үскән өендә? Ул янтаеп, атка терәлеп үк баскан, гүяки ана ышкыланьрга тели. Хайван исә, юатырга тырышкандай, йомшак, төкле иреннәре белән малайнын кулын ялмаштыра иде.

Бу күренеш мизгел эчендә Гамилнен күнеленнән мен төрле уй өөрмәсе куптарды. Ул гомерен, бар көчен шушы йортка, шушы гаиләгә багышлады. Мондый үжәтлек белән башка берәр өлкәдә ижтиһат итсә—һалим булып, ачыш ясаса, рәссам булып картиналар язса, шагыйрь йә композитор булып җырлар чыгарса, эшләнгән эшен беркем дә юкка чыгара алмас иде. Ачышлар да, китаплар да, картиналар да кала.

Ул исә чирләшкә туган баланы таза-сәләмәт итәрлек, жан тынычлыгы белән рәхәт яшәрлек гаилә булдырды. Ә бу—йорт салып, ихатаны ныгыту, абзарга—сыер, ишегалдына машина кайтарып кую дигән сүз генә түгел. Бу, иң беренче чиратта, шушы йорттагы кешеләр арасындагы багланышларны ныгыту, аларны бердәм итү, рухын да, тәнен сәләмәтләндерү, дигән сүз. Бер-беренне аңлап, аяп, сөендереп, үсәндереп яши торган жылы, якты оя булдыру дигән сүз ул.

Гамил моны булдырдым дип ышана иде. Ул гаиләсеннән дә, үзеннән дә разый иде. Нинди авыр елларда да, башка күпләр түбәнәйгәндә, гаиләләре фәкыйрьлек-мәскенлеккә дучар булганда, ул үзенен бу оясын саклады ғына түгел, ныгытты, беректерде.

Күп көч күеп ирешелгәнгә күрәдер, балки, ул үзе корган бу тормышнын кадерен белә иде. Киләчәк ана ачык кебек тоела иде.

Менә хәзер шушы рухи нигез астына каяндыр су бәрәп керде дә, иң кирәкле терәкләрне какшатты. Гаилә корылмасы күз алдында янтая, ишелә башлады.

Ни аркасында? Гамилнен ни гаебе бар монда? Малайнын мәскен кыяфәте телне тыйды, ләкин эчтәге ачуны тагын да ныграк кабартып жибәргәндәй итте.

Сәгъдия өйгә керүгә шкафынын киштәсендәге чиста тастымалларны идәнгә болгап атты да, иеләп, берәм-берәм селкеп чыкты.

Аннары тураеп, Газимгә борылды:

—Мондагы акчаны кем алды? Син түгелдер бит?

Бу сүзләр малайнын авырткан жиренә кадалды булса кирәк, ул сикереп

торды да:

—Мин бур түгел, үз өмнән әйбер урларга! Урамнан кемне алып кайттыгыз, шуннан сорагыз!—дип кычкырды

Монарчы беркайчан да аның атасы белән анасына каршы тавышын күтәргәнә юк иде. Әмма ул гафу үтенмәде, ишектән тышка атылды.

—Менә, күрденме?—диде Гамил Сәгъдиягә.—Күрденме нишләгәннене?

—Нәрсәне күргән? Мин нишләгән?

—Ни карадын син, шушыны да күрмәгәч!

Гамилнен күз алдын кызыл томан булып ярсу дулкыны каплады. Ул, кизенеп, конвертны учлаган йодрыгы белән хатынының йөзенә сугып жибәрде. Сәгъдия чайкалып, шкаф кырыена борыны белән бәрелде.

—Күзең бармы синен? Эчендә жанын бармы, ә?—дип анын саен ярсыды Гамил.—Хайван да үз баласын башка бүтән белән бутамый! Ярканат булып ярканат та миллионнар арасыннан үзенекен эзләп таба! Кем баласын тактың син мина? Кемнең имгәген алып кайтып минем муеныма асып куйдын? Үз баланны алкоголикка калдырып! Наркоман булсын өченме?

Сәгъдия идәннән тастымал алып, битен, күзләрен сөртте. Ак тукумадагы кызыл чигеш янына кызыл буйлар сузылды...

Унбиш ел бергә яшәп, хатынына бер мәртәбә дә кул күтәrmәгән Гамил, моны күргәч, айнып киткәндәй булды. Ләкин ачу-ярсуы басылмады. Ул шап итеп ишекне япты да чыгып китте.

Башка вакытта сүзгә кесәгә керми торган, беркайчан да үзен рәнжетергә ирек бирми торган Сәгъдия, күкрәгеннән ташыган үксүен тышка чыгармасака тырышып, канлы сөлге белән битен каплап, диванга утырды. Гомерендә беренче тапкыр ул иреннән курыкты. Һәм беренче тапкыр аның каршында үзенен йолып бетерә алмаслык гаепле икәнөн аңлады. "Бәрәп үтерсә дә хакы бар",—дип уйлады. Чөнки чыннан да, үз баласын ятларга биреп, өенә кеше баласын күтәрәп кайткан мәнсез ана иде ул.

Шушы гаеплелек тойгысыннан, унөч елдан соң табылган үз баласынын тыңлаусыз һәм угры булу ачысыннан зиһенә чуалып, ул иренен наркоман хакында әйткән сүзләрен ишетмәгән, ишетсә дә аңлап житкermәгән иде. Анын башында сонгы вакытта һич уеннан китмәгән, бәгырьне көйдереп торган бер сорау ялкын булып янды: ничек мин үз баламны башка белән бутадым? Нишләп танымадым?

* * *

Әйе, дәрәс әйтте Гамил: кыргый жанвар да үз баласын башка белән бутамый, ярканат та миллионнар арасыннан үзенекен эзләп таба...

Алар телевизордан хайваннар турындагы тапшыруларны карарга яраталар. Чөнки башка рәтләр нәрсә юк: кайсы каналга гына тоташсан да, затсызлык та оятсызлык, сугышу да үтерешү. Балалар белән бергәләшеп карарлык түгел. Ә табигатьтә кешеләр үрнәк алырлык күренешләр бар.

Энә, Антарктиданың бозлы ярына зәңгәр судан пингвиннар сикерешеп чыга. Текә үргә карамаланып менәләр дә, ак түшләрен киереп, кыска кара канатларын жәеп, йөгәрешеп китәләр. Дингездән жим жыеп кайтканнар. Карлы ачык яланда, зур авызларын ачып, балалары көтә. Чыркылдашалар, тыпырчыналар, буталышып бетәләр. Менләгәнә, дистә менләгәнә бергә! Һәммәсә бертөслә!

Искитәрлек хәл, шушы тынгысыз, буталчык өрдән һәр пингвин үзенә газиз баласын эзләп таба, томшыгындагы жимне ана гына бирә...

Энә, зур тау куышынын түшәменә паластай булып ярканат балалары сырылган. Туктаусыз үрмәлиләр, бер-берсә белән укмашып бетәләр. Жим алып кайткан әниләрә алар арасында болганып йөри. Һәм, эзләнә торгач, барыбер үзенекен таба.

Нишләп сон адәм баласы үз сабыен башка белән бутый? Ничек итеп ул чит баланы күкрәгенә кыса, назлый ала, ана сөтен имезә?

Хәзер инде Сәгъдия моны белә: кыргый жанварлар арасында

мөнөсәбәтләр табигать кушканча көйләнә. Ә адәми затлар, табигать кануннары белән санашмыйча, ана белән баланы аералар. Сабый дөньяга килгәч тә, иң мөһим сәгәтьләрдә аларны бер-берсеннән ераклаштыралар. Елатып, сыкрандырып, газаландырып, аерым тоталар! Шул вакыт эчендә алар арасындагы табигый жепләр өзәлә дә инде...

Ләкин баштан кичкәнгә нәкадәр генә жентекләп сөйләсәң дә, Гамил ана ышанып житмәс кебек. Хатыннарның хәлен ирләр беркайчан да ахыргача аңлап бетерә алмый...

Хәлбуки, Сәгъдия урынында булсалар, үзләре дә бернишли алмаслар иде.

...Бала тудыру йортында һәммәсе катгый тәртип белән башкарыла. Сәгъдия ятканда да бөтенесе нәкъ тиешенчә эшләнде. Иртән сәгәть биш тулар-тулмас:

—Әниләр, уяныгыз!—дип шәфкать туташы килеп керде.—Хәзер балаларны китереләр.

Әйе, китерделәр. Башкаларныкын. Сәгъдиягә исә бүтән әниләрнен нарасыйларын назлап имезгәнән күзәтергә генә калды. Үз бәбиен ана көн уртасында гына китерәчәкләр иде. Вакытны үткәру өчен бөтен сабырлыкны жыйрга туры килде, чөнки күнелне нидер сызландырып тора, сәгәте генә түгел, минуты үтмәстәй булып тоела иде.

Ярый, ярты көн узды. Балаларны янә имезергә китерделәр. Ләкин... Сәгъдияне бу юлы да әйләнеп уздылар. “Ә минеке кая?!”—“Баланның температурасы бар.”—“Нишләп?”—“Андый хәлләр булгалый ул. Бәлки, сез соңгы айда суны аз эчкәнсездер. Йөкле хатыннарны күзәтүче врачлар, аяклар жилсенмәсен, дип, сысклыкны аз кулланырга кушалар бит. Хатыннар аз эчә, шуның аркасында карындагы бала сусый. Нәтижәдә, тууга температурасы күтәрелә. Зыялы түгел ул, иртәгә-берсеккә үзар”. Шулай аңлаттылар. Ләкин тагын бер көн узды, баланы һаман күрсәтмәделәр. “Температурасы нормальләшеп бетми әле”. Ә балалар бүлмәсеннән туктаусыз елаган тавыш ишетелә, иң ачынып үксегәнә Сәгъдиянең улыдыр кебек тоела. Күкрәкләр шеште, сөт бетмәсен өчен, аларны бушаткалап торырга кирәк. Ә анда, сабийга ни эчерәләр, нәрсә белән тукландыралар?

Бер нәрсә һич аңлашылмый иде: ник баланы анасыннан аерым тоталар, ник күрсәтмиләр?

Ләкин моны таләп итеп тә булмый, чөнки тәртип шундый икәнне аңлыйсын. Бу илдә кеше үзенә үзе хужа түгел. Дөньяга килүгә, сине ананнан аерып алып китәләр. Анда, аерым бүлмәдә нишләтәләр сине, ничек карыйлар, нәрсә ашаталар—анысын әйтеп тә тормыйлар!

Мәскәүдәгә ниндидер түрәләр шундый кагыйдә уйлап чыгарган: баланы тууга алып китәргә, әнкәсенен күкрәген түгел, резин имезлек каптырырга. Ярты тәүлек баланы анага күрсәтмиләр. Инде сырхаулаганы сизелсә, атналар бие күзенә дә чалындырмыйлар. Бер жирдә син, башкаларның сабийларын имезгәнә карап, елап утыр, икенче жирдә ач балаң елап ятсын. Мондыйны ир кеше күз алдына китерә аламы?

Ахырдә түзмәдә Сәгъдия, коридорның аргы башына барып, балалар бүлмәсенен ишеген какты. Аннан жырчык баскан түгәрәк чырайлы, ак чөчкә хатын килеп чыкты. Ул бик усал иде. “Баламны күрсәтегез”...—диде Сәгъдия еламсырап. Хатын берни әйтмичә, зур кулы белән анын битеннән этеп жибәрде дә, ишекне шап итеп ябып куйды. Эчтән келәгә бикләде булса кирәк, тагын тартканда ишек ачылмады. Ә елау тавышлары көчәеп кенә китте шикелле.

Сәгъдия үзе дә бала тапканнан соң ныгып житмәгән иде әле, шунлыктан аның кичерешләре тыелгысыз, утлы иде. “Фашистлар хахимлек иткән Германиядә кайбер врачлар кешеләр белән коточкыч тәжрибәләр үткәргән, дип язалар. Әгәр шундыйрак власть урнашса һәм адәм балаларының бер ишен жазаларга кушылса, бездә дә ак халат кигән кансыз бәндәләр табылмасмыни? Бәлки, бу йортта да бардыр андыйлар? Ни гасем өчен газалыйлар мине? Нишләтәләр минем баламны?” Анын кызган башына

хәтта менә шушындый уйлар да килә иде.

Фәкать бүлмәдәшләр генә анын хәлен аңлады. Жәллиләр иде. Кызчыгын имезеп утырган өлкән хатын, ишек кырындагы караватта мышык-мышык елый-елый, күкрәк сөтен банкага савып утырган Сәгъдиягә карады да, уйлангандай:

—Баланың температурасы булса, имезмәскә кирәк микәнни сон?—дип куйды.—Врачлар үзләре, ана сөтеннән дә яхшырак дәва юк, диләр ләбаса!

Соныннан бер гәзиттән укып, Сәгъдия шуны белде: сәвит галимнәре, күпеллык тикшерүләр үткәргәннән сон, мондый нәтижәгә килгәннәр икән: баланы, беренче сулышын алуга ук, ана күкрәгенә кушарга кирәк. Дөньянын алдынгы илләрендә монын дәрәслеген таныганнар, ана белән сабыйны бер-берсеннән аермыйча, бергә яткара торган иткәннәр. Ә сәвит иленең үзендә... монын белән санашкан кеше юк...

Әгәр дә шул чакта, сабыйны беренче сулышын алуга анасынын түшенә яткызган булсалар, аларны аермалар, Сәгъдиягә килгән фажига беркайда да, беркайчан да булмас иде. Ул гына да түгел, менә шул уника сәгать бие имезми тору аркасында, аналарнын күкрәгенә сөт авыр төшә, балалар үз вакытында имәргә өйрәнә алмый. Менә шуна күрә күпчелек балалар “Сөт кухняларыннан” ташыган сәер ризык белән туенып үсә... Ә без яшьләреннән буыны нигә болай сыек, дип аптырыйбыз!

Бала тудыру йортында узган бу атнада Сәгъдия тәмуг газлаплары кичергәндәй булды. Житмәсә, Наилә апа да чирләп киткән, больничный алган икән. Ниһаять ул эшкә чыгып, хәлен аңлагач, Сәгъдия баласын күрү бәхетенә иреште. Сабыйнын йөзә күгәрәнке булуны озак вакыт температурасы төшмәү белән, начар имүен—йомшак резин имезлеккә күнәгү белән аңлаттылар. Ана кеше алдында бик мөһим, бик җаваплы, кара тиргә батыра торган бурыч тора иде—ничек тә булса күкрәктә сөтне киметмәскә һәм сабыйны имәргә өйрәтергә.

...Кайда, кайсы минутта хаталанды монда Сәгъдия? Кызыл чырайлы, күгелжем тәнле, ана сөтен күрмәүдән гажиз булган, зәгыйфьләнгән сабыйны азаплана-азаплана күкрәгенә кушкандамы? Аны кызганудан үзгә өзәлгәндәме?

Ә бәлки, инде кайтып китәр алдыннан баланы төреп китергән Наилә апанын:

—Бик еласа, хәле китсә, тыны буыла башласа, чүпрәкне аракыга манчы да суырт,—дигән сүзен ишеткәч сагаерга тиеш булгандыр ул? Ләкин Сәгъдия көлдә генә.

—Минем малайны тумыштан алкаш димисендер бит син?

—Спирт бик әйбәт дару бит ул,—диде Наилә.—Бер-ике тамчысы балага да зыян итмәс... Әче авыртуны басар, аппетитын арттырыр.

Сәгъдиянең исә борчуы башка иде: күгәрәнке тәнле, кашсыз-керфексез баланы әтисе яратыр микән?

...Сөлге уралган башын иеп, ике кулын тезенә салып, күзенә тулган яшьләренә йотарга тырышып утырганда, Сәгъдиянең башыннан менә шулар узды. Ирен читенен чыланганын сизеп, ул шкаф пыяласы артындагы чынаяклар аша күренеп торган көзгегә карады. Борыннан кан саркый да саркый. Туктарга вакыт инде югыйсә... Шунда анын күзә сары буяулы идәнгә төште. Анда да кызыл таплар. Юып алырга кирәк, балалар күрмәсен тагын, дип уйлады ул. Һәм чиләк белән чүпрәк алырга аш бүлмәсә ягына чыкты. Гадәтә шундый: борчу килсә йә берәр нәрсәгә ачуы чыкса, эшкә тотына: кер юа, абзар тазарга, бакчага чыгып, чүп утый. Хәрәкәтләнеп хәл ала, уй-хисләрен бер эзгә сала. Ләкин бу юлы өзәлгән үзәкнең сызлануы тынмады. “Менә мина ин якын кешем сукты. Каным идәнгә чәчрәде. Мин аны үзем юам...—дип уйлады ул.—Ләкин ни гасбем бар минем? Кем мине аңлар да, кем юатыр? Юк мине кызганучы, ирен алдында—гаепсез, Ходай каршында гонаһсыз син, диюче”... Ул, тезләнгән килеш, юеш чүпрәк белән карасу-кызгылт тапларны сөртеп ала, алары урынына яналары пәйда була иде.

* * *

Боз яуса, бала башы кадерле, таш яуса, үз башын кадерле, дигәннәр. Әйе, башка төшкән таш кешенен акылын ала, үз-үзен саклау инстинкты гына кала. Гамил шундыйрак хәлдә иде.

Ләкин чигенергә соң иде инде. Ул ни генә әйтсә дә, Харитонов минем малай түгел, хата килеп чыккан дип, теге егетләргә ничек кенә төкъярласа да, ана ышанмаячаклар. Икесенен чыраена күз генә сирнеп алачаклар... Эләкте... Капкыннын да кәттәсенә китереп басты... Тозакка эләккән бүреләреннән үз аягын чәйнәп өзеп качканын ишеткәнә бар иде. Менә хәзер Гамил ул жанварларнын хәлен аңлады. Ана да шундый ныклык, авыртуларны сизмәс өчен бәгырь катылыгы кирәк булачак иде.

“Ока”ны бу килеш кенә сатып жибәреп булмайчак, ә төзәтер өчен акча кирәк. Эш Жәмиленң жан дустаны—Аккаш байталга барып терәлде.

Тиз арада һәм кыйбатка сатарга кирәк иде бу малны. Һәм мондый очракта минутында кесәсеннән зур акчаны чыгарып сала торган бердәнбер кеше Зөфәр иде. Өй алу-сату, машина алу кебек эшләрдә ярдәм кирәк булса, тирә-яктагы һәммә кеше гозер белән ана бара. Берәрсенә түләүле операция ясатырга, яки чит илдә дәваланырга кирәк булса да, ана барып егылалар.

Шөһрәте зур Зөфәрнен, тирә-юньдә аны белмәгән, анын байлыгына, абруена кызыкмаган кеше юк. Әмма бу жирдә берәүнен дә донъясы түгәрәк түгел. Һәммәсеннән алда булырга, һәр яхшыны үзенеке итәргә күнеккән жирән чәчле кәттә егетнен дә тормышка ашмаган хыялы бар: малае юк анын. Берәүләргә тик торганда болай гына бирелә торган байлыкны язмыш аннан жәлләде, анын урынына, үч иткәндәй, бер-бер артлы ике кыз бала жибәрде.

Алда сөйләнгән сәбәпләр аркасында Гамил, кешегә сиздермәсә дә, Зөфәрнен ниләр майтарып, нәрсәләргә ирешүен гел күзәтеп тора, анын эчендә кайнаганнарны сизә-тоя иде шикелле.

Берзаман арьяктан жәяү генә кайтып килгәндә, тыкрыктан чыккач, ул шундый күренешкә тап булган иде: аргы очтан Аккашка атланган Жәмил килә, ә каршы як капка төбөндә яшыкелт-зәнгәр “Гранд-чероки” тора. Чит ил машиналарынын ин затлысы, кәттәсе. Әнә, анын елкылдап торган ишегеннән Зөфәр чыгып басты. Авылнын барча ирләре, яше-карты анын үзенә дә, машинасына да мөкиббән иде. Тик Гайнуллиннар бүтән төрле камырдан әвәләнгән шул. Аларны кызыктырган кыйммәтләр бөтенләй башка. Әнә, үсмер малай Жәмилендә елтырыйк тимер арбага исе китми, чонки ат сыртында чакта ул машинадагы абзыйдан югарырак. Бу юлы да Зөфәргә күз сирпемәде—бөтен дикъкате тыкрыктан чыгып килгән Гамилдә иде.

—Эти!—дип, нечкә тавыш белән урамны янгыратып кычкырды ул.—Мин Акбашнын аягын яздырып кайтам әле.

—Кирәк, улым, кирәк! Тик карабрак йөр анда!

Гамилнен тавышында ихтыярысыздан үзенә бер ирәю, мактану чагылды. Зөфәр Гамилне кул сузып каршы алды.

—Нихәл, күрше! Малайларга бай син, ә? Берәрсен минем кызга алыштырыйкмы әллә? Мин дә шушундый атка атландырып йөртер идем.

—Хәлләр хәер,—диде Гамил шаяруны кабул итмичә.—Ниләр майтарып йөрү?

—Әтиләреннән хәлен белергә кайттым менә.

—Изге эш,—диде дә Гамил, юлын дәвам итте. Анын бу кешегә башка әйтер сүзе юк иде.

...Бүтән бернинди очракта да Гамил Зөфәргә бармас иде. Ләкин сонгы көннәрдә кичергәннәре анын үзәген шактый какшатты шул.

Ахыр чиктә, араларны бозарга ни сәбәп бар соң әле, дип уйлады ул. Яшылектә кызлар өчен бәргәләшеп алу егет-жәлән арасында була торган

хәл. Аның өчен бер-беренне мәнгелек дошман ясарга димәгән. Аннары килеп, Гамил каршында Зөфәрнең бер гөнаһы да юк икән бит...

Зөфәр көндәш түгел хәзер, бергә уралып үскән күрше малае гына. Ә күрше малайлары исә сугыша да, килешә дә.

...Теге чакта бик кызыгып карап калган иде, дип уйлады Гамил, урамда очрашканны исенә төшереп. Малайга гына түгел, атка да. Кызыкмаслык та түгел, сабан туйларында чабышканда да мактыйлар иде малкайны, ин алдан ук килмәсә дә артка калганы да булмады. Хәзер инде, эшләр болайга киткәч, атның ник кирәге бар? Вакытында Жәмиль өчен генә алынган да иде бит ул. Кайсыдыр бер гәзиттә, атлар белән аралашу зәгыйфь балаларны аякка бастыра, сәламәтләндерә, дигәнне укыгач, колхоздан кышлау танасына алыштырып колын алып кайткан иде. Өч ел элек аны Аккашка алыштырдылар... Төнөнә шифасы тигәндерме-юкмы, әмма атта йөрү, аны карау-тәрбияләү малайның күнелен үсәндерде. Инде хәзер Жәмиль, мөгаен, китәр... Ул киткәч, Аккашның кемгә кирәге кала? Машиналы кешегә атның ни хәжәте бар?

Жае да килеп чыкты: Зөфәр тагын кайткан икән. Янә капка төбөндә очраштылар, "Гранд-чероки" янында басып сөйләштеләр.

—Ат ник кирәк мина?—диде Зөфәр уйлангандай.—Шушы машина да ярап тора.

"Бик текә иден, барыбер әллә кая китә алмадың",—дигән астыртын мәгънә ята иде анын бу сүзләрендә.

—Үзен кара,—дип, Гамил китәргә борылды.

—Туктале,—диде Зөфәр.—Әйдә болай итәбез. Анда безнең...—һәм ул Аланыкта туып-үскән атаклы жырчының исемен атады,—илле еллык юбилее була бит. Районга чакырачакбыз. Шунда яхшы ат бүләк итү урынлы булып, мөгаен.

Һәм ул кесәсенә тыгылды.

—Ни хак сорыйсын?

—Мал хакын син беләсен инде, мин түгел,—диде Гамил.

Зөфәр кеткелдәп көлеп жибәрде.

—Моның ише тайның хакы күп булса унбиш мен,—диде.—Сина күпме кирәк соң?

—Акча күп кирәк булып ул.

—"БМВ"ны төзәтер өчен ничә мен сорыйлар анда?

Аңлашылды: Зөфәр һәммәсен белә иде. Кай арада ишеткән, диген. Хәер, ул бит Таллыны үз кулында тотучыларның берсе.

—Анысы инде алар белән минем арадагы эш,—диде Гамил.—Алам дисән, тайны ал да, калганын үзем карармын.

Зөфәр бумажнигынан яшкелт кәгазьләр чыгарды.

—Менә ике мен доллар. Теләсән рубльгә алыштыра аласың. Шуль килеш илтөп бирсән, яхшырак та булып.

—Артыграк түгелме?

—Атаклы жырчыбызга арзанлы бүләк бирмәбез бит инде! Аннары бу бит гади тай гына түгел! Бик хикмәтле мал бит ул...

—Аның хикмәтен син каян беләсен?

Буйга Гамилдән безаз калку Зөфәр ана күзен кысып карады. Аннары башын читкә борды.

—Ниндидер урам шантрапаларының мин ихтирам иткән кешене кимсетүен теләим,—диде ул иреннәрен кысып.

—Кемне ихтирам итәсен син?

Зөфәр борылып, якты күзләре белән ана төбәп карады.

—Сине... сезне,—диде.—Минем кулдан килмәстәйне эшләгән кешеләргә һәрвакыт кызыгам мин. Һәм хөрмәт белән карыйм... Ә син тегеләргә шушы аччаны бир, калганын үзем сөйләшермен. Тайны иртәгә иртән килеп алырлар.

Бөтенләй нәүмиз булып калган Гамил кыска гына рәхмәт әйтеп сабуллашырга ашыкты. Алда торган авыр мәсьәлә хәл кылынган, өстән

тау төшкөн кебек булган иде. Шул ук вакытта күнел нечкәреп, авыр үкенү хисе кузгалды. “Ничек дип әйтте әле ул? Сезне хөрмәт итәм, дидеме? Димәк, Сәгъдия белән икебезне? Ә мин нишләдем?.. Ана сугарга ничек кулым күтәрелде?..”

...—Син мине кичер, әнисе,—диде ул үзләре генә калгач.—Сина ачуымнан түгел. Тозакка капкан бүре хәлендә калган идем мин бүтөн...

—Аңламыйсын шул,—дип күгәрәнгән йөзен ике кулы белән каплады Сәгъдия.—Белмисен, чибәркәем...

Анын сонгы сүзеннән һәммәсе дә аңлашылды. Жәмиль сөйгәнән кочагына алды...

Ул Таллыда күргән-кичәргәннәрен бәйнә-бәйнә сөйләп бирде. Үзләренә нинди афәт янаганын икесе дә аңлый иде. Шул ук вакытта алга килеп баскан хәсрәт тавы ни сәбәптәндер ишелгәннән ишелә барган кебек тосла башлады.

—Бирешмик әле, чибәркәем,—диде Сәгъдия ана төмам береп.—Арабыздан жил уздырмасак, монысын да жинәрбез. Берсен аякка бастырдык бит, монысын да кеше итәрбез.

Шунда келт итеп, Жәмильнән исенә Зөфәр әйткән сүзләр килеп төште. —Зөфәр әйтә, сезнен икегезне дә ихтирам итәм, ди. Мин, ди, үземнен кулдан килмәстәйне эшлөгән кешеләргә хөрмәт белән карыйм, ди. Ул булдырмастай нәрсә эшләдек сон әле без?

Сәгъдия анын колагына кайнар сулышын өреп:

—Шуны да белмисенмени?—диде.

—Нәрсәне?

—Әгәр анын хатыны сина охшаган малай алып кайтып кулына тоттырса, ул бәхетле була алмас иде. Ә без бәхетле була белдек! Мин синен ниндигегенне сиздем шул. Шуна сине сайладым.

—Кеше баласын бер сүз әйтми кабул иткәнем өченме?—дип сорады сагаеп Гәмиль.

—Күнелен оймак синен, чибәркәем! Шунун өчен сайладым мин сине. Сөйдәм, сөям!

Икенче көнне иртәдән аларнын капка төбенә шестерка белән өч егет килеп туктады. Гәмиль атны араннан чыгарып, йөгәнне тегеләр кулына тоттырды. Аккаш ятсынып арт аякларына басты, кешнәп жибәрде. Өйдән атылып ике малай килеп чыкты. Берни аңламаган Жәмиль капка ягына ыргылган иде, Гәмиль аны беләгәннән тотып алды.

—Аккаш аларныкы,—диде.—Саттык без аны.

Жәмиль берни аңламый башта Гәмильтә, аннары, борылып, болдырда басып торган Сәгъдиягә каш астыннан текәлде. Сораулы карашына жавап бирүче булмагач, борылды да, башын тотып, аранга кереп китте.

Сәгъдия эшкә килүгә, идарәдәгә хатыннар шаккатып анын күз тирәләре шешенеп, шәмәхәләнеп чыккан йөзенә текәлделәр.

—Сыернын мөгезе тиеп китте,—диде Сәгъдия.—Кигәвен бик бимазалый бит.

—Судка бир син ул сыерны,—диде экономист Фәрдәнә.—Кигәвеннәре белән бергә. Кешенен битен имгәтү—саламәтлеккә авыр зыян салу, дип санала, анын өчен өч елдан алып сизез елга хәтле утыртып куялар.

Фәрдәнә законнарны бик яхшы белә, чөнки үзенә Фоатын эчеп сугышканы өчен берничә тапкыр утыртып кайтарган иде.

...Аккашны чыннан да танылган жырчыга бүләк ителәр. Соңрак шул мәгълүм булды: жырчынын атны куяр урыны юк бит, район житәкчеләре белән кинәшкәннән сон, атны колбаса заводына тапшырганнар. Авырлыгын беренче сорт иттән санап, акчаны калын конвертка салып иясенә илтеп биргәннәр.

Гәмиль Макарни бөтенләй бүтән хастахәнадән эзләп тапты. Каныннан

наркотик табылуы турында милициядән хәбәр килгән дә, аны наркодиспансерга күчүргәннәр икән.

Монда тәртип икенче — тәрәзәләрдә рәшәткәләр, урык-сурык болганып йөрүче дә сирәк. Ишек эчтән биклә булып чыкты, каты итеп каккач кына ыртлаш ачылып, спорт киёмле ике таза егет күрүндә — болар сакта торучылар иде, күрәсен. Тупас итеп:

—Кая тыгыласың?—диде берсе.—Ни кирәк? Әнә, шылтырат башта!

Һәм кулын диварга беркетелгән кара телефон тарафына изәде.

...Аны ак халат, ак башлык кигән, иллеләр тирәсендәгә мөлаем йөзле хатын кабул итте. Өстәле артыннан калкына төшөп, каршындагы урындыкка ишарә ясады. Гамилнең сәламен алгач, урынына утырды да, тирән көрсенеп:

—Ничек соң сез, әти кеше, малайны күздән ычкындырдыгыз?—дип куйды. Бу сорау рәвешендә дә түгел, раслау һәм уфтану кебегрәк ишетелде.

—Безнең бернинди андый нәрсә сизгән булмады,—диде Гамил башын иеп.

—Шулай шул, күпләр белми кала,—диде табибә.—Балаларны бик карарга кирәк шул хәзергә вакытта. Кемнәр белән аралашканын, кайларда йөргәнен гел белеп торырга. Ә сез эштәдер инде.

Гамилнең ачылып китәсе килми иде. Ул сүзгә башкага күчте.

—Сез аны монда ничек-ничек дәвалыйсыз сон?

Врач артык күзгә ташланмаслык кына итеп буялган юка иреннәрен бөрештереп куйды.

—Безгә кичә генә керде бит әле ул. Дәвалау курсың башлаганчы, тикшерергә кирәк. Анализлар алырга, берничә көн күзәтергә. Шуннан сон, диагноз куйгач, курсың башлап жибәрербез.

—Нишләп алай озак?

Табибә елмаеп, башын чайкап куйды.

—Сукыр эчәгенен ялкынсынуы түгел бу сезгә,—диде.—Анда гына ул кисеп алалар да, атна-ун көннән сон онытыла. Монда эш айларга гына да түгел, елларга сузылачак. Ә бәлки, бөтен гомергә. Чөнки чире миенен һәр жепселендә, йөрәгенен һәр тамырында. Төнәнен һәр күзәнәгенә сөнгән!

Мөлаем чырайлы апакайның йомшак тавыш белән әйтелгән бу сүзләреннән куркыныч булып китте.

—Шуна күрә барча ата-аналарга туктаусыз тукуп торабыз бит инде: саклагыз балаларыгызны, саклагыз! Ә монда шундыйлар киелә керә—Алла сакласын! Әнә, бер әни кеше үзенен улын героинга күнәктәргән. Завод ыбылгач, эштән чыгардылар, жан асрар чарам калмады, порошок сатып акча табу кәсебенә керешергә туры килде, ди. Малае белән бергә сату жинелрәк булган ана! Сезнеке кемнән өйрәнде икән, белмисезме?

Апа, башын калкытып, шәмәхәгә буялган керфекләрен жилпеп, төсө унган күк күзләре белән Гамилнең чыраена текәлде.

—Озак дәваларга туры килчәк, дисез инде, ә?—дип сорауга сорау белән җавап бирде Гамил.—Кайчан терелеп житар соң ул?

—Сезнең белән бергәләп тырышсак, көчне, вакытны жәлләмәсәк, ул чакта, бәлки... Кем белә...—диде табибә карашын читкә алып.—Нәтижә бездән генә тормый. Еллар буге, бер минутка да күздән ычкындырмыйча, даими шөгыйләнәргә кирәк. Әйтик, әнә мондагы монастырьның монахлары, андый яшләрне үзләренә алып, дин кушканча яшәргә өйрәтәләр. Яман гадәтләреннән биздерәбез, дип мактаналар.

—Монастырь?.. Алайса минем малай нишләп ята соң әле монда?—дип шактый ук кычкырып сорады Гамил.

—Гасабиланмагыз, әти кеше,—диде табибә сабый баланы үгетләгәндәй.—Сабыр канатларыгыз сынмасын. Би-ик кирәк булачак әле алар сезгә.

Гамил тынды, дәмәде.

—Ә хәзергә кабаланырга сәбәп юк,—диде табибә аны юатырга теләгәндәй.—Ломка-фәлән сизелми. Ягъни тәннен көзән жыермый, бер жире дә авыртмый. Ынгырашмый, бәргәләнми, ярсыймы, гауга куптармый. Безгә көзән жыерудан тораташ булган, күгәрәп каткан, үзен-үзе белештермәгән

авыруларны китерэлэр кайчакта. Бу эле андый ук түгөл. Карарбыз, күзөтөргөбүз, күпмегө шулай чыдар. Кайчаннан бирле укол кадый икән сон ул? Анысын да айтым бит. Наркотик кулланганым юк, ди, тана!

Шунда Гамил үзенә бер юаныч тапкандай булды.

—Анын беләгендә укол эзләре юк бит,—диде.

—Алай ансат кына белеп булса икән! Укол эзенен кутыры бик нәни, өч-дүрт көннән кубып төшө. Аннары наркоманнар искилкөч хәйләкәр бит алар! Сезнең белән минем ише генә түгөл. Энәне кай төшләрәнә генә кадамыйлар! Бот төпләрәнә, култык асларына, йокы артериясенә...

—Ничек? Үзләрәнә үзләремә?

—Тел астына кадаучылар бар, шуннан тамыр эзләп табалар! Ә без монда аларның кан тамырын таба алмый жазаланып бетәбез. Кайберсе, каягыз эле үзем, ди дә, эһ дигәнче энәне тамырына тыга да кыя. Берсе, энә, тезен тезгә салды да, бер тын торгач, уколны тез астына кадады. Хәйран калырсын аларга!

Хатын, әңгәмәдәшенен ah-vañ килгәнән: “Ниләр генә кыланмый хәзерге бозык халык, ә!”—дигәнән көтә иде. Гамилдә исә әллә кем балаларынын кайгысы юк иде.

—Минем малай кайсы палатада?—дип сорады ул.

—Хәзер үзен монда чакырабыз,—диде хатын һәм урыныннан кузгалып, ишеккә юнәлде. Коридордан аның кемгәдер, күрәсен, шәфкать туташынадыр, Харитоновны алып килергә кушканы ишетелде.

Мохтар ишектән ничектер бик сагаеп, башын иеп, ун жылкәсен алга авыштырып, яны белән килеп керде.

—Менә шушылай арык булалар инде алар,—диде табибә. Әйтерсен дә, малай ишетми-анламый, әйтерсен, ул көчек баласы иде.—Чөнки тамакларыннан ризык үтми. Коры сөяккә калалар! Менә шушылай гасабиланып, калтыранып торалар. Кил эле монда,—диде ул тавышын күтәрә төшеп.—Якынрак кил!

Һәм бер кулы белән малайның инбашыннан тотып үзенә таба тартты да, жыерчыклы ак учы белән аның күзләрән каплады.

—Йом күзенне!

Тынлык урнашты. Безраздан табибә малайның башын Гамилгә таба борды да, кулын алды.

—Менә, карагыз эле!—диде.

Куе кара керфекләр арасынан чем-кара күзләр мөлдәрәп Гамилгә текалды. Сәгъдия күзләре... Карангыда аның бәбәкләре нык кинәйгән иде һәм аларның төбөндә жаннын бөргәләнгәнә күрәнә кебек. Менә ул, өстенә зур гаеп оелган хәлдә, ике олы кеңе каршында ялгызы басып тора. Нишләтерләр аны? Син начар малай, бозык юлда йөрисен, дип хурларлармы? Тиргәрләрме? Сәгътияләр буге вәгазә укырлармы? Аннары шушында, хастаханә дип аталган төрмәдә, айлар буена бикләп яткырырлармы? Нишләтсәләр дә була, алар өлкәннәр, каршы сүз әйтеп тә, акланып та булмый. Кызганучы, яклаучы булмас!

Малайның бәгырен кимсетү, жәберләнү, чарасызлык талый иде. Анын жаны-тәне бөрешкәндәй булды, гүяки сакланымга теләгәндәй, күз бәбәкләре кысылып, энә очы хәтле генә булып калды.

—Күрдегезме?—диде табибә һәм, малайның башын ике куллап тотып, кискен хәрәкәт белән йөзә белән үзенә таба борды.

—Күрдем,—диде Гамил салкын гына.

—Наркотик кулланган кешенен күз бәбәге менә шушылай кысылган була. Энә күзә кебек. Карангыда да кинәйми. Без аларны менә шушылай тикшерәбез. Дөрес, бу очракта безаз үзгәреш бар кебек үзә. Чөнки тәүлектән артык вакыт узган бит инде...

“Сез аның кинәйгәнән күрми калдыгыз”,—дип әйтергә кирәк булгандыр. Ләкин әйтәсе сүзләрнен аннан мөһиме бар иде. Һәм алар табибәгә дә түгөл.

—Әйдә, Мохтар улым, кайтыйк эле без,—диде ул. Эченнән ургылып чыккан сызланулы наздан тавышы сынып китте һәм малайның йөрәгенә барып тоташты.

—Ка-ак?!—диде малай.—Син мине моннан алып китәсенмени?

—Синен каласың киләме әллә?

—Ю-юк... Ләкин...

—Хәзер, киёмнәрәнне алыштыр да, китәбез.

—Сез аны алып китмәкчме әллә?—диде табибә.

—Ник алып китмәскә? Монда аны мәжбүриләп тота алмыйлардыр ич? Минем белүмчә, бездә дәвалану ихтияры...

Хатын урыныннан калыкты. Ул гажәпләнгән иде, ләкин борчылу, ачулану дигән нәрсә сизелмәде. Мондый урыннарда күпне күргән инде алар.

—Мәйлегең,—диде ул.—Алайса, хәзергә сау булыгың. Тиешле кәгазьләрен сестра әзерләп. Лариса, кер әле,—дип кычкырды ул ишекне ачып.—Харитоновны чыгарырга әзерлә! Әтисе җаваплылыгына. Расписка язсын.—Аннары борылып:—Янадан килгәндә бер дә кыенсынып тормагың,—диде.—Без сезне берсүзсез кабул итәчәкбез. Озакламый очрашырбыз!

Һәм, сынын горур тотып, чыгып китте. Ачык ишектән кәргән яшь кенә шәфкать туташы, иренен иркә турсайтып, бер дә искизмәгән кыяфәт белән Гамил алдына бер брошюра китереп салды.

—Менә, моны укып чыгыгың,—диде. Китапчыкның тышына: “Наркомания белән авыручыларга һәм аларның якиннарына кинәшләр” дип язылган иде.

—Хәзер үк укыргамы?

—Юк, үзегез белән алырсыз. Без аны сезгә бушлай бирәбез,—диде туташ һәм Гамил алдына кәгазь, ручка куйды.

—Языгың,—диде.

—Нәрсә дип?

—Мин, фәлән-фәләнович Харитонов, улым Макарга врачлар билгеләгән дәвалау курсың үткөрүдән баш тартам һәм аны диспансердан алып китәм, диегез. Исем-отчествоны тулысы белән язарга кирәк. Кылганнарым нәтижәсендә авыру белән бер-бер хәл килеп чыкса, бөтен җаваплылыкны үз өстемә алачакмын, дип, кул куегыз.

—Документ-мазар кирәкми?

—Документмы?—Шәфкать туташы аларның әле берсенә, әле икенчесенә күз төшереп алды. Иннәрән жырып:—Кем икәнлегегез чыраегызга язылган ла,—дип өстәде.

Ата белән малай бер-берсенен күзләренә карашып тордылар. Әгәр дә Гамил үзенен исем-фамилиясен әйтсә, Мохтарны ана бирмәячәкләр иде. Кем әле ул Макар Харитоновка? Әгәр инде ак кәгазьгә үзен “Харитонов” дип язып куйса, бу ни була инде тагын? Күрәләтә ялган түгелмени? Ата кешегә баласы алдында һич кенә эшләргә ярамый торган начар гамәл түгелмени бу?

Нишләп соң әле адым саен Гамилгә газиз баласыннан баш тартырга, ана аркасы белән борылырга жай чыгып тора? Нишләп язмыш аны һаман шундый сайлау каршында калдыра: йә балан, йә көйле тормышын, рәхәтен, жан тынычлыгын, дип китереп куя?

Баласын бөхәтсезлек кочагында калдырса, булмааячак ана жан тынычлыгы! Булмааячак рәхәт тормыш! Хәтта менә шушы минутта бер адымга чигенсә дә, улының яралы бәгыренә ул тагын бер тапкыр пычак белән сызгандай итәчәк һәм бу жәрәхәт аларның арасында һаман сызлап торачак...

Димәк, бала хакын хаклау юлында, ана жинеллек китерү өчен, Гамил үзен башка кеше исеме белән атарга да риза. Мондый очракта ялган түгел бу, гөнаһсыз хәйлә генә. Гаризаны малайның документларында теркәлгән атасы исемнән язарга кирәк, башка чара юк...

Гамил төвәккәлләде, ак кәгазьгә каләмне каты басып, төрлесе төрле якка сикерешкән эре хәрәфләр белән: “Мин, Геннадий Макарович Харитонов, улым Макары минем җаваплылыкка тапшыруыгызны сорыйм...”—дип яза башлады.

* * *

Алар кайтып кәргәндә, өйдә кеше юк иде. Кара-каршы утырып, сөйләшми генә чәй эчтеләр.

Табыннан кузгалгач, Гамил:

—Мин сезгә Мәскәүдән мәктәп өчен кирәк әйберләр алып кайттым бит,—диде.—Әйдәле, киеп кара, ярар микән?

Әйе, башкаланың базарыннан өч малайга костюмнарны, ботинка-кроссовкаларны бик тикшереп, уйлап, ошармы-юкмы, дип икеләнеп алган иде ул. Курткаларның Жәмилгә—куе зәңгәрән, Газимгә—күкселен, Мохтарга куе кызылын сайлаган иде.

Ләкин кайткач бергәләшеп киеп-үлчәп карарга, куанышырга насыйп булмады. Ул югында ике малай төргәкләрне сүткәннәр дә, барсын бергә бутапшырып, таратып, диванга ыргытып киткәннәр...

Газим арадан бер костюмны, ак тасмалар белән бизәлгән кызгылт куртканы алды.

—Менә боларны киеп кара әле, улым,—диде.

Мохтар буйсынды, киде. Әмма талчыккан чыраенда куаныч күренмәде. Әйберләрне кире дә какмады, рәхмәт әйтергә дә башына килмәде.

—Син арыгансың, улым, ял ит,—диде Гамил. Һәм дивандагы әйбер-караны урындыкка алып куеп, мендәр салды да, чыгып китте.

Ул үзенен дә ифрат талчыкканын тойды. Болдырга утырып, уйга талды. Нишләргә?! Язмышларның буталышын ничек төзәтергә?

Бер шагыйрьнен шул хактагы шигыре искә төште:

*Үткәннәрне уйлап үкенмәгез,
Онытылсын кылган ялгышлар;
Уфтанулар башны идәрсен:
Алда яшәү, алда төрмәш бар...*

Ah, уйламый торып булса икән дә ул! Оныта алсан икән! Ләкин син искә алмасаң да, хата-ялгышлар артыннан калмый, чабуыннан тарта шул.

Алай да бик зур мәгънә бар бу сүзләрдә. Ни уйлансаң, ни газаплансаң да, үткәннәрне үзгәртеп булмый. Бүгенге хәленнән торып хәрәкәт итәргә кирәк. Бу бигрәк тә гайләдә шулай. Әле дә ярый, Гамил моны иртә аңлады. Әгәр дә үткәннәрдә казынса, Сөгдия белән икесе арасына оялаган шик кортына юл куйса, ул үзе дә бәхетле була алмас, гайләсеннән дә кот качар иде. Шуны аңлый белде, “чит бала асрыйсын” дигән сүзләргә ишеткәндә дә, ул әрнүен тышка чыгармады. Бүгенгесе тыныч, киләчәгә яхшы булсын дип тырышты ул.

Менә хәзер дә “бар булганы булган” иде бит инде. Бала ятлар кулына эләккән, афәткә тарыган. Хәзер соң нишләргә?

Ул кузгалып, машина ишеген ачты да, турсайган авызлы шәфкатә туташы биреп жибәргән китапчыкны алды. Кире болдырга утырып, укырга кереште. Китапчык шактый калын, сүзләр күп иде, юл араларындагы эчке бер мәгънәдән шул аңлашылды: наркомания—авыр чир ул һәм ана тарыган кеше, ни тырышса да, ничек кенә дәваланса да, барыбер ахыргача бу яман гадәтениннән арына алмый... Чонки аның рухы корыша: ул беркем белән дә санашмый, бернәрсә белән исәпләшми, ана наркотик кына булсын. Ник бөтен дөньясы чәнчелеп китми шунда, шул минутта үзе үлеп китсә дә, үкенмәячәк. Әнә бит, бер наркоман нәрсә ди икән:

“Гомерем озын булмагачын сез әйтмәсәгез дә беләм. Нәрсәгә миңа озак яшәргә? Аның урынына мин шушы минутта ләззәт дингезендә йөзәм!” Ә ялган ләззәттә йөзү өчен дозаны торган саен зуррак итеп, ешрак кадарга кирәк. Ул дозаларны сагып алу өчен торган саен күбрәк акча кирәк... Ә ул дозалар миң күзәнәкләрен черетә, йөрәкне зәгыйфьләндерә, буыннарны какшата...

Бик зур көч куеп, гаилә белән бергәләп нык тырышсалар, наркоманны туры юлга бастырып була икән үзе. Күпмедер вакытка. Берничә айга яисә өч-дүрт елга. Әмма кайчан да булса берәр төрлө борчу-хәсрәт килеп чыгуга, алар юанычны тагын шул афәттән эзли башлый. Һәм ин аяныч нәтижә: андыйларның гомере биш-ун ел белән чикләнә...

Нишлисен... Калган биш-ун ел гомерен генә булса да бала калердә, үз ата-анасы янында үткөрер, дип уйлады Гамил, авыр көрсенеп. Әгәр инде ахырынача терелә алмый икән, берничә айга, ә бәлки елларга биздереп тору өчен тырышырга кирәк.

Ничек?

Китапчыкта кинәшләр күп иде, билгеле. Авыру кешенен уйларын башка нәрсәгә юнәлтү, дөньясын оныттырырлык итеп мавыктыру ярдәм итә икән. Шөгыле күп булсын, буш вакыты калмасын. Аннан да бигрәк стресс, ягъни нык сискәндерү файдалы, дигәннәр. Мәсәлән, бозлы су белән коену...

Баланың күнелендә нинди давыл кайнаганын Гамил аңлый иде. Шуна күрә, бу бәлагә ничек-ничек тарыдың соң син, дип сорашмый торырга булды. Болай да билгеле бит инде. Үскән йортын, кереп-чыгып йөргән ишеген, баскыч мәйданчыгындагы чүп-чар арасында аунап яткан шприцларны, фатирындагы котсызлыкны, "ата" дигән кешенең кыяфәтен күз алдына китерсән, һәммәсә аңлашыла. Болар турында сорашу малайның актарылган жанына таяк тыгып болгаган кебек булмасмыни?

Бераз вакыт узсын, давыл тынсын. Ике арада якынлык тусын. Ә бәлки, ата белән ир бала дуслашып китәрләр әле. Ә нигә дуслашмаса? Ике улы белән Гамил бик дус яши бит!

Ул кузгалып өйгә кергәндә, Мохтарның күзләре шар ачык иде.

—Өйдәле, улым, мин сина бер нәрсә күрсәтәм,—диде Гамил. Һәм малайны бакча ягына, колонка янына алып чыгып китте. Юл унаеннан болдырдагы электр тәймәсенә төртте, өй артыннан тонык кына гөрелте ишетелә башлады. Бакчадагы артезиан коесы иде бу.

—Бу, беләсенме, ничә метрдан чыга? Сигез метр тирәнлектән. Без аны үзез без казыдык,—диде Гамил кара резин көпшәдән карлыган төпләренә агып яткан суга ишарәләп.

—Ничек үзегез? Сигез метрнымы? Бурильный станок беләндер инде.

Аның кызыксынганын күрү, Гамил аңлатырга кереште.

—Юк, улым, өчез без бергә кул белән бораулап казыдык без аны.

Ул агач колгаларның, терәк-араталарның ничек куелганын, берәүнен торбаны турылап тотып, ике кешенең аны колга ярдәмендә әйләндергән сөйләп бирде. Ахырдан:

—Суы коенырга бик рәхәт, диде.

—Салкын ич ул!

—Салкын булуы әйбәт тә инде. Янадан тугандай итә.

Мохтар нидер әйтергә тиеш иде кебек, ләкин дөшмәде. Гамил күлмәген салды да, иелеп суны көпшәдән аркасына сиптерде. Тәнне ялкын өтеп алгандай булды.

—Яле, син дә!—диде аннары тураеп. Аның тавышы беренче тапкыр таләпчән янгырады.—Чиркәндерер дип куркасынмы әллә? Егет кеше шуннан да куркамы? Кил әле! Сал тельняшканы! Иел!

Малай сискәнде, ихтиярсыздан көлеп жибәрде дә судан читләшәп, сынын турайтты. Гамил беренче тапкыр аның елмайганын күрде. Бу минутта улының йөзә шул кадәр ихлас, беркатлы, садә иде. Һәм әйтеп бетермәсек газиз иде. Алар шулай берара елмаешып басып тордылар да, ишегалды ягына таба киттеләр.

—Эч пошкан чакларда, күнел бик төшенке булса, башны кая куярга белмәсәм, мин шушында чыгып коенам,—диде Гамил ана тельняшкасын кире сузып. Турыдан бөрөп әйтмәде, ләкин малайның карашыннан күрү тора, кинаясе барып житкән иде.

—Син дә шулай итәрсен, улым... Һәм минем сина бер үтенечем бар.

—Нинди?

—Тик бу сөйләшү егетләрчә булсын иде. Ирләрчә. Әгәр кая да булса барасын килсә, жанына тынгы таба алмасаң, миңа әйт. Яшеренеп, качып чыгып китмә. Инде бөтенләй тәкәтсез калсан, әйт! Барасы жиренә икәү бергә барырбыз.

—Ә син мине... калдырып кайтып китмәссенме?

—Калдырып кайтырлык булсам, алып кайтыр идеммени? Син...—Гамил сүз таба алмый тотлыгып торды.—Иң кадерле кеше син минем өчен, улым... Әгәр сүз бирмәсән яки, ант итеп тә, бозсан, бергә харап булачакбыз.

—Вәгдә...—дип пышылдады Мохтар. Монарчы, аны бу рәвешле тигез күреп, аның өчен сызланып сөйләшкән кеше юк иде әле.

Аннан сонгы атнада Гамил эшеннән ял алды. Алар икәү Таллыга барып, "Ока"ны алып кайттылар, аны төзәтү эшенә керештеләр. Мохтарда алгысау-борсалану, гасабилану кебек нәрсә сизелми, киресенчә, бик тә ярагга тырышканы ярылып ята иде.

Ә бер көнне, төшке аш алдыннан Гамил аның бакча ягында жилкәсенә су койганын күреп алды.

* * *

Бер атнадан, алдан хәбәр итеп тә тормыйча, Эльза белән Геннадий килеп керделәр. Икесе дә ялт итеп киенгәннәр, Геннадий кырылган, ак, чиста күлмәктән, Эльза жирәнсу чөчен баш түбәсенә күпертеп куйган.

Сәгъдия, ирен читендәге, сул күз төбендәге һаман әле бетеп житмәгән тапларны яшереп өчен, аларга ян белән торырга тырышты. Ләкин Эльзанын күзә андыйга ифрат очлы—кычкырып әйтмәсә дә, чыраеннан мыскыллы көлемсерәү чагылып узды: син дә миннән артык түгел, янаса. Күренеп тора, алар икесе дә бик батыраеп, катгый сөйләшергә килгәннәр иде.

Ике малай гадәттәгечә эштә иде, Гамил Макарга чыгып торырга кушты. Сәгъдия чәй табыны хәстәрләмәкче иде, кунаклар аны туктатты. Башта мәсьәләне хәл итик, диделәр. Зал ягында кара-каршы утырыштылар.

Уку җылы башланыр чак житә, малайларны үз урыннарына урнаштырырга вакыт, диде Геннадий. Гамил белән Сәгъдия Макаргы үзләренекә итәләр икән, Харитоновларның да баласы үзләре янында булырга тиеш. Кая сон әле ул?

—Коймбайнчы ярдәмчәсе булып эшли бит ул,—диде Гамил.—Мастерскойда, комбайн ремонтлылар.

—Эшли, димәк,—диде Геннадий түшен киереп.—Кул арасына керә башлаган.

Белә иде бит инде Сәгъдия, белә иде шушылай буласын! Мона алдан ук әзер торырга кирәклеген андый иде! Гамил белән бу хакта күпме сөйләштеләр, Жәмильне дә мона әкрәкләп әзерләргә тырыштылар! Инде, ни авыр булса да, "улым" дип эндәшми башлаганнарына да шактый!

Ләкин белү бер хәл, алдына килеп баскач, бөтенләй икенче шул ул. Сәгъдиянен эче туна башлагандай булды, ул кулларын кая куярга белми, алыпкычын бөтәрләде дә бөтәрләде.

—Бәлки, тамырыннан куптармаска кирәктер? Сабыр итәргә?—диде алынгандай.—Сезнен анда кысандрак та икән. Укысын иде шушында гына.

—Асрамага бирә торган балабыз юк,—диде Геннадий.—Монда батрак булып йөргәнче, кайтсын да үз оендә яшәсен. Исемә ничек дидегез әле?

—Жәмиль ул, Жәмиль.

—Джамиль?! Ярый, Жора булыр. Георгий Геннадьевич Харитонов. Паспорт алыр чагы да килеп житкән. Мәсьәләне үз вакытында хәл итеп куярга кирәк. Чакрыгыз, кайтсын. Нинди эш ди ул бу вакытта. Мәктәпкә әзерләнәсе бар, берәз булса да ял итәр.

—Ярый, хәзер алып кайтам,—дип, Гамил башын иеп чыгып китте.

—Өс-башы бөтендәр бит инде, көзгә-кышка аны-моны алырга туры килмәс,—диде Геннадий.—Быттыр да комбайн ярдәмчәсе булып эшләгән идеме? Эшләгән акчасына киенгәндәр шәт?

—Бар-бар, өс-башы жигү. Хәзер, барысын да әзерләребез.

Сөгдия ашыгып, товар ташый торган аклы-зэнгәрле буй-буй зур сумкага Жәмилнөң күлмәк-чалбарларын, курткаларын тутыра башлады. Харитоновлар дүрт күз белән ана текәлгән иде.

Шуннан сонгы һөммәсә төштә күргөндәй генә булды. Алып кайтты Гамил Жәмилне.

—Юлга чыгар алдыннан юынып чыкса яхшы булыр иде дә, мунчаны кичкә жылытабыз без гадәттә,—диде Сөгдия.

—Ванна бар безнең,—диде Геннадий эре генә.

—Кое янында гына юынып кер инде алайса,—диде Сөгдия Жәмилгә.

Хатынының хәлен күреп торган, үзенен дә күнелендә шундый ук тойгылар кайнаган Гамил сабырлыгын жыйрга тырышты.

—Безгә бала гына булып күренсәләр дә, аларнын да эчендә жаны бар,—диде ул Геннадийга текәлеп.—Башта үзе белән әйбәтлөп сөйләшеп карарга иде. Хайванны да башка йортка жинел генә алып китеп булмый. Сыер да, кәжә дә үз өенә кире кайта. Хәтта мәче дә!

—Ә нишләп безнең Макар ни гомердән бирле үз өенә юл тапмады сон әле?—диде Геннадий сары керфекле зэнгәр күзләрен алартып.—Син бит аны, тасма телләнеп, кунакка гына дип кенә алып киткән иден түгелме? Нинди кәңфитләр ашатып, алдап тотасыз сез аны үзегездә? Без сезгә малай үстереп бир, ә сез безнекен болай гына үзләштермәкчеме?

Гамил, ни әйтергә белми, башын түбән ияргә мәжбүр булды.

—Алай булмый ул! Без малай үстердек—бездә малай булырга тиеш!—диде кадак каккандай итеп Геннадий.—Әгәр Жора дигәннен бирмисез икән, Макарын алып китәбез. Закон буенча безнеке ул!

Шуннан сонгы һөммәсә төштә күргөндәй генә булды. Жылышып чай эчтеләр. Табын янында ниндидер сүзләр сөйләнде, тик аларнын мәгънәсе һәрберсенен күнелендә кайнаган давылда айкалып юкка чыга торды.

Инде юлга кузгалалар дигәндә, Сөгдия кинәт исенә төшереп:

—Гитаран онытылып кала бит!—диде.—Кая сон әле ул?

—Алмагач төбендә калган иде...—диде Жәмил идәннән карашын күтәрмичә генә.

—Әйдә, карап алыык, әйдә,—дип, анын кулыннан эләктерде Сөгдия.

Ишегалдына чыгып, икәүдән-икәү калгач, малайны кочаклады да:

—Артык хафаланма, балам,—диде.—Бар, күр, кара. Ә бәлки, ошап китәр... Шөһәр жирендә үсү дә, белем алу да жинелрәк, диләр. Ул ягы да бар бит әле. Әгәр инде ошамаса... Син егет кеше бит. “Касемьсот”ларны жилтерәтеп йортта торган. Үзенне жәберлөргә ирек бирмәссең. Дөньяда без барын онытма, балам...

...Алып киттеләр малайны. Гамил белән Сөгдия, капка төбенә басып, алар тыкрыкка борылып күздән югалганчы, Жәмилнөң аркасы өстендә чайкалган гитара күмелгәнче карап калдылар.

* * *

Ишек ачылуға, Жәмил артка чайкалып куйды—фатир эченнән ургылып чыккан сасы, тынчу һава ана күсәк белән бәргөндәй итте. Тәмәке һәм махмыр исе, ачыган, сасыган аш исе, яшгән урынында жанына урын таппаган кешеләрен йортында гына була торган арусызлык исе иде бу.

Басу-кырларда, умарталыкта татлы һава сулап, төмле ризык тезелгән табын янында хуш ис иснәп үскән малайнын күнеле болгана башлады.

—Әйдә, әйдә, кер,—дип анын беләгеннән тотып эчкә тартты Геннадий.—Үз өен бу синен. Олы малай бит син, хужа!

—Әйдә, сынок, әйдә!—дип йомшак кына аркасыннан этте Эльза да.—Кыенсынып торма. Элечка! Яна абый алып кайттык без сина!

—Ие, бу Жора була инде,—диде Геннадий, Жәмилгә борылып:—Бүгеннән син Георгий Геннадьевич Харитонов бит инде. Звучит! Знай наших!—диде дә, авыр учын малайнын инбашына китереп салды.—Чын үзөбезнеке! Бу инде сезгә эттән яралган наркоман Макарка түгел!

Жәмил әле сыдырылган, унган обойлы диварларга, әле кыршылган линолеумлы идәнгә карады. Ул үзен яман төш күргәндәй хис итә иде.

...Жан тынычлыгын эштән ала торган кеше буларак, ул шул көнне үк үзенә шөгыль тапты. Бер курчакның аягы өзәлгән икән—аны рәтләп бирде. Уенчык арбанын тәгәрмәчкә төшкән—аны төзәтте. Кухнядагы табуретканын аягы какшаган—аны ныгытты...

—Минем малай, минеке!—дип авыз ерып, тәмәкесен пош-пош суырып, кинәнде Геннадий.—Безнен нәсел шундый оста куллы!

—Бугазы гына синекенә ошамаса ярар иде!—дип, үзәлгән сөйләнде савыт-саба юып азалланган Эльза.

—Ә нәрсә булган минем бугазга? Бөтенесе нормаль!

Геннадий әле күптән генә запойдан чыккан, дөньяга күзгә ачылган, кәефенен шәп чагы, малайның болай яхшы булуы да күнелен хуш иткән иде. Монарчы ул эчкәнә төп сәбәп итеп Эльзаны куя, уйнаштан тапкан баланны минем мученга астын син дип ана бәйләнә иде. Хәзер менә бу сылтау юкка чыкты.

Яна малай һәр яктан атасына охшаган: жирән чәчә дә, чибәрлегә дә, унганлыгы да! Хәтта, әнә, гитара чиртүе дә ана тартым! Харитоновлар нәселе, гомумән, жырга-уенга һәвәс, Геннадий үзе дә яшәтән әргән тарта иде. Тик менә, эшсез калгач, гармунны сатарга туры килде.

Эльза да бик канәгать иде: болай булгач, әти кеше эчкәнә киметер, балки! Гаиләнен тормышы рәтләнәп киткән кебек иде.

Һәммәсен бер кечкенә генә нәрсә кинәт бозып ташлады. Ул да булса—ванна ишегенен келәсе. Жәмилнен үскән йортынан алып килгән гадәтләреннән берсе—эчкә бер чисталык иде. Юынмыйча йоклый алмый ул. Һич югы, мунчага кереп, комганнан су агызып, билдән түбән генә булса да коенып чыга. Шулай итсә генә йокысы тәмле-татлы була.

Шәһәргә килгәч тә, биредәгә тәртипләрен башкачарак икәннән чамалап, чыдарга тырышкан иде. Ләкин, жәлмәле канәфигә яткач, күзгә йокы кермәдән жәзаланды. Ят мохит, керле урын-жир... Шәһәрнен ин аулак урамнарда да барып ирешә торган тонык гөрелтәсе... Аның өстенә, ятар алдыннан юынмаганга күрә, үз тәненен арусызлыгын сизү...

Ахырда ул түзмәде, бер кичне, башкалар телевизордан “Аншлаг” дигән көлке тапшыруны карап утырганда, шым гына ваннага кереп китте дә, чишенеп, душ астына басты һәм, кинәнен, йөзгә жылы су тамчыларына каршы куйды. Кинәт:

—Бу нәрсә?—дип яман кычкырган тавышка сискәнәп китте. Ванна бүлмәсенен шар ачык ишегендә майка гына кигән Геннадий басып тора, аның кырылмаган чырае ачу, нәфрәт хисләреннән чалшаеп, кызарып чыккан иде. Жәмил шаккатып ана текәлде: ваннага рөхсәтсез керергә ярамады микәнни? Бер мәлдән соң гына, Геннадийның кара тырнаклы бармагы аның бот арасына тобәлгәнән чамалап алды һәм, яны белән борылып, касыгын учлары белән каплады. Ләкин Геннадий аның кулларын ике якка каерды:

—Что это? Я тебя спрашиваю! Ни бу?

Гап-гади сүзләр, Жәмил аны анларлык кына урысча белә. Әмма Геннадийны аңлаудан тәмам гажиз иде: ни сорый соң ул? Нинди җавап иштергә тели? Ник кан гына аның төсен жуйган күзләрен?

—Ты... обрезанный?

Абзанның өнен алган нәрсә—малайның сөннәте иде.

—Минем малайны, Харитоновны сөннәткә утыртканнар?!

Жәмил шыбырдап аккан су белән бергә торба тишегенә кереп китәрдәй булган иде. Ванна эчендә, шәрәтән килеш тотып тукмый башласалар нишләрсен?

Әле дә ярый, хужаның аск чагы иде. Ул, сулышына буылып, берәз басып торды, борылып ишекке болгач бәрде, борыс кырыларыннан шыбырдап шукачурка коелды. Күргән иде бит Жәмил ишекнен эчкә биге сынганын, тик куярга янасын тапмаган иде...

Ул ашыгып кыска күк чалбарын һәм зәнгәр футболкасын киеп чыкканда, хужа өйдә юк иде инде.

—Улым,—дип, якын итеп саф татарча дәште ана Эльза.—Атанның кызып китә торган гадәте бар шул инде. Явыз кеше түгел ул үзе болай. Тормыш авырлыгы шулай итте. Син сабыр бул инде, улым...

Эльзаның яшел күзләрендә шундый ялвару чагылды, ул шундый мескен кыяфәттә иде ки, Жәмил үзенә шомлануын онытып куйгандай булды.

Эляның исә һичкемдә җаме юк, бик мавыгып курчакның әле генә абыйсы беркетеп куйган кулын каерып алырга маташа иде.

—Приходи сюда,—диде Жәмил, аның янына утырып. Шундук үзенә бу сүздә ниндидер хата жибәргәнән дә аңлап алды. “Монда кил”,—дигән шулай була бугай бит инде? Әллә бүтәнчәрәк микән?

Курчакның кулын янадан беркетергә кирәк иде. Бу шөгыль жанны тынычландыргандай итте. Эмма озака түгел. Каерылып ишек ачылганы ишетелде, өйне Геннадийның ярысып акыруы сискәндерде:

—Ну ты, поганая, рада теперь? Получила свое? Радуйся, что моего сына кастрировали, а? Опоганили! Наследника, моего сына Харитонova испортили! Все ты!.. Все на свое тянешь! Убью! И буду прав перед богом и людьми!

Һәм шуннан соң Жәмил үз гомерендә ишетмәгән кабахәт сүзләр тезеләп китте. Эля шым калып, диван артына шуышты. Геннадий хатынына сугып жиберде, Жәмил алар арасына ыргылды.

—Кирәкми! Кирәкми...

Йодрык аның баш түбәсенә төште. Эльза, артка чигенеп, тар коридорда Жәмилне ышыклады да, бүлмәгә этеп кертте. Икәүләшеп ишекне аркалары белән терәделәр. Геннадий ярысып коридор ягынан типкәли, алар кертмәскә тырыша...

Шактый тарткалашкан, Геннадий ваннага кереп китте, краннан су акканы ишетелде. Эльза жәһәт кенә Элечканы күтәрәп алды да:

—Эйдә!—дип, Жәмилне алга этәрде. Ул малайны иренен йодрыкларынан сакларга тырыша иде.

Жәмил аш бүлмәсенә чигенде. Эльза тышкы ишекнен йозагын ача алмый азаплана иде. Шунда Геннадий үзән-үзе белештермичә ана таба борылды:

—Убью! Утерәм!

Курыккан куян арыслан өстенә сикерә, диләр. Жәмил ни булганын үзе дә сизми калды: өстәлдән майга каткан кара табаны эләктереп алды да, коточкыч тоелган чырайга бәрде. Геннадий яман акырып битен учы белән каплады. Ул арада Эльза йозакны ачкан иде инде, малай тышка томырылды.

—Син ерак китмә, шушы тирәдә торып тор!—диде хатын баскыч майданчыгына чыккан. Аннары фатир ишеген тыштан бикләде дә, кызын күтәрәп, аска төшеп китте. Эчке яктан Геннадийның, каты сүгенеп, ишекне дөмбәсләгәнә ишетелде.

Жәмил як-ягына карандаш. Тышка чыкса, кеше күзенә чалыначак... Ул өскә таба борылды, анда аулак булырга тиеш иде.

Ләкин ялгышкан икән. Баскыч култыкчасының ахыргы очыннан, башларын сузып ике-өч малай күзәтеп тора иде.

—Эй ты! Подь сюда!—диде берсе.—Нәрсә терәлеп каттын?

Жәмилнең башыннан, карале, мин бая Эляга “приходи сюда” дигән идем, дәрәс булмаган икән, “подь сюда” дияргә кирәк икән, дигән уй чагылып узды. Ят малайлар янына менәсе килми иде. Ни турында ничек сөйләшмәк кирәк алар белән? Ул куркынып аска таба чигенә башлады. Тегеләр дә кузгалды.

—Син, рыжий! Макарканы сина алыштырдылармыни? Безнең кореш бит ул, син шуны беләсенме?—диде алдагы түгәрәк кара чырайлы, кечерәк буйлысы.

—Дәрәс, Илсур! Магарыч тиеш аннан безгә!

—Эй, рыжий! Магарыч давай!

—На дозу!

—Каждому!

Малайлар ыржаеп, шаркылдап көлө-көлө өскө киләләр, Жәмил исә жавап бирә алмый, аларны жинә алмасын белә. Арканы аркага терәп басарга Газим юк шул монда... Бу баскычта ул үзен карчыгалар арасына килеп керегән тургай итеп тоя иде.

—Качма, диләр сина, кобель рыжий! Стой!

Әнчек Илсур ана таба сикерде, Жәмил аны аска болгап атты, шул мизгелдә мангасна китереп бәрделәр, ул башы белән таш баскычка барып төштө. Аны типкәлөргә керештеләр. Ниһаять, аста ишек ачылган тавыш ишетелде, малайлар, Жәмилне ташлап, дөбөрдөп коелгандай булып, юкка чыктылар. Күпме яткандыр ул, анышмады, култыксага тотынып, ынгырашмас өчен тешләрен кысып, аягына басты. Юешлөнгөн иренен ялап алды—тозлы тәм килде... Ул әкрөн генә аска атлады.

Кичкә таба көн бозылган, күк йөзөн ала-кола болып каплаган иде. Кисәк бөргөн жил тузанны, вак көгазыләрне бөтереп ала, үткөн-сүткөн кешеләр йөгөрөп уза иде. Жәмилгә игътибар итүче булмады. Шөһәрне начар белгәнгә, олы юлга чыкканчы шактый буталып йөрдө ул. Бу сәгәтьләрдә үсмерләреннән төркөм-төркөм булып урамнарга чыкканын, каршыларына очрасан, бәйләнәчәкләрен, читтән икәнлеген сизеп алсалар, тукмап ташлаячакларын ишетеп белә. Чөнки Таллы хәлләре тирә-юнь авылларга барып ирешеп тора.

Ул юлнын читеннәнрәк барырга, өч-дүрт кешенен бергәләп килгәнән куруга, куаклар арасына йә берәр почмакка посарга тырышты.

Аланлык борылышына чыгып житкәч, жинел сулап куйган иде куюын. Ләкин шоферлар чатта ялгыз басып торган малайны утыртырга бик теләмәделәр. Кинәт бәрәп янгыр ява башлады...

* * *

Йортта утлар сүнгән, болдыр кыегындагы ак лампа яктысында энже бөртекләре булып янгыр тамчылары биешә. Ул капканы кагарга кыймыйча туктап калды.

Хәлбуки бу капка аның өчен какмыйча ачылырга тиеш иде. Һәм шулай булды да. Ишегалдында Барый бөргәләнә башлады. Капка такталарын тырный, гүяки келәне күтөрергә маташа, булдыра алмаганына өзгәленеп чиный, өрә. Жәмилне сагынган, тизрәк-тизрәк анын кочагына керәсе, ана сырпаланасы, аның битен ялыысы килә! Малайның күнеленә мөддерәмә булып куаныч тулды. Менә бит, Барый аны сагынган, ярата! Кемнәрдер Жәмилне башкага алыштырды. Ләкин Барый һичвакыт алыштырмас! Әнә бит ул ничек өзгәләнә, аны тизрәк кертәсе килеп, капка белән ишек арасында елый-елый чабып йөри!

Менә өйалды төрәзәсендә ут кабынды, болдыр ишеге каерылып ачылды, Сәгъдия, халат төймәләрен каптыра-каптыра, ашыгып баскычтан төштө. Капка ачылуга, Жәмилне кочагына алды.

—Кайттынмы, улым... Кайтырсың дигән идем.

Ул калтыранган куллары белән аның юеш чәчен сыйпый, алар тирәсендә Барый сикергәли иде.

—Улым, балакаем, нишләп мондый вакытта йөрисен? Куып чыгардылармы әллә?

—Сагындым. Кайтасым килде.

—Битенә ни булды? Кынадылармы әллә?

—Баскычтан тасеп егылдым...

Өйдә күнелдә ыгы-зыгы купты. Жәмилнен чыланган өс-башын алыштырырга, ашны кайнарларга, мунчаны карарга... Шешенгән битенә бөз куярга...

...Янкормадагы кин ятакта Жәмилнен мөдәрә-юрғаны да шул килеш иде. Ул куышына кайткан жөнлек баласы кебек, мөдәрәнә сенәргә теләгәндәй, йомарланып ятты.

Менә аның янына Газим кереп үрмәләде.

—Син бөтенләйгә кайткансыңдыр бит инде?—диде ул каты пышылдап.

—Белмим шул!

—Ничек белмисен? Ә Нурулла абый әйтә, бу очракта үсмер баланың сүзе сүз, ди!

—Ничек алай?

—Шулай! Мөктәпкә барган идея. Мохтарны яздырырга. Нурулла абый, каршысына бастырып, аның үзеннән сорады: синен, ди, исем-фамилияң ничек? Атаң-анаң кем?

—Ул ни диде сон?

—Әйтте инде... Шушында укыйсым килә, диде. Син дә әйт чатнатып. Исем-фамилияңне... Кайда укыйсын килә... Безнең сүзгә берәү дә каршы бара алмый икән! Нурулла абый шулай диде. Малайга, ди, озаklamый ундүрт яш тула, ул ни әйтсә, шул була. Мина ундүрт тулса, шундый итеп әйтер идем!

—Ә тегеләр килсә?..—Жәмилнен “Харитоновлар” дияргә теле әйләнмәде.

—Ничек килсәләр шулай китерләр. Аларга аракы белән акча гына кирәк. Беләсенме, акча биреп котылып була бит алардан. Әйдә без болай итәбез. Мастерскойда Дамир абый әйтә, ферма сыерларын бәйләп тотарга чылбыр кирәк икән. Акчасын, ди, шундук бирәләр. Чылбырны ясап китергәч тә... Әйдә, без чылбыр ясыяк та, акчасын шул Харитоновларга бирә торган итик...

—Чылбыр ясау авыр түгел анысы,—диде Жәмил.

—Бәйләнәп йөрмәсеннәр,—диде Газим һәм авызын кин ачып иснәде.

Алар арканы аркага терәп тынып калдылар. Бераздан Газимнен мысмыс сулыш алганы ишетелде. Рәхәтләнәп йокыга талган иде ул. Шулай булмый тагын, көне бус комбайнда эшләгән, арган-талган. Шунан өстенә жаны да тыныч иде.

Жәмил исә, күзләрен кин ачып, янкорманың ак чөлтәрле төрәзәсә аша саркыган саран яктылыкка карап ятуында булды.

...Сәгъдия төн уртасында уянып китте. Янында тыныч кына сулап Гамил йоклап ята, чөлтәр пәрде аша жәйге төннен күнелгә монлы дөрт, ниндидер алгысау сала торган серле яктысы сибелә. Янгыр туктаган, табигать дымга туенып, бар дөнья тынып калган. Нәкъ шушындый төннәрдә эрәмәлекләрдә су аналары чөч тарап утыра, шүрәләләр урманда кети-кеди уйнарга кеше эзләп йөри, жор егетләр, аларны хәйләләп, бармакларын бүрәнә ярыгына кыстырып китә. Беркатлы урман мәхлуклары: “Быттыр кысты, Быттыр кысты” ...—дип сыкрана. Төн тынлыгы артында шаярып көлү дә, жинелчә зар да, үтә торган сагыш һәм нечкә мон да бар. Төннәр һәрнәрсәнен төсен үзгәртә, кыйммәтен авыштыра. Тормышның барча вак-төякләрен кыска, жылы, хуш исле төннен жиләс, үтә күрәнмәле күлгәсә каплап куя да, ин мөһим, ин кирәкчеләре калку булып, бөтен зурлыгы белән каршыга килеп баса.

Ул шактый вакыт шушы карангылык аша саркыган мон-сыкрануларны тыңлап ятты. Аннары, ирен борчымас өчен әкрән генә кузгалды да, ишекне сак кына ачып, оялдына чыкты, янкормага керде. Ишек төбендә тукталып, тынланып торды. Колакларының чынлавы аша Газимнең тигез сулыш алганы ишетелде.

Сәгъдия, ялан аякларын такта идәндә тавышсыз шудырып якын ук килде. Ятак янында тезләнде. Аны югалткан баласын тапкан аналарда гына була торган куаныч биләп алды. Кем әйтә ана—бу малай чит кан, синекә түгел дип? Сәгъдиянең күкрәк сөте, назлары, борчулары, шатлыклары сөнгән бу нарасый ничек чит булсын, ди? Аның сулышының татлы исен, аның йөрәгенә назлы лепелдәвен тоюдан рәхәтрәк тагын ни бар бу дөньяда?

Ул, малайны уятудан куркып, өстендәгә жәймәсен сыйпап, күз яшьләренә тыгылып, пышылдады:

—Балакаем! Бәгырь кисәгем! Нишләп болай килеп чыкты сон әле бу? Нишләттеләр анда сине, улым?

Ул тагын нидидер назлы сүзлэр, жавап табып булмый торган сөальлэр пышылдый, улыннан бөркөлгөн жылы, назлы дулкыннан тәмам йомшап төшкөн, караучы-күрүчә булмаганга күрә, тыелырга да теләми елый иде.

Шунда Жәмил ана таба борылып, урыныннан күтөрелде.

—Әни,—диде.—Ташлама мине, әни... Читкә жибәрмә мине...

—Бирмим, бәбекәәм... Үземнеке... үземнеке...

Шактый вакыттан, малай укырга кәргәннән бирле, Сәгъдиянәң улын болай өзгәленеп назлаганы, ана бу каләр иркә сүзләр сөйләгәнә юк иде. Гамил, малайларны кырыс тәрбияләү тиеш, әнә нимесләр, ир балаларның башыннан сыйпарга да кушмыйлар, дип әледән-әле искә төшереп тора, Сәгъдия аның сүзеннән чыкмый торган иде.

Сонгы көннәрдәгә кичерешләр аның ныктыгын какшатты. Ана белән бала арасына киртә торгызырга, араларны ерагайтырга, суытырга кирәклегә алга килеп басты. Тәрбиягә бала алган гаиләләреннән ин зур фажигасе итеп шушындыйрак хәлләрне сөйлиләр бит. Бала, үсмер яшкә житкәч, үзенә үги икәнлеген белеп алса, тәрбияләп үстергән әти-әнисенә рәнжи, үчләнә дип. Жәмил дә шундыйрак хәлдә калды лабаса. Аның эчендә кайнаганнырның һәммәсен күргән кебек булды Сәгъдия һәм тетрәнәп китте.

Шул ук вакытта малайның бик нәни чагында, ими имгән вакыттагы кебек ана сарышканын тойды. Тәннән-тәнгә, жаннан-жанга жылылык агылды.

Бераздан Сәгъдия, үзен биләп алган, назлы, ләззәтле, ләкин хәлне ала, көчсезләндерә торган дулкын кочагынан башын калкыткандай тойды. Зиһенә ачылып китте, күз күреме кинәйгәндәй булды.

Бала ана итәгенә ябышып, кочакта гына яши алмый. Бигрәк тә ир бала. Иртәме-соңмы, ана тормышның бозлы давыллары бәрәчәк, юллары упкын читенә барып терәлгән чаклар булачак. Ир бала егет булып житлегергә, авырлыкларны үз жилкәсендә күтәрергә тиеш.

Һәм нәкъ менә Жәмилгә иртә житлегергә туры киләчәк.

Сәгъдия сак кына улын кочагынан чыгарып, аның кулын кысып тотты.

—Мин синен анаң,—диде.—Бу синен туган йортын. Ләкин егет кеше өйдә генә ятмый. Кайларда гына булмый, ниләр генә күрми ир башы, дигән жырыны беләсен бит... Сугыш булса, егетләр утка керәләр, тынычта космоска очалар, жир астына да, су астына да төшәләр... Батыр ярасыз йөрмәс, диләр, тән жәрәхәтләрен дә, жан яраларын дә күп кичерергә туры килә аларга. Нык булырга кирәк, улым. Мин ышанам, син нык егет, улым. Без бу хәлләрдән кеше булып чыгыйк, балам...

Ул тагын ниләрдәр сөйләде, Жәмил дәшми генә тынлады. Алар икесе дә бер-берсен сүзләрдән дә бигрәк хисләр аша аңлыйлар иде.

Янкормадан чыккач, Сәгъдия олы бүлмәнән ишеге төбәндә тукталып калды. Тынланып торды. Аннан сулыш алган тавыш та ишетелми иде. Ул сак кына керде. Борынга нидидер ят ис, баладан килергә тиеш булмаган чит ис килеп бәрелде. Сәгъдия малайның аяк очына барып тезләнде.

—Улым,—диде.—Балакаем, кичер мине... Гафу ит мине...

Аның күзләреннән яшь акты, ул һаман бер үк сүзгә кабатлады. Ә күнелендә бер үк теләк айналды: бу ят исне куарга, күз яшьләре белән, күнел хисләре белән чистартып юарга иде.

Иртәгесен Жәмилгә:

—Вакытын барда, умарталарны карап алсаң әйбәт булыр иде,—диде Гамил.—Житешә алмыйбыз.

Малайның күтәренгән-шешенгән йөзе балкып китте. Бу йортта ансыз дөньяның бер почмагы китек икән. Аны алыштыручы юк икән...

Умарта карарга аны әтисе кечкенәдән өйрәтте. Әнисе дә гел мактап тора: "Сары бал кебек шул син, улым, кортлар шуңа якын итә, шуңа тими",—ди. Үсә төшкәч ул шуны да белде: умарталарны әтисе алар өчен

дип алган икән. “Үсеп килгән балаларга шифасы күп аларнын,—ди ул.—Сезгә кирәк, үзегез карагыз, тәрбияләгез”.

Башкалар эшкә китүгә, Жәмил бакчага чыкты.

Мохтар исә ишегалдында, “Ока” тирәсендә тулгана иде. Машинаның ишеге бикле, ачкычы Гамилнен кесәсендә киткән. “Миннән башка беркай барма, дип ант иттергән булды,—дип уйлады малай ачу белән.—Ә үзе ачкычны алып киткән! Барасы жирен булса, үзем илтеп куярмын, имеш... Синен баруыннан миңа ни файда? “Доза”ны барыбер алып бирмәячкәсен бит! Шулай булгач, ник кирәк син миңа?”

Күнеле, тәне, бөтен вәжүде наркотик телі, кая барып бәрелергә, кемгә бәйләнергә белми йөри иде малай. Инде бакчага кереп, башына, иннәренә салкын су да коеп карады. Юк, эч пошу берничә мизгелгә генә басылып тора да, тагын бәгырьгә ут каба. Шөһәргә барырга кирәк ана, “доза” кирәк! Кадалып китсен, демөксен башкасы! Машинаның ачкычы булмаса тагын! Бәрергә дә ватарга!

Ул йодрыгы белән тәрәзәгә бәрәп куйды. Тик әллә пыяласы нык иде, әллә көче житмәде, “дынк” иткән тавыш кына ишетелде. Аннары... шөһәргә барсаң да, сине анда ак порошокны алюмин кашыкта эретеп көтеп тормыйлар. Акча кирәк. Марктан исә теге калган ничәдер мең сумны кайтарып алам, димә. Әллә кайчан “доза”га әверелдереп, кан тамырларына агызып бетергәннәрдер инде. Мондагы шкапка йөзлек төргәкләрән куючы да юк бүтән... Нишләргә?

Мохтар сарай артына чыкты да, биек кәнбагышлар күләгәсенә басып, кесәсеннән “Прима” пачкасы чыгарды. Ярый әле Сәгъдия әнисе ана яшереп кенә унлыклар төрткәли. Тик аның белән генә тәкатьсезлекне басып буламы сон? Әллә телевизорны алып чыгып шыларгамы? Жирән башлы бу тәти малай умарталар тирәсендә чуалганда, өйдә кеше-кара юк чакта...

Алай да нәрсәдер тыя иде Мохтарны, башына килгәнне тормышка ашырудан ниндидер жеп тотып тора иде шикелле. Ләкин ул жеп менә-менә өзәләчәк иде.

Макар ачуланып, пошкырып тәмәкесен суырды. Шундый куе, ачы төтенә, башны мингерәтә, әмма күнелнен алгысавын басмый гына түгел, тагын да ныграк ургыта кебек. “Доза” кирәк, “доза”!

Ул ачулы карашын кулында бал тулы рам тотып торган ак халатлы Жәмилгә төбәде. Кара, нинди эшем кешесе, дип уйлады нәфрәт белән. Кортлардан курыкмый, имеш, битлек тә киеп тормаган. Оядан алган рамнан бал кортларын ялан кулы белән генә сыпырып төшәрә... Туктале, бер-ике кәрәзнә алып китсән? Яна балны сатып була аны. Иске телевизор ише генә түгел, хақы да әйбәттер.

Мохтар төпчеген болгап атты да, умарта оясына таба атлады.

—Кая, бир әле шуны миңа!

—Нишләмәкче буласың аның белән?

—Нишләсәм дә үземнеке! Синеке түгел! Мондагы бөтен нәрсә минеке хәзер! Дай сюда!

Жәмил кинәт борылды да, селтәнеп, кәрәзле рамны аның башына китереп сылады. Мохтарның бите, муены буйлап ябышкак бал акты, гөжләп корт сырып алды. Ул, нишләгәннән белмичә, борылып өйгә таба чапты.

Төшкә кайткан Сәгъдия аны күргәч ах итте: малайның уң як бите күпереп, күзе капланган, авызы чалшайган иде.

—Балакаем, нишләден тагын?

Ләкин шунда һич көтелмәгән хәл булды: Мохтар торып басты да шаркылдап көләргә тотынды.

—Хорош я, а? Правда ведь, хорош? Красивый? Матур?—дип татар сүзен исенә төшерде ул. Аның көлүе шундый эчкерсез, ихлас, ачык калган сул күзеннән чиксез куаныч бөркәлә иде. Ихтиярсыздан Сәгъдия дә ана кушылып көләргә кереште.

—Матур гынамы сон, улым! Татлы син, баллы! Чәчкә балына коенгансын бит син!

Чәй янында Мохтарнын күмәч телеменә калын итеп куе каймак якканын, анын өстенә мул итеп бал сылаганын күрәп, тагын бер сөендә ул: чөнки сонгы көннәрдә тамагына ризык үтми башлаган иде баланын!

Монын хикмәтен ул сонрак белде. Корт агуы наркотикларга омтылышны, тартылуны бетерә икән.

... Тагын бер ун көннән Сәгъдия аш бүлмәсә тәрәзәсеннән Мохтарнын умарталар янына барганын күрәп алды.

—Улым!—дип йөгереп чыкты ул.—Тукта, улым, алай ярамый.

—Ә нәрсә? Мин болай гына...

—Болай гына ярамый, улым. Әнә, Жәмил бишме-алтымы кортны жайлап кына тотып алып керер. Аннары кирәкле жиренне генә чөметтереп алып. Озакламый мәктәпкә барасы. Ник әле сина шешенеп йөргә?

Мохтар сүзсез генә кире борылды.

* * *

Беренче сентябрь шимбәгә туры килгән иде, көн уртасында авылга Сәрия кайтып төште.

—Иртүк кайтырга иде сина,—диде Сәгъдия чәй әзерләгәндә.—Безнекеләрне мәктәпкә бергәләп озаткан булыр идек.Өч малай бергә киттеләр! Өчәү!

Сәгъдиянен йөзәндә чиксез куаныч, горурлык балкый иде. Сәриянен чыраенда исә аптырау галәмәтләре чагылды.

—Макар дамы?—дип соралы ул.—Ул да мондамыни?

—Монда булмый, кайда булырга тиеш әле безнең Мохтар улыбыз?

—Син, апа, юкка сөенәсәң түгел микән? Ул малай белән алдагы көннәргә еларга туры килмәгә!

—Минамы? Дүрт ятымда гренадердай дүрт егет торгандамы?

—Нинди гренадер булсын ул наркоман?

—Оныт син ул сүзне! Чын егет итәчәкбез без аны. Менә күрерсен.

—Ничек итеп?!

—Даруы бар анын бездә.

—Андый даруны врачлар таба алмаган бит әле!

—Ә без таптык менә. Үзәбез ясыйбыз. Беләсенме, нәрсә ул?

Сәрия аптырашта иде. Сәгъдия берәз тынып торды да, үзенең соравына үзе җавап бирде:

—Ул дару—үзәбезнен Аланлык балы! Чәчкә балы!

2003-2004 еллар.





Мөдәррис
Әгъләм

ШИГЫРЬ ДИГӘН
УТЛЫ КҮМЕРДӘН...

Теләк

Балачактан бирле йөгәрәм
Яланаяк... утлы күмердән—
Меңәр еллар буге сүндерми
Халкым саклап килгән шигырьдән.

Шул шигырьдән минем чыгышым.
Узып булмас вакыт узышын.
Булса иде—утлы күмерне
Сүндермәскә—соңгы сулышым.

Үз вакытында...

Язны көтеп... яз айлары үтте—
Ул барыбер үз дигәннен итте...
Вакытында чыкты кычыткан,
Вакытында төртте кузгалак,
Әллә инде эше юклыктан,
Аннан-моннан борын сузгалап,
Тезгә менеп жигте яшеллек—
Яз килмәде...
Язны яшердек.

Жәй айлары үтте... көтеп жәйне
Без йөрибез һаман әйле-шәйле...
Канат жәйде каен жиләге,
Үзәкләнеп алды балтырган,
Табигать киң: сез бит—тар,—димәде,
Жәй иярде кояш артыннан,
Жәйләре киереп тартылган—
Ул килмәде...
Киттек артыннан.

Көз айлары үтте... Көз килмәде,
 Әллә инде безне үз димәде—
 Ташып акты жиләк, яшелчә,
 Тамыразык китте күпереп.
 Муллык акты шулай үз хәленчә,
 Бөтен аркан китте сүтелеп.
 Пәрәвезләре дә үз иде.
 Көз килмәде...
 Көз ул—без идек.

Кыш айлары кереп, үтте кыш та.
 Басып торабыз бер тукталышта.
 Юл чатында карлар кәрәз күк.
 Ат юлында тизәк чыгып килә,
 Кояш жиргә баккан тәрәз күк,
 Яктыдан да якты булып килә,
 Яңаруга гүя соклана,
 Килмәде дә кебек...
 Кыш ага...

Гомер көтеп үтеп китте гомер,
 Без китарбез, яшьләр күтәрелер,
 Алардан да узар дүрт фасыл,
 Әмма безнекедәй булмас ул.
 Бәлки, килер үз вакытында...
 Ә без уздык аны бер тында.

Акылыңа кил

Иле ил генәме аның,
 Иел, бөгел... бу ил—ил!
 Әнә шундый илдә яшәп,
 Турай! Акылыңа кил!

Теле тел генәме аның,
 Буталыңлар бетте гел—
 Шунда гөл булып чәчәк ат,
 Турай! Акылыңа кил!

Үлесе әйләнеп ятты,
 Тересе әйләнимдер—
 Һәрберсе аерым дәүләт—
 Чишелгән, бәйләнимдер.
 Турай! Акылыңа кил!

Әйтәләр: милләт түгел бу!—
 Син бары халык кына!
 Бу төен чишелмәячәк,
 Өзелер чабып кына,
 Бары бил бөгеп түгел,
 Турай! Акылыңа кил!

Яшәп булмый бу дөньяда
 Гел газәп чигеп кенә,
 Түбәтәй чигеп кенә дә
 Читекләр чигеп кенә:
 Алга бара алмый милләт
 Гел артка чигеп кенә.
 Андый юл—дөрөс түгел!
 Турай! Акылыңа кил!

Без кемгәдер бер тәңкәлек,
 Без кемгәдер бер тиен—
 Әмма дә онытмасыннар,
 Без—чишелмәгән төен.

Без үзебездән үзебез
 Нә гасыр корбан чалып
 Яшәсәк та...
 Бу төенне
 Өзәргә тиеш чабып.

Юк, бирелмәс бу жиңел,
 Турай! Акылыңа кил!

Саклап калмак тели

Шагыйрэлэр энэ күбэйделэр,
Ә миңамы?
Миңа сөөнөч...
Көферлеккә авып бетмэгәне
Һәммәсә дә язарга тиеш.

Башкаемны минем катырмагыз:
Шигырьме дә,
Шигырь түгелме?
...Шагыйрэлэр күбэйгәннәр икән,
Әнкәм теле озын гомерле.

Ат өстендә чапкан күп ир-атның
Белмибез дә инде атын без...
Иңкыйраздан саклап калмак теләп,
Шигырь яза бүген хатын-кыз!

Күкне яшердек

Беренче кар төште.
Алмагачлар
Чәчәк атты—
Ап-ак күбектә.
Бу могжиза язны хәтерләтә,
Чын кебек тә,
Түгел кебек тә.

Һәр күңелнең була могжизага
Ышанасы килгән чаклары...
Өскә генә карап торыр идем,
Жиргә бассам—
Ак кар катламы.

Күккә карап күкне яшердек без,
Жиргә бакмый
Күкне яшердек.
Алмагачлар ап-ак чәчәк икән,
Баскан жирең булсын яшеллек.

Манзара

Бу сүзне мин гел яратмый идем,
Укып уза идем.
Анда да
Рәхәт бирми иде акылга да,
Рәхәт бирми иде жанга да.—
Елмаеп та куя идем әле:
—Мин үземә үзем манзара!

Язмыш белән бәхәсләшмә икән,
Бирмә дә икән шул, алма да.
Шундый хәлдә калдым:
Бер тәрәзә,
Шул тәрәзә миңа—манзара.
Ап-ак бүлмә, ап-ак урын-жирем,
Үз-үзенне күпме алдама,

Кеше яши ала яшеллектә
Бергә чумып,
Бергә буталып...
Ә бүлмәгә япкач,
Яшеллектән
Син еракта... булмый тын алып.

Үз аягың белән йөргән чакта
Сизмисең дә икән дөньяны.
Бер тәрәзә—зур манзара булып
Калгач, төшенерсең син аны.

Мин песнәкне песнәк диеп кенә
Белә идем. Ә ул песнәкне
Түшәгемдә хаста булып яткач,
Шул манзара миңа күрсәтте.

Мин—манзара, хаста булып ятам,
Ә тәрәзә—иң зур манзара...
Сау чагында аңа баш ияргә
Вақыт табалмыйбыз азга да...

Бит ул сүзне женом сөйми иде,
Аңламыйсың икән, аңлама...
...Бер авырып өйдә ятып кара—
Бер тәрәзә булып манзара...

Аккош күле балладасы

Бер зәмһарир ачы салкында
Пәйда булдың ишек катында.
Инде пәйда булдың, дигәннән
Иреңнәрең өшөп күгәргән.
Эт күтәрмәс салкын булса да,
Аваз биреп мичтә ут яна.

Кабарыплар беткән бит инде,
Кар белән ю чыгып битенче.
Чәй кайнады, эзер ашыбыз...
Искитәрлек табын ясыйбыз.

Алла бирсә... салкын төнгә без
Ожмах жылысына керәбез.
Ничә көннәр торгач тукталып,
Кинәт кенә ките ут янып.

Ут кабынды, була бары да
Аккош күле урманнарында...
Бүген дә бит әле истәдер
Тәүге тапкыр хәмер эчкәнен.
Каушап калдым, ничек бу хәлдә
Шигърь язып була дигәнгә.

Сәер сорау бирмә, үскәнем,
Бу урманда туып үсмәдем—
Язмыш жиле, шигърь жене лә
Илтеп тыкты миңе бирегә.
Азга дигән идем, озака
Бикләп куйды шигъри йозакка.

Кинәт кенә кабат ут сүнде...
Якты әңгәмәне күпсенде.
Һәр төркемнең гайбәт әртиле—
Һәр әртилнең үзенең тәртибе.
Безнең тәртип гади иде лә,
Иреннәргә ирен тиде лә...

Юк, биредә туып үсмәдем,
Рәхмәт килүенә, үскәнем!
Шул зәмһәрир ачы салкында
Пәйда булдың ишек катында.
...Кай илләрдә йөрдек ул төндә,
Бездән башка белми беркем дә...

Алар өчен яусам

Кирәк чакта яңгыр булып төштем,
Кайчак ишелдем мин кар булып.
Үз-үземә тиешлесен алмый,
Барыбер дә калдым бар булып.

Әнә шулай бара алуым да
Ошамады бугай күпләргә.
...Акча булып, хәмер булып яусам,
Күтәрерләр иде күкләргә.

Әгәр ышанмасаң

Шагыйрь шулай язган диеп кенә
Кыймылдამас кыл да.
Ахмак баш та киём киеп кенә
Килмәс ул акылга.

Болай гына измәс әле минем
Иңгә салган йөгем.
Миннән соң да яңгырасын димен
Минем туган телем.

Көтеп тормас төне—йолдыз, айлы...
Гел кояшлы көнем.
Миннән соң да яңгырасын бары
Минем туган телем.

Ул илаһи булсын, искизмәле—
Саклап үзгәлеген...
Минем шигырьне дә саклар әле
Минем туган телем.

Аңларга да вакыт инде күптән,
Азмы була көчләп...
Туган телгә ышанмыйсың икән,
Бар ижатың пүчтәк.

Шәүкәт Гаделишага

Үлән арасыннан жил йөгәрә,
Сузылыплар кала нечкә биле...
Жилне генә бары тоябыз без,
Бар бит әле тагы жилнең жиле.

Кояш белән бергә тәгәри көн,—
Ишетелеп кенә кала өнә...
Көн итүне генә көн диябез,
Бар бит әле тагы көннең көнө.

Изүләрен ачып карап булмый,
Кеше жаны түгел каптырмалы.
Син юаттым дисәң эгәр аны,
Бар бит әле тагын жанның жаны.

Син иңләдең бугай бу иленең,
Аркылыга-буйга үттең инде.
Син аңладың дисәң ялгышасың:
Бар бит әле тагы илнең иле.

Сату жиңел, әйе, фәлсәфәне,
Жир катламнарыннан өн ишетәм:
“Син үзеңдә үзең бармы икән,
Мин үземдә үзем бармы икән?
Әллә бу дөньялык тармы икән?”

Кире кайт оҗмахыңа

Әллә соң чыңлап та шулаймы?
Әллә соң шашаммы акылдан:
Йөгәрәм, узган ел аударган
Агачлар йөгәрә артымнан.

Күр әле, аларны корыган
Агачлар котыртып калдылар:
Куып жит, куып жит син аны,
Жәзасын алсыннар андыйлар.

Асфальттан чыктым да борылдым,
Ә теге агачым сул якта...
Автобус килде дә, утырдым,
Агачым кул болгый:
—Кире кайт!
Кире кайт оҗмахка!

2000—2004 еллар.

Чәсмә әсәрләр

Чәсмә әсәрләр



**Радик
Фәйзов**

МӘСКӘҮЛӘ

ХИКӘЯ

Безнең район үзәге зур гына һәм анда, татарлар белән янәшәдә, урыслар да байтак яши. Шулар арасыннан минем бер әйбәт танышым бар иде.

Танышып китүбез болай булды. Мин—яше әле утыздан гына үтсә дә түбәсендә инде түгәрәк кенә пеләше жәлеп килгән бер журналист, район газетасы редакциясендә эшлим. Хәтта ки җаваплы сәркәтип булып. Бәс, алай җаваплы икәнмен, үзәбезнен газетаны басып чыгара торган янәшәдәге генә типографияга вазифаларым белән еш керәм. Газета битләрен ясаучыларга макетлар кертәп бирәм. Алар белән бүтән талашып, иртәгә килешеп, алып карасаң, гөрләшәп яшим. Монда күпчелек хатын-кызлар эшли, ир затларыннан берничә кеше генә, шулар арасында төзәтүче-слесарь Хәсән абый бар иде. Инде картаеп, мангае сырланып килсә дә әле аудак урыннарда кызларның йомшак төшләрен тоткаларга бик ярата торган бер агай. Тешсез авызы гел ырык, риясыз, мазәкчән бу Ходай бәндәсен барыбыз да ярата идек. Тик аның сәгәте сукты. Үзе бер дә теләмичә генә, елап-сыктап, бик кызганыч төстә картлык ялына китеп барды. Шикләндәк ки, мазәкчән вә озын теле кайчак безнең бик кәттә директорыбыз тарафларына да сузылып ала иде, пенсиягә болай жәһәт кенә китеп баруына шул да сәбәпче булды бугай. Хәсән абый китте һәм безгә яңа слесарь килде.

Яна адәм килде һәм... мин бик сизеп тордым ки, безнең хатын-кыз даирәләре эчтән генә “аһ” итеп куйды. Барчасы бердәм төстә, әле кияүгә бармаганның, барып та инде аерылып кайтканнары һәм хәтта тату ирләрә белән сөешеп, исерекбашлар белән талашып, көндәлек көрәштә яшәгәннәр дә. Аның өчен хатын-кыз халкына ут йотарлык сәбәбе дә бар иде шул. Минем кебек үк утыз яшләр тирәсендәге, уртачадан калку буйлы, төз гәүдәле бу кешенән йөз чалымнары, жылы елмаюлы зәңгәр күзләре беренче карашта ук үзенә жәлеп итеп тора иде. Аның озын чәчләре дулкынланып иннәрәнә төшкән, калын иреннәрәндә ниндидер серле көлемсерәү, хәтта өстендәге зәңгәр комбинезоны да үзенә бик килешеп тора иде.

—Исәнмесез, кызлар һәм егетләр! Степан Солнцев булам,—дип күреште

ул типография халкы белән. Һәм, безнең гажәпләнүебезгә каршы, саф татар телендә. Бистдә урыслар тулып ята, арабызда, типографиядә дә бар алар, әмма берсе дә татарчаны юньләп белми, безгә гел урысча ғына эндәшәләр. Ә бу слесарь татарчаны әйбәт белә. Сирәк булса да, андыйлар да очрый шул.

Эшендә дә алтын куллы булып чыкты бу слесарь. Тиз арада безнең Хәсән абый инде әллә кайчан кул селтәгән, менә инде ике ел тик торган ярым автомат станокны сүтеп ташлады. Берничә көн эчендә аны жыйнап та куйды. Бик кирәкле эш кәгазьләрен генә баса торган бу акыллы станок, сынар тимер кулын гайрәтле селтәп, эшли дә башлады. Безнең кызлар тагын "ah!" иттеләр. Бу юлы инде слесарьның осталыгына сокланып. Кайчандыр шушы станокта эшләгән, ул ватылгач жыештыручы ғына булып йөргән Сажидә апай бигрәк тә куанды. Инде олыгаеп та килгән олпат гәүдәле бу апа слесарьга бөтен халык алдында рәхмәтен әйтте.

—Җай, Степан, аяк-кулларын сызлаусыз булсын. Шушы станогымны сагынып елаган көннәрем була иде. Бу килешем белән идән юып йөрүләре бик авырга килә бит мина. Рәхмәтләр яусын үзенә!—диде.

Типографиягә кергән саен, үткән-сүткәндә, мин бу яна эшчегә күз салгалый йөрдем. Тырышлык куеп, безнеңчә әйткәндә, ижади эшләде ул. Инде исәптән төшеп калган тагын байтак машинаны сафка бастырып куйды. Ул заманда типография эшләре шактый авыр, газета битләрен ясаучыларга аеруча кыенга туры килә иде. Алар линотипта кургаштан коелган текст юлларын тимердән ясалган махсус калын, авыр рамнар эченә туплап жыйлар, әзер битнен авырлыгы егерме килограммнан артып китә. Шул мөртәтне кулга күтәрәп, бер урыннан икенчесенә күчәрәп йөртәргә кирәк. Степан кызларның бу җәфалы гамәлен гел күзәтеп йөрде, нәрсәдер чамалады, уйланды һәм ярдәм итә дә алды. Мәсьәләне шактый гади дә хәл итте ул. Нәкъ эш өстәлләре биеклегендә итеп кечкенә генә тимер өстәл сыман арба ясады. Шуннан инде ничек була? Авыр рамны эш өстәленнән тәгәрмәчләр өстәлгә этеп кенә күчәрәсен дә, кирәкле урынга илтеп куясын. Кинәнде мона безнең кызлар, бетте аларга рам күтәрәп чиләнүләр. Моньң өчен инде алар слесарьга рәхмәт әйтү генә түгел, аннан артыгына да разый булырлар иде...

Тик Степан бик тыйнак, әдәпле, минем үзем шикелле үк кыюсыз бер адәм булып чыкты. Типография ул шундый урын, анда эш өстәлләре, хәрәф кассалары арасындагы тарлыкларда сина хатын-кызларга терәлеп, ышкылып йөрергә туры килә... Кызлар әйтә: син, Идрис абый, бигрәкләр дә кыюсыз, мүкләк бер бәндә инде, синең урында икенче берәү булсамы—безне әллә кайчан ирләребез белән сугыштырып бетергән булыр иде, диләр. Степан да шул минем өммәттән, күрәсен. Мин анын тагын кайбер якларын искәрдәм әле. Ул аз сүзле, кирәген генә әйтер, урында тәртип, пөхтәлек, эш коралларының теләсә кайда таралып ятканын күрмәссен. Тар, унайсыз урыннарда кысылып йорсә дә өстендәге комбинезоны ни майга, ни тузанга буялмас—һәрвакыт чиста. Тагын бер аерым гадәте: үзе белән жыйнак кына сумка йортә, ә ул сумкада китаплар. Аз ғына буш вакыты булды исә, аулак төшкә утырып китап укырга керешә.

Алып карасан, анын ниндидер тәртипле, югары культуралы бер гаиләдә туып-үскәнлеген, белем дәрәжәсенен биеклеген чамаларга була иде. Шул нисбәттә минем күнелдә кайбер сораулар да туды. Кем бу, нинди адәм, безнең типографиягә кайдан килеп кергән? Мондый дәрәжәдәге интеллекты белән ни эшләп әле гади слесарь ғына булып калган?

Әлбәттә инде, мондый сорауларны кешенен мангаена бөрәп әйтеп булмый. Алар шул минем күнелдә генә торып калдылар да. Мин типографиягә кәргәли тордым, без Степан белән баш кагып кына исәнләшәп йөрдөк. Шуннан арысы юк.

Тик, әллә ни күп вакыт узмады, миңа бу кеше белән якыннанрак танышырга туры килде.

* * *

Беркөн шулай, эш сәгатеннән сон калып, хәбәрчеләргә каләм хақы түләү исемлеге төзеп утыра идем. Ишектән рөхсәт сорап кына Степан килеп керде. Каршыдагы урындыкка кыюсыз гына утырды.

—Идрис дус, бер сумын булмасмы? Әжәткә...—диде ул оялып кына.

Мондый көтелмәгән гозердән бик нык гажәпләнеп, хәтта ки, ничектер, унайсызланып калдым. Шайтан алгыры, бу бер сумны нәрсәгә сораганның беләбез инде! Кибеттә арагы дигән зәхмәтнең бер яртысы ике сум сиксән жиде тиен тора. Синнән бер сум сорап торалар икән, димәк бу “өч борынга”. Чәнчелеп киткере! Шулай итеп, бу адәм дә тамак чылату өчен кешеләрдән әжәткә бер сум сорап йөри торган көндә микәнни? Менә сина югары интеллект та әйбәт тәрбия. Әбисен өшкерим! Минем күнелдә бу адәмгә карата төзелгән ниндидер бер биек пирамида дөбердәп жимерелеп төште. Гажәпләнүем, күнел кайтуларым йөземә бәрәп чыкты ахры. Теге авыр итеп, гаепле төстә әйтеп куйды:

—Андый як бар шул минем, Идрис туган. Эштән сон берәз тоткалым менә. Дуслар белән, аз гына...

Хәзер инде мин, ирексездән, ана текәлеп карадым һәм тагын бер нәрсәне абайлап алдым. Бу урыс кешесенен күркәм йөзөндә, зәңгәр күзләренә төбөндә бик тирән яшеренгән ниндидер бер ачы хәсрәт, үкенү, монсулык бар иде. Адәм баласының күнел түренә бер кереп урнашса инде аннан китми, гел үзен сиздереп тора торган халәт. Әлбәттә, мин аны-моны төпченеп тормадым. Ул заманда авыр итеп металлдан коелган бер тәңкәлекләр бар иде. Шундый бер сумны, күнелем сыкранып кына, кесәмнән чыгарып бирдем. Акчамны жәлләүдән түгел, каршымда утырган адәмне жәлләүдән сыкранып.

Шуннан ары безнең арада мондый бер сумлыкларны алышу-бирешү полный ходка китте. Алган бурычын озакка сузмый түди дә... аннан жәтрәк тагын кереп житә. Мин инде андый бер сумлыкларны кесәмдә махсус йөртә башладым. Гажәп ки, болай күрер күзгә Степан һич кенә дә исерекбашка охшамаган иде. Эшкә исереп, яисә кызмача килгәнән беркайчан да күрмәдем мин анын. Берничә мәртәбә ял көннәрендә бистә урамнарында да очраттым. Салмыш түгел иде. Беләсезме, эчкечеләрен шундый бер төре бар, узара белгән кеше аларны “шыпырт алкоголик” дип атый. Болар инде сиздермичә, аз-азлап кына салып йөри. Башкарган эшләренә зыян китермичә, әмма даими салып. Ниндидер кайгы-хәсрәтен, күнел китеклеген юа, яисә болай гына күнеккән була. Степан да, мөгаен генә, әнә шундый “шыпыртларның” берсе иде. Ә миңа—ул кадәр, нәрсә? Ул бер сумны биреп торы белән генә кесәм дә сакмый, бюджетыма да зыян килми. Һәм тиз арада мин бу хәлгә әллә ни илтифат та итми башладым. Әгәр дә ул шулай тели икән, тели бирсен. Алай гына да түгел, без тиз арада якыннан танышып, хәтта дуслашып киттек.

Сонгы вакытларда мин ял көннәрен балыкка йөрергә ияләнеп киттем, азрак табигатькә сокланып, саф һавага чыгып керү булыр дип. Кармак саплары, чиртешләр, тегесен-монысын сатып алдым, аларны үземчә көйләгән булдым. Ял көнөндә таң тишегеннән бистә астындагы Казансу буена төшеп утырам. Салам кармакларны бисмилланы әйтәп һәм... миңа бер дә юньләп балык керми. “Миңа керми” дип шуна аерып әйтәм, янәшә тирәмдәге балыкчы агайлар чабакларны, хәтта бәртәсләргә жайлы гына тартып алгаыйлар. Ә миңа төшкә тикле утырып та бер-ике ташбаш керсә керә. Хет үкерең ела. Беркөн, сүз иярә сүз чыгып, мин бу хәлләргә Степанга баян иттем.

—Сон, мин дә балыкчы бит!—диде ул хәбәрәмә шатланып. —Күптәнге, кем әйткәндәй, стажлы балыкчы мин. Бишекле мотоциклым да бар. Бистә астына гына түгел, ераккарак та йөрим. Үзем генә белгән урыннарга. Әгәр телисең икән, килсә ялга ук үзем белән алып китәм мин сине!—диде.

Кайсы балыкчы мондый тәкъдимгә каршы килсен инде? Киттек без бер якшәмбедә мотоциклга утырып. Бистә астына гына түгел, ә шактый еракка,

Казансу буйлап өскә табан. Монда, куге куаклыклар арасында, иске тегермән урыны бар икән. Елганын шактый кинәеп, тирәнәеп киткән төше. Гажәеп ямьле, кояшлы иртә, тирә-як тып-тын, су өсләре көзге кеби. Менә, дөньялар иртән шулай матур була. Икәү бердән кармакларны салып жибәрдек. Һәм Степан тиз арада, шактый жайлы кәрәкәләрне алгалый да башлады. Кәрәкә яши торган урын икән бу. Балыкчылар арасында шундый гыйбарә бар, нинди дә булса балык әйбәт элэккән төшнә “бу чабак торган урын, бу бәртәс торган урын” дип сөйлиләр. Ярый, кәрәкә оясы булды, тик менә миңа... берни дә эләкми. Чиртми дә, керми дә! Мин тегеләй, мин болай, Степанның әле теге ягына, әле бу ягына чыгып утырам. Эләкми генә бит.

Шулай маталана торгач, Степан минем янга килде, кармакларны судан алып карады, сызгырып куйды.

—Ну, Идрис дус, шушындый кармагың белән балык тотмакчы буласыңмы инде син? Бер потлы чуртан кармагы тагып куйганың бит, кылы да ун килолы сазанныкы. Кәрәкә бик сак балык ул. Мондый дилбегәгә якын да килми,—диде һәм үз кармакларын калдырып торды да, минекеләрне алыштырып бирде. Андый кирәк-яракны ул үзе белән йортә икән.

Һәм... ни диярсез! Яна көйләнгән кармакларны салып аз гына утыруым булды, минем дә калкавычка жан керде. Эшнә озакка сузмый гына, мин дә матур гына бер кәрәкәне тартып чыгардым. Моңың нинди сөөнеч икәннен үзе балыкчы булган кеше генә белә! Кимендә ике табалык кәрәкә жыйнап алдым мин ул көнне. Өйгә кайткач, минем балыктан гел буш кул белән кайтуыма ияләнгән Жәмиләннен исә китте:

—Үзен тоттынмы моны, әллә тотып бирделәрме юкса?—ди.

Ары таба без ял көннәре сасн гел бергә йөрдек. Мин, әле борнап кына килгән балыкчы, бу тармакта пычагым да белмәгәнмен икән шул. Баксан, балык каптыру үзенә күрә бер фән икән. Степан мине шушы фәнгә өйрәттә. Дуслашып киттек. Шунысын да әйтим, без су буена бер вакытта да аракы дигән зәхмәтне алып килмәдек. Аз гына эчкән килеш тә мотоциклга утырмауны Степан үзенә кагылдан итеп куйган иде.

Бергә йөргәндә мин тагын искәрдем, Степанның теге күнел китеклеге, пошынулары, эчке борчылулары һаман да бетми, һаман да үзе белән иде. Су буенда кармакларына текәлеп утырган жиреннән ул еш кына куллары белән иягенә таянып, тирәнтен уйга төшә, сизелерлек көрсенеп куйгалый, шуның белән кайчак чиртүләрне дә абайламай кала. Аннан кинәт уянып киткәндәй була, миңа карап, гаепле төстә елмаеп куя. Кем белә, балки аның миңа нидер сөйләп бирсә, эчен бушатасы да киләдер. Тик ул һаман берни дә әйтми, тагын кармакларына текәлә.

Ә минем исә хәлне ачыклайсым килә. Журналист кызыксынуы белән.

Беркөн иртә баштан балык юньләп чиртмәде, була андый көннәр дә. Һәм мин, форсаттан файдаланып, берәз сораштырырга булдым. Әлбәттә инде, сак кына, ерактан алып башларга кирәк.

—Степан, гафу ит, кайсы яклардан буласың син?

Ул теге уйларында иде ахры, сискәнәп китте, ялт итеп борылып карады. Берәздән авыр сулап куйды:

—Их, Идрис дус, белмисен хәлләремне. Мин бит Мәскәү кешесе. Мәскәүле мин!—ди.

Һич кенә дә мондый җавап көтмәгән идем. Әйтерен бармы, Мәскәү кешесе! Һе... Монда кешеләр ничек итеп бер генә тапкыр булса да Мәскәүгә барырга белмиләр. Андагы тормышны оймакка санылар. Анда барып урнашып калу ул инде тормышка ашмас бер хыял гына. Аны уйлаган кеше дә юк... Ә ул, рәхим итегез, шул Мәскәүдән безгә кайтып утырган. Шушы ярлы гына бер бистәгә.

Анысы, минем бергә мәктәптә укыган ике иптәшем, гаярь егетләр, Мәскәүгә барып урнаша алдылар. Тик кыюлык, тырышлык, хәйлә белән. Башта язылып, төзелешкә кара эшче булып киттеләр. Күп еллар эшләп, фатирга тиенделәр. Аннан берсе заводка күчте, икенчесе, бригадир булып, һаман төзелештә калды. Миңа хат язгалыйлар, шәп яши сабакылар! Акчаны

көрәп алалар, тормышлары мул, инде икесенен дә машинасы бар. Ә без, монда илебез өчен ашлык, ит, сөт житештереп яткан район, казылыкны, атлан майны күрмибез дә, шул Мәскәүгә барсак кына төяп кайтабыз... Бу урыс мул Мәскәүне, тук башкаланы ташлап монда кайткан! Ышанасым да килмәде. Уиларымны сизгәндәй, Степан тагын өстәп куйды.

—Әйе, Идрис, Мәскәүле мин. Шунда туган, шунда үскән, белем алган. Менә хәзерге көндә, күрәсен, монда...

—Бик күрәм инде. Алай да...— ди генә алдым мин. Тел очымдагы тагын әйтәсе килгәннәрәмне тыеп калдым.

Степан урыныннан торды, кармакларын минем янга салды. Янәшәмә утырды да сөйләп китте:

—Сезненчә, журналистларча итеп әйтсәк, мәхәббәт корбаны мин, Идрис дус,—диде ул. —Хатын-кызга ияреп кайттым мин монда. Мәскәүдә, без торган тирәләрдә, яна йортлар салына иде. Анда сезнен яклардан килгән татар кызлары да эшләде. Минем егет чак, шулар янына барып йөрдәм. Күрәм ки, бөтенләй дә безнен Мәскәү кызлары түгел болар. Тыйнаклар, инсафлылар, безнекеләр кебек ябышкак булуның, тәмәке тарту, аракы эчүнен ни икәнән дә белмиләр. Үзләре гажәп сакчылар, гажәп чибәрләр. Шуларның берсенә, Зөһрә исемлесенә, күнеләм беректе бит. Шундук сизеп алдым—мина Зөһрәдән башка яшәү юк иде инде. Аннан килеп, ул үзе дә мине яратты һәм кискен шартын китереп куйды: әгәрәнки минеке булуын телим икән, аның туган жиренә, Татарстанга, менә шушы бистәгә кайтып яшәргә! Аны картайган әти-әнисе күптән чакыра, кайтырга кушалар икән... Менә шулай, Идрис дус, җымыш дигән нәрсә бар ул. Безне колактан тартып йөртә ул,—диде Степан һәм тынып калды.

Минем исә фикерләре агышы ана карата кирегә үзгәреп киткән иде. Менә эшләр нидә икән! Үзем дә сукуыр мәхәббәт корбаны булгач, мин Степанның бөтен гамәлләрен шунда ук кичердем. Төбенәрәк төшеп карасан, бу тормыш дигәнебез кайда да бер инде ул. Бер татар бистәсендәме, Мәскәүдәме, яисә ерак Себернен үзәндә яшәдән ни... Әгәрәнки күнел теләгәнән белән бергә булгансын икән... Бу урыс ник болай уфтанып йөргән була сон?

—Болай, тормышларыгыз ярыдыр ич инде? Зөһрә белән арагыз, әти-әниләренен мөнәсәбәте дигәндәй...

—Әти-әниләре вафат инде. Ә Зөһрә белән без тату яшибез. Бер малай, бер кыз үстәрәбез. Малаебыз инде сумкасын асып мәктәпкә йөри. Тау өсте урамында, үз йортыбыз белән торабыз. Ул яктан да ул-бу юк безнен,—диде Степан.

Ачуым чыкты. Бу урыс кешесенә ни кирәк икән тагын? Яратып алган хатыны янында, гаиләсе түгәрәк. Торуы да безнеке ише тулай торакта түгел. Ана калса, менә без шушы бистәдә бөтен гомеребезне кичтек бит әле, үзәбезне ул кадәр үк бәхетсез дигәнебез юк. Ә бу адәм гел балтасы суга төшкәндәй йөргән була.

—Соң, алайса, зурдан кубып зарланырлыгын булмагач, бу сөмсәр коеп йөрүләрең нигә тагын? “Ah!” та “Uh!” иткән булып, жан көеге чыгарып, шешәдәш дуслар табып!—дидем. Шактый каты итеп әйттем.

Теге дашмәде. Урыныннан торды, кармакларын тикшереп салды. Инде күптән чиртми, көтелми дә, матур көн бозылып килә, су өсләрен шадраландырып жил чыкты. Күктә болытлар күренә, кайдадыр еракта дөберди, өйгә кайтып китсән дә ярый инде. Тик Степан ашыкмады. Яр буйлап безәй йөрәнен алды да тагын янәшәмә утырды. Эчен бушатасы килә иде, күрәсен.

—Анысы, минем зарланырлыгым юк. Зөһрә ул әйбәт хатын, алтын кеше, үпкәчән дә түгел. Үземнен дә ана авыр сүз әйткәнәм юк. Тик бу тормышның бүтән яклары да бар бит әле, Идрис дус,—диде Степан һәм безәз уйланып торды. —Минекеләр: әти-әнием, абый-апалар, барча туганнар татар кызына өйләнүемне бер дә яратмадылар. Ә инде ана ияреп монда кайтып китүемне бөтенләй кичермәделәр. Кайда ул! Әйттеләр, әгәрәнки шул татаркага ияреп

китәсен икән, без инде монда синен өчен—юк, без сине белмибез, син безне белмә, диделәр. Синен өчен безнен колаклар чукрак, ишекләр бикле булып янасе. Сүзләрендә торалар да. Менә ун елдан артты инде, миңа Мәскәү тарафыннан хат-хәбәр юк. Үзем язсам да җавап бирмиләр. Ике тапкыр үзем барып кайттым, бикле ишекләрен тәки ачмалылар, хәтта әнием белән әтием дә. Казан вокзалында эскәмиядә төн куйып киттем,—диде Степан һәм язмышына, бөтен дөньясына үпкәләгәндәй, борынын тартып куйды.

Менә бит, мәсьәләнен тырпаеп чыккан тагын бер терсәгә бар икән... Йөртә безне язмышлар, дигәннәре белән килешергә генә кала.

—Сон, ни эшләмәк кирәк, ана карап кына гаиләңне җимерә алмассын, шәт,—дип куйдым.

—Их, Идрис дус, алай гына түгел шул ул. Вақыты-вақыты белән төрле уйларга төшәсен,—диде Степан. —Анда минекеләрнен барысы да югары урында. Мин дә югары белем алырга тиеш идем. Безнең нәсел арасында миңа да урын әзер иде. Типография машиналары төзәтеп йөргән бер слесарь кысгае буласы кеше түгел идем мин... Хәзер чигенер юл юк инде. Ишекләр ныгытып ябылган. Зөһрә белән балаларны калдырып китәрлек көчмәк дә юк, вөжданым да бармый... Их, анасын эт таласын! Әйдә, җый кармакларынны, Идрис дус. Бүген балык эләкмәс инде ул. Әнә, болыт та килә!—диде Степан кинәт кычкырып.

Жәтрәк җыендык та кайтып киттек. Тик, бистәгә кергәнче тәки куып тотты безне янгыр, тәки чылатты.

Һәр ял саен, кара көзгә тиклем йөрдек без балыкка. Рәхәтләндем мин бу кеше белән. Ул тагын әллә никадәр балыкчы аулак урыннарны белә булып чыкты. Кайчак бистәдән еракка, утыз-илле чакрымнарга чыгып китә идек. Төрле хәлләр җарыдык. Берчак хәтта тайгакта мотоцикл белән капланып төштек. Ярый әле, юл читендә куе куаклар булды, авыр машина безнен өскә басмады, куакларга терәлеп калды. Юкса, безнең эшләр кулдан-путарин булуы да бик ихтимал иде.

—Алла үзе саклады. Ярый әле, шушында башларыбыз бетмәде...—дидем мин мотоциклны икәүләп күтәрәп тәгәрмәчләренә бастырып куйгач. Һәм мана каршы Степан тарафыннан аяктан бәрәп ега торган җавап ишеттем.

—Җай, беткән булса шушында баш. Какрас кына буласы иде!—диде ул һич тә пошынмастан.

Сизеп, белеп йөрим шул мин. Бу адәм әле һаман да үзенә жан тынычлыгы таба алмый. Амышы су буйларында кармак салып утырганда, зәңгәр күкләр чалт аяз булганда да анын күнел күгән үкенеч болытлары каплап ала.

Бәлки минем тарафтан ана нинди дә булса ярдәм кирәк булгандыр? Ни әйтсәң дә журналист, сүз иясе кеше бит әле мин. Үземчә талпыныш та ясап карадым. Хатыным Жәмилә әлегә хәлләрдән хәбәрлар иде, бервакыт әйттем мин мана:

—Чакырыйк әле шул Степан белән Зөһрәне үзәбезгә. Бер чәйләп сөйләшеп утырырбыз. Ә бәлки гаилә дуслары булып китәрбез. Степанның күнеле ачылып иде безәз,—дидем.

Тик Жәмиләм мәсьәләне бик үзенчә һәм каттый хәл итте:

—Кирәкми монда исерек урысын! Үз таныш-белешләребез дә бик җиткән. Кирәкми!—дип кырт кисте.

Ни хәл итим, кеше өчен үз гаилә белән бәхәскә кереп булмый бит инде. Житмәсә, чыннан да, бистәдә безнен дус вә танышларнын гомуми суммасы бик түгәрәк. Йөрешү-күрешүләрнен төп мәшәкате дә Жәмилә җилкәсендә иде.

Ул арада Степан балыкка йөрүдәр белән мине төмам кызыктырды һәм... Салкын кышка кәргәч тә балыкка йөрергә котыртты. Ошбу максатларда мин җин сызганып әзерлек күрдәм. Кайры тун, йон бияләй, сырған чалбар, киез итек, боз тишә торган борау, кышкы кармаклар, аларны салып йөрергә тимер әржә, тагын әллә ниләр сатып алдым. Байтак кына суммаларга җыелды бу чыгымнар. Әмма исәпләшеп тормадым, минем йөрәк боз өстенә,

шул боз астыннан жайлы-майлы балыклар тартып алырга ашкына иде.
Тик аның үзенә бу кышта боз өстенә чыгарга язмаган икән...

* * *

Вакыйга болай булды.

Бер кичне, хезмәт хақы алган көнне, шешәдәш дуслар белән котельныйга кереп утыралар болар. Салып алган ир-атларнын сүзе, мәгълүм инде, хатын-кызларныкыннан да күбрәк була, төнгә сәгать уникаләр үтеп китә. Шуннан сон гына таралышалар. Безнең бистә ул биек үр өстендә утыра, ә тау өсте урамы нәкъ үр башында, кайбер ерымты-чокырлар урамга ук үтеп кәргән. Мондый урыннарда алар аша тар гына басма-күперләр салынган.

Бу инде кара көз, кыш башы. Карлы-бозлы янгыр яуган, төнгә каршы кискәк суытып та жибәргән, аяк асты яман тайгак. Өстәвенә, бу кичтә Степан артыгын эчкән булган, күрәсен. Инде үзләренен өйләренә кайтып житәргә нибарысы егерме адым калгач, ул тар басмадан таеп аска, тирәнгә, жыен кантар, кирпеч ватыклары өстенә мөтәлеп төшкән. Һәм, күрәсен, анын да югалткан.

Хатыны Зөһрә, улы белән чыгып, аны төне буге эзләп йөргәннәр. Тик иртә белән генә, яктыргач, өйләре янындагы чокыр төбеннән табып алганнар үзен. Кулы, аяк бармаклары өшеп беткән, ә үзе гүяки боз кантарына өйләнгән хәлдә.

Хастәханәдә табиблар Степанның яраксызга чыккан аяк-кул бармакларын кистеләр дә ташладылар. Ансат кына... Тик эш моның белән генә дә бетмәде әле. Берочтан ул үпкә чире дә алган булып чыкты. Кулларына тотып берни эшли алмастай гарип бер адәмгә өйләнәп калды. Күп вакыты урын өстендә үтә.

Янына кәргәләп йөрим.

Зөһрәсен күргәч тә уйлап куйдым—мондый хатын артыннан Мәскәүне ташлап кайтуын бер дә гажәп түгелдер шул. Сылулыгы, чибәрлегә өстенә Зөһрә ханым нык холыклы, түземле дә булып чыкты. Үз өстенә ишеләп төшкән хәсрәтне сабырлык белән күтәрә. Ирен битәрләми, бар көчен, бар килерен жәлләмичә дөвалый. Алар арасында бернинди дөгъва, үзара үпкә, ризасызлык сизмим мин. Бер-берсен яраткан, чын күнелдән ихтирам иткән, дөнъянын ачы кайгы-хәсрәтләрен бергәләп күтәргән гаилә бу.

Степан миннән типография хәлләрен, андагы яналыктарны гел сорапшырып тора. Сизәм ки, бик барасы килә эшенә, бер дә өйдә ятасы килми. Үзе йөргән су буйларын, болыннарны бик юксына.

—Язга чыгу белән мине су буйларына алып төшәрсен әле, Идрис дус. Мин бу күлтәшкәләрем белән кармак тота алмам инде. Ичмаса, бер йөртеп кайтырсың,—ди.

Йөртеп кайтырбыз ла анысы, тик менә... язга кадәр бу дөнъяда булырсынмы икән син, дип уйлыйм мин. Үпкә чире бик зәһәр анда, хәле ни гүзәл. Ә ул зәхмәт эшне озакка сузмый.

Мәскәү тарафларыннан бернинди хәбәр дә, ярдәм дә күренми. Гәрчә кат-кат хәбәр жиберсәк тә.

Ә ни хәл итәсен? Мәхәббәт—сукуп мәхәббәт. Язмышларның жинеле юк.



Илдус
Гыйләжев

КЫЙБЛА ЯККА ТӘРӘЗ УЯМ...

Туган якларда

Малай чакта, жәйге көн буенча,
Су коенып йөргән чакларда,
Балтырганныр ашап ныгыдык без
Ык буенда—туган якларда.
Күз күреме житмәс киңлектәргә
Югарыдан карап ятканда,
Горурлану хисе тулды безгә
Чатыртауда—туган якларда.
Туып-үскән жиргә тутрылыкны
Кирәк булса әгәр хакларга,
Гөлләр булып шытып чыгарбыз без
Азнакайда—туган якларда!

Мин генә түгел

..Ул дәртләрие жыеп бер максатка,
Шигырь язып яткан булсаммы?—
Шагыйрәнә сүзләр, жырлар белән
Күмгән булыр идем жибанны!
Нигә киттем микән чалыш юлдан?
Нәрсәмә дин чантык, карале:
Чапай, имеш... Күмхүж сөйри берәү...—
Бүтен алар бетте таралып.
Әрәм уздымени шулай гомер?
Ничек алыяк кире кайтарып??
Күңел юатырлык мәгънә эзлим
Узган елларымны актарып.
Бар да сыман мәгънә, юк та сыман,
Соңлап шигырь язам, галәмәт.
...Бармы соң бу жирдә берәр кеше
Язамышынан тулы канәгать?!

Бүлешер идем дә...

Бер бәхетсез булдың син дөньяда,
 Нишләсәң дә, китә кирегә.
 Ярдәм итә алмыйм, теләсәм дә
 Бик бәхетле итеп күрергә.
 “Күрешик тә, әйдә, киңәшик”, — дим,
 Тәкъдимемне кире кагасың.
 Ияләштерүләр күп жинелдер
 Урмандагы бүре баласын.
 Нәселенң булган гөнаһлары
 Сина ғына әллә төшкәнме?
 Котың очар, әгәр сөйли калсам
 Синең хакта күргән төшләрне.
 Дөрөс жирдән аны эзләмисең,
 Белмәвенә калам гажәпкә.
 ...Бәхетне шул була табып кына,
 Биреп торып булмый әжәткә...

Ирекле ыгы-зыгы

Базар әле... базар ачылмаган,
 Эчке якта—ябык тамаша.
 Пәрдә артындагы актерлар күк,
 Сатучылар ғына кайнаша.
 Өстәлләргә бүген сатылачак
 Дйберләрне тезеп куялар.
 Ялык-йолык ята алтын-көмеш,
 Янәшәдә ширбәт, кыярлар.
 Елан мөгезен дә табып булыр,
 Бик тырышып әгәр эзләсәң.
 Күгәрченне савып чәй бирерләр,
 Дөнья эссесенә түзмәсәң.
 Беркем кумый, беркем мәжбүр итми,
 Һәркем белә нәрсә эшлисән.
 Син үзең бары буйсынасың,
 Товар үтә: димәк, яшисең!
 Шул ирекле ыгы-зыгы карап,
 Үткәннәрне искә төшердем.
 ...Без югалткан иске жәмгыятькә
 Ниләр житмәгәнән төшендем...

Гороскоп хикмәтләре

Өч гэжиттә—өч гороскоп,
 Укып кайчак шаклар катам.
 Кайсысына ышанырга?—
 Андый алмый башым ватам.
 Чир килә, ди, беренчесе,
 Икенчесе—саулык юрый.
 Шатлык бирә өченчесе,
 Шаярткандай юри-марый.
 Өчесе дә минем хакта,
 Бер үк көндә... түзеп кара:
 Улэм, тереләм, шатланам...
 Кем жәфалый, йөзе кара?

Үкенүдән ни файда

Каргыш төшпөтө соң? Ни сәбәптер,
 Маржа булды минем жиңгиләр.
 Килгән чакта юаш иделәр дә,
 Яши-яши тәки... жиңделәр.
 Безнең телдә бер сүз белмәделәр,
 Татар нигә алар халкына...
 Гомер сөрдөк без дә мыгьрданып.
 Телне бозып, туган хакына...
 Балаларга тәрә үптөргәннәр
 Чиркәүләрдә, бездән качырып;
 Мөселманлык шулай кимеп бара,
 Нәсел корый, яшим ачынып.
 Абыйлар да инде аңладылар,
 Кызыкмыйлар катнаш туйларга.
 ...Соңлап үкенүдән ни файда соң??
 Вакытында кирәк уйларга!..

Әче алмалар

*Йөрәгемне ярып идем,—
 Кайгым түгелер булса.
 Әгәр, улым, үлемәң
 Күңел күнөгөр булса.*

Рим Идиятуллин

Алмаларың пеште, улым,
 Үзең ник күренмисең?—
 Иң сусылын сайлап кына
 Өзәргә үрелмисең.
 Аңлыйм, бүген син еракта,
 Икенче бакчаларда.
 Аннан кайткан кеше юк шул,
 Уяудыр сакчылар да.
 Коелалар, кая куйыйм?
 Сорыйммы үзләреннән?
 ...Әчеттереп, сыек алма
 Өзелә күзләремнән...

Дусларым коткара

*Тургайлар, никтер, өчә эзләнеп,
 Кайда соң үзе, дитәр шикелле.
 Зөлфәт*

Бу тауларда улым белән
 Ничә еллар көтү көттөк—
 Чират житкәч. Авылдашлар
 Табынына өлеш керттөк.
 Бүген менә үзем генә...
 Ул—мәңгелек йортка күчтө.
 Монда йөргән эзләрендә
 Уйдык-уйдык жыләк пештө.
 Минем хәлне аңлагандай,
 Аксыл кылган башын игән.
 “Өскә кара, бирешмә!”—дип,
 Юатырга тургай кылгән.

Сайлап жибөрө

Әле исэн булган балаларым!
 Хәтерегез миңа калмасын:
 Сездән күбрәк сөйдем энегезне,
 Төпчегемне—күзем алмасын.
 Үземнән дә артык яратканмын.
 Ансыз калгач кына аңладым.
 Аны эзләп бата кояш нуры,
 Аны уйлап ата таңнарым.
 Ә яшәргә кирәк!
 Сезнең хакка...
 Охшап барам сабыр хәзрәткә.
 ...Түзә белгәннәргә генә Ходай
 Жибәрәдер андый хәсрәтләр...

Аңлап кара

Кайсы көнне шигыр язып булмый,
 Кәеф төшә, фикер чуала.
 Суга кереп чыккан тавык гүя...
 Андый чакта шайтан куана.
 Кайсы көнне, буа киткән төсле,
 Язып кына житеш, очынып.
 Каз мамыгы итеп күтәрә дә,
 Фәрештәләр йөртә очырып.

Үз кесәңнән чыкмагач

Чит илләргә чыгып кайталар да,
 “Анда яхшы”,—диеп, мактыйлар.
 Безнең яшәешне шул кимәлгә
 Күтәрерлек чара тапмыйлар.
 Нәрсә булыр иде алгарышка
 Берәр жүнле тәкъдим кертсәләр?!
 ...Котыпта да жылы тоелыр ул,
 Казна хисабына йөртсәләр...

Уям үз тәрәзәмне

Урыс иле нәрсә отты
 Көнбатышка “тәрәз уеп”?
 Анда булган гадәтләрне
 Бар нәрсәдән өстен куеп?
 Телевизор аша күреп
 Аңлагандыр инде күпләр:
 Безне чорнап аркан ишә
 Имансызлык, шәрәлекләр.
 Шәрык ягы—бүтәнчәрәк,
 Күрсәтмиләр, ябык “төннек”...

Анда сафлык, анда пакълек,
 Мәнгелек гамь, түгел көнлек.
 Күпме галим, күпме шагыйрь
 Алгарышка салган нигез.
 Илаһилык һәм затлылык
 Шаулап тора, гүя дингез.
 Шуның өчен генә дә бит
 Табынырлык—уйлап куям:
 Көнчыгыштан кояш калка!..
 ...Кыйбла якка тәрәз уям...

Фатих Сәйфи – Казанлы

КРУШНИКЛАР

Кояш инде югары күтәрелдүгә карамастан, көчеләр* пароход лабазы янында, подушкаларын баш асларына салып, кояшка каршы һаман кызынып яталар иде.

Бары Галиулда абзый ғына, әледән-әле пристань түбәсенә чыгып, пароход килгәннен караштыргалап йөри иде.

Фәтхи тупас, калын бармаклары белән төргән махоркасын яныч-яныч:

—Болай пароход килмәслеген белсәк, тозга барган булыр идек,—дип, сүзләрен теш арасыннан ғына чыгарып, зарланып алды.

Озын Вәли, подушкасынын бер ягын киеп, Фәтхине үртәгән кебек:

—Кырдын инде тозда: өченче кон без бер баржа тоз бушаттык, жылкәләребез чиләнеп бетте, шуннан нәрсә калды сон?—диде.

—Ашаганын калса, шул да сина файда. Сине туйдырырга да алпавыт бардасы кирәк,—дип Фәтхи бик суык кан белән генә жавап кайтарды.

—Саулыгым бар, шунар күрә ашыйм. Эшләп ашыйм.

Көчеләр бүген килчәк пароходны бүген үк ташырга алдан сөйләшеп куйганнар иде. Пароход килмәгәнә, “вакытыбыз әрәм үтә” дип азрак ачуланышканнар. Үзәра юк кына нәрсә өчен дә бәйләнешергә торалар. Читтә тынлап ятучылар, Вәли белән Фәтхинен бәйләнә башлаганын күреп, моны чынга әйләндерү уе белән булырга кирәк, төрлесе төрле яктан кыздырырга тотындылар:

—Әһә, Вәли ашаса, үзенекен ашый бит,—дип берәү Вәли яклы сүз кыстырып куйды.

Өченче берәве, күккә карап яткан килеш:

—Безнең Фәтхи шулайрак инде, әз генә теле үтәрлек кеше булса, шулай иткән була...

—Итсәң, Вәли Фәтхинен тешләрен кыскартырга да кыйбат алмас!

Тагын берсе бик олысымак кына:

—Анысы ук булмас инде, Кәрим, Фәтхине дә балчыктан әваләмәгәннәр бит,—дип каршы якны да жылкендереп куйды.

Фәтхи дә, басынкы ғына:

—Вәлигә дигән тешләр үсмәгәннәр әле,—дип Вәлинен ачуын китерәсе килде.

Әгәр дә Галиулда абзый сүз арасына кереп:

—Безнең заманда болай күп сөйләп тору юк иде. Әйтешәләр-әйтешәләр иде дә, күн бияләйләрне йомарлап, бирешә дә башлыйлар иде. Менә шул чагында инде кайсыныкы дөрөс икәнә күренә,—дип әйтеп куймаса, бу сүз көрәше, балки, тагын шактый сузылган булыр иде.

Төрле яктан:

—Шулай шул, шулай шул!—тавышлары ишетелде.

Фәтхи күзләрен очкынландырды. Вәли дә, крушниклар арасына килеп, үзенен һич курыкмыйча, суык кан белән генә тынлап торганын күрсәтергә тырыша.

Галиулда абзый, Вәли янына килеп:

—Иә, Вәли, пароход та килми, тунып та торасын шикелле, әллә кыздырып аласызмы?

*Көчә—Казан артындагы бер татар авылы исеме. Элек бу авыл крестьяннары бөтен Идел буена данлыклы крушниклар саналалар иде.—Ф. С. искәрмәсе.

Вәли, Галиулла абзыйнын сүзен кайтармаска, дипме,—әллә иптәшләре арасында батырлык күрсәтергә теләпме, бер дә уйлап тормыйча:

—Әйдә, миннән эш калмас!—диде.

Бүтәннәр Фәтхигә карап:

—Иә Фәтхи, сынашып карагыз әле,—дип кызыштырдылар.

—Бик озын бит, Галиулла абзый, салма савытка буй житмәс,—дип Фәтхи салмак кына итеп мөңгерәде.

—Сикереп бирсәң аны—дип Галиулла абзый кыздырудан туктамады.

—Игез, сатулашмагыз инде, пароход килгәнчә эшнә бетереп куегыз!

Фәтхи урыныннан кузгалып ук:

—Ярый, кызык булсын,—дип, билбавын кысып бәйләп, подушкасын иптәшләренән берсенә бирде: күн бияләен киеп, шап-шоп итеп суккалап, ачыклыкка чыгып басты.

Бу арада Вәли шактый ук каушаган иде инде, шулай да сер бирмәскә тырышты, подушкасын ыргытып, чабата киндерәсен тартып бәйләп, күн бияләен шапылдатып, ул да майданга чыкты.

Бөтен артель урыннарыннан кузгалды. Вәли белән Фәтхи тирәсен, зур түгәрәк ясап, чолгап алдылар. Крушниклар йодрыкларны әзерләп, эчкә тойгылары белән үзләрен ирексез көрәшкә катнашучылар шикелле сизделәр.

Һәр ике батыр сугышка әзерләнгән иде.

Вәли озын буйлы, ябык йөзле, эре сөякле булганга, инбашлары салынган, берсе югары, берсе түбән күренә. Артельдә Вәлине “сөяк патшасы” дип йөртәләр. Вәли, житез, жинел булмаса да, тазалыгы белән атаклы иде. Ин авыр нәрсәләргә анарга бирәләр, кайсы көннәрдә бөтен көн буенча кеше хәле икешәр авырлык күтәргәнә, ул акчаны да ике кешелек ала иде. Үзе аякка бик үк таза түгел, шулай да жылкәсенән ныклыгы аны һичбер вакыт оятка калдырганы юк.

Фәтхи бөтенләй башка әйбердән ясалган: уртача буйлы, кин жылкәле, куллары тезенә житкән, кыска һәм калын муенылы; аның муены кайда бетеп, кайда жылкәсе башланганын чынлап аерып та булмый. Үзәндә һәрвакыт жегәр сизеп, батырларча басып йөри, һичбер эшендә ашыкмый, каударланмый гына алып бара. Аның басынкылыгы, суык канлылыгы чынлап та эчтә пошырырлык. Ул төрле артельләрдә алты еллап крушник булып эшләп килә. Жилкәсеннән бернәрсәне дә төшергәнә юк. Әйберне бер кат жылкәсенә менгереп алса, аны тартып та алып булмый инде. Ул тез буыннарының калтыравы нәрсә икәнән дә белми. Күтәргәндә әйберне “крук” белән элктөрү анын гадтәре түгел, ул ике кулын ике якка терсәкләндереп чыгара да, жылкәсендәгә нәрсә селкенми, чайкалмый, шома гына бара. Сугышканда исциткеч житез сугыша; изүеннән, жиненнән һичкемгә тоттырмый, баскан урынында какактаган шикелле басып, егылуны, бөкрәүне белми.

Караучылар ике батырның селкенмичә торуларына чыдый алмыйлар:

—Ташла инде тәмәкенне, Фәтхи!—дип кинәш бирәләр.

Галиулла абзый да:

—Иә, башлагыз инде, нәрсә кызлар шикелле ыспайланасыз,—ди.

—Ашыкма, Галиулла абзый.

—Иәле, Фәтхи, берәрне кундырып алсан, шуннан үзе китә ул,—дип читтән өйрәтәләр.

Фәтхи күн бияләйләрен тагын шапылдатып алып, сул кулын алга таба сузып, уң кулы белән Вәлинең жылкә тирәсенә шома гына менеп алды. Вәли дә, тиз генә тупас сөякчел кулларын сузып, нык һәм сизелерлек итеп Фәтхинен инбашына бик шәпләп берне кундырды. Фәтхи, төпчек шикелле, урыныннан кузгалмый, бернәрсә дә булмаган кебек, сул кулы белән дә Вәлине котырта бирә. Ә Вәлидә чыдамлык юк. Ул эшнә озакка сузарга уйламый: урынына карап ипләп сугуны белми, теләми дә, еш-еш Фәтхигә тагын берничә мәртәбә төшереп алды. Фәтхи дә шулай ук тиз, шулай ук дәрәс үлчәү белән каршылады.

Бер-ике минут буенча, дүрт кул белән һич өзлексез шап-шоп итеп, кызу-кызу бер-беренә төнен кыйныйлар. Бу чынлап та хәйләсез, турыдан-туры кыйнашу иде. Бу кызу кыйнаш эчендә ике як та күп тикшерми, кайда кул тисә шунда сугалар. Аерма шунда гына: Вәли бик тупас, ул баш, күз тирәсен белми, ул күбрәк кабырга тирәсен, инбашны, жылкәне карый. Фәтхи күбрәк сикереп бит-күз тирәсен

кыздыра. Фэтхи мондый кызу арада бөтен осталыгын сугуга юналдерми, ничек кенә булса да Валинен шәфкатсез, озын сөякле каты кулларынан сакланьрга, анын кулларын күз-баш тирәсенә жибәрмәскә тырыша.

Беренче кызу кыйнаш узды, һәр ике як үзен жингән дә, жинелгән дә дип белерлек булмады. Фэтхи ничек тә икенче кыйнашка тикле ял итеп алырга тырыша. Вәли кызулана. Ул тагын шул арада кулын болгап-болгап селтәштергәли дә, Фэтхи хәйлә белән Валинен кизәнүләрен бушка жибәрә. Фэтхи, Вәли кызуланган арада ял итеп, янә сул кулны алга сузып, уң кулы белән утырта. Вәли арган шикелле була, Фэтхи шул арада, арсландай сикереп, Валинен янак тирәсен уңлы-суллы шапылдатып ала.

—Әһә, әһә!—дип артель бу күренештән берьюлы жанлана иде.

Вәли кызуланып, килбәтсез куллары белән әйләндереп сугам дигәндә, Фэтхи ерткыч шикелле тиз, оста тайпылып кала. Ул арада булмый, Фэтхи янә бер сикереп, бик нык һәм унайлы итеп Валинен чигәсенә берне төшәрә. Валинен бу сугудан башы әйләнгән кебек булып китә. Азрак чайкала. Шулай да егылмый. Тагын озын кулларын сузып кизәнә. Валинен бу кизәнүе дә бушка чыга, Фэтхи инде, Валинен гадәтән сизеп алгач, бөтенләй хәйләгә бирелеп, ничек кенә булса да унай вакыт эзләп йөри. Вәли ары-бире кизәнеп йөргәндә, Фэтхи тагын бер сикереп, баягыдан да унайлырак итеп, Валинен чигәсенә бик ныклап кундыргач, Вәли бөтенләй урыныннан кузгалып китеп, үз-үзен тоталмый: ничә адым читкә китеп, авыр тәне белән егыла. Вәли бу егылудан кинәт кенә торырлык түгел инде. Анын башы әйләнә, мие түнә. Ул шул минутта нәрсә булганын да сизми; анын күз алдында чиксез күп утлы йолдызлар тулган сыман, шул ук вакытта бөтен дөнья зыр-зыр әйләнгән кебек булды. Карап торган халык кычкыра, уралый, Вәли берьюлы тора алмагач, анын янына барып, аны житәкләп бер якка алып китәләр. Фэтхине чолгап алып, мактарга тотыналар. Алынган тойгылар әзрәк басылгач, Галиулла абзый, үз эшен бик яхшы белүче кеше булып:

—Фэтхинен кузгалышы авыр булса да, куллары бик еш йөри шул,—ди. Янә сүзен сузып:—Сукканда да ипләп урынын табып кына суга,—дип Фэтхинен жинүенә юл эзли.

Пароход һаман күренми, крушниклар, бернәрсә дә булмагандай, тагын лабаз буена барып тезеләләр. Бары Галиулла абзый гына тына алмый. Әледән-әле сугыш турысында сүз башлап, үзенен башыннан үткәннәрен сөйләргә әзерләнә.

—Мондый бәрелешүләр эч пошкандагы усн гына; менә безнен заманда бер артель икенче артель белән яклашып сугыша торганнар иде!—дип үткән, ерак вакытларын сагына.

—Ул чагында сез маегызга чыдашмагансыз, шунар күрә сугышудан бүтән эш белмәгәнсез,—дип берәү Галиулла абзыйны катырткан кебек булды.

Галиулла абзый, бик ипләп кенә арканнар өстенә утырып, тәмләп кенә сүзгә кереште.

—Дөрөс, энәкәшләр, ул заманда эше дә күп иде, ашарга да житәрлек иде. Бакалтай көрчәүникләрендә сыер түшләре тулып ята торган иде. Хәзер нәрсә, бер туйганчы ашар өчен бер атна бие эшләргә кирәк! Менә сезгә бер эшне сөйлим. Шулай, көзнен актык көннәре, күп пароходлар затонга киткәннәр. Бакалтайда ике тоз баржасы, бер күмер баржасы, шулар янына Горбатовның ике пыяла баркасы килеп туктаганнар. Пароходлар затонга китәргә ашыгалар. Эшчеләр юк. Крушник артельләре кайтып беткән, карамзиннардан* берәү дә калмаган. Бөтен Бакалтайда шәләләр белән көчеләр генә калган. Көчеләр ул елны сайлап жыелган шикелле тазалар, барысы да кызарып торалар. Чын крушниклар: көнен эшлиләр, төнен жырлап эчәләр дә иртә белән тагын эшкә тотыналар. Бакалтай ярындагы баржаларны ике-өч көн эчендә бушатып бетерергә кирәк. Шәләләр шул көннәрдә генә Любимовның ике тоз баржасын бушатып бетергәннәр. Арганнар, житмәсә шул төнне кеше башына икешәр полшутф жибәрәп эт булганнар. Күбесенен башы авырта, эшкә чыга алмыйлар; көчеләрдән бүтән эшкә ярарлык артель юк.

* Карамзин — Идел буендагы бер рус авылы. Бу авыл, Көче авылы кебек үк, атаклы крушниклар житештерү белән данлыклы булган — Ф. С. искәрмәсе.

Тозны тизрэк бушатырга кирек. Без дә аяк терәдек, менен алтыдан ким чыгармыйбыз, өстәвенә кеше башына ике полштуф сорыйбыз. Алай йөгерделәр, болай йөгерделәр, бирделәр. Тотындык эшләргә! Үзәбез бары егерме бишләп кенә кеше булсак та, ике көн эчендә баржаны ялтыраттык. Анын урынына аркалар да күрәсен күрделәр, бөтенләй чиләнде, күбесенен тиресе суылып төшкән, әрнүен чамасы юк. Табан аслары ут шикелле кыза, подрят биргән полштуфлар белән каннарны гаратып тагын аруландык. Инде күмер баржасы белән пыяла баркаслары гына калды. Шәләләр дә айныганнар, безнен алтышар тәңкәдән чыгарганга аларнын да күзләре кыза. Алар да, безнен тозга бәйләнгәнне күргәч, арка терәгәннәр; пыяла ташырга жидешәр тәңкә сорыйлар. Күмерне сизгәдән ким бушатмаса, дип торалар. Күмердән алар сизгезне сатулашып йөргәндә, без ташып та бетердек. Мәрхүм Закир абзый булган кеше иде. Ул пыяла баркасларын алты тәңкәдән чыгарырга килешкән. Шәләләр, юләрләр, тоз белән пыяланы бер бәягә йөртөләр. Тозны алтыга чыгарганда, пыяланы дүрткә ташырга яраганын һәрбер крушник белә инде. Анын эше чиста була. Шулай, шәләләр авызларын ачып калдылар. Кеше арасына керәсез, дип безгә үпкәләгән булалар. Шуннан сон алар, инде күмердән колак кагабыз, дип, күмерне алты тәңкәдән чыгарырга риза булганнар.

Иртәгә эшкә ябышырга торабыз: шәләләр шактый ук жиһәргәннәр дә безнен көрчәүник янына килгәннәр. “Безнең сыныкны тартып алдыгыз, дөньяда эш бетми ул, фәлән-фәсмәтән. Сөзгә генә күп кирек, имеш, кәчеләр үзләре ач тора, хатыннарны симертөләр”, —әйтмәгәнне калдырмадылар. Безнен артель дә чыдамалы: “Шәләләр, ниһә сөзгә камыт асып йөрергә, сезнен жинел эшегез бар бит, кайтасыз да, юл бие өстенә чыгып, Чыпчык урманыннан үткән-барганны чишәндерәсез”, —дип жаваплашалар. Шәләләр билгеле караклар бит.

Сүздән сүз чыгып, сүгеш китте. Безнекеләрдән берәү:

—Тукмаклаганчы юлыгызны карагыз!—дип тә ташлады.

Аларга шул гына кирек икән. Аларнын артельләре зур, кырыклап бар. Без дә шактый. Шәләләрдән бер йтерәге бик жикеренеп килә иде, безнен Фәтхи шикелле бер басынкы егет ишек төбәндәге утын пүләнән алды да үзенә кундырды. Алар өелешеп безнең көрчәүниккә килә башладылар. Китте сугыш. Без дә кызмача. Кем пүлән белән, кем көрөк белән яланга чыктык. Шәләләр дә усаллар, безне шактый өвереп алдылар. Безнекеләр дә, ерткычлар шикелле, кызып өлгерделәр. Башланды чыңлап сугыш. Тотындык шәләләрне кисергә. Ватабыз үзләрен, аяк белән дә, кул белән дә изәбез үзләрен. Керосин баклары артына хәтле кудык. Өч сәгатъ чамасы сугыш барды. Калмады таш, калмады агач, әллә ничә кешенен башы тишелде, битләре күгәрәп бетте.

Шунын белән генә калмады, өч ел буенча туры килгән саен шәләләр белән сугышып ала идек. И ул чагында сугыш та кызык иде: жилкәләр таза, ашарга күп, эш бар! Хәзер, бер сугышсан, алжыйсың,—дип Галиулла абзый борынгы шәп заманнарны сагынып алды.

Ул башыннан узганнарны тагын сөйләгән булыр иде, кемдер:

—Әһә, пароход чыкты!—диде.

Крушниклар урыннарыннан кузгалып, подушкаларын киеп, пристаньга төшөп киттеләр.

Бары Вәли генә арткарак калды, Фәтхи янына килеп, бик дусларча йомшак кына итеп:

—Каты суктын, малай!—дип зарланган сыман булды.—Баш мингерәгән, кайда берне төрик әле,—дип үзенә ачуланмаганын белгертте.

Фәтхи, чыраена аз гына мактану төсен чыгарып:

—Сугарга шулай игле туры килде бит,—дип елмаеп ук куйды.

Вәли, тәмәкесен төрә-төрә:

—Ярый әле канамалы,—диде.

—Канаса, ямавы өстендә бит.

Фәтхи белән Вәли инде дусланганнар иде.

Фәтхи авыр сулап:

—Авылга кайтасы килә, малай, минем авылга кайтканым юкка өч ай инде, иген жыярга да кеше юк. Моннан да акча жиһәрәп булмый. Нишләп беткәннәрдәр инде.

Вәли, Фәтхигә ышанмыйча карап:

—Игенне жыйрлар, менә Хәдичәне жыймасыннар, син шуннан курка торгансыңдыр инде.

Фәтхи, Вәлинен бу сүзеннән бер дә үзгәрмәскә тырышып:

—Жыйсалар, Хәдичәләр бетмәгән әле,—дип ис китмәгәнлеген белдерергә тырышты.

Вәли, сүзен бөтенләйгә чыңга әйләндереп:

—Чынлап, әйдә, бүген кичкә китик, минем дә бик кайтасым килә.

Фәтхи Вәлигә бер дә ышанмыйча ғына:

—Бурычлар бар бит, аларны ничек түләргә?—диде.

—Килгәч эшләрбез дә түләрбез.

—Галиулла абзый жибәрми бит.

—Жибәрмәсә, качабыз аны.

—Бер атнага ярый шул,—дип Фәтхи уйлап та куя.

Фәтхи белән Вәли икесе килешеп инде дусландылар да. Бу арада инде пароход тавыш биреп пристаньга килеп туктаган иде.

Кызыл сакаллы бер рус кулына бер төркем төрле төстәге кәгазьләр тотып чыгуына аны төрле яктан крушниклар чорнап алдылар. Пароходтан ашыгып-ашыгып чыгучыларга да юл юк. Крушникларның бөтен кайгысы: ничә мең пот йөк килгән, Күпме ташырга, нинди әйбер икәнән тизрәк беләселәре килә. Галиулла абзый, кызыл сакаллы рус белән сөйләшеп алгач:

—Дүрт мең он, дүрт мең балык, ике мең тоз! Барысы ун мең,—дип уйланып кына, салмак кына әйтте.

Ун менне ишеткәч, крушниклар күтәрелеп киттеләр:

—Бүген яраган. “Мономах” һәркайчан ипи алып килә ул,—диештеләр.

Галиулла абзый, бөтенләй яшәрәп киткәндәй, кызу эшкә хәзерләнеп:

—Энекәшләр, подушкаларыгызны алып үтегез. Пароход ике сәгатътән артык тормый, кызу тотарга кирәк!—диде.

Крушниклар пароходка сузылып төшеп киттеләр. Пароходтан чыгучы юлчыларга тыныч чыгу бетте. Аларның ыгы-зыгыларына караучы юк. Крушниклар кайсын бер якка, кайсын икенче якка этеп-төртеп жибәрәләр.

Галиулла абзый, лоцман белән сөйләшеп алгач:

—Башта люктан балык мичкаләрен чыгарырга туры килер, аннан соң онга тотынырбыз,—ди.—Подушкаларыгызны калдырыгыз.

Кызу эш башланды, кое кебек тирән, карангы люкка дүрт кеше ике озын аркан алып төшеп киттеләр. Люк алдында сигез кеше, жиннәрен сызганып, ике якта дүртәр кеше арканны тотып, “Дубинушка”ны русча жырлап, “Сама пойдет, сама пойдет!”ны көйгә салып, арканга чолганган унбиш потлы балык мичкаләрен, спайлап кына, бере артлы берсен чыгаралар. Карангы люктан чыгарылган мичкаләрне ике Көче егете ярга таба тәгәрәтеп алып менеп китә. Эшчеләр кыздылар, төмәке тартырга да туктап алмыйлар. Бер башланган юл белән мичкаләрне бушата ғына бирәләр.

Шулай “Дубинушка” көе белән бер сәгатъ эчендә ике йөз илле мичкәне Идел ярына чыгарып тезеп куйдылар.

Барысы да шабыр тиргә баткан. Галиулла абзый:

—Йәгез, егетләр, тартып алыгыз да, онны чыгарып алырга кирәк, бер сәгатъ вакыт калды,—ди, ашыктыра.

—Борчылма, Галиулла абзый, онның көлен күккә очырырбыз!

—Бетми башласа, икешәрләп ташырга да без кыйбат алмабыз,—дип Галиулла абзыйны тынычландыралар.

Арадан берсе:

—Чабаталар ғына чыдасын!—ди.

—Чыдамаса, Алла биргәнә бар бит!

—Онны икешәр капчыклап ташыгач, ул тиз бетә.

Йөк арасында машина кисәкләре төялгән берничә олы ящик та бар.

Крушниклар, ящик янына килеп селкетеп карагач:

—Бусы ашаган икән!—диләр.

Күтәрергә чиратта Галиулла абзый, аннан соң ябык кына, авыру йөзле Кәрим, тагын шундый көчсезрәк крушниклар торалар. Галиулла абзый, яшикка күзен төшерде дә:

—Егетләр, бу миннән булмый, кичәдән бирле билем сызлап тора, алып чыга алмам,—диде.

Анын артынан торган Кәрим, бөтенләй ачуланып:

—Галиулла абзый күтәрә алмаганны мин күтәрәм ди инде! Булмый, булмый! Мин он күтәрсәм дә, тез буыннарым шайтан терсәкләре шикелле калтырарга тотыналар.

Ул да шулай читкә китте, тагын берничә кеше: “Булдыра алмыйм”,—дип читкә чыктылар.

Галиулла абзый, Фәтхигә карап:

—Эш Фәтхидә калды, Фәтхи күтәрә инде аны. Жилкәсе дә чыдам, биле дә,—дип жилкендереп куйды.

Фәтхи, бер дә каршыланмыйча, үзенң дәрәжәсен белгән кеше булып:

—Артель полштуф алса, үзем чыгарып ташыйм,—дип ризалык күрсәтте.

—Ярый, ярый, эш аннан калмас!—дип Галиулла абзый, Фәтхине юмалап, яшик янына алып килде.

Дүрт кеше башта “Дубинушка”ны жырлап, уналты потлы машина кисәген ипләп кенә күтәрәп Фәтхинен жилкәсенә куйдылар. Фәтхи башта азрак егылган шикелле булды. Муен тамырлары тартышып бүрттеләр. Терсәкләрен як-якка чыгарып, салмак кына, вак-вак атлап пароходтан чыгып китте.

Яр белән пароход арасындагы күпер яна гына күчерелеп куелганга, такталар сыгылалар... Сыгылма такталар арасында күп вакыт чабата кысылып калучан була, шунар күрә ташучылар күпердән бик сакланып, туры барырга тырышалар.

Фәтхи сыналган крушник булганга, мондый уналты потлы яшикларны жилкәсендә бик күп мәртәбә йөрткәнгә, бер дә каушамыйча чыга иде.

Мондый авыр әйберләргә чыгарганда, крушниклар лабаз белән күпер арасында куеп, икенче кешегә алмаштырып бирү гадәте дә бар иде. Күпер такталары никадәр сыгылса да, Фәтхи аягын саклап күпердән чыкты. Ял итү урынында алмаштырырлык кеше булмагач, монда да туктамыйча узып китте.

Ул бөтен эшендә, бүген кич авылга кайту уена бирелгәнгә, жилкәсендәге уналты потны сизмәгәндәй генә йөри. Фәтхинен алдында ниндидер ат дулаган кебек булды. Фәтхи күзен югары күтәрәп караганда, аягы белән ниндидер бер зур ташка сөртенде; көчле сөртенүгә Фәтхинен жилкәсендә йөгә чайкалды, тез буыннары йомшарып китте, ул шул секундта жилкәсендәге йөкнән үлчәү тигезлеген саклаган иде. Шул арада аягы электәгедән дә катырак икенче ташка сөртенде. Бу юлы ул тез буыннарын ныгыта алмады. Терсәкләрен ычкындырып, йөкне читкә ыргыттым, дип селкетсә дә, яшик Фәтхинен жилкәсеннән төшмәде, тезләре бөгеләп, үзе йөзтүбән егылды. Авыр яшик кыры белән Фәтхинен чигәсен “чырык” итеп янычедә, Фәтхинен бөтен башы изелгән иде. Алмаштыра торган иптәшләре йөгереп килеп, яшикны унайлап кына алып ташласалар да, эш узган иде инде.

Фәтхинен теле алга чыгып тешләнгән, күзләре атылып чыккан. Бөтен йөз кан белән тулган, кул-аягын урыныннан да кузгатмаган килеш катып калган иде.

Галиулла абзый, йөгереп килеп, чыраенда авыр кайгы белән:

—Әрәм итте малайны!—дип ярдәмсезлегеннән катып калды.

Фәтхи тирәсенә халык жыелганда, ул үлгән иде инде.

—Язмыштан узмыш юк,—диде кемдер.

Вәли, йөгереп килеп:

—Мескен, бүген авылга Хәдичәсе янына кайтырга жыенган иде,—диде.

Полицейский килеп житеп, халыкны таралырга куша. Крушниклар, лабаздан презент алып чыгып, Фәтхинен гәүдәсен шуна төреп кәрчәүниккә күтәрәп алып киттеләр.

Уналты потлы яшикны юлда калдырырга ярамаганга, янә дүрт крушник килеп “Дубинушка” белән күтәрәп, ике крушникнын подушкаларын бергә бәйләп, шулар өстенә куйдылар.

Галиулла абзий, көчеләргә карап:
—Энекашлар, пароход ике кычкыртты, чыгарып бетерергә кирәк,—дип ашыктырды.

1921.

Искәрмә

Узган гасырның егерменче елларында һәм утызынчы елларының беренче яртысында татар әдәбиятын үстерү өчен каләм көчләрен һич тә кызганмыйча ижат иткән әдипләр шактый күп. Алар яна тормыш төзәлгәнә ихластан ышанганнар, үзенчәлекле әсәрләр язуга да, жәмәгать эшләрендә яшыннан катнашканнар. Мондый әдипләр арасында Октябрь үзгәрешенә чаклы ук әдәби ижатта тырышып тәҗрибә туплаучылары да ишле. Шундый шәхесләрнен берсе—Фатих Сәйфи-Казанлы.

Ул 1888 елда хәзерге Әлки районының Карамалы авылында урта хәлле крестьян гаиләсендә туа. “Мөхәмәдия” мәдрәсәсен тәмамлый. Унсигез яшендә әдәби әсәрләр язуга һәм журналистика эшенә керешә. “Галия” мәдрәсәсендә тарих фәне укыта. Октябрьдән соң “Кызыл Татарстан”ның һәм “Крәстиән гәзит”нен, “Яналиф” журналының редакторы була, югары уку йортларында яшьләргә тарихтан белем бирә, төрле жәмәгать эшләре алып бара. Аның тарихи хезмәтләре (мәсәлән, шактый күләмле “Бөек Франция революциясе”—китапта 158 бит, “Россия тарихы”—284 бит), авыл хужалыгы буенча мәкаләләре һәм брошюралары бар, ул Г. Тукай, Дәрдемәнд һәм Г. Камал томлыктарын туплап бастыра, әдәби тәнкыйть мәкаләләре яза.

Фатих Сәйфи-Казанлының (Мөхәмәтфатих Камалетдин улы Сәйфуллин, “Казанлы” тәхәллүсен-псевдонимын ул тагын бер Фатих Сәйфи булуга бәйләп рәвештә ала, анысы Фатих Сәйфи-Уфалы) иң зур хезмәтләрненнән берсе—татар язугы латин графикасына күчерү буенча эзлекле эше. Татарстан Яналиф жәмгыятеңен рәисе буларак, латин язугы гамәлдә кертүдә Ф. Сәйфи-Казанлының тырышлыгы гаять зур.

Аның әдәби мирасы да бай. Ул “Мөкатдәс хезмәт” дигән пьесасын 1907 елда яза, Октябрь революциясенә чаклы тагын берничә пьесасын ижат итә, драма әсәрләре язугы егерменче-утызынчы елларда да дәвам итә. Революциядән алда язылган “Ямьсез тормыш” пьесасы 1919—1928 елларда сәхнәдә берничә тапкыр уйнала, “Зөбәржәт” дигән әсәре Татар дәүләт академия театрында куела.

Ф. Сәйфи-Казанлы (1888—1938) чәчмә әсәрләре язугы да революциягә чаклы башлый. Аның повесть-хикәяләре шактый, “Өч нарат” исемле романының беренче китепке ике йөз егерме битле китап булып басыла.

Әдип әсәрләренән библиографиясе белән танышкан, бер нәрсәгә игътибар итсәң—аның “Хикәяләр” китабы 1934 елда чыга. Шуннан соң чирек гасырдан озагракка сузылган тәһәфүс—шактый калын “Сайланма әсәрләр”е 1960 елда гына укучыга барып ирешә. Бу китапка хикәя-повестлары, дүрт пьесасы кергән, аны танылган әдәбият белгече Хәй абый Хисмәтуллин төзөгән. Һәм мена тагын өзеклек, монысы тегесеннән озынгарак та сузылды. Мондый язмышка күп кенә язучыларыбызның мирасы дучар ителде. Әдәби байлыгыбызны барлауга, бүгенге укучыга житкерүгә ниңә шулай жавапсыз (иң киме!) карыйбыз икән без...

Журналда бастыруга, әсәргә анализ ясамастан, мин Фатих Сәйфи-Казанлының “Крушниклар” исемле хикәясен тәкъдим итәм. Моннан сиксән елдан артык элек язылган әсәренң үзгә эчтәлегенә, язылышына, теленә укучы үзе бая бирер.

Мәгъсум ХУЖИН.

Дискуссия: “Безнең заман герое”

Айдар Хәлим

СЕЗ БЕЛӘМСЕЗ
КАЯ БАРГАННЫ?

Ялкаулык, алга омтылмау, шәүләбездән курку, архив-тикшеренүләрдән качу, тегеннән тартып, моннан суырып, башкалар исәбенә яшәү, бөтен дөнья, бөтен жәмгыять күтәргән темаларны ниндидер вак, “татарча” меркантиль мәнфәгатләр белән “татарча” сонлап яктырту, аны очындырып “татарча” мактау, елыйсы урында көлү, гарьләнәсе урында күкрәк кагу, аларга һәм үзебезгә “татарча соклану” безнен әдипләребезнең милли чиренә әйләнде.

Без—сәяси милләт түгел, без—меркантиль милләт. Бездә борынгыдан тарихка, халыкка, шәхескә булган мөхәббәтебез чуқындыру аша ихтыярсызландырылган һәм шәхессезләнделгән. Безнең романнарда Хатын-кыз илаһияты белән Ир-ат илаһияты арасындагы Мөхәббәт үлемсез биекләктән түбән төшерелгән. Ә бит бу иң бөек роман!.. Ни өчен мөхәббәтне гавамда “роман” дип атылар? Мөхәббәтсез роман булалмый. Безнең кайбер романистларыбыз ел саен бер мөхәббәтсез романны тупылдатып кына тора. Без шулай ваклап, үзебезнең милли тарихи каһарманнарыбызны харап итәбез, исемнәрен чүпкә чыгарабыз. Мирсәет Солтангалиев фажигасен бөтен Рәсәй халыклары, бөтендөнья азатлык хәрәкәте, барлык татар милли фажигасе итеп ача алмау, ашыгу, башкалар белән исәпләшмәү, эрелек, снобизм аркасында Ринат Мөхәмәди үзен “Сират күпере”ндә татарның яна типтагы Батыршасы булган Мирсәет Солтангалиев шәхесен ваклады һәм аның яктысын томанга алып керде. Якты лампа тонык шәмгә әйләнде. Иң кызганычы: “Мирсәет Солтангалиев кебек монументаль катлаулы, масштабы образ “исемлектән үткәзелеп” вакланды. Ана без (кем?!) кайчан әйләнеп кайтырбыз? Солтангалиев кебек титанны сурәтләү өчен дә титаник язучы кирәк бит. Фәкил Сафин белән Ринат Мөхәмәдинең икесенен чире бер иде: архивның беренчел материаллары белән үзләре эш итмәү, чын художник булмау, сурәтләүдә масштаб житмәү, татар ваклыгыннан чыга алмау.

Кем-кем дисез, инде баһадир узаманыбыз Аяз ага да чирләде бу чир белән. Нәрсә, лагерьлар тәмугын үткән Аяз Гыйләжев “Йәгез, бер дога!”ны бер утыз ел гына булса да алданрак язалмый идеме? Нәрсә көтте? Нәрсәгә иреште? Варлам Шаламовлар, Сергей Довлатовлар, Евгения Гинзбурглар, Лидия Чуковскаялар, хәтта үзебезнең Ибраһим Салаховларның бу темага китап чыгарганын көтте-көтте дә, ниһаять... ул да чыгарды... Шуннан, нәрсәгә иреште? Вакыйга була алдымы бу “Дога”? Юк. Чөнки поездлар кырык ел элек китеп барган иде. Шушындай ук сонлау безнең менә дигән беллетристыбыз Фәтә Садриевны абындырмадымы? Әгәр аның “Бәхтсезләргә бәхет” моннан бер егерме-утыз ел алдан чыккан булса, төп

Ахыры. Башы узган санды.

герой Ирек Сабитов бәлки шул заманнарда ук “заман каһарманы” булып киткән, тормышыбызга күпме көрәшчел энергия китергән булыр иде! Ә бит “материал һәм герой” шул заманда ук әзәр булган! Нәрсә көтәбез? Нигә сонлайбыз? Нигә бүрәнә аша бүре куабыз да, “кыскаңга былтыр кычкарабыз был?” Татар булганга сонлайбыз. Ярый, алардан безнен буын укучылары ниндидер азык та алды ди, ә—яшь буыннар? Укыймы алар без үтереп мактаган мондый әдәбиятны? Юк, укыймылар. Аларга бу кызык түгел. Алар анын белән интернет аша әллә кайчан хәбәрдар. Ә укытырга, укырга мәжбүр итәргә кирәк. Анын өчен яшь буын үзе табып алып, кызыксынып укый торган әсәрләр язарга кирәк. Илле ел миң башында ятып, сонарып калакун кагып түгел, ә илле елга алгарақ узып китеп.

Шушы хакта уйланып, Рөстәм Зарипов “Пегас кашына микән?” дигән кызыкты мәкаләсендә (“Казан утлары”, 9, 2004) күп кенә татар әдипләренен әсәрләрендәге икенчеллеккә, кол хезмәткә, надсмотрщиклыкны мактау, чит әдәбиятлардан, бигрәк тә урыс әдәбиятынан алынган сюжетларның кабатлану күренешләренә туктала. Бу сонгы чордагы татар сәнгатенен барча жанрларына кагыла. Мәскәүне кабатламыйча, без телевидениедән һава торышын да бирә алмыйбыз. Тәнкыйтьче Факил Сафин әсәрләренә, гомумән алганда, унай бая биреп (мин монын белән билгеле дәрәжәдә килешәм), әлегә дә баягы “Саташып аткан таң” романына күчә һәм тагын да шул Рафаэль Мостафин ясаган тарихи ялгышны кабатлый. Бу романга мондый зур игътибар бирүемнән сәбәбе, минем әсәрен авторы Факил Сафинга ниндидер “шахси мөнәсәбәтгә” торганлыгымын түгел. Минем ана бер генә дөгъвам бар: яхшырак кына язсын! Ижатынын беренче алымнарыннан ук мин ана карата өметле булдым, бу хакта матбугатта да әйткәләдем. Ана мөнәсәбәтем дә бер генә—яхшы, житлеккән әсәрләр көтәм. Әгәр бу әсәрдә татар әдипләренен үткән большевистик йөз еллыкка идеологик карашлары бу кадар дә ачыклык белән чагылмаган булса, мин мондый принципиалькә күрсәтмәгән булыр идем. Кыскасы, минем язучы адресына “жаваплы фразалар” әйткән тәнкыйтьче Рафаэль Мостафинның әсәрен историографиясен—ягъни ничек, нинди шартларда барлыкка килү тарихын укучылардан алдарак белергә тиеш иде, дип кенә әйтәсем килә.

Бу әсәр безнен күз алдында туды. Дөресрәге, анын язылырга тиешлеге моннан унөч ел элек билгеле иде. “Саташып аткан таң”—Факил Сафин өчен котелмәгән, күктән тошкан бәхет иде. Эш шунда ки, романның топ героеның улы Марат ага Дәүләтъяров белән без яхшы таныш идек. Ул якты күнелле, саф йөрәкле, эчкерсез, кешегә тиз ышанучан кеше иде, мәрхүм, авыр туфрагы жинел булсын! Чаллынын архитектура идарәсенен баш архитекторы, бик тә абруйлы кеше, милли хәрәкәтнен күренекле вәкиле, Хрушев “жәпшеге” килгәч, аннан Горбачев демократиясе дулкынында әтисе турында мөмкин булган барча архивларны туплаган, ул гына да түгел, Мәскәү, Ырымбур, Уфа, Казан, Питырбур архивларында әлегә яшерен яткан мәгълүматларны чокыл чыгару өчен Бөтенсоюз “Мемориал” оешмасынын Чаллыдагы беренчел бүлеген төзегән, үлгәнче анын белән житәкчелек иткән сирәк милләтпәрвәр Марат ага миңа һәм кайбер башка язучыларга әтисе турында илле ел бие бер ат йөгә архив туплавын хәбәр итеп, якын киләчәктә бу китапка кемнең тотына алуы турында кинәшкәне бар иде.

“Аргамак” журналында мошакатыләрем бихисап булу сәбәпле мин бу эшкә алына алмадым. Әмма берничә исемне атадым. Алар арасында ул чакта минем кул астында эшләгән яшь автор Факил Сафин да бар иде. Әмма Чаллыны һәм Чаллы халкын, язучыларны яхшы белгән, ифрат та тыйнак Марат ага ашыкмады, үзе теләгән язучысын эзләвен давам итте. Тазалагы начарланганнан-начарлана барды. Бу хал аны ашытырга мәжбүр итте. Теге сөйләшүдән сон шактый гына вакыт үткәч, үткән гасырның туксанынчы еллар азагы—ике мененче елларның башында ул Ф. Сафинны туған яклары Каргалыга, Ырымбурга алып кайтып килде, аннан бергәләп әтисе төрмәдә жазаланган Саранскига да барып килделәр. “Мөйдән” журналы ачылгач, анын баш мөхәррире булган Ф. Сафин Марат аганы шунда эшкә дә алды. Житмеш яшьлек Марат ага кайчан автобуста, кайчан очраклы автомобильләрдә Казан архивларына чабып, китап өчен житмәгән материалыны туплады. Без, Марат ага белән Соембикә мохалләсе мөселманнары буларак, еш кына мәчеттә дә очраша идек. Вафатынан күпмедер алда без анын белән тагын очраштык. Ул бик күнелсез

иде. Минем соравыма “Эшемнән жибәрделәр. Минем анда хәзер кирәгем калмаган икән инде...” дип җавап бирде. Үзәндә хөсетлекнең кәтрәсе дә булмаган Марат ага Дәүләтьяров дөньядан бик зур рәнҗеш белән китеп барды. Безнен уйлавыбызча, Факил Әмәкнен романы бу әсәр язылсын өчен “туганыннан үлгәнә” кадәр материал жыйган Марат ага Дәүләтьяровка багышланган, багышланмаган хәлдә, романның “Сүз башы”ндамы, әллә азагындамы әйтелергә—бу хакта яхшы хәбәрлар булган Чаллы халкына анлашылырлык дәрәҗәдә әйтелгән булырга тиеш иде...

Роман менә шулай итеп барлыкка килде. Мондый зур җаваплы эшкә алынганы өчен мин Факилның төвәккәллегенә таң калам. Әлбәттә, Марат агага, олут тарихи әһәмияткә ия булган әтисе-әнисе турында роман булдыру кирәк иде. Әмма ничек кенә булмасын, романның сыйфаты шәхси заказ кимәленнән күтәрелеп, гомуммилли янгырашка ия булырга тиешле иде.. Менә шуна күрә Чаллыда Факил Әмәкнен еллар буге “нинди архивта казынганын” сизми дә калдылар. Әлбәттә, әгәр автор үз исәбенә Мәскәү, Казан, Уфа, Питырбурларга чабып, архивлар тузанында үзе актарыган, теманы дистә еллар буге жанында әваләгән, һәр шылт иткәнне бәгыренә сендергән булса, каударланмаса-ашыкмаса, роман персонажларының телләрен бер “камуфляж” да кумаса, икенче өлешен язганда, арып, хәлдән таеп, ничек төмәмларга белмичә тизрәк төмәмләү өчен документлар, “пртакуллар” белән шыппап тутырмаса, икенче өлешә дә беренче өлешә кебек үк әдәби эшләнеш ягынан чагыштырмача тигез булса, әсәр күпкә унышлырак чыккан булыр иде.

Азат Әхмәдуллинның драматургиябездәге әдәби каһарманнар проблемасына багышланган “Үрнәк геройлар сагындыра”, Зиннур Мансуровның исә шигъриятебездәге яна геройлар темасын күтәргән “Каләмәбез илаһи антқа түгърымы?” (“Казан утлары”, 7, 2004) дип аталган чыгышлары сөйләшүнен без алып барган буразнасына ятып бетмиләр. Яна “каһарманнар”ны сонлап, бик сонлап юксыну сизелсә дә, аларда әле теге “житмеш ел торып торган торгылык” елларындагы “канәгәтлек” тойгысы, ижади ел йомгакларында укыла торган докладлар чалымы ята. Шуна күрә Әхмәдуллин драматургия чикләреннән ике дә уйламыйча прозага сикерә һәм ике дә уйламыйча Тәлгат Галиуллинның трилогиясеннән “безләрне басып барган”, “баю юлларына өйрәткән” Сәет Сакманов ишеләрне “нәкъ безнен заман геройлары” итеп күрсәтмәкче. Имеш, “алар безнен көннен геройлары, аларны безнен заманыбыз, гадәлсез жәмгыятебез тудырган. Һәм аларда үрнәк алырлык сыйфатлар да аз түгел”. Тормышта һәм әдәбиятта гел карадан гына торган шәхес-образ булалмый. Күпмедер микъдарда Сәет Сакманов авторның табышы. Ул татар әдәбиятында аянар рәтендә торган фәрештә дә, иблис тә. Әмма “унай герой” булсын өчен Сәет Сакмановның иблислеге өчен Аллаһы алдында тәүбәсе юк. Ана нибары ишарә генә ясала. Димәк, Сәет Сакманов “яхшы яклары күп булган” ике йөзлә шайтан булып кала. Әгәр без “үрнәк алырлык сыйфатлары күп булган” персонажлары герой итә башласак, образлары “тормышта булган” гына сурәтли китесәк... Без шушы юл белән китеп әдәбиятыбызны нәжескә батырлык бит инде! Һәм Азат Әхмәдуллин татар драматургиясенен милләт мәнфәгәтләреннән ераклаша-ераклаша баруын, шәхессезлеккә, геройсызлыкка, имансызлыкка кереп чумуын күрсәтеп, безнен рухсыз тормышыбызны бүтнге көннен милли, социаль таләпләреннән чыгып сүтсә, безне елатып, үкертп камчылайсы, милләтебезнен шундый кыен хәлдә калуында беренче чиратта сәхнә сәнгәтебезнен житмеш еллык гөнаһларын барлайсы, безне оялтасы, җавапка тарттырасы урында һаман да шул Аркадий Гайдарлар, Владимир Маяковскийлар, Габдрахман Әпсәләмовлар турында “докторский демагогия” куерта. Төнкыйтьче Туфан Миннуллинның “Илгизәр плюс Вера”, “Шәжәрә”ләре артында нинди матур кыланышлы мәкер ятканын ачарга тиеш булган профессор, ярып-ярып, авторны мактый. Гади генә сорау: тамаша нигә афишасына “плюс” дип чыга, нигә “минус” дип түгел? Бу бит катнаш урыс-татар нихахын кычыкырып пропагандалау! Әйтик, афиша коймадан ялтырап, театрға йөрәмәгән кешене дә Искәндәр белән Верага охшап “плюслагырга” чакыра. Әгәр миллион арым кеше яшәгән Казан урамнарына бу афиша “Искәндәр минус Вера” дип чыкса, Камал театрына билетлар сатылмас иде микәнни? Әллә киресенчәме?

“...Сонгы вакытта әдәбият, шул жөмләдән драматургия дә, кеше шәхесенә игътибарын бик нык арттырды”,—ди автор. Дөрөс. Ләкин монда “шәхеснен каран-

гы якларына” дияргә кирәк иде, минемчә. Шуның аркасында шәхестән шәхеслек алтыны коелып төшеп, шәхес шәхеслеген югалтты һәм ул вак мәнфәгатьләр колы— “кеше, һомосапиенс” кына булып калды, дияргә иде балки. “Ләкин шәхес артында гомумкешелек, безнен өчен бик тә мөһиме—гомуммилли мәсьәләләр, шуларны хәл итүдә фидакарлык күмелеп калмасын иде... Шәхеснең теләк-омтылышлары белән күпчелек (коллектив) ихтияжларын, халык мәнфәгатьләрен үзәндә берләштергән геройлар образлары ижатта төп урынны алсын иде. Хәзерге заман геройларына нокә менә шул житми”—дип тә өсти ул. Бәс, шулай булгач, тәнкыйтьчегә үз мәкаләсендә бүтенте татар драматургиясе мэтрларынын ижатын шушы таләпләрдән торып, конкрет исем-фамилияләр, герой-персонажларын мисалга китереп сүтәргә кирәк иде. Татар милләтенен сонгы йөз елда, битрәк тә сәхнә сәнгатебез барлыкка килгәннән сон, ихтиярсыз, “бары тик сугыш кына булмасын инде” дип яшәгән “йорт куяны” буларак тәрбияләнүендә, көнчел, вак жанлы хөсөт адәмнәргә бай булуында актив хәрәкәт сәнгате булган сәхнә сәнгатенен гаебе бик зур бит! Нишләп һәм тагын да йөз тапкыр нишләп татар сәхнәсендә милләтнең билән турайт, ихтиярлы, үзе өчен көрәштә батыр (империя өчен көрәштә ул болай да батыр!), милли патриот итеп тәрбияли торган тарихи әсәрләребез күренми? Кая безнен милләт трагедиясен, драмасын сурәтли торган репертуарыбыз? Һаман да “сояркалар”, “кишер басу”лары! Әгәр безнең милләтебез татар Шекспирларынын тарихи драма, тарихи фажиғаләре нигезендә тәрбияләнгән, бил катырган, күкрәк киергән булса, без үзәбез яулап алган мөстәкыйльлегебезне ниндидер ахмак “горизонтальсез вертикальләр” хакына сатмаган булыр идек. Сонгы чорда мондый репертуардан Юнис Сафиуллинның, Ризван Хәмид белән Рөстәм Мингалимнен бер үк исемдәге “Идегәй” фажиғәсе игътибарны җәлеп итте. Әмма аларнын берсе дә тиешенчә сәхнәдә куелмады. Әхмәдуллин йөрәк төенендәге бу теманы телгә дә алмый, кагылмый да.

Зиннур Мансуровнын, әйткәнәмчә, бик күп көч куеп язылган һәм адаби ел йомгакларында укылган доклад шактый кызыклы уйланулары булу белән бергә барыбер шул иске чир—“берегезне дә онытмыйм” дигән изге теләктән чыгып эшләнгән, әйтерсен шигъриятнен бәрәнге бакчасын колорадо конгызлары шул кадәр дә басып алган ки, берсен генә дә чүпләми—телгә алмый, берсенә генә дә тозлы су синтерми калдырган хәлдә—барыбер үрчиңчәкләр, “ысбулычлар”. Исемнур белән мавыгып китеп, тәнкыйтьчелек яшьләрдән Рәмис Айтмәт, Луиза Янсуар кебек сәләтле шагыйрьләргә, битрәк тә Фәнис Яруллин кебек жир шарында сирәк каһарман, сирәк талант ияләренә аз игътибар бүлә. Гомумән, шигърияттә дә, балалар шигъриятендә дә, прозада да, балалар прозасында да, драматургиядә дә, хәтта публицистикада да йөкне бертингез тарткан, халык язучысы кебек югары исемгә ләек булган әдибәбез Фәнис Яруллиннын ижаты күптән инде аерым монографияләргә мохтаж. 1994-2003 елларда дөнья күргән өчтомлыгы, анын “Серле дөнья”, “Жан авазы”, “Көн сулышы”, “Яз гөлләре” “Көзгә мон” һәм башка китаплары әле бөтенләй өйрәнелмәгән. Ул—чынлап та милләт хадиме, ул—безнен куанычыбыз!

“Шөкер, шигъриятбезнен хәле алай ук зарланырлык түгел”,—нәтижә ясаган автор шундук, нушына килеп, үз күзәтүләре белән уртаклашырга мәжбүр була: “Минем карашымча, сонгы елларда шигъриятнен профессиональ дәрәжәсе берәз төшә башлады шикелле. Без поэтика канунынарына игътибарны киметеп барабыз. Үзләренен язганнарын сәнгатьчелек ягынан камиллек дәрәжәсенә житкәрә алмаучылар, аерым редактор ярдәменә мохтаж авторлар ишәя төште”.

Бу фикер белән килешми мөмкин түгел. Әлегә шигърият офыгында янып-ялкынланып торган ишә талантлар юк. Минемчә, шагыйрьләр активы хәзер кискен рәвештә өч төркемгә бүленде: “дипломлы өлкән шагыйрьләр”; дипломлы урта яшьтәге шагыйрь вә (күбрәге) шагыйрәләр; дипломсыз, Зиннур Мансуров әйткән “мөхәррир ярдәменә мохтаж авторлар”. Сонгылары безне басып килә. Беренчедән, шигърият, гомумән, “хатын-кызлашты”, анын “чәчә озын—акылы кыска”, мускулы сыек, каны акрын йөри...

Икенчедән, өлкән яшьтәге “дипломлы” шагыйрьләребезнен әйдәп бара торган бер төркеме (барысы да түгел) иске байлык белән килә, шигъринә образда түгел,

осталык, шомалык, ягъни версификация ярдәмендә тудыра. Аларның шигырен укыганда чакматаш чәкетми, очкын яралмый. Гүя алар заманында “ялкынлы сыекчаны” бик күп эчкәннәр дә, аннан табиблардан код аша дөваланып, эчми башлаганнар—шигырьдә энергия юк, кан юллары качкан, аларда шулай ук кан йөрми, скелет-сөлдә бар—әмма мускул-сумит юк. Ягъни шигъриятнең рәшәсе, миражы гына тудырыла. Өченчедән, дипломлы яшырәк (кайберләре бик яшә тә түгелдер) шагыйрьләребез шигъриядән кышкылыкка “силос” сала. Траншеялар тирән. Салам кебек төчә бу силос. Очы-кырые юк, чөйнисен дә чөйнисен—авызда тәм юк. Бу шагыйрьләребез шигъриятне яшеннән тотып алалмый, калыпка салып “шигърият”ле такмак сөйли. Алар шигъриядә болай сөйли алуны ачыш дип уйлыйлар, ахрысы. Ә без шигъриятне образларда сурәтләү дип белә идек. Такташның март аендагы нечкә биле жиле сузылып ятып жиргә кар ашый бит, шайтан алгыры.

Тагын да бер мәсәлә—татар язучылары арасындагы, барлык татар милләтендәге диссидентлык мәсәләсе. Үзенен мәкаләсендә Мансур Вәли-Баржылы бөек мәрхүмнәребез Әмирхан Еники, Нурихан Фәттаһ, Аяз Гыйләжөв, ниндидер күләмдә Мөхәммәт Мәһдиевне, гомумән алганда, әсәре буенча “өлкә комитетына чакырылган”, йә булмаса, аның тарафыннан тәнкыйть ителгән, шелтә белдерелгән һәр язучыны диарлек “диссидент” ясый. Һава торышына карап, аларның исемлегә үзгәрәп тора—кайвакыт Әбрар Кәримуллин, кайвакыт Батулла, кайвакыт Зөлфәт, кайвакыт Мөдәррис Әгъләм калкып чыга. “Диссидент” ясый да, шуннан әдәбиятның “азатлылык, иреклек шкаласын” югары күтәрә, имеш. Болардан тыш, заманында өлкә комитеты белән әс-вәс яшәгән, әмма чәрек демократия жилләре исеп, партия һәм СССР таркалгач, Мәскәүдәге Сахаров, Солженицын һәм башка шундыйлардан “үрнәк алып” (имеш, без кемнән ким?!), жингәннән соң жинүчеләр күбәя дигән кебек, бүрәнә аша бүре куып, бер төркем язучыларыбыз—кем иренми!—матбугатта үзләрен диссидент итеп күрсәтә башлады. Алар бер заман шулкадәр дә күбәйдә ки, диссидент булмаган язучыбыз да калмады, бугай. Үткән гасырның туксанынчы еллары башыннан, бигрәк тә СССР жимереләп төшкәч, бездә татарда үзләрен тоталитар режим көрәшчәсе—диссидент итеп күрсәтергә тырышу кузгалышы булып алды. Бу безнең матбугатта бөтенләй күтәрелмәгән тема. Бар идеме, булдымы бездә, татар әдәбиятында, диссидент-язучылар?

Моңы ачыклау өчен диссидентның кем булуын ачыкларга кирәк бит. Энциклопедияләр һәм сәясәи сүзлекләргә актарабыз. Һәркайда: башкалар фикереннән аерылган, гайре табигый фикер йөртүче, гомер сөрүче, үзе яшәгән ватанында рәсми хакимлек иткән идеология белән килешмишкә, аның белән көрәшкән кешене “диссидент” диләр. Кинәйтеп әйткәндә, безнең элеккеге Ватан—СССР тәҗрибәсеннән чыгып караганда, диссидент рәсми хакимияткә каршы сәясәи, матбугат, әдәби көрәш алып барган, үз әсәрләрен чит илләрдә бастырган, үз иленен тоткан идеологиясен чит матбугатта тәнкыйть иткән, рәсми иленен дошманнын яклаган, аларга һәртөрле ярдәм күрсәткән һ. б. ш. кешеләргә диссидент дип атадылар.

Булдымы, була ала идеме бездә диссидент-язучылар? Бездә үзенен чын мәгънәсендәге диссидент-язучылар булмады. Була ала идеме? Ала иде, әгәр милләте, гафу итегез, империянен тамак юлында яшәгән татар булмаган булса. Жир йөзәндә Казаннан башка башкаласы, бу милләтеннән башка милләтле булмагач, кара реакциянен сәясәи, милли, икътисади геноциды астында без милләтне “чит тавышлар”, чит парламентлар, Хельсинкиның халыкара хокук саклау оешмалары аша яктый алмадык. Әмма без моның белән үзбезне кимсетә алмыйбыз, тиеш тә түгелбиз, чөнки безнең милләтнең, кызганычка каршы, мондый тарихи шансы юк иде. Ләкин шунсын да әйтми булмый: әгәр бездә, татарда яһүдтәге, хохолдагы, ләхтәге, мадьярдагы, латыштагы һ.б.ш. “диссидентлык хәрәкәте, әдәбияты, тарихи мониторингы булган булса, безнең милләт, аның язучылары, зыялылары, әдәбият, мәгърифәт һәм мәдәният бүгенге кебек кысыкта торып калмаса, без милләтнең фашист амбразурасына куып кертелгән мескен баласыннан “заман каһарманы” ясап ятмаган булыр идек. Үткән гасырның илленче-алтмышынчы елларына кадәр совет контрразведкасынын ин “явыз” дошманны булып исапләп, тарихи Ватанга үзләренен барлыгын сиздереп килгән Гаяз Исхакый, Садри Максуди, Арат һәм башкалар без күз алдында тоткан калыптагы диссидентлар түгел, ә эмигрантлар

иде. Әгәр безнең милли диссидентларыбыз булган булса, алар СССР таркалгач безгә кире кайткан эмигрант Исхакыйлар, Максудилар мирасы белән кире кайткан һәм безнең бүгенгебезне бер дәрәжә жинеләйткән булырлар иде. Әгәр бездә тиерән тамырлы "диссидент" әдәбият булган булса, безнең бүгенге әдәбият бу кадәр йомшак булмас, дошманнар да безнең белән исәпләшкән булырлар, безнең референдумнар аша яулап алган мөстәкыйльлөгезбезне "вертикаль" буюнча печеп утырмас иде.

Кайвакыт Казан хадимнәре, "кәефләре килгәндә", бер-берсенә шундый "кәгазь диссидентлык" дәрәжәсе таратып, мәзәк хәлгә дә калгалыйлар иде. Мәсәлән, Аяз ага Гыйләжев 1990 елда "Шәһри Казан" газетасында басылган "Имән чикләвеге" дигән мәкаләсендә "заманамызының кечкенә Апушы" Мөдәррис Әгъләмовне Тукайдан кала ин зур шагыйрь (әйдә, халык шулай кабул итә икән, булсын, һич кенә дә каршылык юк!), диссидент дип атап чыкты. Бу жәмәгәтичлектә сәерсенү тудырды. Тәнкыйтьчеләр Сәгыйть Хафизов берәз алдарак телгә алынган "Әдәбиятта базар мөнәсәбәтләре"ндә "Казан уллары", 8, 1999) "Шәхсән мин "Имән чикләвеге" язмасымда Аяз Гыйләжевнең Тукайдан соң танылган милли адипләрен берсе итеп Мөдәррис Әгъләмовны атавын, ә Хәсән Туфан, Муса Жәлил, Гомәр Бәширов, Габдрахман Әпсәләмов, Гамил Афзал кебек киң танылган каләм ияләрен чигләтеп үтүен күрәп аптырап калдым,—дип каләм очына алган иде.—М. Әгъләмов кисемсез—талантлы шагыйрь ул. Ләкин, турысын әйтергә кирәк, "Мөдәррис Әгъләмов—милли байракны авыр юлларда, карангы елларда кулынан төшермәгән шагыйрьбез. Ул ижатын тугыкмас корал итеп, татарларда милли анны уята килә... телебез, динебез сагында торучы... Ул татарны татар килеш саклап калырга тырышты" кебек төче мәдхияләрен бу мәгълүм шагыйрьгә багышлануы сәеррәк. Сәяси зирәклек, диссидентларга якынлыгы белән язулымы Әгъләмов мөшүр демократ күнелен? Алайса ник анын янәшәсендә тоталитар режим, шовинизм белән аюусыз көрәштә халык күнеленә үрләгән Айдар Халим, Фәүзия Бәйрәмова, Рәшит Әхмәтжанов кебек язучыларыбыз да урын алмый?...—дип сорый тәнкыйтьчел.

Бездә, гомумән, менә кырык ел бардыр инде, бер-берсен мактый торган кечкенә кооперативлар, артельләр уңышлы гына яшәп килә. Зөлфәт—Мөдәррис Әгъләмов, Әгъләм—Зөлфәтне, Марсель Гали—Туфан Миннуллинны, Туфан—Марсель Галине, Шәукәт Гали—Роберт Миннуллинны, Роберт Миннуллин—Шәукәт Галине, Фахил Сафинны, Сафин—Зөлфәт, Әгъләм, Латыйфны мактый... Алар махсус макташу өчен туган көннәрен, юбилейларын көтәләр. Мин аларның мактау хрестоматиясен жыйнаштырып барам. Спонсор тапсам, аны бастырып та чыгарырман дип уйлыйм.

Без тормышта барыбыз да диярлек "башкача" уйлый, күхнәдә батыраеп, "ары таба болай бара алмаячгы турында" пышын-пышын сөйләшә, ләкин шул ук тормышта совет режимы белән тулаем килешеп яши идек. Хәтта Баржылы диссидент ясаган Хәсән ага Туфан белән Әмирхан ага Еники дә үлгәнче "партиягә генә кагылмагыз, хөкүмәткә генә тел тидермәгез" дип яшәделәр һәм партия белән хөкүмәтнең зур бүләкләренә ия булдылар. Тумышы белән "чабаталы морза", служивый мишәрдән, атаклы рәсәйче державниклар авылы Каргалыдан—Еникиләр нәселеннән чыккан Әмирхан ага бик сак, артык басынкы, артык сискәнүчән, бик метек, сәриә-сүзие ашыкмыйча, тартынып кына чишкән, кешегә ачылып бармаган, "үзенң агач йортында бикләнеп кенә яшәгән" инсан иде, мәрхүм. Кая ди монда диссидентлык?! Нигә без булмаганны күпертәбез? Әсәрдә намусын кушкан туры фикерне, прогрессив идеяне һ.б. еш кына Эзоп теле белән ярым яшереп, образлар аша әйтергә тырышу—бу бит аде Ватанында яшәп, рәсми хакимияткә диссидентларча каршы көрәшү дигән сүз түгел.

Әсәрләрендә яшәп килүче режимга карата ин ачы кинәя үткәргән, яралы күнел белән жһанны актарган, большевизм гарибиятен ин үткән, ин кискен йусулар белән тешләп аллырга яраткан "күк бүре" Аяз ага Гыйләжөв тә диссидент түгел иде. Әйе, ул башкаларга караганда "диссидент булырга" чагыштырмача әер шәхес иде. Сез анын татар әдәбиятында "яшәп килгән режимга каршылык күрсәтү, жһат әдәбияты"ның беренче карлыгачлары саналырылык "Урамнар артында яшәп болын", "Өч аршын жһир", тетрәткеч "Берәү", "Язгы көрваннар", "Мәхәббәт һәм нәфрәт турында хикәят", "Жомга көн кич белән" дигән әсәрләрен күз алдынан кичергез. Боларда диссидентлык дарысы шактый. Ләкин бу дары туган тупсакан чигтә шартламалы. Ижатчыларга комплиментларны сирәк өләшә торган тәнкыйтьчеләр

Рифат Сверигин аны юкка гына “үз заманының художнигы” дип атамаган иде. Үз тиресендә диссидент яшьләр тулганса, Казанда мондый хәрәкәт булган булса, минем фикеремчә, Аяз ага диссидент булып китәргә күп сорамаган булыр иде кебек.

Бу унайдан Аяз Гыйләжөвнен “чагыштырмача диссидент” булган прозасы турында өстәмә бер фикер әйтеп китик. Сүз дә юк, Аяз Гыйләжөв сирәк экспрессиягә ия булган талантлы язучыбыз. Ул милли прозабызда халык тормышынын иң тирән катлауларын беренчеләрдән булып бораулады һәм, кызганычка каршы, “лагерь синдромыннан” котыла алмыйча, озак икеләнүе аркасында, гел генә... сонга калды. Татар мәктәпләре өчен чыгарылган дәреслекләрдә мине иң нык тетрәткән әсәрләренң берсе анын “Язгы көрваннар”ы булды. Сугыштан сонгы татар авылы турында көчле әсәр бу. Аяз ага Чынгыз Айтматовның “Жәмилә”ләреннән һич кенә дә ким булмаган образлар тудырган, тик шунысы... бу әсәрләр “Жәмилә”ләрдән сонрак дөнья күргән. Мондый сонлау, шул исәптән жәмәгәтьчелегезбеннән теләктәшлөгә жипмәу, вақытында күтәрәп ала белмәвебез, көнчелегебез, үшәнлегебез аркасында сонлавыбыз—бу татар милли характерыннан килә. Аяз агага, сирәк тоемга ия булган художникка, сүз рәссамына ижтимагый жәмгыятьтә өлгергән “проблема”га беренче булып тотыну батырлыгы житешмәде. Хәер, ул татар чире, безнен барыбызга да хас иде. Ул гел генә көттә... Ул илаһи күктә йөзеп йөргән уртак идея-теманы еш кына “читтән”, башка әдбиятларда чыккан әсәрләрдән “сөзеп”алды, әмма хыялында булган әсәргә шундук, тота-каба ябешмәде, аларны озын-озак “өйрәнде-үзләштерде”, “зонадан” калган гадәте буенча унга-сулга каранды, әвәләде-әвәләде дә, инде башка әдбиятларда яхшы ук ачылып өлгергән тема Аяз Гыйләжөв аша безнен әдбиятка еш кына сонга калыбрак, “икенчел материал” буларак килеп керде. Мәсәлән, мин анын, ялгышмасам, утыз елдан да артык чыкмый яткан “Яра”сыннан бериндиде яналык та тапмадым, ул мина инде алтмышынчы еллар контекстыннан да иске, бик тә иске күренде. Анын “Балта кем кулында?”, “Йөгез, бер дога” лары белән дә шулайрак булмадымы? Аяз ага әдәби яшьләргә тимерне кызуында сугарга—өлгергән кайнар темага бар дөнья масштабында беренче булып керергә кирәк, дигән васыять белән тормыштан китеп барды.

Диссидент барысыннан да элек үзе яшәгән система эчендә яшәп, шул системага каршы көрәшче ул. Гафу итегез, алтмышынчы еллар азагында “Көрәшчеләр” дигән поэмасын язып, “Көрәшчеләр кирәк!” дип аваз салган Равил Фәйзуллин да диссидент-көрәшче булмады. Шулай да, бар идеме безнен әдипләр арасында диссидентлар? Минемчә, ялгыз булса да бар иде. Безнен диссидентыбыз, бердәнбер диссидентыбыз—бөек шагыйребез Салих Баттал иде. Ләкин бу диссидентлык та үзенен без әйткән классик формасында була алмады, чөнки шагыйрь турыдан-туры совет хакимиятенә каршы көрәшмәде—бары тик ана карата сангырау оппозициядә генә яшәде һәм ижат итте. Мәсәудәге кайбер сирәк публикацияләрен, Казанда чыккан бер-ике китапчыгын исәпләмәгәндә, ул матбугатта бөтенләй басылмады диярлек. Салих Баттал—киләчәк шагыйре. Әгәр татарның киләчәге бар икән, ул тупсакан түргә менәчәк саваплы Гали Зат. Салих Баттал шәхесен, анын шигъриятен ачу—безнен иганәче байларыбыз, әдбиятчы галимнәрнең изге бурычы булырга тиеш. Салих Баттал татар шагыйрьләренң Тукайдан кала беренче бишлегенә керә торган сирәктән-сирәк шагыйрь. Анын шигърьләрендәге лирик герой һәм ул үзе—икесе бергә бербөтен булып әдәбиятыбыздагы “заман героеның” мәһабәт мисалын күз алдына бастыралар. Алдан сизенүчәнлегә, кешелеклеләге югары булган Ибраһим Нуруллин әле моннан унике ел элек бу хакта менә нәрсә дигән: “...Салих Батталнын шагыйрь буларак, бүгенге көнгә кадәр тәнкыйтьтә үзенен тиешле бәһасен алганы юк. Мин, шәхсән совет чоры татар поэзиясеннән ин яхшы өч шагыйрьнен исемен атагыз дисәләр. Такташ, Туфан һәм Салих Баттал дияр идем,”—дип язды. (“Казан утлары”, “Тукайлар, Исхакыйлар юлы... “Ибраһим Нуруллин белән әңгәмә”, 4, 1993.) Юл унаеннан әйтеп узыйк: үткән гасырнын туксанынчы еллары азагында бер олут сәясәи-фәнни диссидентыбыз пәйда булды. Ул бүтен АКШ-та моһажирлектә яшәгән галим һәм сәясәтче, милләтебезнен сагынычлы улы Вил Мирзаянов.

БЕЗ НИНДИ “ТЕРОЙЛАР”НЫ ТӘРБИЯЛИБЕЗ?

Әдәбияттан “геройлар” таләп итү өчен ул әдәбиятнын нинди геройлар тәрбияләвен ачыкларга кирәк. “Казан утлары” башлаган бәхәстә катнашу теләге

тугач, мин шушы сорауга җавап табу бурычына алындым. Бу күптәнге хыялым иде. “Без кемнәрне тәрбиялибез икән?” дигән сорауга җавап табу өчен мин унбер сыйныфлы татар мәктәпләре өчен 1992-1995 елларда чыгарылган әдәбият әсбаплары—хрестоматияләрен укып чыктым. (“Туган тел”, беренче сыйныф өчен, 1992, төзүчеләре С. Вәгыйзов, М. Галләмова, Р. Вәлитова; “Салават күпере”, икенче сыйныф өчен, 1995, төзүчесе Х. Гарданов; “Уку китабы”, өченче сыйныф өчен, 1995, төзүчесе Р. Ягъфәрова; “Әдәбият”, бишенче сыйныф өчен, 1995, төзүчеләре М. Жәләлиева, Г. Әдһәмова, Д. Сибгатуллина; “Әдәбият”, алтынчы сыйныф өчен, 1992, төзүчеләре Ф. Ганиева, И. Гыйләжөв, Ф. Исламов; “Әдәбият”, жиденче сыйныф өчен, 1993, Ф. Хатипов, Ф. Галимуллин; “Әдәбият”, сигезенче сыйныф өчен, 1993, төзүчеләре А. Әхмәдуллин, Ф. Ганиева; “Татар әдәбиятыннан хрестоматия”, тугызынчы сыйныф өчен, 1995, төзүчеләре Х. Миннегулов, Ш. Садретдинов; “Татар әдәбиятыннан хрестоматия”, унынчы сыйныф өчен, 1995, төзүчеләре А. Әхмәдуллин, Ф. Галимуллин; “Татар әдәбиятыннан хрестоматия”, унберенче сыйныф өчен, 1996, төзүчеләре А. Әхмәдуллин, Т. Галиуллин, Н. Юзиев...)

Уку әсбапларыбыз, гомумән алганда, начар түгелләр. Вақыт-вақыт әдәбиятыбыз өчен горуланып куясын. Менә нинди мирас тәрбияли һәм тәрбияләргә тиеш татар баласын үз бәхете өчен көрәшчә итеп! Менә кайда ята миллик һәм ватандылык чыганаклары! Әлбәттә, еш кына анын ин героик, ин бай катламнарынын әсбапларда урын алмавы, шунын нәтижәсендә үзбезне үзбез ярдыландыруыбыз рәнҗетеп тә куя. Әгәр төзүчеләр иске идеология кысаларыннан түләем чыгып өлгереп, әдәбиятыбызга Тукайның Быттыры шикелле “Сина миннән ни кирәк?!” дигән сыман “безаз батыраеп” карап, яна караш, яна таләпләр аша килгән булсалар, аларнын киләчәк татарын тәрбияләчәк дәреслекләре берничә башка югары була алган булыр иде. Болар барысы да безнен байлык бит!.. Әдәбият дәреслекләре—матурлык, сафлык дәреслекләре. Чиста иман, бөек каһарманлык, шәхси һәм җитмагый гүзәллек, гармония дәреслекләре алар! Һәрхәлдә шундый булырга тиешләр. Алардагы җитешмәгән төп нәрсе булса, ул—батырлык, егетлек, ирлек сыйфатларыдыр. Дәреслеккә кергән һәр урынсыз, мона лаек булмаган сүз сабый йөрәгенә чыра булып кадала һәм ул анда яман шешкә әйләнеп, эренли башый. Әдәбият дәреслекләре әдәп һәм иман ягыннан даими чистарынып торырга тиешләр.

Сөз белсәгез, әсбапларны укыганда мин ничек бәхетле идем! Гүя мин балачагыма кайттым. Жаным барлык юшкыннардан тазарынды. Минем телемә беренчел сафлык тын өрде. Мин хәтта үземнән әле бер генә юл шигырем белән дә хрестоматияләргә кертелмәвем гарылеген онытып, татар улы булуыма, шушы бөек әдәбиятны укый алуыма, аннан анын гади бер вәкиле булуыма чиксез куандым. Әгәр кулымнан килсә, мин Татарстан Язучылар берлегенә һәр әгъзасына шушы мирасны янадан укытыр һәм әдәбиятның сикәтле мунчасында чабындырып, савыктырыр идем. Сөз карагыз, анда нинди тел!.. Мондый телне без бит бүген никадәр көчәнсәк тә кире кайтара алмыйбыз, илаһым!

*Анда әйтте Идәгәй:
—Үлем белән куркытмаң,
Курка торган уем юк!*

*Үлем туры килә икән,
Котыла торган буюм юк!..
(“Идәгәй” дән.)*

“Заман кемнен заманы?” дигән каттый сорау куя Идәгәй безнен алга. Бәхәсезне оештыручылар һәм анда катнашучылар шушы факторны исәпкә алмый кебек. Бик кызганыч. Моны исәпкә алмыйча һәм ана каршы альтернатива тудырмыйча безнен сөйләшүнен фәтвәсе булмаячак.

*Атаң берән анаңа хезмәт иткел күп-күп,
Иртә торып, һәр көндә аякларын үп-үп.
Һәр нә әйтә, аларның сүзләрен күр йоп-йоп,
Сабыр кызгыл, һәр нәчә кыйнасалар дөп-дөп...*

Бу—унсигезенче йөзнен башында яшәгән Габди дигән шагыйрь. Дүрт юлда ул бүгенге фән докторлары монографияләрендә бирә алмаган тәрбияне биргән.

Кусагыз да һич уфтанмам,
Язуымнан да туктазмам,
Котымассыз барыбер сез,
Әле болай ғына калмам!

Төрөп чалма-чапаннарны,
Йөрөсәм кыр-япаннарны,
Онытсам сез наданнарны
Элеп салмыйча һич калмам!

Бөек Габделжаббар Кандаыйның “Онытмам сез наданнарны” шигыреннән. “Сәхибжамал” поэмасындагы кебек мондый виртуоз мәхәббәт лирикасы тудырган Кандаыйга тинләшерлек гашыйк-шагыйрь татарда ғына түгел, Пушкинын да кертеп, урыста да юк. Мин безнең Кандаый бөтендөнья поэзиясендә дә сирәк шагыйрь дип уйлыйм.

*Иң әүвәл пакълау кирәк эчнәң керен,
Эчтә тулып җатмасын сасык эрен.
Аһ, дэрига! Эч тазарсын, эч тазарсын,—
Булмаса, файда бирмәс коры белем!..*

Бу юллар—минем якташым, минем авылым аша йөрөп, Әнәч, Эстәрлебаш мәдрәсәләрендә укыган, бер чишмә суын эчеп үскән Акмулладан. “Кыз урта буйлы, башында яхшы Казан калфагы киелмеш, өстендәге күк йон камзулы нәзек вә зифа буена яхшы ярашып тора. Муенында саф көмеш монетлар киелгән, вак-вак атлап үткән вакытта, йомырык вә таучык шикелле ике күкрәгенә акчалар чылдыр-чылдыр бөрелерләр...” Муса Акъегетнән 1886 елда язылган “Хисаметдин менла” сыннан. “Кояш безнең белән исәнләшеп. Америкага китте... Без дә йокы бүлмәсенә кердек.” Закир Җадинын “Жиһанша хәзрәт”еннән татар халәтенә даһи бәйләмә. “Елнын фасылларының канның агуына, канның куелыгы-сыеклыгына тәэсире булган кеби, айнын, көннен дә тәэсире юк түгел. Айнын тулысында кан тулы булган, кан алу өчен куркынычсыз түгел. Канны туктату авыр булып, теләр-теләмәс, күп кан чыгу ихтималы бар. Айнын башында яшъ тамырга өйрәнеп бетмәгән каннар китүләре ихтималы булганга, таза канның чыгып, кара канның калу шөбһәсе бар. Шунун өчен канны алдыруны **тулы ай кителә башлагач муафикъ күргәннәр**. Айнын унтугызынчы, егерме беренче көннәрен бигрәк мәслихәткә санаганнар...” Юк, бу сөлек салдыру, кан алдыру буенча белешмә түгел. Бу Гаяз Исхакийнын “Сөннәтче бабай”ыннан. “Җава шактый салкын һәм болытлы. Кояш йә калыккан, йә калыкмаган иде... “Никадәр беркатлы даһилик! Шәриф Камалнын “Акчарлаклар”ыннан. “Карлыгач сахранын матуры булып пешеп өлгерде. Тавышы өчен аны былбыл диләр. Жырлаганда казакънын акыннары анын зифа буен төз камышка охшаталар—билән нечкә, күзләрен тирән, керфекләрен уктай, үзән айдай дип мактыйлар иде. Ил эчендә дә коры исеме белән генә әйтмичә, Карлыгач-Сылу дип атыллар иде. Кыз гомеренен унсигезенче язына аяк басканда, һәр ике йорт, зур туй кылып, аны каснаталар йортына озату чараларын күрү уена төштеләр. Тиешле калым түленеп беткән иде. Казакънын гадәте буенча, хәзер инде жегет, ата-аналарыннан, өлкәннәрдән яшеренрәк, киленчәкләр аркылы, кызын куенында булырга хак алган; һәм карангы төннәрдә, жыйлаулар тынган, анын күнеле сабырсызланып, Карлыгач-Сылунын тирмәсенә тарта торган булды...” Әйе, Галимжан Ибраһимов. “Казакъ кызы”. Бар, шулай сурәтләүчеләрне тап бүген. Утырып елайсылар килә—нигә Карлыгач-Сылу татар кызы түгел икән?!

—“Әнкәгез нинди кәсептәге кеше иде?

—Әнкәй әткәй мәрхүмнен хатыны иде”.

Кәрим Тинчурин. “Американ”нан. Шәп бит!.. “Менә бер заман шаулап туй көне килеп житте. Мичкә-мичкә баллар төяп, ту бияләр тагып, тугыз арба белән кодалар да килеп төште. Безнең бәләкәй генә авыл бөтенләй тулып китте. Кодаларга тагылып килгән сиез бияләренчә берсен, сөлге белән тотып алып, Йомагылын йорт уртасына егып суйдылар. Без, туй ашын кичкә өлгертергә дип, биянен итен, эчәкләрен, карталарын, харынарын тизрәк бүлгәләп алдык...” Мирсәй Әмирнән “Агыйдел”еннән. Бер артык сүз юк. Күрә микән безнең бүгенге татар баласы мондый йодалы туйларны? “Бераздан ак чиләкләрен асып килүче Вәсилә дә күренде. Әллә кайдан ук таныдым,—төшемә кереп йөдәткән кыз. Нык кына үскән, тулыланган,

аяклары жиргә аллә тия, аллә юк—шул, нәкъ шул үзе". Фатыйх Хөснинен "Йөзек кашы"нан. Авыл кызларынын "тулыланган" гәүдәләрен сурәтләрлек язучылар килер микән бездә киләчәктә?

*Саратский яшел гармун,
Көмеш кыңгыраулары,
Бу көмеш кыңгырауларның*

*Кичке яңгыраулары
Әллә нишләтә күңелне...*

"Әллә нишләтә күңелне..." Шушы өч кенә кәлимә биргән мәгънәне, илаһи музыканы безнен кайбер шагыйрьләреннән гомер буге язган томнары да бирә алмый. Бу—минем туган Димемен теге як ярында туып-үскән сандугачыбыз Фатыйх Кәрим. Саратовский гармун күрмәгән язучыларыбыз да бар бит бүтән. "Йомшак кына жәйге жил исә... Дала буйлап кылганнар йөгәрә, кылганнар йөгәрә..." Үлемсез Әмирхан Еники. "Әйтелмәгән васыять", "Атларга да кешеләрсез читендер, хәрәкәтсез тору бик кысыдыр. Төннәрен ыңгырашлар, ди ич Дамир! Аларның тошләренә дә чуклы-чәчәклә, алты-гөллә сабан туйлары, колын койрыгы төслә йомшак-эфек ужомнар, бәйгеләр, ярминкәләр, Май чабулар, яшел аланнарда керт-керт итеп тукрабаш кыркып йөргән чаклары керә торгандыр... Алар да карды ярыкларынын сызгырып кERGән тыгыз, март жилен тоялардыр, аларнын да каннары кайнарланып китәдер... Бик тирәндә, зәңгәр томанлы ат хыялында айгыр кешинәгән тавышлар яңгырыйдыр..." Аяз Гыйләжев. "Язгы кәрваннар". "Бәхетенне сьер сөзсә—көтү көткән акчанны да жыеп ала алмассың, диләр... Өйләнүнен бала-казасы Шәяхмәт агайнын нигезеннән килә. Анын өй бурасында әйләнмәле бер бүрәнә бар..." Болай итеп Мөхәммәт Мөһдиев кенә яза ала иде. "Кеше кита—жыры кала"дан. "Максимнын борыны бөтенләй юк диярлек. Бит уртасында күнелсез булып күренеп торган ике тишек. Битне ясап бетерер алдыннан табигат үзенен гадәлсезлек эшләвен аңлап алган, күрәсен. Ул Максимга гажәеп матур, килешле иреннәр куйган..." Миргазиян Юныс. "Шәмдәлләрдә генә утлар яна"дан...

Туйкалар, Такташлар, Туфаннар, Сибгат Хәкимнәр...

Нинди бай әдәбият һәм нинди... ярлы әдәбият!.. Бигрәк тә безнен заман әдәбияты. Никадәр соры, никадәр кайтыш ул унтугызынчы гасыр, егерменче гасырның башындагы әдәбият белән чагыштырганда! Беренчедән, үнберенче сыйныфка каләр нәфис әдәбият буенча әсбаплар белән танышып чыкканнан соң татар йөрөгәндә бер юлы ике тойгы ярала: куаныч һәм үкенеч. Әдәбият тәрбияли—тик нинди әсәрләр белән? Әгәр шулай чагыштырырга яраса, әдәбият ул пар канатлы бөркет: үзөгәндә анын иман, бу иманның ике канаты—матурлык һәм батырлык. Әсбапларыбызда төкәдим ителгән мен еллык әдәбиятның ике канатында дисгармония сизелә, аларга симметрия житешми. Бер батырлык белән генә көрәшчә гражданнын тәрбияләп булмаган кебек, аны бер матурлык белән генә дә тәрбияләп булмыйдыр. Татар әдәбияты—Аллага шөкер, милләтнең жанын менталитетынын килгән матурлык әдәбияты икән. Әмма анарда, ни кызганыч, милләтнең умырткасын ныгыта торган милли батырлык әдәбияты житешми. Милли сыйфаты белән батыр булып та, гомер буге батырлык кылып та, ни кызганыч, анын мен еллык әдәбиятында ватансызлык, батырлык дефициты, батырлык кытлыгы үзен нык сиздерә.

Милләтнең сурәтләмичә калган батырлыгы аның гадәт-холык, шәхсән сыйфатларын үзгәртеп, йомшартып, тарихи үчен ала. Ватансызлык, геройсызлык милләттән йок аты, үшән, һәммә нәрсә белән килешүчән умырткасыз кавем ясыл. Милләт социаль протест, каршылык күрсәтүгә бара алмас дәрәжәдә сиеклана. Мондый геройсызлык динсезлек белән симбиоз тудырып, милләтне ихтыярсыз үшәндеккә алып бара. Чыңлап та, безнен әдәбият әсбапларында Ватан темасына урын бирелми, бирелгәндә дә, ул бары тик безне басып алган икенче "ватан" була. Милли-азатлык көрәшә каһарманнарына шулай ук урын бирелми, булганы оныттырыла. Башкорет, чуаш, мари, якут һәм башка барча милләт хрестоматияләрендә бар мондый геройлар. СССР таркалганчы безнен хет Камил Якуб, Муллаһур Вахитов кебек национал-социалистларыбыз герой булып йөри иде. СССР жимерелгән, аларны да алып очырдылар. Беренче сыйныф "Туган теле" "Татарстан туган жиребез" дип ачыла. Нигә "Ватаныбыз" түгел? Ул бит безнен Ватаныбыз! Бу төшенчә хәтта Рәсәй Федерациясә составындагы Ватан булуга да каршы килми

бит. Без инде үзөбөз үк алдан алып “тыйнакбыз”. Зәкия Туфайлованың “Туган ил” шигырендә бар нәрсә дә бар, милләт кенә юк. Бу темага бу шигырьдән күпкә көчлө йөзлөгән шигырь бар бит безнән? Нигә ялкаулана безнән дәреслекләр төзүчеләребез? Нигә басылган матбутатны, билгеле чыккан әдәбиятны укымый төзүчеләр? Ниндидер Хәсән Шабановның йомшак кына “Китап” дигән шигырендә “татар китабы” дигән тәгъбиргә урын да калмаган. Безнән китаплар бит Татар Китабы һәм Коръән буларак үлемсез. Бу шигырь урынына бездә китап турында йөзлөгән шигырь табып булар иде. Гагаринның беренче сыйныф укучыларына анын өчен икенче кеше тарафыннан язылган формаль хаты урын алган, ә менә ике-өч кенә жөмлө булса да Батыршаның Әби патшага төрмәдән язган хатына урын табылмаган. Монда—октябрьлар, тырыш кызлар гына бар. Әлбәттә, “безнән данлы армия”. Чик сагындагы сакчылар. Газинур Гафиятуллин. “Бер үзе йөз немецны сугып еккан әткәсе” турында шигырь. Хатын-кызлар, социалистик хезмәт, Рәсәй геройлары, Рәсәй армиясен мактау, колхоз турында егермеләп хикәя—анда ферма, көтүчә, савымчы... Хәтта татарны иманлы итеп тәрбиялаган Сак-Сокка да урын житмәгән монда.

Мин һич кенә дә беренче сыйныф өчен уку китабын, уку китапларын гомумән, саяси әсбапка әйләндерергә чакырмыйм. Дәреслек безне бөтен казалардан коткара торган бөти түгел, ул тормышның үзе кебек сагынычлы һәм үзе кебек кытыршы-үкенечлө булырга тиеш. Мин бары тик сабыялларыбызга милли әдәбиятыбызда булган мирастан чыгып, аларда әдәбиятыбыз, милләтебез турында объектив фикер тудырылуын гына теләм. Өченче сыйныф өчен уку китабы (төзүчесе Р. Ягъфәрова, рәссамы Колмогорцева) татар балалары белән түгел, ниндидер Псков, Новгородның иртәнге йокыдан айынамаган, озын чәчлө сары малайлары сурәтләре белән тулган. Гомумән, сурәтләрдән милли колорит киткән. Еш кына урыстан, йә булмаса татар мәнкортыннан булган рәссамнар татар балалары өчен милли китапларыбызга Псков ушкуйникларының, заман Гарри Поттерларының йолкыштай компьютер сурәтләрен дынгычлап тутыралар. Аларда милли характер бөтенләй калмаган. Минемчә, рәссамнарны акча гына борчый, аларны татар баласында формалашырга тиешлө милли характер, милли әхлак бөтенләй кызыксындырмый. Әсбаплар өчен төшерелгән сурәтләргә кабул итәргә тиешлө Татарстан Язучылар Берлеге, Татарстан рәссамнар Берлеге, Мәгариф министрлыгы, Фәннәр Академиясенен гуманитар секторлары, Татарстан Министрлар Кабинетындагы жаваплы иптәшләр нй карый икән? Бармы берәр мондый күз-колак? Өченче сыйныф китабында шулай ук Ватан өстендә “Корт чакты”ны биегән “туган як” культы үзен сиздерә. Монда “авылдан бөтенләйгә китү” бар, әмма авылга бөтенләйгә кайту, йә аннан бер дә китмәү турында ләм-мим. Инде өченче сыйныфтан ук Изге Китап—Коръән, Коръән теле булган илаһи гарәп теленә кимсетеп карау, имансызлык сәндерелә башлый. Шәйх Маннурның *“Агымсуларга карап”* дигән менә дигән повестеннән төзүче менә шушы урынны гына сайлап алган: *“Уйлап карасаң, гарәпчә китапларның... мәгъясен белмичә укып йөрөп, күпме сәгәтьләр, көннәр, айлар, еллар жилгә очкан. Без надан калмыйча, кем надан калсын соң? Коръән сүзе генә изге сүз, бер Ходай теле булып тоела иде...”*

Бу “әдәбияттан каһарман эзлөгән” өченче сыйныф баласы шулай уйларга тиеш була. 2004 елда Динебезне шушындый ук кимсетү Исхакийда да тулып ята. “Авыл мәчетенен жомгалардагы сасысы да ана мөкатдәс тоелды”. “Балаларымызны Истанбулга илтөп мөселман ясей”. Бу “бик начар нәрсә” икән. Бүген безнән һәр башлы татарымыз Америкага кача—бу турыда без шулай ук ләм-мим. Бишенче, алтынчы сыйныф өчен уку китапларын да милли-тематик һәм эстетик-тәрбияви яктан камил дип әйтмәс идек мин. Ул әсәрләреннән әдәби эшләнеше атыннан бәлки арада иң йомшакларынандыр да әле. Мин Шәүкәт Галиевны лирик шагыйрь буларак югары бәялим. Балалар өчен дә унышлы әсәрләре күп анын. Ә биредә, минемчә, ин йомшак шигырьләрен сайлап биргәннәр кебек. Алар бик хәлсез. Әдәбиятта Чужовскийлардан үрнәк алып Шәүкәт Галиев башлап киткән юнәлеш—баланы ничек кенә булса да, “кытыклап” булса да, көчлөп көлдөрү шаукумы безнән милли идеологиягә, балалар тәрбиясенә зыян китерде. Ул безнән балалар шигыриятен үзенә берәз сонрак килеп кушылган “котылгысыз шәүкәтисты” Роберт Миннуллин белән бергә ялгыш юлдан алып китте. Менә әсбаптан бер “әсәр”. Үзгез бая бирегез.

Усал эт күргәч
Ул болай диде:

Мин тәмле түгел,
Ашама мине!

Мин баланы бу кадәр ахмак халенә куюны этик-эстетик яктан дөрес түгел дип саныйм. Мондый “шаянлык” бернинди әхлакый нормага да сыймый кебек. Әгәр Шәүкәт Галиевнен лирик герое бу кадәр башсыз икән, тотә каба “кеше ашарга” мәзмай ул кадәр дә башсыз түгел бит әле. Баланы көчләп көлдерү анарда роботлык сыйфаты тәрбияли. Шуна күрә татар фольклорында бары Шүрәле генә көчләп көлдәрә бит. Шуна да халкыбыз чамә белән генә көлә. Эчкерсез көлә. Безнен “балалар массасы” менә шушундый “шәүкәтробертковский ысулда” көлдерү аркасында чамасыз “көләп”, **фикерли белү сәләтен дә югалта башлады. Шушундый шигырьләрдә тәрбияләнгән татар мәктәбе бүтен фикерсез мәктәпкә әверелеп килә.** Мин бу хезмәтне язганда безнен татар әдәбияты тәрбияләгән шәхес эталонны турында туктаусыз уйлана килдем. Әдәбиятыбыздан безнен татарга хас сәяси үшәңлек, куркаклык, милләт бәхете өчен корәштән качуыбызны, “Кара урман” кебек мон шәдеврларын ташлап, “Мин синне кочам дип касинны кочканмын икән” дигән сыман ярымисерек, тоссыз шарадаларга алып кереп батыра торган үрнәкләр эзләдем. Нигә без шундый?—дигән соаль эзәрлекләде мине. Кемнәр, нинди әсәрләр тәрбияли безне шундый ихтиярсыз итеп? Жавапны Роберт Миннуллинның шул ук алтынчә сыйныф китабында таптым. Менә ул татар милләтеннән нинди “герой Шәвәли”ләр әвали:

Батырлыклар эшләр әңгез, Батырлыклар эшләр идем,
Батыр булсаң әжайлы ғына. Чыкмый әле әсәе ғына...

Нишлисәң, Роберт тутан үзе инде бу. Туграбыздагы Акбарсыбыз кебек, сыйпап кына биотоклар жибәрә. Йоклата. Аннан—Роберт кардәшебез бик “тыйнак та” инсан бит ул. Татарстан Министрлар Кабинетында телләрне “үстерү” (үтерү түгел) Фонды белән жйтәкчелек иткән энесе ярдәме белән “батыр булгач әжайлы ғына”, Роберт кардәшемиен менә шундый “тыйнак” шәдеврлары басылган китаплары тыпылдап тошеп кенә тора. Безнен байтак дәрәсләкләр Робертның шушундый “әңжеләрә” белән тулган икән. Мин шуны ачтым. Көтмәгәндә кулыма икенче сыйныф өчен Альберт Яхин төзөгән һәм 2003 елда алты мең санда “Мәгариф” нәшриятында чыккан әсбап килеп эләкте. Без алдарак китергән мисал болары белән чагыштырганда “аккош” икән әле! Анда Роберт Миннуллин белән Шәүкәт Галинен унлап шигыре басылган. Шушундый шигырьләр белән татар баласында югары әхлак, иман, гүзәллек, батырлык, милләт бәхете өчен корәшчә тәрбияләп буламы? Роберт Миннуллин:

Әйтегез, кесәмдә ник
Йори бик дәү подшипник
Һәм бәләкәй подшипник,
Һәм бөтларның төрлесе,
Ачкычы, өтергесе,
Жиз һәм бакыр алкалар,
Шөрәпләр һәм гайкалар
Һәм төрлө тимерчыбык.

Һәр төрлө тимерчыбык,
Кесәдән тора чыгып,
Төрлө тимер кесәге?
Юк аларның исәбе!
Ә???
Чонки миндә ни кесәм дә,
Трактор бөтен килеш
Сызгымый бит кесәмә.

Тыныш билгеләрә автордагыча калдырылды. Шигырьгә, мондагы сүзләрнен никадәр “чыктым аркылы күпер” булып гарип бәйләнешенә кагылып тормыйм, чонки алар “сызгымый бит кесәмә”. Анламыйм, нигә подшипник? Нигә “гаечный ключ” түгел? Бик дәү һәм бәләкәй подшипник—ничәшәр килолы? Көлдәрәргә дигән, көлдәрәргә!.. Трактор запчастыләрә арасына агач чокый торган өтерге ничек килеп юлыккан? Аһ, рифма өчен кирәк—“төрлесе-өтергесе... алкалар-гайкалар”... Әмма, гафу итегез, Альберт Яхин шушы табышмак шигырь мисалында балаларны жәфалап, “янарыш (инновацион) технология ысулында уйларга өйрәтә” һәм балага шундый сораулар куя: **1. Бу уйган егетнен кесәсе сай—трактор да сыйдыра алмый. Анын кесәсе сай булуына кем гаепле: әнисеме, киәм тегүчеме? 2. Шигырь өлешләрән табык.**

Беренче өлеш—булсынга йөрүче малай. Икенче өлеш—бар булганны юкка чыгаручы малай. 3. Ни өчен малай булсынга йөрүче? Ни өчен булганны эрәм итүче?

Мондый “ычкынган” сорауларга жавап табуы мөмкин булмаган шигырьне ничек итеп өлешлэргә бүлэргә мөмкин? Алардан ничек “каһарман тәрбияләнгән алуы” турында сорамыйбыз да! Мондый жавабы табылмаслык сораулар белән бала башы катырганчы, китап төзүчегә Габдулла Тукай премиясе лауреаты, Татарстан Дәүләт Советының элекке рәисе урынбасары, Дәүләт Советы депутаты Роберт Миннуллинга Сергей Михалковның (әллә Маршакныкымы?) **“У меня в кармане гвоздь...”** дигән дөньякүләм атаклы шигыренен беренче юлы синең шигырьгә ничек итеп “подшипник”ка әйләнеп килеп керде дә, ничек бу подшипник әле һаман синең кесәңне тишмичә ничек шалтырап йөри?” дип кенә сорау бирәсе калган. Менә бу шигырь Шәүкәт Галиевнеке:

<i>Баганалар</i>	<i>Яратам мин</i>
<i>Тезелешеп</i>	<i>Тиз йөрүне</i>
<i>Артка чаба.</i>	<i>Тигез юлда!</i>
<i>Без барабыз</i>	<i>Жил бик җәстез</i>
<i>Жан-фарманга</i>	<i>Тик калыңа</i>
<i>Алга таба</i>	<i>Бездән ул да.</i>
<i>Тү-тү-тү-түм!</i>	<i>Тү-тү-тү-түм!</i>
<i>Кино кебек</i>	<i>Әткәй әйтә:</i>
<i>Карыйм яңа</i>	<i>—Рулъ тотарга</i>
<i>Якларны мин.</i>	<i>Сиңа иртә.</i>
<i>Выжылдатып</i>	<i>Машинаны</i>
<i>Үтәп китәм</i>	<i>Әлегә ул</i>
<i>Атларны мин!</i>	<i>Үзе йөртә.</i>
<i>Тү-тү-тү-түм!</i>	<i>Тү-тү-тү-түм!</i>

Сораулар: 1. Шигырь тиз йөрүче машина турында. Тагын ни турында? 2. Шуларның кайсысы үзгәтә—баганалармы, атмы, жылме? Ни өчен? 3. Баганалар ни өчен артка чабалар?

Әгәр Альберт Хин төртеп күрсәтмәсә, бала шигырьнең машина турында булуын белмәс тә иде кебек.

Бишенче сыйныф дәрәслегендә Әмирхан Еникинең башкорт курае һәм башкорт жырчысы турында “Курай” дигән классик хикәясә урнаштырылган. Биредә татар чынбарлыгынан башка әсәр табып булган булып иде. Шунда ук Мостай Кәримнең “Озын-озак балачак” повесте. Галимжан Ибраһимовның “Алмачуар”ы да кәргәч, бу әсбап бөтенләй диярлек “Өфө губернаһы” китабы булып китә. Белмим, башкорт туганнарыбыз үз әсбапларына бездән кемнәрне кертәләр икән? Һаман да шул Казанга кунакка килергә яраткан Сергей Михалков ярдәмендә халыкара Андерсен премиясе комиссиясенен бары тик Диплом кәгазен алган һәм шуны менә ничә дистә ел бие премия итеп күрсәтеп мактанган (бу премияне шушы премияләргә бирү бунча комиссия аңгәзәсы Сергей Михалковның үзенә дә тәтәтмәделәр әле!) Роберт Миннуллин, Шәүкәт Галиләр керәдер инде.

Габделхәй Сабитовның да хикәясә унышлылардан түгел. Бишенче-алтынчы сыйныф әсбапларына тәкъдим ителгән әсәрләрен геройлары еш кына бик аморф, хәрәкәтсез, эшлексезләр. Аларга тирән борчылу, олы язмышлар хас түгел. Гомумән, инде унөч-ундүрт яштәгә үсмерләргә эзләну, катлаулы күренешләргә, тормышның илаһи асылын аңларга тырышу хас. Биредәгә әсәрләр мона ярдәм итми. Алар үсмерне йокымсырата. Сабыйларга милләтнең туу, барлыкка килү һәм яшәш сәләтен, бурычларын, үткән тарихын, Аллаһның барлыгын вә берлеген, диннен, иманның илаһи мәгънәсен үз вакытында аңлатмаган хәлдә без сондыйбыз, жаныя территориябезне сайтан басып ала. Чөнки жан буш тормый. Гомумән алганда, хәтта ин унышлы саналыркы дәрәсләкләр дә “проблемасызлык” белән сырхый. Татар халык мәкальләре һаман да шул “хезмәт, һөнәр, эш рәте белү, ялкаулык турында”. Бик әйбәт. Тик төзүчеләр һаман да шул Ватанны, азат Ватан хақына көрәш турындагы мәкальләргә читкәрәк тибәләр. Жиденче сыйныф дәрәслегендә Фатих Хөснинен “Йөзек кашы” бер якты катлам булып тора. Сүз дә юк, Вәсилә

белән Айдарның гыйшыкы турында Ватан сугышының ин кискен чорында язылган бу мәхәббәт сереналасы көчле әсәр. Әмма... безнен әдәбиятның гомерлек “заман герое” сыйфатында йөрөгән жететебез—төп герой Айдар һич кенә дә “заман герое” (“унай герой”) булмаган икән бит. Хөсәт Госманның сүзенә ышанып, үзенен сөйгән кызын ташлап “Донбасска качкан” һәм аны гомерлек бәхетсезлеккә дучар иткән чуар йөрәк, вак жан, куркак жан—“мут малай” икән бит ул. Беренче мәхәббәтнен давыллы чорларын кичергән яшусмерләребезгә монда нинди унай үрнәк бар? Хыянәт корбаны булып авыр хәлдә калган сөйгәннен белән аңлашмыйча да “Донбасска качу”, шулай итеп сөйгән ярынны ятлар кулына ташлап китү ни була? Хыянәт була. Аны кылучы кем була? Хыянәтче була. Бәс, шулай икән, “Мин эшнә уйлап эшли алмыйм” дип автор авызыннан ачыктан-ачык әйткән төп герой “заман каһарманы” була аламы? Заман, димәк милләт каһарманы булырлык икенче бер шәхес Айдар урынында булган булса, Вәсилә кебекләреннән азымышлары да бөтенләй икенче юлдан киткән булдыр иде. Бәлки килчәк татар әдәбиятындагы “каһарманның” эчтәлеген дә социальләштергән булыр иде. Дөрес, безнен Айдар Григорий Мелехов түгел—“татар малае”ның социаль офыклары бик тар, ул көңкүреш читәнә аша атлап чыга алмыйча сөйгәннен хур иткән чуар йөрәк. Һәм автор аны бу адымы өчен гаепләми дә, “үзеннән үзе аңлашыла”. Ул ике якның да “гаеп сәбәпләрен” ачмыйча калдыра. Ләкин без әсәриңе автор өчен язып бетерә алмыйбыз һәм бер үк вакытта бу “йөзек кашы”бызның кашы шактый гына чатнаганлыгын—геройның хәрәкәт мотивларына әдиһнән акцентларны тиешенчә куеп бетермәвен дә онытмыйбыз. Моннан бер олуг сабак—безнен әдәбиятның еш кына “унай герой”, “заман герое” булып йөртелгән геройлары да үзбөз кебек вак жанлы, хөсәтле булып чыга лабаса.

Безнен Әмирхан Еникиебезнен атаклы “Әйтелмәгән васыять”е татар әдәбияты әсәре үк түгел икән. “Әбзи”нен “кылганнары дала буйлап йөгәрә” йөгәрүен, тик аларның кайсы якка йөгәрүен “әбзи” үзе генә белә икән. Алар бит һич кенә дә Казан ягына түгел, Уфа ягына йөгәрәләр, ләбаса!... Ул татар әдипе тарафыннан язылган башкорт әдәбияты әсәре дә! Автор чамасыннан аша чыгып Акъәбинен, аның балаларының, авылының, мондагы табигатын “башкорт” икәннен бер егерме тугыз кәдрә кабатлыйдыр. Бу унайдан әйтәсе фикер: безнен татар әдәбиятында ир-узаман геройлар юк дәрәжәдә икән. Барлык каһарманнырбыз диярлек хатын-кыздан һәм башка милләт хатын-кызлары икән. Татар әдәбиятында хатын-кыз илаһи талант белән сурәтләнгән дүрт әсәр бар. Алар—Ғалимжан Ибраһимовның “Казакъ кызы”, Карлыгач-Сыду. Милләте белән казакъ. Зариф Бәширинен “Чуаш кызы Әнисә”сеннән Әнисә. Чуаш. Өченчесе—Гаяз Исхакийның “Ул әле өйләнмәгән иде”сеннән Анна Васильевна—маржа. Әмирхан Еникинен Акъәбисе, әйткәнәбезчә, башкорт.

Безнен татар әдәбиятында төп каһарманныр да татарлар түгел, Ибраһимов, Кави Нәжми заманнарыннан калган Паларусовлар, урыс слесарьләре икән. Без ярышып-ярышып, башкалар турында язабыз, “читләриңе” үстерәбез, үсендерәбез икән дә, аннан алар, “симергәч”, безне талый башлыйлар икән. Урыс, үзбәк, башкорт туганнырбыз белән шулай булмадымы? Без нинди “киң күнелле”? Барысына да өлеш чыгарганбыз, үзбөзнен өлешкә “йөк аты” кебек эшләгән ураккы кызыбыз Нәфисә генә калган. Әйтәгез әле, татар авторы авызын чапылдатып, үз каһарманының милләтен “француз, француз” дип торган вакытта ул татар әдәбиятының “каһарманы” була аламы? Хәтта әсәр татарча язылса да? Юк, булалмый. Аны бит икенче мохит тәрбияләгән!.. Әлбәттә, әсәр татар әдәбияты “вәкиле” буларак кына кабул ителә—чөнки ул язучының туған телендә, ана телендә язылган. Шулай булгач, үлөп яткан һәм үләр алдынан башкорт балаларының нигә бу кадәр миһербансыз булуын башкорт җәмгыятеннән белергә теләгән башкорт әбкәче Акъәби (чынында исә без аны Акъәбинен үзеннән сорарга тиешбез!), тәнкыйтьчез Мансур Баржылы раслаганча, милли әдәбиятыбыз каһарманы була аламы? Юк, әлбәттә!.. Мирғазиян Юныс үзенен “Акъәбинен кабере янында” дигән гыйбрәтле мәкаләсендә (“Казан утлары”, 9, 1998) әбинең башкорт булуына игътибар иткән һәм Әмирхан Еники прозасының бер үзенчәлегенә басым ясаган иде: “Әсәрдә башкортлар турында сүз бара. Акъәбинен килене Мария Васильевна һәм дүрт оныктан тыш барлык персонажлар—башкортлар. Ә без шул башкортка багышланган

әсәрне, нигә үзөбезнеке дип кабул итәбез? Шушы сорауга җавап тапмыйча үтп китү—әсәреннән төп идеясен аңламау дигән сүз”.

Без дә, “киң күнелле” татар укучысы да, әеруча шунысы сәер, татар әдәбият гыйлеми дә, каһарманбикабезнен башкорт икәнлеген белә торып, мона ничектер игътибар бирми килде. “Вак мәсәлә”, имеш. Юк. Бик зур мәсәлә бу. Чөнки без аның “төп идеясен” әле булса аңламаганбыз!.. Чынбарлыкта исә тормышта һич кенә каһарман булалмаган һәм булырга да теләмәгән Әмирхан аганың инде хәзер үз татарын да каһарман итүдән качу фажигәсе иде...

Әсәрендә даһилык чалымнары әеруча чалынган Әмирхан ага Еникинен “Әйтелмәгән васыят”е—аның ижатынын ин “беркатлы” һәм ин каты чикләвеге. Ул аны “татар-башкорт” мәсәләсенен безгә тәгәрәп киләчәген ул заманнарда бөтенләй дә күз алдына китерә алмаган Казан татарына, бәлки без гомерлеккә дә чишә алмас төен итеп калдырырга теләгәндер. Башкорт темасын мона кадәр дә чигләтмәгән Әмирхан Еникинен (мәсәлән, “Курай”) “Әйтелмәгән васыят”е гаять серле төен—үз милләтен яшереп, икенче милләт аша үлемсезлеккә дәгъва итүе. Аның мондый гамәле һич кенә дә очраклы түгел. Аңлы рәвештә ясаган граждандык адымы. Чынлап та, нишләп ул, Благоварда туып, Дәүләкәндә үсеп, үз гомерендә күрсә дә берничә башкорт күргән, ел саен диарлек чеп-чи татар саналган туган якларына кайткан татар әдибе, Башкортстан халкынын яртысы диарлек татар була торып, вакыйгалар шулай барлык халкы диарлек татар булган туган якларына барганда, автор, Еникичә мыек астыннан гына елмаеп, Акъәбинен киявен дә башкортның исе-косы булмаган “Чакмагыш башкорт”ы ясый һәм әсәрендә сүрәтләрлек татар әбисе тапмый?

Бу бит очраклы хәл һәм һич тә юкка түгел. Нәрсә, шундый тирән психолог, шундый зур акыл иясе, нечкә художник Әмирхан Еники моны гына аңламаганмы? Аңлаган. Аны без генә аңламаганбыз. Һәм ул бездән мыек астыннан гына чын киная белән көлгән. Хәтерегездәме, Акъәбинен сандыгын актараганда жиделән үрелгән камчы килеп чыга, камчыны Суфиян үзенен улы—Акъәбинен башкортча белмәгән оныгы Геннадийга бирә? Бу безне кыйнаттырга дигән камчы. Камчы—татар әдәбиятында Әмирхан Еники тапкан даһи символ. Безгә нәкъ әнә шул камчы житми. Әмма ул аны үзөбезнен кулга түгел, безне кыйнаячак “үз урысымыз”—“үз балаларымыз булган киләчәк Кутузовларымыз, Державиннарымыз кулына”—урыстан туган “внук Геннадийлар”, мәнкорлар кулына бирә... Чынында, әгәр Әмирхан Еники безне иманлы итәргә теләгән булса, ул Акъәби сандыгыннан беренче итеп Коръән-Кәримне, аннан камчыны чыгарттырга һәм аны үзөбезнен кулга бирергә тиеш иде...

Әсәр 1964 елда Хрушев жепшегенен төмәмланып, жәмәгәтьчелектен сиздермичә генә Брежнев-Суслов сталинизмына борылган чорда язылган. Татар, башкорт, Казан, Уфа даирәләрендә, Казан-Уфа арасында бик серле чор булды ул. Бу чорда, Казанда кая ди ул милли мәктәпләр ачу, аның Хаммурали тактасы кебек ташка катырылган матбугатында “татар”, “милләт”, “Ватан” дигән сүзне кулланырга ярамаган, татар газеталары урысчадан дубляжга әйләнгән, матбугат корытылган чорда, башкортның беринди урыс газетасы белән кушылмаган үзәк партия-совет газетасы “Совет Башкортстаны” бер ел буе диарлек башкорт милли мәктәпләрен ачу кирәклеге турында бәхәс алып барды һәм Казан бер милли мәктәпсез калганда, Уфа үзәндә 500 укучыдан торган 20-нче милли мәктәбен ачып жибәрде.

“Әйтелмәгән васыят”нен этик-эстетик концепциясен тудырып яткан Әмирхан Еникине үз каһарманын башкорт итү өчен төрле сәбәпләр этәрде. Монда объектив, субъектив (этик, меркантиль) сәбәпләр бар иде. Шуларнын берсе—геройнын милләте мәсәләсе. Әйтегез әле, шулкадәр милли татар монсулыгы, мескен татар сагынугы, яшерен символлар белән сугарылган шушы повестьнен героинясы шушы шартларда татар була ала һәм ул Казан матбугатында тавыш-тынсыз чыга ала илеме? Юк, чыга алмый иде. Еники сирәк хәйләкәрлек белән каһарманга башкорт чапаны кидереп, әсәреннән татарлыгын, үзен кыйнатудан саклап калды.

Шунысы кызык, әсәрдә тагын бер без игътибар итмәгән “сер” бар. Акъәби балаларынын ни сәбәпле шулай кансыз булуларына аптырап үлеп ята...Ул шушы сорауны бар күнелә белән жәмгыятькә бирә. Ул бит аларны авызларыныннн өзеп үстерде. Иманлы итәргә тырышты. Алар туган нигеләренә анынча сөйләшә белмәгән

Мария Васильевналарны, Геннадийларны алып кайттылар... Чынында исә бу сорауны җәмгыять ана үзе бирергә тиеш. Син ниңә балаларыңны шундый имансыз иттен?! Әмма нә Акъяби, нә язучы бу “кансызлыкның” сәбәпләрен ачып, анда большевикларны да, совет системасын да ләм-мим гаепләмиләр. Әмирхан Еники бу хакта “шым”. Гүя әсәрдә бу хакта язучының үзенен бәясе дә юк. Әмма әсәр шулай төзелгән ки, акыллы укучы барлык балаларда гаеп эзләп, Эзоп теленә кайтырга—большевизмны үзе гаепләргә тиеш була. Һәм безнен “шым” Әмирхан Еникибез, Мансур Вәли-Барҗылы әйтмешли, бик тә крутой “диссидент” булып чыга... Соңрак, демократия чорлары килеп, партбилетлар “жыеп алынган”, Әмирхан агабыз, уңга-сулга караңгалап, публицистикага кайтты. “...Сугыштан соң инкыйразга табан йөз тотугыбыз аеруча көчәйдә. Әйттик, мишәрләр илендә татар халкы милләт буларак югалды дисәк тә була. Ул төбәктән Шәриф Камал, Кәрим Тинчурин, Җәдид Такташ кебек олы әдип-шагыйрьләр бүтән чыкмаячак...” Дөрес, чыкмаячак. 2002 елның башында мушкы баскан Сыркыды авылында урысча гына “сүләшкән” мишәрләрбезне күреп, мин бу яклардан бүтән беркайчан да татар өчен бер генә дә сәнгать кешесе чыкмаячагына инанып кайттым. Ниңә айттырарга, эшләргә бу уңайдан җибәргәч, Уфа вилаяте, Идел-Урал буйларынан да чыкмаячак татар әдибе. Минем, мәсәлән, Сергей Аксаков, Акмулла, чуаш халык шагыйре Константин Иванов, Сафуан Яхшыголов, Төхфәт Янәби, башкорт әдәбиятына нигез салучыларның берсе татар Гариф Гомәр, Муса Җәлил, Фатыйх Кәрим һәм бу юлларның авторы кебек әдипләрне биргән талантлар үзәне Дим-Тукчоран, Домбау-Миякә тарафларынан—мәңә илле ел булыр инде, әдәбиятка беркемнен дә борын төртөп чыкканы юк. Моның төбөндә нәкъ әнә шул татар тарихының, әдәбиятының, сәнгатенен чырайсыз, чын геройсыз, милләтенен җирсез-илсез, жанының рухсыз булуы ята.

Барысын да тормышта ничек булган, шулай чагылдыр мäsәләсә белән ничегрәк булырга? Бу да “тормыш дәрәҗәсегә” бит? Ничек кенә булмасын, татар әдәбияты үз укучысын инде унутуызынчы гасыр азагында ук арагы эчәргә, төмәкә тартырга, тел астына, борынга насая, өфьон салырга—наркоман булырга өйрәтә башлаган булган икән. Арагы эчәргә өйрәтү—бу безнен милләтгә имансызлыкның, ватансызлыкның статусын ныгытып, безне геройсызлыкка илтүнен стратегик юлы ролен үтәгән. Арагы татарны таркатуда Пуришкевичлар, Ильминскийлар эшли алмаганны эшләгән һәм әле дә эшли. Әлбәттә ул әдәбиятка башта “яналык рәвешендәгә тормыш дәрәҗәсегә” буларак керә башлый, аннан, Остап Бендер әйтмешли, “машиналь рәвештә” даими сүрәтләнеш таба.

Күз алдыгызга китергез, ак көгәз кебек ак каләм ун-унбиш яшьлек ир бала һәм кыз бала **классик әдәбиятыбыздан** мәңә мондый юлларны укый: “Казый һәр көн җәмәгәт акасы сорый, шәм вә утын китерергә әйтәдер. Шәм алырга дигән ачкача баланың атасы базардан арагы эчеп кайта. Кайткач, хатынын кыйнарға ябыша...” Бу Фатих Кәримнен 1898 елда язылган һәм тугызынчы сыйныф дәрәҗәсенә кертелгән “Жиһангир мәхдүмнен авыл мәктәбендә укуы”ннан. “Әфьонга җитәрлек бездә акча булмалы, кайда сатылганын юньлә-рәтлә өйрәнә алмадым, иң ахырында менә шушы борын төмәкесенә өйрәнәп калдым...” Бу да шул ук Фатих Кәримдән. Ярый, язучы язган. Сән дәрәҗәсенә бу урынны очнокта куеп кына мөмкин булгандыр бит төзүчеләребез Миннегулов һәм Садретдиновка? “...Жирләрен бер булемең бөгәзә байлары картларга арагы эчертәп алдыгы...” “Минем атам бөгәзә вакытта исерткеч эчә, кеше малын алудан да курыкмый иде...” Бу Закир Җадинның 1908 елда язылган “Жиһанша хәзрәт”еннән. “Минем энем ул вакыт барымыздан да качып төмәкә тартырга үтрәнә торган чагы булганга, ул бик тиз чыгып шылды.” Мәҗлесләрдә татар кызын гел генә урыс офицеры, татар офицеры маржа кызы белән “янәшәдән утырта” язучымыз. “Картлар эчештергәләделәр, минем күршем (урис офицеры) да мине сыйлап-сыйлап җибәргәләде. Мин дә, аз гына капкаласам да, йомшабрак киттем. Аштан соң картлар ликерлар берлә булмаларга кереп, карта уйнарга керештеләр”,—ди әсәрен төп героинясы Гөлсем. “Бал атналарымыз үтмәде, мин ирәмнен даякыл исерек икәнлеген белдем. Болардан ни чыгачак, алкоголь балалары бит!” Гаяз Исхакийның татарның җәдиди “башыбозылар”ына программа булып хезмәт иткән “Көз” повестенән бу. Ләхәүлә, “алкоголик” дигән лакаб ул заманнарда да өйләнештә булган икән!..

Гаяз Исхакий беренче тапкыр безнен әдәбиятка исерек килеш Корһән укыган

жәдитчеләрне кертте. “Иптәшләрәм арасында шул чынлап урыс булмавыбыздан хурлана да идем”,—ди Гөлсем. “Урысчасы бөтенләй онытыла торгандыр, менә класста калыр, “Баланы төмәм татарлашып бетә инде” дип балаларны татардан, уразадан аерган татар тутакайларын Гаяз Исхакий аерым бер илһам белән тасвирлый.

“Вак салган көнне ястү тиеш түгел ягында, әфьюн салган көнне мотлакан кирәк...” Бу—Исхакийның “Инкыйраз”ыннан. Әгәр язучы “бонгарлар” тәнкыйди күзлек, киная аша караган булса, бер хәл булган булыр иде, юк, бу “ак якалы” язучыбызның ул замандагы жәдиди шигаре, кредосы. Дәрәслекне төзүче Азат Әхмәдуллин вә Фоат Галимуллин кардәшләремез Гаяз Исхакийның 11 сыйныф укучысына шушы кадәр татардан көлү белән сугарылган “Көз” повестен тәкдирим итмәгән булсалар, дөньяда барлык әдәбиятлар белән каһарманнарча ярыша алырлык әдәбиятыбызда эзләнгән хәлдә, укучыларга тәкдирим итәр өчен башка берәр әсәр таба алмаган булырлар идеме? Исхакийның атаклы “Ике йөз елдан инкыйраз”ын татарны урыслаштыру буюнча дәрәслек дип атап булгыр иде. Без аны әле булса дәрәс анламыйбыз һәм мәктәпләрдә һәм югары уку йортларында дәрәс анлатмыйбыз. Аның сәяси һәм этик-эстетик идеясен йөз сиксән градуска кирегә борып аңлатырга кирәк. Без аны әле, имеш, “*руслаштыру шулай барса, ике йөз елдан соң бетәчәк икәнбез*” дип аңлыйбыз. Имеш, милләтпәрвәр язучыбыз аны шулай уйлап, безне урыслаштырудан коткарырга теләп язган. Юк, милләтпәрвәр язучыбыз Гаяз Исхакий аны “урыслашудан бетәбез” дип түгел, ә шуның нәкъ киресеннән чыгып—без тизрәк жәдилеккә күчеп, урыслашмаганга күрә, татарлыкка, искелеккә—кадимилегебезгә ябешеп ятканыбызга күрә бетәчәкбез дигән идеядән чыгып язган. Бу бик катлауы халәт. Милләттен инкыйраздан ничек тә коткарырга белмичә “аптыраган” Исхакий татар ижтимагый фикерендә Фатыйх Әмирхан белән бергә беренчеләрдән булып позитивтан негативка, негативтан позитивка әйләнгән, ягъни ак булырга теләп, карайган, караерга теләп, агарган. Әгәр ул милләтне руслаштыру пропагандасын йөз процент кадимми татарның бер ун процентын жәдилчә урыслаштырудан туксан процент татарга бер нинди зыян булмас дип “уйнап кына” башлаган булса, хәзер без туксан туғыз процентка урыслашкан татарны калган бер гена процент “милли татары” белән кушып кире татар ясый алмыйбыз инде. Әлбәттә, Исхакий хакимияткә менә бүген-иртәгә большевиклар килер дә, урыслашу болай тоталь башланыр дип көтмәгән. Ул аны демократик тәрәккыят, үз теләгебез белән барачак табигый үсеш итеп күзаллаган булган. Менә кайларга кереп киттек бит! Ишетәсезме, милләткә нинди “ачышлар” тәкдирим итә ул: “Безнең Русия идарәсенә табигый булганымызга өч йөз илле ел булса да, шул озын гомердә руслардан нич файдадан башка нәрсә күрмәсәк тә, бу көнгә кадәр безнең Русия идарәсенә табигый икәнлекемезне белмәгәннәремезнен саны чиксез буддыгы кеби, руслардан әллә нинди куркып, аларның һәммә эшләренә шикләнеп караучыларның да исәбе-хисабы юктыр...Болгарлар арасында рус лисаныны (телен—А.Х.) тарату, рус әдәбиятына мәйдан бирү һәм дә болгар әдәбиятына юл ачу берлән була торган эштер”. Инде үзәбез күрдәк безнең бу юл белән “болгар әдәбиятына ничек юл ачканнарын”.

Исхакий, социал-демократ, хәтта национал-социал-демократ язучы, большевизмга замандаш язучы буларак, тарихи перспективаны берәз чамаларга тиеш иде. Әмма ул менә ничегрәк тамак ерта: “*Милләтемезне инкыйраздан коткарасымыз килсә, мотлакан, рус мәктәпләрендә уку тиеш!.. Русча укыту сөзгә зарар түгел ул! Укытсалар, бик укыңыз! Укытмасалар да укырга тырышыңыз! Әгәр сөз безгә, безне укытмыйлар, диеп килсәңиз иде, без сезне кызганыр идек...*”

Беркем дә рус теленә каршы түгел. Сүз биредә Исхакийның һәм аның житәкчелегендәге жәдитчеләрен сәяси сукурылыгы, Рәсәй мәкереннән алдануы, күрә алмавы, безнең милләт зыялыларының большевиклар хакимиятеннән татар баласына белемне татар һәм рус телләрендә параллель бирәчәкләренә гарантия алалмыйча банкротка чыгулары һ.б. турында бара. Аһ, бу “ненормированный” жәдилчелек белән без ничекләр генә итеп төп башына утырдык!

Заһир Бигиевнә “Зур гөнаһлар”ында Габделгафур шәкерт “Һәр көн иртән дәрәс алдынан берәр чәй чынаягы арагы эчмәккә гадәт кыйлды” да, эчкечегә әйләненп, караклыкка, кеше үтерүчегә әйләнә. Атаклы публицист Шакир Мөхәммәдовның Галиәкбәрә “ычкынып китеп, атналар бую югалып тора”.

Әдәбиятыбызнын ин самими, ин якты, ин хиссияти әсәрләреннән берсе булган "Акчарлаклар"ыбыз сүзеннән туры мәгънәсендә аракыда жебетелгән икән, чөнки әдипнен үз сүзләре белән айткәндә, "кыстатып-кыстатып эчкән ике чынаяк аракы анын башын яхшы ук сөрәмләндөргән иде.. Иһи!.. Менә кайда рәхәт икән!" Шәриф әбзи үзе эчкәнмедер белми, әмма капиталистик мөнәсәбәтләр шартларында балык тоты башлаган әдип әсәрен аракы белән дынгычлапмы-дынгычлы. "Кояш йә калыккан, йә калыкмаган" илаһи чакта яһүди десятичниклар "Исак белән Абрам халыктан бер чигтәрәк торып торалар" да, мескен татарлар авыр елым тартып дингез һалакәтеннән килен чыккач, чиләк һәм кружка тотып, аларны аракы белән сыйлый башлыйлар... Офык пычрана, әдәбият пычрана, милләт пычрана. Шәрәфи карт баш төзәтмичә тышка чыга алмый. Берничә генә мисал: "Карт аракысы беткәннен иртәгәсендә, күп үтсә, берәр көннен сон, мотлак каравытчы дагстанлы кумыкны станциягә жибәрү чарасын күрә башлый. Хәзер анын аракысы беткәнгә көн иде..." "Өстәлдә ярты савыт аракы, бер чәй чынаягы утыра иде. Шәрәфи агай, эшнә пешкәнгә санап, чынаякны сузды һәм катгый иттереп:

—Тот әйдә шифасы белән!—диде."

"Ак яклы байбичәләр барысы исерек, барысы содержанка "тот" булып күз алдына киә." Бу Фатих Әмирханнның "Хәят"ынан. Ары барган саен бу касәфәт көчәя, һич кенә дә аптырамый торган "галәти" күренешкә әйләнә бара. Менә безнен талантлы замандаш язучыбыз Хәсән Сарьянның эчкәче трагедиясен сурәтләгән "Бер ананың биш улы" повестеннән өзек: "...Раббани абыйны мәжбүри дөваларга жибәрделәр, аракыдан ми шашкынлыгы башланган дип, Уфага озаттылар. Хәзер шунда "Лечхоз" дигән жирдә. Эшләтеп дөвалыйлар икән..."

Аракы культы безнен ин тынак, ин фәрештәи саналган "Әйтәлмәгән васыять"тә дә очраштыра: "Гөлбикәнән кадак үкчәле туфлиләрә белән шак-шок басып, ашыгып йөргәнә ишетелә, тәлинка, чәнечке-пычак, *рюмкалар чылавы* ишетелә..." Еникибезнен "унай герою" булган Шагыйрь дә көне-төне салмыш йөри, анын айныкмы-түгелме икәнән белеп тә булмый, ул салмыш булганына күрә генә хакыйкатыне сойли.

Эчкечелеккә килгәндә, безнен бүгенгә әдәбият анын милләткә хәрәм икәнән дә онытып, илһамланып, ялкынланып сурәтли...

Барлык авыл, барча урам, барча телевизор, өендә әтисе, ә балки инде әнисе дә дә шундый чир белән чирләгән бала, күз алдыгызга китергез, әдәбияттан да шушы хакта укый... Һәм без шуны, язучы кисәкләре, "тормыш дөреслегенә тутрылык" дип аңлатырга тырышабыз...

Эчкечеләктән кала, классикаларыбыз пропагандалаган икенче чир—ул милләттән, диннән көлеп, прогрессив булып азапланып, милләтне бүгенгә сазлыкка өстөрәү иде. Бу сазлык әдәбиятыбызны берьюлы, тоташтан укуында үзен аеруча сиздерә. Сезнен өстен яшел мүк баскан сазлыктан барганыгыз бармы? Басып өлгермисен—аяк убыла, басып өлгермисен—аяк убыла. Бүгенгә татар әдәбиятын тоташтан, берьюлы уку ул гел генә дә шундый сазлык өстеннән барган кебек куркыныч халәт...

Исхакый "Ул әле өйләнмәгән иде" дигән новелласында сурәтләү куәсе буенча Ги де Мопассан биеклекләренә күтәрелә. Ләкин бу әсәр дә "тормышны ничек бар, шулай" сурәтләп, безне татар-урыс катнаш никахлары тарихында укыныга алып кәргән әсәр. XX гасырга татар жәмгыяте Исхакыйның жинел кулы белән "Маржа "минеке—унга таба",—дисә дә, Шәмсетдин "*мина да шулай*",—дигәч, тагын сойләшүләрән дәвам ителәр,—дигән фраза белән үзенән төямый инкыйразына керде. Аһ, бу "*Мина да шулай*" дигән фразаның безгә китергән зыяны! XX гасырның большевистик коллыгы менә шуның девизы астында үтчәк һәм татар маржага өйләнмичә министр, татар хатыны урыска чыкмыйча түрә була алмаячак. Фатыйх Әмирхан, Гаяз Исхакый, өлешләрә Тукай да жадиге булып кыланьп, бар мөселман-татарлыктан, "кадимчеләрдән" көлгән булып, Такташ әйтмешли, шулай "уйнап башланган эшнән һалакәткә алып барырын" уйламаган да татар жәмгыяте XXI гасыр башына үз балалары арасында никахы да калмау стадиясенә керде. Бу динсезлек аша имансызлыкка, милләтсезлеккә, Ватансызлыкка керүнен халиткеч катастрофасы иде. Тр-р-р! Татар белән татар арасында никах сирәк бүген. Килен жигтек. Сөз беләмсөз кая барганны?

Бәлки Исхакыйның Шәмсетдине маржага “Юк, мина сулга таба” дип жавап бирсә, бәлки безнен милләт бүгенге кадәр кризиска кермәгән булыр иде. Шәмсетдин Анна Васильевнаны Невский проспекттан озата киткәннән соң без ничә миллион татарны, татарныч ничә миллиард долларын суга салдык икән? Без аларны әле бүген дә озата барабыз. Невскийдан гына түгел. Үзәбезнен авыл урамнарыннан. Хәзер инде үз телебездә сөйләшүдән, жырлаудан туктап, бары тик “Горько!” кычкырып үбешәбез. Әгәр алар һәм бу мәжлес иманлы һәм мәхәббәтле булган булса, алар шулай кыйланган булыр идеме? Күптән түгел мин бер татар зыялылары туенда мәжлесне “туктаусыз “Горько!” кычкырудан тыя алмадым. Шулай итеп Шәмсетдин озата барганнан соң татар ижтимагый тормышында Анна Васильевна эпохасы башланды. Бу безне бөтенләй дә милләтсезлеккә һәм геройсызлыкка китерде. Туктармы бу бер килеп? Туктата алырбызмы?

Исхакый маржаның татар баласына биргән дөззәтен авыз суларын корытып сурәтлi. “...*Анна кебек дуст була белә торган, Анна кебек үз хисабын йөрми торган, Анна кебек гомерендә бер каты сүз сөйләми торган, Анна кебек тормышның һәр борылышынан тәм ала белә вә тәм татыта белә торган бер татар кызына өйләнергә кирәк... Аның төсе Аннаныкы кебек йомшак кына, аның күзләре Аннаныкы кебек хәфзәләндереп карый торган шәфкатле генә, аның буе Аннага охшый төшкән зифа гына, холкы-табигате тәмам Аннаныкы кебек йомшак булсын...*” Татарда маржага һәйкәл куйган бүтән мондый әсәр юк һәм булуы да мөмкин түгел. Безнен Исхакый Тургеневларына да биргесез урыс әдәбияты классигы була ала. Татар “клерикализмынан” күптән ачуын алырга хыялланган Исхакый Анна Васильевна белән мәңгелеккә очраштыру өчен Шәмсетдинне алдан, бик нык итеп әзерли. Ул мәдрәсәдә тәмәке тартырга өйрәнә. Шунда дин тәртипләренә каршы “бастоват” итә. Хәлфә Чуаш-Хәкимне кыйнауда катнаша. Үзә яһүди фирмасында приказчик булып эшли. Сукбайлыкта йөри. Дүрт ел авылына кайтмый. “Бернәрсә бирмәгән мәдрәсәне ташлап чыгуы” белән куанып бетә алмый.

Әмма Аннасыннан аерыла алмаган һәм гомер буге яшерен генә татар кызына өйләнү турында ут йоткан Шәмсетдин “үз хисабын йөртми торган” Аннадан “ике татарчонок” булдыруга ирешә. Кемнәр, нинди каһарманнар чыгар алардан? Татар бәхете өчен көрәшчелә Батыршалармы? Әллә татар канлы империя ялчылары Кутузовлар, Аксаковлар, Державиннармы? Әлбәттә сонгылары!.. Фатих Әмирханнның 1911 елда язылган “Хәят”е татарның классик беренче романына рәтендә йөри. Мин гомерем буге бары тик макталу гына ишеткән Фатих Әмирханнның ни өчен шулкадәр дә макталуын аңламый йөри идем. Мин аның татар романтикасындагы ролен инкяр итә идем. Бүген килеп аңладым: мин дәрәс сизенгәнмен икән. Фатих Әмирхан татар чынбарлыгына “коммунистик интернационализм” орлыкларын коммунистларның үзләреннән дә алдарак чәчкәнә, прогрессивлык идеяләре белән катырып, безгә урыслагыш орлыкларын илһамланып чәчкәнә өчен мактала икән. Минем фикеремчә, татар милли публицистикасында һәм романтикасында Фатих Әмирханнның роле зурдан түгел. Әмма аның роле “татар кадимиләренән комганнары” өстеннән көлеп, үзә язганынча, “дускаем, сөю дигән нәрсә милләт аермаларын белми торган көчлө нәрсә икән ул” дигән сентенциясә өчен күккә чөләә икән. Әгәр Исхакыйның Шәмсетдине “мина да сулга” дип, маржаны озаткан хәлдә татарны XX гасырга алып керсә, Фатих Әмирханнның Хәятә исә татарны “Гыймадовларның йорты “Рус урамында” иде дигән “хлесткий” фразасы белән эчкә, көрт өстәле артына утыртты. Бу безнең биш хәрәм гамәлне биш гасыр буге хәрәм дип яшәгәннән соң, “сокланып” “рус урамына” күчүебез иде...

“Рус урамы”на күчкәннән соң безнең татарга һәм аның әдәбиятына нинди “заман каһарманнары” килүе мөмкин?! Без нинди геройлар эзләп маташкан булабыз? Безгә хәрәман тәелу юлына басарга кирәк! Фатыйх Әмирхан “чукындыру интернационализмының” Ильминскийлар төхдәм иткән ысулларынан да нечкәрәк ысуллар төхдәм итеп, үзә үк шуларның корбаны булды. Ул бу ысуллар безне коткарыр дип уйлаган иде, ю-у-ук, бу ысуллар безне чыга алмаслык капкыннарга каптырды.”Гәзизә абыстай Лизаны бик хөрмәтләп кабул итте, ләкин *ватик кына русча тел белән*, Хәятне атасы рөхсәтеннән башка, андый ерак жиргә жибәрергә яхшысынмый икәнән аңлатты. Лиза Гәзизә абыстайның бер дә ай-ваена

куймады... Лиза Хәйткә “дачада егетләр күплеген... кәеф белән сөйләде... Гыймадовларның йорты “рус урамында иде”.

Менә ничек итеп маржа кызы Лиза “интернационалистка булырга хыялланган” татар кызын көчлөп “гулянкага” алып китү хақына татар өенә хужа булып ала. Лизанын урамда барганда Хәйткә мөрәжәгать итү манерасына игътибар итегез: *“Хаечка, закройся, вон мусульманин идет”*. *“Әгәр бу чәчләрегезгә калган матур нәрсәгез (калфак) булмаса, сезне мөселман кызы дип танып та булмас иде...”* Төп герой (автор) милләттән көлү дәззәтен кичерә. Хәйтнен милләттәш татар егетләренә булган нәфрәтенә игътибар итегез: *“Уйга мөселман егетләре килә башладылар: ләкин ни өчендер болар һәммәсе малахай бүрек кигәннәр иде. Малахай бүрекләрен салып жибәрәләр дә, эчненн чәчсез, жирәнгеч акбаһ чыга, малахайдан пар күтәрелеп, бик пачар ис чыга иде”*.

...Әдәбиятыбыз нинди—әдәбебез, димәк, милләт хақына кылган “геройлыкларыбыз” да шундый. Урта мәктәп дәреслекләре белән танышканда ясаган ачышларымын берсе—ул аларда халык авыз ыжаты үрнәкләренен ифрат дәрәжәдә аз, накыс, тар бирелүе. Милли дастаннарыбыз, уника башлы дио-пәриләрен жингән Алыпларыбыз турында мендәгән әкиятләребез, героик жырларыбыз, милләтебезнен борынгы замандагы, Бөек Ватан сугышындагы (хәтта урыс империясе алып барган сугышларда) кылган батырлыклары турында әсәрләр, хикәятләр, героик халык жырлары, бәетләр безнен дәреслекләрдә юк дәрәжәсендә. Бездә халык жырларынын унлаган жанры бар. Нәрсә ул туй жыры, йола жыры? Кунакларны каршылау, озату жырлары? Лирик жырлар? Героик жырлар? Хәрби жырлар? Монлы, кайгылы жырлар? Чендәүләр? Такмаклар? Бию такмаклары һәм башкалар, һәм башкалар! Безнен әдәбият дәреслекләребез татар балаларына шулар турында хәтта төшенчә дә бирми! Кая ди күпкырлы, күпполюслы тормышнын үзе турында төшенчә бирү! Бу нинди жавапсызлык? Болардан башка, болар тәрбиясеннән чигтә, ярымнадан калдырып, без мондый үшән, миң башы татарында нинди гармоник шәхес, нинди килчәккә каһарманын тәрбияли алачакбыз? Татарстан тел, әдәбият һәм сәнгать институты коллективы сонгы елларда нәрсәләр белән шөгелыләнә икән?

Тарихи жырлар, тарихи дастаннардан, татар милләтенен бай тел-авыз ыжатыннан башка көчле, ихтыярлы шәхесне ничек итеп тәрбияләргә мөмкин? Без шушындый әдәбият тәрбияләгән татарлардан “каһарман” эзлөп маташабызмы? Соң аларнын икенчесе беренчесеннән эземтәсе, нәтижәсе бит инде! Нигү без икенче бөек татар халык дастаны “Урал-батыр”ны дәреслекләребезгә һаман да кертмибез икән? Кемнән рөхсәт кирәк? Ул рөхсәт Аллаһы Тәгаләнен үзеннән төшкән бит!.. Хәтта “Идегәй” эпосыннан да без тиешле сәяси файда сыга алмыйбыз икән. Сүз дә юк, “Идегәй”дән артык “нугай исе” килә, әмма ул безнеке, каныбыз кебек уртак бит!.. Андагы коллизия дә татарга хас булган меркантиль коллизия—тугыз илгә данлыклы лачынга хужа булырга теләп бәрелештән башлана. Ягъни “уеннан” башлана. Идегәй, иленә, халкына хыянәт итеп, сартларга кача, Аксак Тимер ягына күчә һәм анын 300 меңлек гаскәрен өстерәп, Идел-Болгарга алып килә. Үз Ватаны шәһәрләрен кырдыра. Бу уртак Ватаныбыз—Алтын Урданың таркалуына сәбәп була. Ничегрәк? Яшь буынга ниндирәк өлгә? Ah, фажигамы бу? Безнен дәреслекләр бу фажиганы яшь буынга ачып бирергә тиешләр иде бит!..Кызганычка каршы, дастанда Идегәйнен Идел-Болгар улы икәнлеге бар ачыклыгы белән күрсәтелми.

Безнен әдәбият дәреслекләре бар булмышы белән халык авыз ыжатыннан килен чыккан, дистә мендәгән мәкаләләребез, жырларыбыз, тапкыр сүздәребез, шул исәптән авылдан авылга йөрөп, “Идегәй”, “Урал-батыр”кебек дастаннарны халык теленнән күчереп, саклап калган һәм кырык мен мәкаләдән торган гигант өч томлыгы белән генә дә Гиннес энциклопедиясенә керергә лаек булган бөек титаныбыз Нәкый ага Исәнбәт рухын һәм анын кебекләренә донья масштабындагы колоссаль фигура итеп балалар зинененә сендерми. Әгәр язучы каһарман була ала икән, менә кем ул хезмәт каһарманы!..

“Идегәй” бик катлаулы тарихи мирас, аны бары тик бер сыйныфта өйрөнү белән генә чикләнеп булмыйдыр. “Идегәй”не тулаем һәм ярасыз кабул итсен өчен татар баласын шактый әзерләргә кирәк. Минемчә, “Идегәй”не татар баласы 5-11 сыйныфлар буенча елдан-елга тиерәйтә салып өйрәнергә тиештер. Ни өчен? Эш

аның сәяси катлаулылығында түгел—ватаный бәһасендә. “Идегәй”—барысыннан элек тарихи-героик дастан. Биредә эчтәлекне тиешле тарихи контекстта аңлата белмәсәң, сабыйда тарихи Ватанга бары тик читкә “сатылып”, чит көчләр ярдәмендә генә (шул исәптән Сөембикәне Мәскәүгә сатып жибергән кебек) ярдәм итеп була икән, дигән төптән ялгыш нәтижә кала күрмәсен. “Идегәй”не өйрәнү—Алтын Урданың таркалу тарихын өйрәнү. Бу безнең өчен кара урман. Ул безнең татар зияненә татарның “Кара урман”ы аша килергә тиеш. Ул чыганак буларак рәсми тарихларга караганда күбрәк мәгълүмат бирә. Минне ин нык гажәпсендергәнә—дәреслекләрдә генә түгел, безнең, гомумән дә, әкиятсез калуыбыз. Без сабый чакта укып үскән әкиятләр—инде алар юк икән инде. Әкиятсез ничек итеп кеше тәрбияләргә мөмкин? Менә ун ел булыр инде татар халык әкиятләрен эзлим. Балалар бакчалары өчен чыгарылган жыентыклардан, халык ижаты буенча китаплардан, уку әсбапларыннан эзим. Минем оныгылып әкият укыйсың кыла. Рәшит Ягъфәров, Ленар Жамалетдинов кебек галимнәребез өлкәдән өлкәгә йөрөп әкият жыя торгач, без әкиятсез дә, булган әкиятләребез телсез дә калды малла?

Бүген басылып чыккан татар халык әкиятләребез бик сәер безнең. Анда гел арагы эчү, зина кылу, хыянәт, үтереш. Ул ғынамы? Балалар алдында ачыткан-ачык зина кылу. Укучы-сабыйга нәрсәне әйтергә ярый, нәрсәне әйтергә ярамый, кайчан ярый, кайчан ярамавы турында чик югалган аларда. Бер үк әкиятне алты авылын алты алкашы алты төрле итеп “сүли”. Диоләр арагы эчәләр дә, бинокльдан карыйлар, телевизор “смотреть итъяр”. Аларның телләре шул кадәр тупас, гамәлләрендә бернинди батырлык, гүзәллек, илаһилик, бернинди логика-мантыйк юк. Сабый балаларга укыганда оятка каласың. Бүгенге әкиятләрнен геройлары нишләптер гел “мишәрчә сүләшәләр”. Боларны безнең “галимнәр” кайчан, кемнән—нинди “халаектан” язып алалар, билгесез. Бүген балаларга тәкъдим ителгән “әкиятләрдә” халыкның, милләтнең инде бигрәк тә, катнашы юк. Анда ниндилер бөмжләр тегермән ташын әйләндерә. Аны яздыручылары ғына түгел, язып алучылары да сыйныфсыз, милләтсез сукбайларга әверелгәннәр. Алар милли зәвык, милли әдәп, дини әдәп дигән нәрсәне онытканнар. Менә бер-ике мисал. “Дио әйтте:—Мин чирковларына (чиркәү) барып, калакуннарын (колокол -кынгырау) сугамын, ди. Шул чак син аларга әйт:—“Чирковыгызга зин (жен) ияләшкән...” Биш-алты яшьлек балага нинди “чирков”? Нинди “зин”? Икенче бер әкияттә “Хатын егетнең сүзен тыңлап, кухаркага күтәрчәнне суеп, мичкә жарит итәргә куярга кушты”. Нәрсә бу?

Совет чорында, дөресрәк итеп әйткәндә, 1939 елда Татарстан тарих, тел һәм әдәбият институты оештырылганнан соң безнең галимнәребез, Нәкый Исанбат, Гомәр Бәширов, Мөхәммәт Садри, Мөхәммәт Мөһдиев кебек язучыларыбыз жөтәкчелегендә дистәләгән гыйльми экспедицияләр татар милләте күпләп яшәгән өлкәләрдә йөзләгән әкиятләребезне язып алып, эшкәртеп, тел-авыз ижатыбызны ифрат та баетканнар иде. Менә шул байлык кая булды икән? Кайчандыр СССР Фәннәр Академиясенен Казан Филиалының Татарстан тарих, тел һәм әдәбият институтын “ФИЛ” ягъни “филләр йоклык торган институт” дип атып торганнар иде. Минемчә, аларга “филон”тагын да ятышрак кебек. Татарстан Фәннәр Академиясенен менә шушы “филләр йоклык торган институт”ының директоры Нурмөхәммәт Хисамовка барлык милләт исемнән “Безнең әкиятләребезне, жырларыбызны кая куйдыгыз? Сезнең институт бүген ни-нәрсәләр кыра? Сез нинди яшь галимнәр үстерәсез? Милләт алдында хисап бирегез!” дип дөгъва куясы килә.

Тагын да ачкан ачышларымның берсе—татар әдәбияты дәреслекләрендә бүгенге заман татар балалар шигърияте, татар балалар нәфис әдәбияты вәкилләре—дистәләгән талантлы һәм күренекле әдипләребезнең ижатлары бик тә тар мәгънәдә чагылыш тапкан, йә бөтенләй таппаган икән. Шагыйрь, язучыларыбыз үзләре бу мәсьәлә белән кызыксынмыйлар да бугай. Чөнки мәгънә юк. Жыентыкларга әсәрләрен сайлап алу бик түбән зәвыктан чыгып башкарыла. Мәктәпкәчә яшәгә балалар өчен чыгарылган “Ин матур сүз” дигән жыентыкның төзүчесе Татарстан Мәгариф Министрлыгының сектор мөдире Кифая ханым Закирова белән булган әңгәмәдән соң мин бу өлкәгә белгечләр бүгенге татар әдәбиятын белмиләр дигән фикердә калдым. Монда тулаем зәвыксызлык хөкөм сөрә. Татарстан хөкүмәтенен

яшь буынны программалы тәрбияләү концепциясе булмагач, житәкчеләребез үз балаларын һәм "внукаларын" урысча яки инглизчә укуыткач, дәреслекләр төзү эшенә контроль юк.

Шәехзада Бабич, Сәгыйть Рәмиев, Дәрмәнд, Гәдел Кутуй, Гомәр Толымбай, Мәхмүд Максуд, Идрис Туктар, Бари Рәхмәт, Зариф Бәшири, Мирхәйдәр Фәйзи, Нәкий Исәнбәт, Салих Баттал, Кави Нәжми, Әхмәт Фәйзи, Афзал Шамов, Габдрахман Әпсәләмов, Нурихан Фәттаһ, Мәхмүт Хасәнов, Әнвәр Давыдов, Ибраһим Салахов, Жәвәд Тәржемәнов, Сажидә Сөләймәнова, Шәрәф Мөдәррис, Мостафа Ногман, Зәки Нури, Әхмәт Исхак, Риза Ишморат, Гамил Афзал, Фәнис Ярүллин, Әминә Бикчәнтәева, Рәшит Әхмәтжанов, Рәшит Гәрәй, Тәүфикь Камалиев, Тәүфикь Әйди, Газиз Кашапов, Мәгъсүм Хужин, Габделхәй Сабитов, Азат Ганиев, Кадыйр Сибгатуллин, Роберт Әхмәтжанов, Әхмәт Рәшитов, Рөстәм Мингалым, Ләбибә Ихсанова, Фәүзия Бәйрәмова, Равил Фәйзуллин, Нәжип Мадьяров, Мәхмүт Газизов, Зөлфәт, Мөдәррис Әгъләмов, Рәшит Бәшәр, Рәкил Зәйдулла һәм башка бик күп әдипләребезнен ижатлары әдәбият дәреслекләреннән читтә тора дип әйтергә мөмкин. Мондый авторларыбыз бихисап. Болар бит барысы да безнен байлык. Куллана белергә, иренмәскә, эзләнәргә, актарынырга гына кирәк.

Әмма безнен мондый хыянткаларны түзүчеләребезнен артык иренчәк, ялкау, мангаларынын артык тар, масштабларынын артык зәгыйфь булулары аркасында алар балаларыбызны әдәплә, югары анлы шәхес-гражданин итеп тәрбияләү бурычын бары тик "балалар язучысы, шагыйре" булып исем алган "дипломлы" әдипләр язган әсәрләр белән генә чикләр һәм аларның фикри һәм хисияти офыкларын бишкәткен үк тарайталар. Безнен татар әдәбиятын төшкил иткән барлык әсәрләреннән компьютерга утыртылган хрестоматиясен булдырып вакыт җитте.

БЕЗГӘ НӘРСӘ ҖИТМИ?

Шәхес җитми. Шәхесне кем тәрбияли? Иманлы әдәбиятка иман, нәфис әдәбиятка нәфислек җитми.

Әдәбиятыбыз сүнүгә килә. Ул ничек сүнә? Аның күрсәткечләре нинди? Ходай Тағаладан башка бернинди көчкә буйсынмаган әдәбиятның сыйфатлары бик гадиләр һәм мөңгелек: ул милләтнең иманлы, гайрәтле, дәһшәтле, гәдел сүзле, гәдел гамәлле, бай телле, нәфис рәвешле, моңлы жанлы, кешелекле, камил хольк-фигыйльле, сынмас ихтиярлы сакчысы. Әлбәттә, болар барысы да мыскалга салып үлчәнә алмый торган сыйфатлар һәм кичкәр. Ләкин татар милләтендә шәхес проблемасынын бар кискенлегә белән килеп басуы факт. Без бу халәтебезне танып авыз да ермыйбыз, теге урысның "Фекла, которая сам себя секла"сы кебек үзәбезне чыбыкларга да хыянмыйбыз. "Әй, бу хакта инде моннан йөз ел элек Тукай да лаф орган иде, әле без һаман да исән, моны бары тик максималист милләтчеләр генә куерта",—дип кул сөлтәү дә егетлек булмас. Кояш, Жир-Су, милләтебез үзе шәһит: без гадәттән тыш сәектик; без гадәттән тыш көпшәкләндек; милләт дигән социаль тереклеккә куела торган таләпләр белән килгән хәлдә, без инде бу таләпләргә җавап та бирә алмаслык дәрәжәгә җитеп, деформацияләндек; җәмгыятебез эчтәлексез калгач, формага табына башладык. Без көя төшкән тукуманы хәтерләтә башладык, коткарып булурмы безне?

Әдәбиятның төп үстерүчесе булган әдәби тәнкыйтебез бетте. Ул еш кына вуз доцентларының кулларына бокал тоткан мактау тостларына әйләнде. Язучылар берлегенң башына әдәбият кафедрасы мәдире килгәч, барлы-юклы тәнкыйтебез дә куак артына посты, бармакларын әдәбиятның кан тамырынан алуы нәтижәсендә кайчандыр тәнкыйтьтә майдан тоткан Мансур Вали-Барҗылынын әдәбиятка булган идея-эстетик карашлары искерде; әдәби тәнкыйтькә Дания Заһидуллина кебек, "орнабор" буенча, ягъни диссертация язучы, фән кандидаты, фән докторы булу өчен генә "тәнкыйтьче" булуга ирешкән галимләребезнен ялтыравык төшенчәләр схоластикасына, акыл сату эквилибристикасына кереп батты.

Ләкин без әле бар. Без әле исән. Безнең журналларыбыз мондый бәхәсләр алып баргач, без өметсез түгел. Безнең тукуманын чит-читләрендәгә аркау-буйлары, урыны-урыны белән урта өлешләре сау-саламәт кебек... Әгәр безнен татар җәмгыяте Ходай Тағаләнен үзеннән төшкән рух белән рухланып, формаль (автоном)

дәүләтчелектә була алган һәм үзәндә саклана алган ихтыярны бер йодрыкка туплап, Бер Иманга кайта, Әдәбиятын, Мәдәниятен янарта алса, якындагы илле елда сонгы халык санын алганнан соң рәсми рәвештә биш миллион исәпләнгән, әмма аннан урыслаган, носариланган, мәжүсиләшкән өч миллионның жинел генә коеп калдырып, иманлы, татар телле, саф татар-мөселман саналган ике миллион татарыбыз белән дә дөньяның күркәм милләтләре исәбенә баса алачак. Без хәтта бер миллион, хәтта биш йөз мен иманлы татар белән дә дәүләтебезне аякка бастыра алачакбыз. Носариланган татар-мөселман безнең корабыбызга су астыннан өстәрәлөп барган авыр ләнгәр (якорь тимере) генә ул. Алар безне тәмугка өстери—көн кебек ачык. Безгә Ходай Тәгалә алдында алар денсезлеге өчен жавап бирергә туры килчәк әле. Яһүди кардәшләребез язмышын үрнәк итеп алычк. Унтугызынчы гасыр азагы—егерменче гасыр башында татар милләтенен идеологлары катастрофага тигъ ялгыш жибәрделәр. Без шунын ин ачы жимешләрен тату бөхөтсезлеген кичерәбез. Анын көчәюе ихтимал. Эзер булырга кирәк. Эгәр урыслагашуны туктата, катнаш нихахлардан котыла, котыла алмаган хәлдә, катнаш нихахны мөселман кысаларына кертә алсак, без инкыйраздан котылачакбыз. Безгә кияүлеккә килгән Иван Иманга килергә тиеш. Безгә киленлеккә килгән Елена да иманга килергә һәм хижаб ябынырга тиеш. Безнең атаклы жадитче Әмирханнарыбыз, Исхакыйларыбыз мактаган урыс жәмгыяте безгә үрнәк түгел, элмәк кенә була ала. Ләкин безнен шәхесөбезне Колшәрифләр, Батыршалар иманынын кояшы яктыртып торырга тиеш.

Моның өчен милләтебездән биш йөз ел буге савылып килгән милли Шәхесен кире кайтарырга кирәк. Анын өчен ике мен еллык әдәбиятыбызга ревизия ясап, анын, әйткәнөмчә, компьютер базасын булдырып, шулардан батырык, матурлык һәм милләткә ШӘХСИ ИХТЫЯР бүлек итә ала торган ин гүзәл, ин камил, ин нәфис, ин гамәли әсәрләрен сайлап алып, беренче сыйныфтан унберенче сыйныфка кадәр СӨЙКЕМЛЕЛЕК мәктәбен булдырырга кирәк. Милләткә шәхесне кайтару язучылардан—зиялылардан башлана. Эгәр язучы бу бурычны үти алмый икән, без отылачакбыз һәм онытылачакбыз. Безнен бүгенге дәрәсләкләребезнен яртысыннан күбрәген милләт балаларын башсыз, фикерсөз һәм дини ашсыз иткән, өммөтсөз, өмөтсөз вә милләтсөз әсәрләрдән тора. Якындагы елларда без алардан арынырга тиешсөз. Классик әсәрләребөздән эчкөчөсөк, зиначылык һ.б. өзөкләр алынып ташларга (кыскартылырга) тиеш. Исхакыйларга да ревизионистик караш кирәк. Әдәби әсбаплар тулысы белән январтылып, яна көрөшчөл фәнни аппарат белән коралланган булырга тиеш. Әдәбият буш, кирәкмөгән фетнә-гыйсъян жөнжалына чакыру белән түгел, ә милләтнен, жир шарындагы барча милләтләрен, диннәрнен сыешып тыныч яшәвенә, Ходай Тәгаләдән килгән тигөз хокукларына таянып, чөчкә атуга хөзмөт иткән ин көрөшчөл, ин алдынгы, ин бөек, гаделлек өчен ижади жинатка чакырган ин саваплы, димәк, прогрессив әсәрләрдән тупланырга тиеш.

Бары тик шундый гамәли әдәплә әсбаплар нигөзөндә тәрбияләгөндә генә без милләтебезнен килчөк буыннарын иманлы, таза тәңле, саф көрөшчөл рухлы итәрбөз, аларны килчөкнен кызыл-көрән наркомнарыннан да, наркоманнарыннан да азат итәрбөз. Безнен бер кузанычыбыз бар. Яшерен-батырын түгел, татар әдәбияты вәкилләренен жаваплы һәм көрөшчөл өлөшө Татарстан мөстәкыйльлеге өчен көрөшнен 1985-2004 елларында (бу көрөш Горбачөв январышныннан соң ук гомуммилли статус ала башлады) татар көрөшчөл әдәбиятынын шактый зур маасын тудырып өлгөрдө. Аны файдалана гына белөргә кирәк. Моннан ике ел элек матбугатта чыккан “Бирөгөз мөйдан!” дигән мөкалөмдә мин әдәбиятыбызын бу яна юнәлөшөнә “Көрөш әдәбияты”, “Жинат әдәбияты”, “Янарыш әдәбияты” дигән атамаларын берсен бирергә тәкхым дө иткән идөм. Ана “Яна әдәбият” дип тә исөм бирөп булыр иде. Яна әдәбият—ул кичә-бүгөн генә азылган әдәбият түгел, ә Колтәгин балбалларыннан башлап Кол Галиләр, Кандаыйлар, Тукайлар, Салих Батталлар, Туфаннар, Сибгат Хөкимнәр, Гамил Афзаллар, Рәшит Әхмөтжаннар, Равил Фөйүллинар, Робөрт Әхмөтжаннар аша бүгөнге Рөмис Аймөтлөргә кадәр килөп житкән көрөш рухы. Милләтне дәүләтлө итү әдәбияты. Татар умырткасына мөңгөлек цөменты утырту, умыртка ныгыту әдәбияты. Тирән фөлсәфөлө, озын тынлы, серлө әдәбият. Андагы чөчмә әсәрләр осталары исөмлөгөндә шул ук Муса Акьөгөт, Гаяз Исхакый, Гөмәр Бөширов, Әмирхан Еники, Ибраһим Салахов, Мөхөммөт Мөһдиөв,

Аяз Гыйләжев, Миргазиян Юныс, Мөсәгыйть Хәбибуллин, Жәмит Рәхимов, Фәнис Яруллин, Тәбриз Мөбәрәков, Марат Кабиров, Марсель Галиләв әдәбияты... Бу әдәбиятны билгеләү һәм өйрәнү буенча тулы бер институт эшләргә тиеш.

Татар язучысынын шәхесе юк дәрәжәгә төшеп вагайды. Ул миңа кайчакта гавам татарыныкынан да бәләкәйрәк күренә. Ул Язучылар берлеге аңзасы, тик язучы гына түгел. Член. Ул еш кына чуар йөрәк, вакчыл крохобор, хөсөт, ул үзен генә күрә, үзен генә бөек саный, башкаларны укмый; анын тормыш биографиясе—авыл мәктәбе, университет, редакция коридорлары һәм пивнушканалар... Аларнын күбесе армиядә дә хезмәт итмәгән бит!.. Үзеннән башкалар үрнәк алатмаган әдип башкалар өчен үрнәк геройлар тудыра алмый. Үрнәк биредә катлаулы социаль-психологик төшенчә.

Мин тормыштан качып кына, редакция коридорынан торып кына чын язучы булырга хыялланган кайбер яшрәк каләмдәшләремә карыйм да, “Йә, Хода, болар да язалар бит!” дип аптырап куям. Ничекләп итеп язарга мөмкин?!

Әлбәттә, алар сәләтле. Ләкин язучы, шагыйрь, публицист әдәбиятка тормышнын ин түбәнтә катламнарын айкап күтәрелергә тиеш. Мин шул коридорларда сәрхүшкә әйләнеп картайган әдәбият хадимнәрен беләм. Алар “бөек”, аларнын серкәсе су күтәрми. Алар редакциядән һәм сыра кибетеннән ары йөрми, дөньяны белми, шул Ходай биргән барлы-юкты сәләтләрен коридор почмакларында коеп йөри торгач, күпләре китеп тә бардылар.

Безнең язучылар өч чирдән сак булырга тиеш. Алар: кагылу-сугылу, вак тормыштан изелеп юкка чыгу, эчкечлек һәм үз-үзенә соклану, нарциссизм, бөеклек корбаны булу. Миңа үз гомеремдә шушы чирләр аркасында ачылмый калган өч чын талант белән якын булырга насыйп итте. Хәсән Сәрьян. Аны нәкъ менә эзәрлекләүләребездән изелеп өзлегү, тормыш ваклыгы алып китте. Фәил Шәфигуллин. Анын көтелмәгән фажиғасендә “яшел елан” сәбәпче булды. Өченчесе... Әнә ул, ярга баскан да, үз сыны белән сокланып, күл көзгесенә баккан. “Боөгемез” Марсель Гали. Яратканнан шулай язам. Әгәр Марсель үзе белән соклану камалышынан чыга алган булса, тел чарлау, сүз тугылау экспериментлары аша исән үтәп тә, әдәбиятыбызда истә калырлык әдәби образлар тудыра алган булыр иде.

Бездә күзсез, телсез, йөзсез, “син килденме—мин киттем” сыман му-му әдәбияты барлыкка килде. Язучыларыбыз активынын күпчелеген шул “му-му”лар тәшкит итә. Алар үзләре кирәгенчә яза да, кеше язганын укып, куана да белми. Без геройны, героеныз йөзеп чыккан елганы, ул яшәгән йортны, анын янәшәсендәге кешеләрне, тормышны сүрәтләмәбез. Без бары тик “сүлибез”. “Салам” чәйнибез. Нишләргә?—Характер юк, тел юк; диалог юк, монолог юк; “сүләнгән” объектнын эчке һәм тышкы үсеш тенденциясен белү юк; үткән өчен әрнү, бүгенге өчен гарылану, киләчәк өчен тетрәнү юк. Мондый “саламны” чәйнәгән укучы әсәрдән нинди гамь ала алын? Йә, әйттегез, күпме әдиләрәбез бу таләпләргә жавап бирә ала?

Һәр чын милли әдәбият милләтенен ижтимагый халәтен, безнең әдәбиятка килгәндә, үзенә коллык халәтен аңлап, шул коллыктан чыгу юлларын эзләгән очракта гына башлана. Әлегә безнең әдәбият үз коллыгыбызны мактау, хәтта анын белән горурулану әдәбияты булып кала килде.

Язучыга масштаб кирәк. Масштаб—яшәү ысулы. Масштаб—яшәү стимулы. Язучы үз гомерендә никадәр зур масштаблы даирәдә гомер кичерсә, анын әсәрләре дә шулкадәр масштаблырак була. Безнең сонгы елларыбыз әдәбияты нәкъ әнә шул масштабсызлыкта кортлады. Сюжетны бары тик тормыш кына бирә. Анын үзен күрмәгәч, безнең язучыларда нинди мавыктыргыч сюжетлар булсын? Тормыш тирәнлекләренә каләм һәм күкрәк кенәгәсе тотып төшеп, тел жәүһәрләрен жыймагач, әсәрләренә кирәк булачак мохит табигатен күзеннән үткәрмәгәч, базарларда, вокзалларда, поездларда кеше зарын, әрләш-талашын, фажиғасен йөрәгеннән үткәрмәгәч, безнең әсәрләрдә нинди тетрәткеч масштаб, нинди диалог, нинди монолог, нинди табигый манзаралары, нинди тирән фәлсәфә, нинди тел булсын?! Безнең бүгенге кайбер прозакларыбыз шундый шаталак, таушалган, тапталган, массовый тел белән язалар ки, мин аларны укый алмыйм. Алар казакъ акыны кебек, думбыраларында, күзгә нәрсә күренә, шуны думбырдаталар. Кайбер авторлар еш кына шундый жинеллек белән язалар ки, әгәр геройлары бәрәңге базына конгырт

күзле булып төшеп китсә, чыкканда зәнгәр күзле булып самолеттан чыгалар. Безнең бүгенге прозада иң дефицит әйберләр болар. Тел—иң житешмәгән байлыгыбыз. Тетрәкчә тыгыз сюжет, тиран фәлсәфә жигми. Фәлсәфәсезлек безнең әдәбиятын гүргә кертәчәк. Тема ваклыгы татар ваклыгынан килә. Әгәр син үләнне, үлән кыятын сурәтлисәң икән, аның яшәеш фәлсәфәсе берьюлы дүрт—Жир, Күк, Су, Кояш үлчәмендә яшәргә бурычлы. Әгәр синен шул фәлсәфән табылмаган икән, кулына каләм алып маташма.

“...Эш шунда ки, прозаик үз авылыннан һәм югары уку йортынан башка берни күрмәгән... Һәм шул сәбәплә кайбер язучылар дөньяны массовый укучы югарылыгында гына күрәләр. Шулай булгач, укучыларның иң зур бәяне уртакул хикәятә, яисә тормыш-көнкуреш мәсәләләренә, гаиләдәге ыгы-зыгыга багышланган уртакул романга бирүләре гажәпләндермәскә тиеш”, —дигән иде Мөхәммәт Мәһдиев Татарстан язучылары алдында чыгыш ясап. (“Казан утлары”, “Прозабыз ни хәлдә?”, 11, 1984.)

Шушы унайдан тагын бер фикер бар. Ул бик нечкә, моңа кадәр өйрәнелмәгән кагылынмаган тема—татар әдәбияты вәкилләре, язучыларыбыздагы кеше, шәхес факторына барып ялган. Ягъни “эчке фактор”. Тема күптән өлгәрсә дә, ана кагылмый килүен сәбәпләр бар—безнең каләм “әһелләребезнең” артык дәрәжәдә мин-минлек, эгоизм белән чирләве, чебен тимәс—чер итер, дигәндәй, юк-бар нәрсәгә дә үпкәләп, тавыш куптарып баруы. Имеш, әсәренә тәнкыйть итсәң ит—тик авторга гына кагылма. Без менә шундый “сәясәт” белән татар язучысының артык комплиментар, югарыда китерелгән тәнкыйтьчә әйтмешли, артык гасаби, һавалы, үпкәчел тибын тудырдык. Ул мактауны гына кабул итә. Тәнкыйть аның өчен “хурлау” булып янгырый. Безнең барыбызга, язучыларга гына түгел, барча милләтебезгә Гаяз Исхакыйның Сөннәтче бабасы калдырган Сәлман Фарси пәкесе кирәк. Димәк, Иман кирәк. Динебезне аякка бастырмайча, милләт аякка баса алмаячак. Һәр нәрсәдә чамә кирәк. Артык кадим и булам дип, дөм карангы базга төшеп сукураерга, артык жәдиди булам дип чалт кояшга гына да яшәп булмый. Милләтебезнең кан кайнарлыгы уртача. Ходай Тәгалә безгә шундый кан тәкдир иткән. Географиябез, биографиябез, милләтебез кебек урталыкта буллык. Урталыктан барыйк. Халкыбызның, миңа калса, иң акыллы мәкалпләренен берсе “Усал булма—асарлар, юаш булма—басарлар, уртача булсан—ил агасы ясарлар”, —ди бит. Моңа без тудыра алмаган ничә роман, ничә “унай герой”, ничә “заман герое” сыйган икән? Унбиш ел чамасы тузан тудырып, уйнап алдык, жигте. Эшкә тотыныйк. Без бер милләт балалары. Безнең башка милләтебез юк. Безнең иң бөек дәүләтебез—Ходай рәхмәте илә әле һаман да исән булган милләтебез. Күрәсезме, сизәсезме, без Колшәриф, Батырша, Гайнан Вәисов кебек корбаннарыбыз хақына мәчетләр төзеп, жай гына булса да алга барабыз? Күрәсезме, без нульгә төшеп, янадан күтәрелә башладык?

Дәүләт Думасының латинга каршы агрессиясе, аны тыюы бар татар дөньясын бергә тутлады. Казанда “Латин фронты”нын оешуы безнең империализмга каршы тора алуыбызны раслый.

Күрәсезме, милләт туған телдә белем алуның төмен тойды? Ул—Тукай теленен имансызлыкка, жинаяткә, барлык төр тәртипсезлеккә, наркотрафика каршы иң көчле дару икәнлеген аңлый башлады. Ул—Тукай теленен—туған теленен балага туған телдә аңлашу, туған телдә жырлаша-гөрләшә белү гүзәллеген генә түгел, балага физиологик тазалык, психологик иминлек, бөтенлек биру чарасы икәнлеген төшенде. Тукайны белгән, Тукай телендә белем алган, Тукайча сөйләшкән, Тукай иманына гутры булган татар баласы беркайчан да куркак та, алкау да, наркоман да булмайчак. Аның арка үзәген Тукайлык витамини ныгыткан. Шуна күрә, милләт милли мәктәбен, динен, гореф-гадәтен, димәк, милләти хиссиятен беркайда беркайчан да беркемгә дә бирмәчәк. Ул ары таба сан белән түгел, иман белән, акыл белән алдырачак. Ул ат кебек очы ташларда аунап, паразитлардан арына. Без бөек Идегәй куйган “Заман кемнең заманы?” дигән илаһи сорауны үзөбезгә юнәлтп, “Заман—безнең заман!” дип әйтергә тиешбез. Моңа яна Рәсәй Конституциясе, илдә барган демократик үзгәрешләр, хосусыйлашу кануннары да каршы килми. Үзөбез булып калыйк. Милләт хақына—утның алгы сызыгына, алга!.. Заман кемнең заманы? Заманны кулга алайык. “Татар вакыты”н табыык. Әдәбиятның “бүгенге заман геройлары” шунда табылып.

Илһам Шакировка 70 ышь

ХАЛКЫБЫЗНЫҢ МИЛЛИ ХӘЗИНӘСЕ

Һәрбер бай тарихлы, олуг ятмышлы халыкның мәдәни үсеш дәрәжәсен һәм киләчәккә барыр кыйбласын билгели торган шәхесләр була. Татар халкы исә нәкъ менә шундый моңгытәбәр халык һәм XX гасыр белән XXI гасыр кыйсымендәге мәдәнияте күгәндә аның, кайсыгына тарафтан карасаң да юл күрсәтә торучы Казык Йолдызы кебек, өч йолдызы балкып тора. Алар:

Сүздә—Габдулла Тукай;

Музыкада—Салих Сәйдәшев;

Жырда—Илһам Шакиров!..

Бу—халык үзә чыгарган “мәхкәмәи карар”, кире каккысыз дәлил!

Шушы көннәрдә, ягъни февраль аенда әлеге олуг затларның берсәнә, “милләтебезнең гасырларга тиң мәхәббәтен казанган” жыр сандугачына—Татарстанның һәм Россиянең халык артисты, Татарстан Республикасының Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты Илһам Гыйльметдин улы Шакировка 70 ышь тула. Әйе, “Тукайны язган аерып булмаган” кебек, Илһам Шакировны да февраль акылчларынан аерып карау мөмкин түгел һәм халкыбыз бүген, үзенең сөекле улы каршында баш иеп, концерт залларына ашыга, жыр кичәләре уздыра, макала-хатирәләр бастыра... Шәт, озакламый күренекле шәхесләрнең, язучыларның һәм сәнгать әһелләренең яраткан жырчысы хакында зйткән фикерләре, шигърьләре, аның үзенең вакытлы матбугаттагы чыгышлары, тамашачыларның хатлары, шулай ук жырчының тормыш мизгелләрен чагылдырган фоторәсемнәре тупланган (аны “Жыен” фонды чыгара) альбом-китап та донъя күрә...

Кыскасы, февраль аенда татар халкы, ул Жир шарының кайсыгына почмагында яшәмәсен, Бөек улының олуг юбилеен олылап, билгеләп үтә, шагыйрь зйтмешли, бәйрәм табынына жыела. Бу күзбәттан, “Казан утлары” журналы да “бәйрәм табынына” үз өлешен кую нисбәтеннән чыгып, сөекле жырчыбызга багышланган сәхифә бастыра. Бәйрәмәң котлы булсын, күңеләң шатлыклар белән тулып торсын, Илһам ага! Афәрин! Мең ишә!



Ул—йолдызларның йолдызы

Мин һәрвакыт татар халкы олы талантларга бик бай дип куанам. Әдәбият-сәнгать-нен һәр өлкәсендә безнең гүзәл йолдызларыбыз бар. Ә Илһам—алар арасында да илаһи таланты белән балкып торган йолдызларның йолдызы. Ул гасырларга бер генә туа торган, тулы мәгънәсендә мәшһүр халык жырчысы. Туган халкыбыз—Илһамы, ә Илһам халкы белән бәхетле. Аның югары дәрәжәле һөнәри осталыгы, жәүһәри ижаты халкыбызның күнел төпкелләреннән саркыган мон-сагышын, гасырлардан килгән әрнү-шатлыкларын, бетмәс-төкәнмәс рухи байлыгын чагылдырып кына калмый, аңа яна тарихи шартларда оптимистик яшәү көчә, әхлакый нур ости, дәрт-күәт, эстетик ләззәт тә бирә.

Афәрин, Илһам!

Минтимер ШӘЙМИЕВ,

Татарстан Республикасы Президенты

Горурлыгыбыз

Татарстанда һәм аннан читтә яшәгән бөтен татар халкын бер рухка берләштереп торучы Илһам кебек талантыбыз булу барыбыз өчен дә горурлык ул. Илһам Шакиров башкаруындагы жырларыбыз туган халкыбызны башка илләр, башка халыклар музыка сәнгате арасында күркәм итеп күрсәтә. Ә бу исә Татарстаныбызның матди яктан гына түгел, ә мәдәни, ижади яктан да югары дәрәжәдә торуы турында сөйлә.

Фәрит МӨХӘММӘТШИН,

Татарстан Республикасының Дәүләт Советы рәисе

Халык моңын яклап

Күптәнме әле бездә: “Безнең жыр-көйләребездә моң дигән нәрсә юк, моң дигән төшенчә үзе үк буш сүз ул, әнә бит, Европа музыкасында андый термин үзе дә юк. Инде Тукайлар заманында булса, анысы ул андагы изелгәнлек галәмәте генә. Хәзер революция. Шулай булгач, андый искергән алымнар белән сузып-сузып жырлаулар кемгә кирәк? Хәзер әнә бит темп ничек: айть, два!”

Менә Илһам Шакиров шул модалылык, шул каршылыклар эчендә татарның үз халык жырчылыгы, һәм шуның гасырлар буена килгән үз милли формасы, үз халыкчан тарихы традициясе булуын яклап чыкты һәм гәмәлдә үзенә жырчылык таланты, жырға осталыгы, халык рухында жырлыгый белүе белән бу көрәштә җиңеп чыкты. Чөнки ул халык моңын яклаган кебек, халык та аны зур алкышлар белән котлап каршы алды һәм алмакта.

Илһам бернинди ясалма эффектларсыз, хәтта кайберендә үзен гармун йә оркестр белән дә озаттырмыйча, бер башына ялгыз гына чыгып та, борынгы озын, моңлы “Карурман” көен жырлап гаять зур алкышлар алуға иреште. Ул халыкның гел җинелчә такмакка сикереп биеп кенә яшәмәвен, һәркемнең язмышында үз кайгы-сагышы булган кебек, моңланырга да хаклы булуын яклап чыкты. Чөнки Илһам үзенә генә хас матур, моңлы тавышлы һәм халыкчан аһәңле, талантлы оста жырчы булып кына калмый, ул татар көйләренен жыр-моң милли үзенчәлекләре турында да тирән уйланучы жырчы. Әйтергә кирәк, ул хакта үз мәктәбенә, үз теоретик нигезләренә ия кеше. Ул аның пропагандисты. Шунлыктан, татар музыкасында Сәйдәш ничек үзенә хас урын тотса, жырчылыкта Илһам да шундый урын тоты, диючеләр ялгышмыйлар.

Нәкый ИСӘНБӘТ,

Татарстанның халык язучысы, Татарстанның Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты



Илһам Шакиров Татарстан Республикасы Президенты Минтимер Шәймиев янында.

Ходай биргән

Жаңга кирәк “азықлар” арасында ин тансыгы, ин татлысы жырдыр, мөгаен... Һәм жырчы сәнгать әһелләре арасында ин популяр кеше дә ул... Язучыны берәү белә, берәү белми, ә жырчыны белмәгән кеше юк. Шул ук вакытта язучыга ялган шөһрәт, ялган дәрәжә тудырып була, әмма жырчыга түгел, жырчыны ясалма рәвештә “бөек” итеп булмый. Чөнки Ходай бирмеш жырчылык таланты шулкадәр ачык, табигый, бердәнбер генә ки, аны, ягъни ул талантны, юри зур итеп тә, кечкенә итеп тә күрсәтеп булмый—ничек яратылса, шулай яши ул...

Мина үз гомеремдә ирләрдән һәм хатын-кызлардан күп жырчыларны тыңларга туры килде. Алар барысы да танылган жырчылар иде, ләкин һәркайсы үзенә башка, бер-берсенә һич охшамаган талантлар иде. Мәгәр шушы күп төрлеләр арасынан әкрәндәп кем дә булса берәү аерыла башлый. Тыңлаучы да



*Кремльдә булган рәсми кабул итүдән соң...
Сулдан уңга: “Жыен” фондынның башкаручы директоры Фозат Рәзәйков, Илһам Шакиров, Татарстан Президенты аппараты җитәкчесе Әбдәм Гөбәйдуллин, шагыйрь Гәрәй Рахим.*

күбрәк шуна колак сала, шуның жырлавын көтә башлый... Ул инде аны бик хаклы рәвештә бүтәннәрдән аера, чөнки нәкъ менә аның тавышында, монында, жырында үзенә ин кирәкле, ин тансыкны, ин яқын-кадрлене ишетә... Һәм бу “берәүнен” тыңлаучыны төмам әсир иткән тылсымлы жыр-моң кодрәте ана чын мәгънәсендә үлемсез дан-дәрәжәне китерә дә инде.

...Кайчандыр әнә шундый табигый рәвештә үзеннән-үзе килгән данга Гөлсем Сөләйманова ия иде. Бик гади, бик тыйнак, әмма татар халкының тирән мәхәббәтен яулаган чын милли жырчыбыз иде ул... Бүгенге көндә исә бу үлемсез шәрәфле данның иясе, әлбәттә, Илһам Шакиров! Ходай ана шул данга лаеклы кодрәтне биргән, халык исә аны танылган һәм сайлаган... Монда инде Илһам файдасына нидер өстәп маташуның кирәге дә калмаган—ана саулык теләүдән башкасын!

Әмирхан ЕНИКИ,

*Татарстан халык язучысы, Татарстанның
Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты*

Аның үзенчәлеге...

Әгәр Гөлсем Сөләйманова татар хатын-кызлары тавышының үрнәге булса, Илһам—татар ирләре тавышының өлгесе. Ягъни башка бер халык ирләре тавышына да охшамаган, нәкъ татар ирләренә генә хас үзенчәлекле тавыш белән жырлый ул.

Әгәр мин хата уйламасам, Илһам талантының көче, аның затлы яклары, барынан да бигрәк, борынгы халык жырларын башкарганда сокландыра. Мәсәлән, “Иске

карурман"ны жырлаганда, Илһамга кушылып урман үзе дә жырлый кебек. Күнелдә шундый тәэсир кала.

Озын гомерле булсын, халыкны тагын шулай озак еллар дәвамьнда бәхетле итсен иде бу сөекле жырчыбыз, бөек талант иясе! Амин!

Гомәр БӘШИРОВ,

*Татарстанның халык язучысы, Татарстанның
Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты*

Тукай башыннан сыйпар иде

Кайвакыт Тукай, дип әйтү житә, Сәйдәш, дип, Яруллин, дип әйтү житә. Халыкның уртак хисләрен бер йөрәккә, бер жанга туплаганнар алар. Мин Ессентукида моннан берничә ел элек татар жыр-бию ансамбленең концертын тыңладым. Залда татарлар да бар, ләкин күпчелеге башка халыклар, башка милләتلәр... Мина аларның реакциясен белү кызык иде.

Көз, паркта яфрактар коела. Залда татар жырчылары "Сибелә чәчәк"не жырлыйлар. Халык көйләренен дә ин нечкәсе, ин тирәне, саф татарчасы. Ләкин мондый көйнен барып житүенә шикленеп, хафаланып утырам. Житте, зал икенче тапкыр "Сибелә чәчәк"не сорады. Аннан "Туган тел"... Солистларның берсе эчтәлеген тәржемә итеп карады... Жыры тәржемә итеп булмый, аны фәкәт тылларга ғына кирәк. Зал тыңлады, ул да икенче тапкыр янгырады. Минем иманым тагын да ныгыды, халык моннарына бернинди аңлатмалар да, комментарийлар да кирәк түгел икән...

Шушы моннарны үзедә жыйган жырчылар бар. Аларны халыкчан, диләр, талантлы, диләр. Ә мин бәхетле, дияр идем. Илһам Шакиров шундыйлардан. Тыңдыйм, мине ул бик тиз жиремә кайтара, тарихыма кайтара, моны, күнелнен уентыкларына кереп, язмышым буенча агарга тотына. Мөслим, Сарман, Казан арты кырларының зәңгәрлекләре күнелне жирсетә башлый. Мин кинлекне тоям. Мина бит ин кадерле хис шул, ин газиз хис шул. Шунның белән яшим...

Турыдан-туры Илһам Шакировка карата әйтелгән бер сүз мине шагыйрь, композитор, жырчының жәмгыятьтәге урыны турында уйланырга мәжбүр итте.

Шулай, башка халыклар каршында безнең дәрәжә бетмәсен дипме, сирәк булса да, ул йә Тукаен, йә Сәйдәшләрен биреп куйган... Моннан соң да бирер, рухы бай.

Биргәннәрен күрә белү—безнең эш! Илһам Шакиров—чын талант, халык улы. Тукай исән булса, башыннан сыйпар иде анын.



*Ўзбекстанның Ташкент шаһәрөндә
(1977, октябрь). Илһам Шакиров
һәм баянчы Рамиз Курамшин.*

Сибгат ХӘКИМ,

*Татарстанның халык шагыйре, Россиянен М. Горький
һәм Татарстанның Г. Тукай исемендәге Дәүләт премияләре лауреаты*

Илҗам сабаклары

Илҗам Шакировны тынлаган саен анын илаһи тавышы белән гадәти көй генә түгел, балки гажәеп бер мон кыяфәтенә кергән уй-хыяллар, хәтта үзенчә бер гыйбрәтле уй-фикерләр күнелләрдән кичә сыман.

Әйе, кичәләр күнелдән...

Татар җырларынын төп үзенчәлеген, әйтик, аларнын монгол һәм кытай моннары белән генетик якынлыгы сәбәпләрен халкыбыз татар булып оешкан дәверләрдән—Алтын Урда, Казан ханлыгы чорларынан эзләргә кирәктер. Дөресрәге, шул заманнарда югары катлауларнын сәяси, идеологик һәм мәдәни “кыйблаларыннан”, төгәлрәк әйткәндә, тамырлары белән традицияләреннән эзләргә кирәк. Бер “пентатоника” дип әйтү белән генә мәсьәлә чишелми...

Кайчандыр бер ирешелгән, үскән рухи байлык бөтенләй үк юкка чыкмый ул. Анын асыл төшләре халык хәтерендә, “яшеренеп” дигәндәй, сакланып кала: үзбаш булып, нормальрәк гомер кичергән затлы катлаулары, мөстәкыйль фикергә сәләтле, югары зәвыкка ия зиялы катлаулары исән чорнын җуелмас истәлектәре булып. Вақыты житкәч, фидан утыллары тутач, тагын шытып чыгар, тагын үзен тудырган халкына кайтыр өчен. Шулай, хәтер янарту юнәлешендә башкарылган олы эшләр барысы бергә Илҗам Шакировнын җыр мәктәбен барлыкка китерәләр.

Миркасыйм ГОСМАНОВ,
академик, Татарстанның атказанган
фән эшлеклесе

Нәкъ үз вақытында...

Татарнын сөеклеләренә әверелгән Гөлсем Сәләйманова һәм Рәшит Баһаповлардан соң җыр сәнгатендә тынлык булып алган иде. Бу олы вақытга туар алдыннан азга гына көттерү газабы, булгандыр, мөгәен. Кинәт кенә җыр сәнгатенә мәйдан тотарга Илҗам Шакиров килеп керде. Нәкъ менә татар җырына гына хас башкару манерасы, моңа кадәр кабатланмаган мон бизәкләре белән ул күнелләребезне тиз арада биләп алды. Дөнья халыклары арасында асым урын тоткан борынгы җырларыбызнын сулышын кинәйтте, аларга яна тормыш бирде. Ул тышкы кыяфәте-рәвеш белән дә халыкны үзенә карата алды.

Хәтерлим әле, Илҗам Шакировнын зенитта чагы. Мөслимдә мин анын концертын карадым, жылап та, уйланып та, моңланып та тынладым. Бөек талант иясенен тантанасы, триумфы иде бу! Ул чактагы халәтне беркайчан да кабатлап булмый. Гадәти концерт, гадәти җырчы гына түгел иде ул, һәр җыры—милли драма, һәр җырында халыкнын гасырлар сыйган тарихы... Искиткеч сәләт өстенә ана Ходай эшчәнлек, зур тырышлык та биргән икән. СССРнын татар яшәгән төбәкләрендә Илҗам аһәне барып житмәгән нокта да калмагандыр. Ә күпме җырларга ул канат бирде, сирәк кенә булса да, үзе дә менә дигән көйләр язды.

Дөньяда соңга калган иясе вақытыннан алда тутан талантлар була, Илҗам исә нәкъ үз вақытында, татар халкынын моңга сусаган мәлендә мәйданга килде.

Марсель СӘЛИМҖАНОВ,
режиссер, СССРнын халык артисты,
Россиянен К. Станиславский, Татарстанның
Г. Тукай исемендәге Дәүләт премияләре лауреаты

Үзе бер дәвер

Илһам Шакиров жыр сәнгатендә үзе бер дәвер, дисәм, һич кенә дә артык масаю булмас. Бу хакыйкәтне миңа чаклы да күпләр әйткәндер, моннан сон да әйтерләр. Шакировлы дәвер... Илһамлы дәвер...

Яна туган сабыйның исеме күктән индерелә икән, диләр. Бу очракта дөрестер, мөгаен—исемнә жисеме туры килеп тора. Аның моңы дистәләгән еллар инде бик күп илләрне гизеп (Татарстан белән Башкортстанның әйтеп тә торасы юк), кешеләрнең, халыкларның рухын канатландыра, күнелен иркәли. Нигә шулай ул? Анлата алмыйм. Чөнки мөгжизаларның асылына төшенү, аларны төшендерү кыен. Бары сокланасын аларга, бары сихерләнәсен. Илһам Шакиров шундый мөгжиза, шундый сихерче.

Бөек Сара Садыйкованың миңем сүзләргә язылган “Өченче көн тоташ кар ява”сын тыңлагач, ул елларда шундый күренеш кичердем: миңем тәнемне озак еллар сызлаткан миңа ярчыгын Илһам Шакиров әйтерсен үз йөрәгенә суырып алды. Ул жырлый, ә яралы йөрәгеннән ап-ак кар өстенә тамчы-тамчы кызыл кан тама...

Илһам Шакиров турында уйлаганда, миң бер нәрсәгә куанам, ярый әле, дим, кайчандыр граммофон уйлап чыгарганнар. Илһамнар беркөнне дөньяга киләләр дә туачак буыннар бәхетенә мәңгелеккә торып калалар. Тавышлары тынмый әнә шул граммофон аркасында.

Мостай КӘРИМ,

*Башкортстанның халык шагыйре, СССРның Ленин премиясе лауреаты,
Башкортстанның С. Юлаев исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты*

Илһамы булмаса...

Илһамның бөек жырчы икәнсен таныйм, әмма шаккатмыйм. Минне шаккаттырган нәрсә татар дип аталган кавем. Заманында, аны бетерергә дип, тамырына балта чабылган. Ләкин ул корымаган. Ничәмә гасыр буге аны талыйлар. Урыска ул никадәр бөекләргә бүләк иткән. Казахы, кыргызы, үзбәге, башкортты татар хисабына ничаклы талантлар белән баеды. Инде беткәндер, дисән, үзенә беркемне дә калдырмай, балаларны читкә озатып торуның бер чиге була, дисән. Юк бит, килә чыга Илһамы. Кайда саклана бу чаклы рухи хәзинә? Нидә татар рухының сихри чишмәсе? Шаккаткыч! Татарның Илһамы булмаса шаккатыр идем.

Туфан МИҢНУЛЛИН,

*драматург, Татарстанның Г. Тукай исемендәге Дәүләт
премиясе лауреаты, Татарстанның халык депутаты*

Миң аңа гашыйк идем

1960 елларның башында Г. Тукай исемендәге филармония житәкчеләре Илһам белән миңем өчен яшьләр бригадасы төзде һәм без Илһам белән берничә ел бергә эшләдек.

Аның белән эшләгәндә, миңем жаным тыныч иде. Илһам консерватория тәмамлаган, тавышы яхшы, көчле, матур. Тамашачылар аны бик тиз арада яратып өлгерделәр. Ул бик тиз популярлашты. Концертларда аңа аркаланырга, ышкыланырга була иде. Халкыбызның иң матур көйләрен: борынгыларын да, хәзерге заман көйләрен дә, композиторларыбызның яңа матур жырларын да бердәй зур

осталык белән башкара. “Иске карурман”ны, “Менәргә иде Урал тауларына”
жырларын сузып жибәрсә, тамашачылар тын да алмый. Илһамның миңа йогынтысы
зур иде. Аңардан күп нәрсәгә өйрәндем. Жырларның бик тирәндә яткан монын
ачарга, музыканың иң нечкә хасиятләрен табарга өйрәттө ул. Миңа аны үземнән
остадым, өйрәтүчөм дип саныйм.

Элфия АФЗАЛОВА,

Россиянен атказанган, Татарстанның халык артисткасы,
Татарстанның Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты

Илһам Шакиров—легендар шәхес

Илһам Шакиров, һичшиксез, легендар шәхес, татар музыка сәнгате тарихында олы вакыйга. Аның тавышы тембр ягынан күнелгә йомшак, матур. Аның күп мендәгән, бәлки миллионлаган тыңлаучының йөрәгенә үтпә керә торган боек байлыгы—мон. Бу мон татар халкы тарихының ерак төпкәлләренә, ин борынгы бабаларыбызның рухи тамырларына барып тоташа.

Илһам Шакиров—татар жырынын үрнәк яңгырашын тудырган, милли яңгырашны тулысы белән үзләштергән башкаручы. Әмма жырычы бу яңгырашны үзмаксат итеп куймый, ә халык монына табигый рәвештә кушылып китә, аны үстерә. Илһам Шакиров башкаруында татар моны бөтен милләт вәкилләренә, һәр халыкка аңлашыла, ул халыкара төс ала.

Илһам Шакиров шәхес буларак та бик кызыклы—ул кешеләр белән жинел аралаша, нечкә юмор хисенә ия, ул бедемле, хислә һәм мавыгыучан әңгәмәдәш. Шул ук вакытта ул башкаларны кабатламый, үзенә һәм үз тирәсендәгеләргә бик таләпчән. Ул ижатында да, гади тормышта да зыялы, тирән фикерле кеше.

Илһам Шакиров үзәнә репертуар сайлаганда беркайчан да үз зәвыгына хыянәт итми—беренче чиратта халык жырларын, классик әсәрләрен сайлай. Хәзерге композиторларның яңа әсәрләрен сайлаганда ул аларның киңләчәктә классик дәрежәсендә булчакларын гына репертуарына ала.

Илһам абыйның зур таланты, профессиональ яктан камиллеге, үзенә генә хас булган музыкаль фикерләве аны мәдәниятыбызның

Илһам Шакировның илһәмгә

Зилә СӨНГАТУЛЛИНА.

Россиянең һәм Татарстанның халык артисткасы,
Татарстанның Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты



“Доғам һәм Ходам”

Әле мәктәптә укыган чагымда ук радиодан гына ишетеп белгән Илһам абый Шакиров турында: “Их, үзен “тере” килеш бер күрөп тынласаң иде...” —дип хыялланып йөргәнем хәтеремдә. Язымыш дигәнөн кызык нәрсә бит ул! “Күрөп тынласаң иде...” —дип кенә хыялланган авыл малаена, еллар үткәч, шушы мәшһүр жырчы белән Г. Тукай исемендәге Татар дәүләт филармониясендә егерме елга якын бергә эшләп, бергә ижат итәргә туры килде. Шушы гомердә булып үткән төрлө хәлләрне, Илһам абыйның халыкка билгеле булган кайбер якларын, уй-фикерләрен яза башласаң үзе бер китап булып иде.

Әгәр дә кемдер, зур жырчы булу өчен матур, көчле тавышын булуы житә, дип уйласа, бик нык ялгышыр. Чөнки чын сәнгать әсәре тудыру өчен табигый таланттан тыш (жырчы өчен бигрәк тә), үз теленне камил белү, милләтпәрвәрлек, халкыңның тарихын, гореф-гадәтләрен, әдәбият-сәнгатьн һәм башка якларын тирәнтен белү зарури. Ә Илһам абый шушы сыйфатларның барысына да ия жырчы һәм зур эрудицияле шәхес; Шуңа күрә дә аның жыр сәнгате халкыбызның бөтен тарихи байлыгын гәүдәләндерүче илаһи сәнгать үрнәге булып тора.

Гастрольдә йөргәндә, Илһам абый белән безнең сөйләшүләребезнең төп темасы йә жыр-моң турында, йә шул алда санап киткән темалар тирәсендә бара торган иде. Шушындай жырчыга баянда уйнап йөрүләре бер бәхет булса, шушындай тирән акыллы абый белән сөйләшеп фикер алышулары минем өчен икенче бер бәхет иде.

Бик күп хәтирәләрен берничәсен генә искә төшереп үтәм. Г. Тукай язган һәм халкыбызның гимнына әйләнгән “Туган тел”нен дүртенче куплетын халкыбыз әле узган гасырның сиксәнненче еллар азагында гына ишетеп белә һәм жырлый башлады. Ә бит Илһам абый аны 60 елларда ук инде сәхнәләрдән жырлап йөри иде. Анын белән эшли башлаган беренче гастрольдә үк (1969 ел, май ае) ул бу жырны концертта жырлагач, мин анардан: “Ә нигә сон ул дүртенче куплеты мәктәп дәреслекләрендә юк?” —дип сораган идем. Анын исә: “Диннан аерылган коммунистлар аны “доғам” һәм “Ходам” дигән сүзләре өчен тыйганнар”, —дип әйткәне хәтеремдә.

Илһам абый үзеннән өлкән буын жырчылар, композиторлар турында ихтирам белән искә ала иде. Мәсәлән, анын мина берничә мәртәбә: “Энекәш, әгәр дә ки Гөлсем апа (сүз күренекле жырчы Гөлсем Сәләйманова турында бара) булмаган булса, мин дә булмый идем”, —дип әйткәне булды. Мәшһүр жырчы Рәшит Баһапов турында да: “Ул бөек жырчы иде”, —дип беренче булып әйтергә жорьят итүче Илһам абый булды.

Исегезгә төшереgez әле, мәшһүр Сәйдәшнен жырларын сонгы елларда концертларда еш ишетәсезме? Төгәлрәк әйтсәк, ишеткәнеgez бармы? Менә шул шул! Ә Илһам абыйның концерт программасында һәрдаим анын жырлары янгырый тора иде. Мона аңлатма биреп торунуң кирәге юктыр. Әле алай гына да түгел. Илһам абыйның таләбе буенча, без баянчылар, концертны Сәйдәшнен “Наемшик”



Татарстан Республикасының Югары Советында очрашудан соң алынган рәсем. Беренче рәттә, сулдан уңга: Разил Вәлиев, Илһам Шакиров, Туфан Миңнуллин; икенче рәттә—Гәрәй Рәхим, Раббит Батулла.

музыкаль драмасына кереш музыкасы белән ачып жиберә идек.

Илһам абыйнын тагын бер асыл сыйфаты турында ассызыклап әйтәп үтәсем килә. Ул беркайчан да заманча һәм мода агымнарына яраклашып, арзан, зәвыксыз, мәгънәсез, үзе әйтмешли, “шырдый-бырдый” жырлар жырламады. Анын репертуары тирән мәгънәгә ия, уйландыра, күнелләрне сафландыра, матурлыкны, иманга өнли торган һәм милли горурлык уята торган жырлардан гына тора иде. Ана бик күп композиторлар (профессионаллары да, һәвәскәрләре дә) үз жырларын тәкъдим итә иделәр, тик ул аларнын алда әйтелгән таләпләргә туры килә торганнарын гына сайлап ала иде.

Кайвакытта Илһам абый сәхнәдән тамашачыга мөрәжәгать итәп болай дия иде: “Халкыбызнын милли моннарын яраткан кеше беркайчан да хулиган да, карак та, бандит та була алмый, чөнки ул кешенең иман сафлыгын саклаучы илаһи бер көч”. Шигарь буырлык хак сүзләр бу.

Рамил КУРАМШИН,

баянчы, Татарстанның халык артисты

Илһам Шакировка

Ник сазыңны уйнадың син әле,
Бәлки айламанка калгандыр?
Тукай сазы өзелгәннен беләп,
Халык сине сорап алгандыр.

“Син” дип әйттем, үпкәләмә, туган,
Бәйләнгән бит нәсел-ыруым—
Син бит кирәк,
Бары бу дөүләткә
Кирәк түгел кирәк булуын.

Тибеше булып башлыкларда да бер
Халыктагы олы йөрәкнең,—
Шуңа кадәр, бәлки, күпмилләтле
Дөүләт өчен син дә кирәктер.

...Һәм халыкка эндәшәсе килә:
Киләчөккә,
Акылың булса, бак:
Тукай сабак,
Сөйләш сабак иде,
Соңгысыдыр, бәлки, бу сабак!..

Модәррис ӘГҖЛӘМОВ,

*шагыйрь, Татарстанның Г. Тукай исемендәге
Дөүләт премиясе лауреаты*

Илһамлы халыкның илһаны булып

Жир йөзәндә ана үз гомереннән дә артып калырлык рәхмәтләр иштергә язгандыр. Якты намазлык өсләрендә күпме сәлә жаннар ана исәнлек теләп дога кылгандыр. Ул әсир иткән залларда янгыраган алкышларны бергә тупласан, Ниагара шарлавыгына тиң кодрәтле ташкын-күкрәү хасил булып иде. Ходай биргән сәләтән ул, тамчысына кадәр халыкка биреп, дан-шөһрәт тәхетендә ләззәтле мизгелләрен аз кичермәгәндер.

Ул—кичәге, бүгенге, киләчәклә Илһам...

Жырла Син, туган халкыңнын күнел күенә күтәрелгән Тургай, солтанатлы талант иясе!

Ходай тылсымыннан яратылган сәмави тавышын белән уят газиз жаннары! Актарылсын хәтер!

Сүнгән учак урыннарында кузлар кабынсын, дәвер утларына салып, чайкап ал кыйбласын жуйган жаннары!

Жырла Син, сулкылдасын бәгырь, тетрәнсен рух, жылатып юат мәртәбәле татар дөньясын!

Син—кара урман Иясе, мон Иясе...

Кадеренне аңлата белмәсәк, кичер безне, данлы, алкышлы елларынны салават әйтп озатыйк та, яна чор капкаларын “мәрхәба!”—диеп ачыгк әле!

Халыкнын гасабиы язмышын йөрәгеннән үткәрәп, үз жырлары аша Син аңлаттың, яна аһәннәрәң белән Син уяттың, өмет канатларын терелтеп, очар офыкларын Син кинәйттән.

Жырла Син, гасыр улы, мәшһүр талант иясе, мон галәмендә ни гамь бар, сөйлә безгә, күнелләргә сыгылдырып моңай бер, тарих пәрдәләре артында үткән зурлыкларның даны ачылсын...

Марсель ГАЛИЕВ,

язучы, Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе

Сагыну

Жыр-моң белән татарны берләштергән
боек якташым Илһам Шакировка

Таныш ярлар, якын ярлар, туган жир—
Уйна да көл, шатлан, сөен, жырлап йөр,
Качкан күптән моннан дошман яулары.
Шуна горур, шуна мәгърур таулары.
Туган жирдә безгә һәрчак кадер бар...
Адым саен монда таныш каберләр.
Үткәннәрдән калган сагыш-истәлек,
Бу сагышлар тормасачы өстәлеп.
Жылырак шул туган якның кояшы.
Монда безнең юл азагы, юл башы.
Чакыра тик ерак чүлләр, Себерләр...
Тимер булды эштән безнең сенерләр.
Жылынды күк хәтта Себер кояшы.
Тик туган як—һаман хәтер юлдашы.
Гөлгә күмдек ач даланы, чүлләрне.
Безнең тирдән тозланды ил күлләре.
Жылытсак та салкын Себер жылларен,
Кошлар монда мәнгәгә дип килмәде.
Хушлашканда әйтте безгә гел алар:
Көтә, диеп, безне анда оялар.
Дәртләнеп без тагын эшкә тотындык.
Колак тынлый ил хәбәрән йотылып.
Кайтырбыз без салкын Себер гөл булгач...
Сагышыңнан үлә күрмә, сандугач.
Ә хәзергә ташка тамсын кайнар тир...
Түз, егет бул, “Туган як” дип жырлап йөр.

Разил ВӘЛИЕВ,

*шагыйрь һәм прозаик, Россиянең һәм Татарстанның
атказанган мәдәният хезмәткәре, Татарстанның халык депутаты*

Юллаучы

Алар безнең, яна бу заманның,
Ин алдынгы сәнгать батыры—
Шигърияттә Тукай,
Музыкада Сәйдәш,
Сәхнәләрдә Илһам Шакиров.

Сәхнә...
Жырыны кайнар алкыш белән
Халык кат-кат ала чакырып,—
Тукай сүзе, Сәйдәш музыкасы,
Юллаучысы—Илһам Шакиров.

Гәрәй РӘХИМ,

*шагыйрь, Татарстанның Г. Тукай исемендәге
Дәүләт премиясе лауреаты*

Арыш дулкынлана

Илһам Шакировка

Иген өчен яну бездә—мәңгегә!
Ул хис иске,
ул гел яна:
балкый, яна...
Кырлайдамы,
Сармаидамы,
туган Марсымдамы—өнә
арыш дулкынлана...

...Жырчы суза
иң мөкатдәс халык көен.
Сокланалар залда—
исе китеп, бар да:
—Каян бу кадәрле моңы,
бу соң кайда үскән бала?

Ә Ул белә:
Колагында—гомер буе!—
башак жыры,
йөрәгенә кагылып—иген,
арыш дулкынлана анда.
Арыш дулкынлана!..

Рәдиф ГАТАШ,

*шагыйрь, Татарстанның
атказанган сәнгать эшлеклесе*

УЙНА, ДУСТЫМ, ГАРМУНЫҢНЫ..

Их, гармун, гармун!

Сине ышлегендә кулына алып, уйнап карамаган, яисә сыздырып-сыздырып уйнаучыга карап моңланмаган кеше бар микән? Уйната да, жырлата да, юата да ул гармун! Безнең татар авыллары гомер-гомергә үзенең оста гармунчылары белән дан тоткан. Бер генә мәжлес тә, бер генә тантана да гармуннан башка узмый иде. Хәер, бүген дә бәйрәм-сәйрәмнәрдә, сабантуйларда, авыл эшчәннәре очрашканда, туйларда гармун тавышлары еш янгырый. “Уйнагыз, гармуннар!” бәйгесенә дә республиканың төрле районнарыннан осталар жыела.

Әлбәттә, һәркемгә дә гармунчы булырга язмаган. Үсмер чагынан ук гармунда уйнап үскән кешеләр олыгайгач та аны кулыннан төшерми. Ул аларга яшәргә илһам бирә, дөнья мәшәкәтләреннән безгә аерылып, аларны онытып торырга ярдәм итә. Гармунчылар белән очрашкан-күрешкән, аларның өздере-өздере уйнауларын ишеткән-тыңлаган саен туган төбәгем — Арча районының Урта Аты авылы гармунчыларын искә төшерәм. Күбесе якты дөньяда юк инде аларның хәзер. Әгъзәм Кәримов, Васил Ахунов, Габделхәй Хәмидуллин, Рафаил Шәйхетдинов, Сабиржан абый Әхмәдиев һәм башка ир-егетләр гомерләре буена гармуннан аерылмадылар. Габделхәй абый 1927 елда ясалган тальяны белән әле дә бик шәп сыздыра. Ул аны 1946 елда Казан каласының колхоз базарында сатып алган булган. Сабиржан абый 90 яшенә житкәнчә бер сабантуйны да калдырмады, тальяны кулында булыр иде.

Мин үзем дә, коеп куйган гармунчы булмасам да, әти алып биргән жиз телле, уника бармакты, биш планкалы, ике бакалы тальянда уника яшемдә уйнарга өйрәндем. Концертларда катнаша, кыш көннәрендә авылның салкын клубында, жәй айларында болында егет һәм кызларны биетә, жырлата торган идем. Сабантуй життеме, гармун уйнап урам әйләндүрә дисеңме, мәйдан уртасына чыгып, аның әйләнә-тирәсендә жырлап биоләр дисеңме, кыңгыраулы атларда тальян суза-суза күнел ачулар дисеңме — барысы да безнең газиз баштан үткән тамаша булды.

Урта Аты авылындагы бүрек тегү артелеңең ябылу алдында торган бер мәлендә андагы унсигез бармаклы гармунны әти үзәбезнең тальянга алыштырып алды. Бу “венский” гармун күпне күргән булса да, әле дә уйнарга яраклы, тик аның кем тарафыннан һәм кайчан ясалганын ни тырышсам да белә алмадым. Инде аны минем беренче тапкыр кулыма алганым да 50 елдан артык вакыт узды.

Гармун турында шулай тәфсилләр сөйләвемә берничә сәбәп бар. Беренчедән, авылларда тальянда уйнаучылар азаеп бара. Икенчедән, хәзер гармун ясау осталарының үзләрен дә табу кыен. Яшырәкләр ата-бабаларының игелекле һөнәрен дәвам итәргә бик атлыгып тормыйлар. Өченчедән, бармаклы гармуннарның каан килеп чыгуы, ни



өчен "тальян", "венский" дип аталулары тынгылык бирмәде минә. Чыннан да, күнелләрен тибрәндерә, йөрәкләрен жилкендерә торган шундый гажәп уен коралын ясарга нинди акыллы адәм баласының башына килгән икән?

Шушы максатымны гамәлгә ашыру ниятеннән чыгып, башта күп кенә гармунчылар белән сөйләштем. Музыка белгечләренән китапларын укып чыктым, сүзлекләрен, энциклопедияләрен актардым, тарихи документлар, архив материаллары, рус матбугатында чыккан кайбер хезмәтләр белән таныштым. Шулай итеп, гармунынң туу тарихы, аны ясау осталары, уйнаучылар турында күп кенә кызыклы материаллар жыйелды.

Гармун тарихы, баксаң, шактый ук тирәнгә киткән булып чыкты. Альфред Мирек "Справочник по гармоникам" дигән китабында 1575 елда ук орган ясау остасы Ролльнән металл телле музыка уен коралы ясавы турында искә ала. Шуннан соң күп еллар үткән, ягъни 1780 елда Петербургтан Киришик атлы кешенән тавыш чыгара торган һәм "сикерә" торган телле уен коралы ясавы билгеле. Әмма хәзерге гармунарны уйлап табучы дип немец мастеры Иоганн Бушманны саныйлар. 1822 елда нәкъ менә аның металл пластинкадан торган һәм тавыш чыгаручы телләрен мөхкә тоташтыруы мәгълүм. "Большая советская энциклопедия" дә 1829 елда бу уен коралының Вена мастеры Демиан тарафыннан тагын да камилләштерелүе әйтелә. Ул гармунынң мехын үзгәртәп ясей. Безнән көннәрдә дә шушы форма сакланып калган. Мондый гармунарның уң ягында — 7, сул ягында 2 клавиш булган. Шуң елларда Германия, Франция, Австрия, Англия кебек илләрдә төрле типтагы гармунар күренә башлый. Алар үзләрендә шундый уен коралларын ясарга керешәләр һәм Петербург, Рига, Одесса һәм башка кайбер шәһәрләрен дигез портлары аша Россиягә дә жиһәрәләр, ярминкәләрдә саталар. Россиягә килгән беренче гармунар 5, 7, 8, 10 клавиштан торган. Ләкин аларның кимчеләге була: бу гармуннар тартканда бер төрле, эткәндә икенче төрле тавыш чыгарган. Тик алар Россиядә ясала башлагач кына моңа үзгәреш кертелә. Орел өлкәсенән Ливны шәһәрәндә ясалган "ливенка"лар мехының юнәлешенә бәйсез рәвештә бер генә төрле тавыш чыгара торган беренче гармунар була. Тартканда бер төрле, эткәндә икенче төрле тавыш чыгара торганына безнән көннәргә кадәр сакланып калган. Аларны "саратов" гармунары дип йөртәләр.

Россиянең үзәндә гармуннар 1830 елда ясала башлый. Тула шәһәре моның үзәгенә әйләнә. Кайбер язмаларда Россиягә беренче гармуны Тула шәһәрәнен корал ясау остасы Иван Сизовның чит илдән алып кайтуы турында әйтелә. Чынлыкта эш башкачарак тора. 1830 елның июлендә И. Сизов Түбән Новгород ярминкәсенә бара. Анда ул моңа кадәр коләк ишетмәгән, күз күрмәгән музыка уен коралын күрәп ала. Бу гармун була. Аны сатып ала да Тулага алып кайта һәм үзе дә шундыйны ясей. Аннан күрәп башкалар да шушы көсепкә керешә. Сатып алырга теләүчеләр дә күбәя. Шулай итеп, Россиядә беренче гармун фабрикалары барлыкка килә. Башта алар икәү генә була, елга 10 меңгә яқын гармун ясап чыгаралар. 1874 елда мондый фабрикаларның саны 15кә жигә. Шуннан соң гармунар Тула өлкәсенә генә таралып калмый, аларны Түбән Новгород, Тверь, Ярославль губерналарында да бик теләп сатып ала торган булалар. Гармунар Вятка губернасына да тарала. Бирегә аларны Түбән Новгород ярминкәсеннән бурлаклар алып кайта. Вятка губернасы XIX гасыр урталарында гармун ясау буенча Туладан соң икенче зур үзәккә әйләнә. Вятка осталары аның тышкы формасына кайбер үзгәрешләр кертәләр. Шуңа да алар "Вятка" гармуны дип аталып йөртелә дә. Монда Данила Нелюбин бик тиз танылып китә, абруй казана. Башта ул гармунарының ремонтлай, аннары үзе дә ясап карый. XIX гасырның алтмышынчы еллары ахырында Вятка губернасының Роцикий волосте крәстияны Иван Шишкин "Вятка" гармунары ясап таныла. 1856 елда Вараксиндә дигән авылда мяч чыгаручы Иван Вараксинга да бу шөгәль бик ошап китә. Соңрак аның улы да, оныгы да үзе кебек гармун ясау остасы булып китәләр. Шундый осталар кулы белән ясалган "Вятка" гармунары Иран, Монголия, Кытай кебек илләргә дә сатыла.

Тора-бара бу һөнәрчелек Вятка губернасынан Казанга күчә. Аны монда бертуган Половниковлар башлап жиһәрә. Алар 1883 елда Казанда үзләренән мастерскойларын ачалар. Ләкин гармунары татар көйләрен уйнарга яраклы итеп ясаучылар

Вараксиннар була. Алар ясаган гармуннар шәһәрләрдә дә, авылларда да бик тиз тарала. Иван Вараксинның улы Дмитрий Вараксин ясаганнары 1900 елдан башлап халыкара күргәзмәләрдә катнаша һәм югары бәя ала. Фәйзулла Туишев Д. Вараксин ясап биргән гармуннарда уйнап, үзен атаклы музыкант итеп таныта. 1911 елның 16 ноябры санында "Йолдыз" газетасы "Совет" кинотеатрында Ф. Туишевың концерт программасы белән уңышлы чыгыш ясауы турында хәбәр итә. Ул үн төрле концерт гармунында уйный. 1914 елда да Казанда концертлар бирә. Фәйзулла Туишев, шулай ук Салих Сәйдәшев, Фәйзи Биккинин Вараксиннарға еш килә торган булганнар. Фәйзи Биккинин 1933 елда Мәскәүдә колхозчы-ударниклар съездында Д. Вараксин ясап биргән гармуннарда уйный һәм делегатларының алкышларына күмелә.

Дмитрий Вараксин 1942 елда вафат була. Аның эшен улы Михаил дәвам иттерә. Ул беренче гармуның, әтисе исән чакта ук, 1938 елда ясый. Аңа бер гармун ясау өчен дүрт ай вакыт житкән. Михаил Дмитриевич 1978 елда гүр иясә була.

Вараксиннар гармуннарның кечкенәләрен дә, уника бармаклыларын да ясаганнар. Аларны халык "бараксин" гармуннары дип йөрткән. Гомумән, бу үен кораллары, кайда ясап чыгарылуына карап, төрлечә аталган. Мәсәлән, урыс, мари, Кабарда, Вологда, Себер, Касыйм, Саратов гармуннары, череповка, черепашка, Тула, немец гармуннары... Череповка гармуны 7 телле булган. Ул Череповец шәһәрində XIX гасырның 60-70 елларында ясалган. Башта алар биш бармаклы булган. Ә Саратов һөнәрчеләре исә аңа кнопка куеп ясый башлаганнар. Әүвәл 7 кнопка, аннары 10 һәм 12 кнопка куела. Шул заманнарда ике рәтле гармуннар да барлыкка килә. Түбән Новгород сәүдәгәре Николай Белобородов аларны камилләштерүгә керешә. Ул тавышын тагын да яңгырашлы итә. Бу 1870 ел була. Н. Белобородов музыка сәнгате тарихына хромка гармуның уйлап табучы буларак кереп калган. Ул алар белән шулкадәр мавыгып китә, хәтта гармунчылар оркестры оештыра.

Ә ни өчен гармун тальян дип аталган соң? Берәүләр, аларны Италиядән алып кайтканнар, шуңа тальян, дип атаганнар, диләр. Икенчеләр, тальян—татарның милли үен коралы, шуңа күрә дә ул шулай дип йөртелә, диючеләр дә ялгышалар. Чөнки сүзлекләрдә, тальянка—рус гармоникасының кайбер төрләре исеме, диелә. Бу дөрөстән дә шулай. Ник дигәндә, тальян сүзе рус жырларына да кергән: "Ты сыграй, милый, в тальянку, а я песенку спою" яки "Ты играй, играй, тальянка, весели народ вокруг". Тальян сүзенә тальянка сүзеннән алынуы мөгълүм. Габдулла Тукай 1910 елда Казанда аерым китап булып басылып чыккан "Халык әдәбияты" дигән хезмәтендә болай дип яза: "...Хөррият булды, яшьләр чыкты. Алар халык арасына чумды. Алар шушы онытылган яки һичкем тарафыннан әһәмият бирелми башлаган милли моннарыбызны терелдерделәр. Китаплар яздылар. Әүвәлдә итальянский гармоньлардан башка үен коралы күрмөгән татарларга әллә нинди оркестрлар жыеп, әллә нинди чүмеч төсле мандалиналардан милли көйләр уйный башладылар".

Шушы гармуннар урам музыкантлары уйный торган үен коралларына бик охшаган була. Ә урам музыкантларының күбесе итальяннар булган. Халык итальяннарны гадиләштереп тальяннар дип йөрткән. В. Дальнең 1863—1866 елларда чыккан аңлатмалы сүзлегендә тальян сүзе юк. Димәк, ул телгә соңрак килеп кергән. 5-7 клавиштан торган бер рәтле гармуннарны рус тальянкалары дип атаганнар. Аларны аннары ике, өч рәтле итеп ясый башлаганнар. Ләкин барыбер тальян дигән исемнәре калган.

Ә инде XIX гасырның ахырында Россиягә Циммерман һәм Мюллер сәүдә фирмалары аша ике рәтле немец гармуннары, аннары Вена шәһәрində эшләнгәннәре керә башлый. Алар Россиядә кин тарала. Бу гармуннарны "венский" дип атап йөртә башлыйлар. Күпмедер вакыттан соң шуларның бер рәтле бармаклыларын ясап чыгаралар. Алар безнең көннәрдә дә "венский" гармуннар дип атала.

Әмма гармун ясауның никадәр четерекле эш, гажәеп осталык, түземледек, сабырлык, төвәккәллек сорый торган кәсеп икәнлеген шуны ясаган оста үзе генә беләдер. Андый осталар элек тә күп булмаган. Алар хәзер дә бармак белән генә санарлык һәм елдан-ел кими баралар. Мин Арчада яшәп гомер иткән Салих ага Вәлиевны яхшы белә идем. Ул гармуннарның төрлесең ясады, үзе дә уйнады, балаларын да уйнарга өйрәттә.

Александр Сметанин исеме дә яхшы таныш, Фәйзи Бикнинин да аннан гармуннар ясатып алган. Степан Киселев бик күп кешеләрне бәхетле итте. Ул тальянка да, “венский”, хромка гармуннарын да ясый. 90 яшенә житеп килүенә карамастан, шушы көнгә кадәр гармун ясаудан туктамады. Аның “Татшерсть” акционерлык жәмгыятенен элеккеге директоры Әкмәл Шәрәфетдиновка ясап биргән 24 бармаклы “венский” гармуны тышкы күренеше белән дә, тавышы белән дә гажәеп шәп. Әкмәл ага аны “Уйнагыз, гармунилар!” бөйгесенә дә алып килеп, бер сыздырып жибәрде. Ул үзе чыгышы белән Мамадыш ягынан, житмеш еллап инде гармуны кулыннан төшерми.

Осталарның остасы Сәлих Шәйдуллинны да мактап бетерә алмыйлар. Александр Баладин, Петр Гордеев, Николай Гордеев, Георгий Шишкин (аны Ибраһим дип тә йорткәннәр), Николай Аполонов, Фәһим Дәминов кебек осталар зур хөрмәткә, тирән ихтирамга лаек кешеләр. Андый осталарны табу елдан-ел кыенлаша бара. Без киләчәктә гармунсыз калмабызмы? Моңа бер сүз белән генә беркем дә төгәл җавап бирә алмас. Әлгә элекке осталар ясаган гармуннарның рәхәтән күрәп яшәргә кала. Хәер, бөтенләй үк өметне дә өзәргә ярамас. Тирән икътисади упкынга төшеп, хәзер берәз иркен сулыш алып, Казан гармун фабрикасы да эшкә тотынган икән, дигәч, эчкә берәз жылы кереп китте китүен. Шушы фабрикага барыр алдыннан “Правда” газетасынан 1938 елның 20 феврален санында басылган хәбәргә күз салдым.

Анда болай диелә: “1934 елда Казанда кечкенә генә гармун фабрикасы ачыла. Эшләргә балалар йортларында тәрбияләнүчеләр тартыла. Яшь эшчеләрне тәҗрибәле осталар өйрәтә. Хәзер инде фабрика жирле промышленностьның шактый зур предприятиесенә әйләнде. Быел ул 13500 гармун һәм 180 баян ясап чыгарырга тиеш. Үткән елның



октябрдә фабрика остасы иптәш Сметанин кул гармунына охшатып, зур музыка коралы — аккордеон ясады. Бу инструментта иң катлаулы музыкаль әсәрләрне башкарырга мөмкин. Агымдагы елда фабрика шундый егерме аккордеон ясап чыгарачак, ә киләсе елда бу инструментларны күпләп житештерү күздә тотыла”.

Казан музыка кораллары фабрикасы (аны шулай дип тә йорталар) бөтенлеккә төшкәч, аны “Карпендер” житештерү-төзү фирмасы үз канаты астына алган. Бу предприятие үзенә берсенән-берсе затлы агач әйберләр белән мактала. Фирма осталары ясаган жиһазларны Президент сараенда да, сәүдә-промышленность палатасында да, опера һәм балет театрында да һәм башка оешма, учреждениеләрдә дә күрәргә мөмкин. Мәнә шуңа күрә дә “Карпендер” предприятиесә үзенә мөмкинлекләрен барлап, музыка кораллары ясау бинасына күчеп килгән. Аның директоры Антон Рәхмәтуллин тырышлыгы һәм инициативасы белән тальян гармун ясау эше кабат жайга салына, ул шунысын да исәпкә ала: Россиянең бер генә төбәгендә дә бүген андый гармун ясамыйлар. Кайчандыр монда эшләп киткән осталар аэләп табыла. Гармун ясарга кирәкле материаллар — күн, ситса дисенме, бакыр, каешлар дисенме — барысын юнәтәләр. Шулай итеп, монда эш жанланып китә. Ул Тәлгат Гыйзәтуллин житекчелегендәге цех коллективына тапшырылган.

Шулай да коллективны заказлар булмавы борчып. Дөрес, гармуннар кишетләргә куела. Фирманың үзенән килеп тә алып китәләр. Ләкин дәүләтнең заказы юк, сорау аз.

Менеджер Лина Хәйретдинова мәнә нәрсәләр сойладе:

— Гармуннар ясап чыгару эшен яңадан башлап жибәрү — күңелле хәл. Тик фирма

өчен бу файдалы түгел. Табыш керми. Милли традицияләре саклау өчен, үзбездә кыенлык китереп булса да, гармун ясарга тырышабыз. Чимал, электр энергиясе өчен дә фирма түли. Әгәр алга таба да заказлар юк икән, гармун ясау цехының ябылу ихтималы да бар.

Шушы һөнәрнең осталары булуы сөендерә. Ә бит гармун ясарга беркайда да өйрәтмиләр. Ярый әле үзенң бөтен гомерен шушы һөнәргә багышлаган кешеләренң кайберләре исән-сау. Россиядә бердәнбер гармун ясау цехы да ябыла калса, осталар да шушы якты жиһаннан китеп барса, элек ясалган гармуннарны күтәрәп, уйнап йөрергә генә калыр микәнни бу дөньялар?!

Безнең халык музыка ярата. Яна буын Туишевларыбыз, Биккининнарыбыз, Жәмлихановларыбыз да булып. Юк-юк та концертларда гармун тавышлары ишетелә ала әле. Рәшит Мостафин, Рәстәм Вәлиев, Ринат Вәлиев кебек талантлар бар, шөкер. Фән Вәлиәхмәтов, Айдар Фәйзрахманов кебек үзе уйнап, үзе жырлап халык мәхәббәтен яуган артистларыбыз булганга сөенәбез. Чаллыдан Флера Хөрмөтова, Казаннан Римма Сафина, Сабадан Вилор Вәлиуллин, Баудыдан Зәкинур Шәймәрдәнов кебек гармунчыларны да Ходай сөеп биргән. Татар моңын, татар көен мәдәният йортларында, төрлө бәйгеләрдә яңгыратучы дистәләгән һәвәскәрләребез яшәсән.

Казан шәһәренең Химиклар сараенда “Сүнмәс дәрт” ансамбле эшләп килә. Аңа башта Татарстанның халык артисты Рамил Курамшин житәкчелек итте. Хәзер бу эшкә оста музыкант, Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре Шәһадәт Нуриев алынган. Ул үзе тумышы белән Әлмәт районыннан. Аның өтисе дә гармунчы булган. Абыйлары Хатыйп, Өлфәт, энеләре Әкрәм, Әнфәс, сеңлесе Әлфия – барысына да “гармун жене” кагылган.

Ансамбль осталары – конкурсларда, төрлө бәйгеләрдә катнашып, лауреат, төрлө дәрәжәдәге дипломнарга лаек булган кешеләр. Роберт Гарипов, Данил Вафин, Альберт Хәсәнов, Хәйдәр Шакиров, Хәснәтдин Исмәгыйлев, Тәүфик Кәбиров, Мәрзия Вафина һәм башка гармунчылар – “Сүнмәс дәрт” клубының актив әгъзалары. Данил Вафин Фәйзулла Туишев исемендәге конкурс дауреаты да.

Роберт Гарипов Балтач районының Пархода авылында туган. Бөтен туганнары диярлек гармунчы. Гомумән, бу авыл заманында гармунчылар авылы булган. Ни кызганыч, ул авыл юк инде. Шушы Парходада Шакиржан исемле бер егет була. Күпләр аннан уйнарга өйрәнә. Авылның ир-егетләре тальянны Вятка якларына барып, шуннан алып кайтканнар. Берише Мәкәржә ярминкәсенә йөргән. Роберт Гариповның сөйләвенә караганда, Пархода авылының һәр өендә өч-дүрт гармун булган. Әүхәдиша Гыймадиев дигән берәү үзе дә гармуннар ясаган. Улы Варис Әүхәтшин Пыжмарада яши, районның шөп сыздыра торган гармунчыларынан берсе.

“Сүнмәс дәрт” клубы әгъзалары – тәҗрибәле, күп тапкыр сәхнәләрдә уйнап шомарган гармунчылар. Исмәгыйль Зәкиев, мәсәлән, Оренбург якларыннан. Ул Мари Республикасының Волжск шәһәрәндә яши, ерак араларны якын итеп шуннан Казанга “Сүнмәс дәрт” клубына килеп йөри. Туишев исемендәге конкурста катнашкан. Яшел Үзән шәһәрәндә үткөрелә торган “Играй, гармонь!” конкурсында уйнап, күп кенә бүләкләр алган.

Шушы һәвәскәрләр белән гәпләшеп утырган бер мәлдә алар Хәйдәр ага Искәндәровны искә төшерделәр. Ул гармуннар ясый икән. Хәйдәр ага Казан шәһәрәнен Левченко поселогында тора. Үзе ясаган гармуннар белән халык ижаты күргәзмәләрендә катнашкан, дипломнарга, бүләкләргә лаек булган. СССР Халык хужалыгы казанышлары күргәзмәсенен көмеш медале белән бүләкләнгән. Хәйдәр ага Искәндәров II Бөтендөнья татар конгрессы вакытында үзе ясаган гармуннардан күргәзмә оештыра. Анда өч бармаклысыннан алып 22 бармаклысына кадәр куела.

Шундый осталарга, мәдәният йортларына жыелып, милли моңнарыбызны халыкка житкерүче талант ияләренә, ансамбльләр оештырып, жыр-моң таратучы һәвәскәрләргә мең-мең рәхмәт.

Ә оста гармунчы булу бик җиңел түгел. Әнә, Фәйзулла Туишев концертларда биеп, акча жыеп, шуңа үзенә гармун сатып алып уйнарга өйрәнгән. Мәшһүр баянчыбыз Оркыя Ибраһимова ижат юлын гармуннан башлаган. Фәйзи Садыйков, атаклы баянчы

булып танылганчы, әтисең 14 телле гармунында уйнарга өйрәнгән. Үзенең оста уйнавы белән күпләрне әсир иткән баянчы Мохтар Әхмәдиев башта гармунчы булган. Рәис Сафиуллин, Рамил Курамшин, Кирам Сатиев, Рәшит Мостафин, Марс Макаров һәм башка баянчылар — тальянда уйнап үскән егетләр.

Азнакай, Саба, Арча һәм кайбер башка районнарда да, шөкер, гармунчылар ансамбльләре дә яши. ТАССРның X еллыгы исемендәге мәдәният сараенда татар гармунчылары ансамблен Дилүс Мәжитов җитәкли. Ул инде үзенең кассеталарын да чыгарып өлгәргән. Казан шәһәренен Киров районындагы бер генә бәйрәм тантанасы да алар катнашыннан башка узмый.

Фәйзулла Туишев исемендәге конкурс күп кенә осталарны бергә җыя. Ел саен уза торган "Уйнагыз, гармуннар!" бәйгесенә сонгы вакытта игътибар кимеп китте, дип әйтими, аның Республика көнендә үткәрелүе безгә әһәмиятен киметеп жибәрә. Гадәттә, без аның май аенда үткәрелүенә күнеккән идек инде. Гармунчылар үзләре дә шушы традицияне саклау ягында. Шуның белән бергә, "Уйнагыз, гармуннар!" га Россиянең татарлар яши торган төбәкләреннән дә һәвәскәр музыкантларны чакыру бер дә зыян итмәс. Мондый бәйгеләр элек тә булган. Мәсәлән, 1927 елда Казанда гармунчылар конкурсы үткәрелә. Анда җитмешләп музыкант катнаша. Оркыя Ибраһимова "Саратов" һәм "венский" гармуннарда уйнап, беренче бүләккә лаек булган. Аңа бүләк итеп гармун бирелә. Ул чакта Оркыя Ибраһимовага нибары үндүрт яшь була. Гани Вәлиев бер елны Мәскәүдә гармунчылар ярышында жинеп чыга. Аны Луначарский үзе гармун белән бүләкли.

Татар музыка сәнгате тарихына кереп калган шундый шәхесләрне искә алганда күңелдә бер төер кала. Музыка тарихы берничә буын гармунчыларны, гармун ясау осталарын белә. Аларның гармунары исән-саудыр, могаен. Ник без шуларны жыеп, музей сымак бер урынга куеп, игелекле эш эшли алмас идекмез? Шундый музей кирәк, дисәм, әле аның кайгысымын, диярләр. Без инде милләт язмышына кагылышлы бер изге эшкә тотынсак, акча юклыкка сылтарга өйрәнеп життек. Дорес, Татарстан милли музеенда музыка уен коралларына безгә урын бирелгән. Анда Фәйзулла Туишениң берничә гармуны саклана. Аларны кадерләп саклап, музейга тапшырган кешегә зур рәхмәт.

Ә без музей булдыра алмаслык халыкмын? Әнә нинди спорт сарайлары, корымалары төзибез, юллар салабыз. Бөтен республикага бер музыка сәнгате музеена ирешсәк, бер дә харам булмас. Кайбер илләрдә алар күптән бар инде. 1864 елда Париж консерваториясе каршында музыка уен кораллары музейе ачыла. XIX гасырның икенче яртысынан башлап Брюссель, Лондон, Берлин, Лейпциг, Прага, Будапешт, Вена, Нью-Йорк, Пекин, Калькутта музейларында музыка уен коралларының зур бер коллекциясе тупланган. Санкт-Петербург театр, музыка һәм кинематография институтының музыка кораллары музейе залларында өч меңнән артык уен коралы саклана. Мәскәүдә М. И. Глинка исемендәге музыка культураның үзәк дәүләт музеенда ике меңнән артык уен коралы куелган. Анда ун бармаклы, ике бакалы Вараксин ясаган гармун да саклана. Шунда ук 1937 елда Казан гармун фабрикасында эшләнгән уналты бармаклы "Вятка" тальянкасы да бар.

Без кемнән ким? Әйттик, Фәйзи Биккининың гармуннары кайда? Атаклы музыкантыбыз Гани Вәлиевниң гажәеп осталык белән "Бишле бию"не уйнап, тамашачыны таң калдырган "венский" гармуны кайларда адашып йөрә икән? Гали Жәмлихановныкылар да суга төшеп югалмаганнардыр, кемдә дә булса сакланалардыр. Музей йорты буддыру — ул иске гармуннарыны жыеп тутырып, шуларны карап чыгу урыны гына түгел. Анда танылган гармунчыларның тормыш юлы белән дә танышырга, очрашулар үткәрергә, музыка тыңларга да мөмкин. Ул һәвәскәр гармунчыларның да очрашып сөйләшү, осталыгын чарлау, бер-берсенен уйнавын тыңлау, фикер алышу урыны да була ала.

Бездә гармунга гашыйк кешеләр күп. Казанда яшәүче, "Уйнагыз, гармуннар!" бәйгеләрендә, Ф. Туишев конкурсларында жиңү яулаган күп кенә осталарны беләм. Аларның өлкәнрәкләре Казан шәһәренен үзәк колхоз базарында да еш очрашалар. Араларында гармун сатучылар да була. Бер вакыт мин эшли торган "Ватаным

Татарстан" газетасы редакциясенә бер абзый килеп керде. Ул үзен Жантаһир Шәйхетдинов дип таныштырды. *(Инде мәрхүм, авыр туфрагы жинел булсын.)* Ул – үзе дә гармунчы икән. Аның сөйләвеннән аңлашылганча, колхоз базарында гармун уйнауны тыялар икән. Андый хәл булырга тиеш түгел, дип эчен бушатырга килгән. Гармун тавышы кемнәндер эчен पोшырган, күрәсен. Югыйсә, адым саен колаклары тондырып бертуктаусыз кассета әйләндерәләр, аларга ярый. Халык гомер-гомергә гармунны колхоз базарларында үзенә охшаганын уйнап карап алган. Элек без "Суконный базары"на бара идек. Кайчан барма, анда ике агай берсен-берсе уздырырга теләгәндәй тартып-сузып гармун уиный. Икесенә дә исеме Абдулла. Бармакларына күз яярми. Инде күп гомер кичергән гармунны да менә дигән итеп уйнап сатып бирәләр. Юк, алар үзләре гармун сатучы да, аны ясаучы да түгел. Кешеләргә сатып бирәләр. Без, малай-шалай, шулай уйнасаң икән, дип күзгә дә алмый, кызыгып карап тора идек.

...Якшәмбе көннәргә берсендә якын туганыбыз Рәхим абый Галимов, аның улы һәм мин, өчәүләп шул гармун базарына киттек. Абдуллалар тагын сыздыра. Рәис әтисенә якынрак килде дә:

— Әти, алыгк әле шул тальянны, — диде.

Шаян сүзлә Рәхим абый борылып карады да:

— Бармаклары белән сатса, алырбыз, — диде; янәсе, шулар кебек уйный алырсыңмы?

Гармунга кагылышлы тагын бер вакыйганы искә төшереп үтәсе килә. Саба районының Сатыш авылында яшәүче Зөфәр ага Искәндәров Бөек Ватан сугышынан яраланып кайткач, Казанда госпитальдә ята. Ул шуннан ТАССР Верховный Советы Президиумы председателе Г. Динмөхәммәтовка хат азып сала. Фронтвик төшенкә күнелен юату өчен аннан гармун сорый. Тик сугыш инвалидының хатына ул чакта җавап бирүче булмый. Сәламәтләнеп туган авылына кайткач, Зөфәр ага колхозда эшли башлай, гаилә корып жибәрә, гармун кайгысы онытыла.

Күп еллар үткәч, ягъни 52 елдан соң журналист Хәмзә Зарипов республика архивынан З. Искәндәровның Г. Динмөхәммәтовка язган хатын табып ала. Ул аны район хакимиятенә жибәрә һәм гармун тарихын искә төшәрә. Район хакимиятенән ул вакыттагы башлыгы Фәрит Гыйльмиев моны игътибарсыз калдырмый. Ул Зөфәр ага Искәндәровка Бөек Җиңүгә багышланган тантана көнне район үзәгендәге мөйданга жымлан халык алдында тальян гармун бүләк итә.

Авылда мондый һәвәскәрләр сирәгәеп бара. Алай да кайбер авылларда сирәк-мирәк кенә кулына гармун алып, яшьлеген исенә төшәргән кешеләр бар әле. Шулай бервакыт Буа районына баргач, бер агай белән танышып киттек. Үтәп барышлый Иске Суыксу авылындагы зур ак кирпечтән салынган матур бер йортта берәүнен өздәрәп-өздәрәп гармун уйнаганын ишетеп алдым. Ачык төрәзәләр аша урамга татар моңы сибелә. Кем икән ул жәйге матур кичләрдә тальянын сайратучы, дип шушы өйгә керсәм, ул дүрт яшеннән суык калып, 70 яшеннән узган Галимжан абый Хөсәенов булып чыкты.

Галимжан 1948 елны Сәйдәш атлы дустаны белән икәүләп, икесенә бер гармун сатып алырга дип, Буа базарына китәләр. Үзләре белән ундүрт пот ашылык алалар. Шуны сата алсалар, гармунлык акча була. Соңы белән бодайны саталар, тик менә арышлары безгә чы булып чыга. Егетләр аптырап калмыйлар, бер танышларына барып, шунда кунып, арышны киттереп, икенче көнне базарга илтеп сатып та жибәрәләр. Галимжан белән Сәйдәш гармун сатып ала. Галимжан шунда уйнарга өйрәнә, тора-бара ул аның үзенә генә кала. Аннары Галимжанга колхоз бүләк итеп ике гармун бирә, дүртенчесен үзе сатып ала.

— Кырык елга якын колхозда шорник булып эшләдем, — дип сөйлә Г. Хөсәенов. — Эштән кайткан саен гармунны бер кулга алмый күңел тынычланмады. Элек аудак өйләрдә уйный идек. Безнең авылда уника урам бар. Кичләрен урам буйлап клубка гармун уйнап төшә идек.

Хәзер элеккеге кебек жир кипшерүгә болын, тугайларга чыгып, әйлән-бәйлән уйнаулар, егетләргә кичләрен гармун уйнап урам әйләнүләре, капка төпләрендә яшел чирәм өстендә кызларның тыпыр-тыпыр биоләре сагының сөйләргә генә калды шул.

Бүгенге авылның жырға, моңга сусавын Татарстанның халык шагыйре Равил Фәйзуллин "Хәлең ничек, авыл?" дигән шигырендә болай тасвирлый:

...Хәлең ничек, авыл?
 Әлхәмдүлillah, шөкер.
 Аулак өйләр жыры,
 тальяннар моңы,
 онытылды дисәм,
 багыреңә тисәм—
 кичер мине, дустым!—
 авыл болай исән!
 Сулар һава һәйбәт,
 Сабантуйлар исән.

Их, гармун, гармун! Уйна гармун, яшә гармун! Шагыйрь Харрас Әюпов әйтмешли, айлы кичләрдә тынмасын гармун, ярлар табышсын, парлар кавышсын!

Бер унайдан Татарстан телевидениесенә дә үпкә сүзләре әйтү урынлы булып. Зәңгәр экранда гармун тавышлары сирәк ишетелә. Әнә Мәскәү телевидениесе, ичмасам, һәр шимбәдә "Играй, гармонь любимая!" дигән талшыруы белән миллионнарча тамашачыны телевизор экраннары янына жыя. Ә без әлегә шундый мөмкинлекләрдән мәхрүм.

Ярый әле 2003 елда Ил Газиз, Рәис Мөкатдисов, Рафаил Сальмушев тырышлыгы белән "Сүнмәс дәрт" гармунчылары" дигән китап чыкты.

Ул— һәвәскәрләр, аерым алганда "Сүнмәс дәрт" ансамбле һәм аның гармунчылары турында. Бу әле зур эшнең чишмә башы, дискә тә ярыйдыр. Гомумән, Татарстан гармунчылары турында саллы бер китап чыгара алсак, бик тә саваплы вә игелекле эш эшләр идек. Безнең житәкчеләребез арасында да, хакимият башлыклары, акционерлык жәмгыятьләре, төрле компанияләр, эшмәкәрләр арасында да татар музыкасын яратучы, үзе дә эче пошканда кулына гармун алучы кешеләребез азмыни?! Шулар булышлыгы белән, шөт, профессионал һәм һәвәскәр гармунчылар турында китап чыгару насыйл булып әле.

Менә без язмабызга шушында нокта куярга жыенабыз. Ә сез беләсезме: гармун сүзе үзе каян килеп чыккан? Ул— грек сүзе. "Гармоникос" дигән сүздән гармония, аннары гармоника, гармун булып телгә кергән. Гармун— гармониканың гадиләштерелгән формасы. Музыка турындагы энциклопедик сүзлекләрдә "гармоникос"ның берничә төрле мәгънәсе китерелә: гармониялә, аһәңлә, охшаш, төзек, матур. П. Черныхның 1999 елда басылып чыккан "Историко-этимологический словарь современного русского языка" дигән хезмәтендә гармун сүзенең рус телендә XVIII гасырның сиксәненче елларында кулланыла башлавы турында әйтелә. Татар телендә ул XIX гасыр урталарында барлыкка килгән булырга тиеш. Аның Россиядә дә, чит илләрдә дә бер үк вакытта кулланылышка керүе искәртелә. Ул рус теленә һәм башка телләргә немец теленнән кергән.

Әйдә, яшәсен гармун! Уйнасын гармун! Үткәннәрен хәтерләтеп, күңелләрен дөртлөндереп сайрасын гармун!

“ЧИКЛЕ ЧИКСЕЗЛЕК”

ШАГЫЙРЬ РӘМИС АЙМӘТ ИЖАТЫНА БЕР КАРАШ

..... Бу дөньяга яралганмын
Яшеннәрнең, ахры, утлы яшеннән.
Бер мизгелдә гүя күкләр колы булдым—
Йөрәгемә тамыр жәйдә яшеннәр...

Рәмис Аймәтнен 2000 елда чыккан “Шомырт салкыннары” дип исемләнгән китабы һәм сонгы елларда язылган шигырьләре (алар “Мәгариф” нәшриятында “Айнын ар ягында” исеме белән аерым китап булып чыгып килә) белән танышкач бүгенге шигъриятебез, бигрәк тә яшырәк шагыйрь-шагыйрәләр ижаты турында төрлө хисләр кичереп, уйланыбрак калдым әле. Уйланыбрак кына түгел, үз-үзем белән сөйләшеп дигәндәй, бәхәслә уйларга да тарыдым шикелле. Бусы да ярый. Димәк, битараф калдырмаган, уяткан, кузгаткан...

Рәмис Аймәт—шагыйрь, һәм дә профессиональ яктан шактый ук житлеккән шагыйрь. Шигырьләре гамьлә, мәгънәлә; композицион яктан төзек, күбесе камил дәрәжәдә. Рәссамнәр өчен пространство һәм пропорцияне “үтәли күрү” ничек мөһим булса, шагыйрь өчен Сүзнең куәтен һәм мәгънәви матурлыгын тоя алу иң кирәк зарурлык. Шуна өстәп, әлбәттә, күнел генә улчи ала торган чама хисе... Тырышып, өйрәнеп кенә булдырырга мөмкин нәрсәләр түгел; Табигатьтән, тумыштан бирелә торган сыйфатлар алар. Йә бар, йә юк. Шөкер, шагыйрьлеккә Рәмискә Табигать үзе мул биргән. Өстәвенә, Рәмис Аймәт көнкүреш-яшәештә дә булдыклы, үткен егет булып чыкты. Менә дигән журналист, шәп оештыручы буларак, әдәби-ижтимагый тормышта анын инде үзе сызган буразналары, ярыйсы ук саллы хезмәт-биографиясе бар. Әйтик, барлыгын да бик азлар гына белгән Шәриф Камал музее янәдән халыкка танытты ул. Мөмкинлекләре чикле булса да, музейны үзенә күрә бер мәдәни учакка әйләндерә алды. Хәзерге көндә Габдулла Тукай музее директоры буларак нәтижәле, актив эш алып бара. Моннан жиде-сигез ел элек, әле утызы да тулмаган яшь егет Язучылар берлеге рәисе урынбасары булып та эшләп алды. Ул вакытта берлек әгъзасы да түгел иде бугай... Матбугатта, бигрәк тә “Шәһри Казан” газетасында, аның күренекле каләм осталары белән төплә әңгәмә-язмалары һаман истә. Республика масштабындагы күпсанлы әдәби-музыкаль кичәләреннән истә калырдай булып узуында да анын хезмәте зур: сценарийлар яза, оештыра...

Ярый, хуш, болары шәп; шигърияткә күчкү. “Нәрсә ул Шигърият, нәрсә ул Поэзия?” дип риторик сорау куеп тормабыз. Чөнки төгәл билгеләмәсен барыбер беркем дә әйтә алмас. Галимнәр матдә-төшнәң үзәгенә үтеп өйрәнә алсалар да, хис һәм фикер төенен таркатып анализлап бетерү мөмкин түгел. Мәхәббәт шикелле, ачып бетерелмәгән серлеләге белән мәңгелектер дә ул. Ә сер булганда гоманга урын бар. Шуна күрә, һәркемнен үз аңлавы, үз мөнәсәбәте. Берәүнен берәүгә “син—үзен шигъри!” дигәннен ишеткән бар. Димәк, ул—кызык, бай, гомер буга өйрәнәп яшәрлек кеше! Үзәбез дә бер сорау куйыйк әле: борынгы заман шагыйренәң мәхәббәт

шигырьлэре бүгүнгө шагыйрьнекеннен нәрсәсә белән аерыла? Кайчакта фәлән гасырда язылган шигырьләр күбрәк тә тәсир итә ала! Шулай булгач?... Юк, һаман языла, язылачак мөһәббәт шигырьлэре! Димәк, ул—кабатланырлык, “кабат янырлык” мәнгелек тема, мәнгелек яну майданы. Ә “заман улы”, “бүгүнгө көн каһарманы”, “чор эльязмасы” дигән төшенчәләр каян килгән? Без бер-беребезне рәсми йә нәрәсми рәвештә бүгүнгө көн сулышын тойдырткан әсәрләр язарга өндәмибезме? Хак нәрсәме бу, әллә күпмедер дәрәжәдә мәнгелеккә омытылуны чикләүме? Күз алдына китерик: каядыр— күренерлек ераклыкта йорт-оя янып ята, кемдер үт эчендә, ә шул вакытта син, бернигә исең китмиң, мөһәббәт шедеври язып утырасың... Бер жирдә—фажига, бүтән бер жирдә—тантана. Вердикт чыгарып, хөкөмдар булу кыен. Бер уйласан, үлемсез әсәр тудыру—үзе мөмкин, үзе батырлык бит ала! Әй, донья! Кем шагыйре син? Кайда яшисен? Фәләстийнда яки Швед жирендәме? Франциядә яки Чечнядамы? Кояш бер булса да, болытлар төрлө, жирдәгә күлгә-шәүләләр төрлө... Тамчы балкышлары бер төслөрәк күренсә дә, чыкныкымы, күз яшенекемә икәнән сиракләр белә.

Рәмис Аймәт шигырьләрен укыганда килгән сораулы уйлар бу. Ижат кредосы, эстетик принциплары үткән гасырның икенче яртысында формалашкан, әдәбиятка алтмышынчы елларда килеп, бүтән 60 яшьлекләр рәтендә саналган, поэзиябез кемнәр кулына кала дип житди уйланып йөргән кеше башына килгән уйлар. Рәмис—бездән сон килгән буын, безнен балаларыбыз буыны. Кайсы заман шагыйре сон бу Рәмис Аймәт дигәннәр? XVIII яки XIX гасырныкымы, әллә XXI некеме? Рәмиснен үтә индивидуаль шигырьләрен укып мана тиз генә җавап табу кыен. Ә беләсе килә! Заман чалымнарын сиземлисә, тоясы килә. Минә, синә борчыган проблемалар турында шагыйрьнен дә мөнәсәбәтән ачыклайсы килә!

Ялгызлык—ижатчынын гомер юлдашы. Шагыйрә кеше ялгызлыкта Донья белән сөйләшә торган зат. Шуна да ижгата лирик “мин”нен булуы табигый хәл. Эмма... чама белән... Шагыйрьнен “лирик мин”гә тулы хакы булса да, фәкать тоташ “мин”гә генә хакы юктыр. Рәмиснен байтак шигырьләрендә “Донья һәм Мин” (*балки әле “Мин һәм Донья”дыр?*) төп лейтмотив булып бара. “Мин Коръяннен әле бүгүнгәчә азылмыйча калган аята” (!), “Көтәм хәзер бары Үземне мин, кайтам хәзер бары Үземә”, “Мин әле тумаган, ә инде Күкләрдә укыйлар женаза”, “Үз күчүрән тирәсендә үзем сөгәт угы кебек әйләнәм”, “Мин жирләргә тоштем. Озаккамы?... Мондый юлларга, һәр шигырьдә үк булмаса да, икесенен берсендә тап буласың, С. Рәмиевнен “Мин”е кечкенә булып кала...

Әллә Рәмис, “искәрмәсе булып кануннарнын”, монарчы беркем дә белмәгән үзгә микро яки макродонья тудырамы? Һәрхәлдә егеттә мана омытылыш бар. Амбиция дә, нарцисслык та, сәләт тә. Тудыра калганда кешеләргә (*гавәмгә дип әйтсәк тә ярыйдыр*) кызык һәм тансык булырмы ул донья?

Доресен әйтим: Рәмис шигырьләрен кат-кат укып та, язганнарынын желек-үзгенә үтә алмыйча шактый изаландым. Ә “ачкыч” “Шомырт салкыннары” китабынын аннотациясендә ачык ята икән ләбаса. Анда болай язылган: “Китап—яшәү-үлем арасында бөргәләнгән мәнгелек жанның сыктау һәм тантана итү үзгәлеген тоя алучыларга багышлана...” “Мәнгелек жанның үзгәлеген тоя алучылар” күп булмаса да мөмкин. Эмма һәр кешенен шигырьләргә карата үз фикере булуы бик ихтимал. Мин, мәсәлән, шагыйрьнен кайбер шигырьләрен укыганда үзгә бер сәер хис (*Һәрхәлдә дөртлө, шатлык, “яшәргә котырта торган” хис түгел*) күчәрдем: әйтерсен, айлы төндә мәрмәр ташлар арасында—Мәнгелек Йортта йорим... Ялгызлык. Мәгърурлык. Билгесезлек. Чарасызлык. Мингеллек... “Зират җиле...” Шигырьләрдә төшенекелек мотивлары да жигәрлек. “Язмыш суккан имән кебек мин дә, аунап ятам жирдә—ни чара?”, “Белмәдегез калерем! Нурым хәрәм! Жирдә—золым. Барыйм кая мин?”, “Каракоштай атылыр гарешләргә, сон сулышым, сонгы саламем”, “Доньямда тереклек юк инде, юк күптән”, “Ах, арылган чиксез галәмнәрдә оча-оча бөтен көчәмә”, “Авып бара шәмем...”, “Кәфенемне бирче ак бүз ertyп, икмәк кебек, жаным төрергә”... Әгәр, С. Хәким әйтмешли, “Мусалар, Алишлар торып”, Туфаннар, Батталлар, Исәнбәтләр уянса—яшь шагыйрьнен әлегә шигырь юлларын укып гажәпләнерләр иде кебек... Остазларча, көрәшчеләрчә (*һәр көчлө*

кеше көрөшчө булмый, һәр пәһлеван майданга чыкмый икән!) сабак-кинәшләрөн бирерләр иде... Автордан янә бер цитата: “зыр-зыр килеп мин үз күчәрәмдә, чыгармын күк төмам чыгырдан”. Чыгырдан ук (чамадан ук) чыкмаска иде бит!..

Алда әйтелгәнчә, Рәмис Аймәт—чын шагыйрь. Шигырыне шактый оста үрә белә. Табигать стихиясендә табигый “эри” ала. Ул үзен Жир, Су, Күкнән тере бер күзәнәгә итеп тоя һәм шуны шигъри сурәттә раслый да. Яңгыр белән бәйләнешле берничә шигырыне генә укысагыз да, сез мона инанырсыз. Үзенне Табигать берлегендә тою зур нәрсә, шагыйрь очен—бигрәк тә. Китапта поэтик күренешләр аша уйга салырлык строфалар шактый мул. Гомумән, шагыйрьнең потенциалы мөмкинлеге зур. Хәер, яше дә бәләкәй түгел: житлеккән Пушкиннар, Байроннар яше. Татар шагыйрьләренен дә байтагы (Бабич, Тукай, Такташ, Кәрим, Жалил...) кырык яшьләренә кадәр тормышта һәм поэзиядә төп миссияләрен үтәгәннәр инде. Үрнәкләр, гыйбрәт алыр хәлләр житәрлек.

Шәхси-интим хисләргә күп урын бирелсә дә, Р. Аймәт ижатын тематик яктан тар дип әйтмәс идек. Мәнгелек категорияләр белән фикерләүгә омтылыш булгач, тар булса да алмый. Мәсәлән, Ирек турында фәлсәфи шигырьләре бик тә гыйбрәтле. Шәхес Ирке фонында ил-халык Иреге турында да тирән мәгънәле фикерләр әйтәләр. Сонгы елларда язылган әсәрләрендә, үткән заман термины белән әйтсәк, гражданлык хисләре көчле. Шулай ук, Р. Аймәт шигырьләрендә Такташ, И. Юзеев, Роб. Әхмәтжан, Зөлфәт кебек шагыйрьләр ижатына хас романтик юнәлеш тә уңышлы үстерелә дип беләм. Киләчәктә, шагыйрь ижатының ана гына хас асыл сыйфатларын күреп, ана гына хас үзенчәлекләрен тәфсилләп анализлаучылар булыр әле. Шәхсән минем үземне Рәмиснең кайбер шигырьләре үлем-яшәү, мәхәббәт-хиянәт, хиял-чынлык, галәм-күзәнәк, жир-күк, жәннәт-кыямәт, рья-ихласлык, мәнгелек-мигел кебек категория-төшенчәләр турында янә кайтып уйланырга мәжбүр итте.

Шигърият дип жан атып тормаган бу заманда (андый заман юк та бугай) һәр талантның халык файдасына тулырак көчендә эшләве безнең өчен бик мөһим. Шигърият майданында, ир-егетләрдән бигрәк, кыз-кымыз мәш килгән чорда—бигрәк тә.

*Дөньяларның кайсы читендә мин,
Вакытларның кайсы чигендә,
Гомеремнең кайсы мизгелендә,
Хыялымның кайсы күгендә
Яшим икән?*

Бу юллар Р. Аймәтнең “Икән?!” исемле шигыреннән. Шагыйрьгә үз сорауларына җавап табарга булышык.

Дөньяның читендә түгел, уртасында, көрәшчә булып, ил җаме белән яшә! Вакыт эчендәге вакытны табып, халкына хезмәт ит! Гомереннең иң матур чоры—хезмәттә яну чоры. Хыялының күге—ил бәхетенә багышланган олут ижат булсын!

Равил ФӘЙЗУЛЛИН

декабрь, 2004 ел.

БАР ШУНДЫЙ БЕР АВЫЛ...

Мин, Эстәрлебаш авылында туып, унтугыз яшемә кадәр аннан чыкмыйча яшәвем белән бәхетлемен. Ни өчен дигәндә, һәр кош үзенә оясын мактаган кебек, “жир йөзгәндә андый да бай тарихлы, күркәм табигатьле башка бер авыл-карья да юктыр”... Һәрхәлдә, бүгенге Башкортстан туфрагында.

Үзем мин Эстәрлебаш турында түбәндәгеләрне әйтә алам. Мөхәммәтшакир Тукаевның 1898 елда Казанда нәшер ителгән “Тарихуль Эстәрлебаш” китабындагы мәғлүматларга караганда, бүгенге Эстәрлебаш авылы урынына беренче кешеләр XVII гасыр урталарында хәзерге Чистай районы Каргалысы авылынан (әлбәттә, чукундырудан качып) күченеп килгәннәр, ягъни утар салып килеп утырганнар. Урта Азия якларына илгүче борынгы сәүдә, кәрван юлында нигезләнгән шул утар үсеп-зураеп, тора-бара мәшһүр бер авылга әверелгән.

Икенче бер мәғлүмат болайрак бәян ителер иде. Әйitik, Степан Разин фетнәсе тармар ителеп бастырылгач, шул фетнәдә катнашкан татарлар Агыйдел елгасының сул ярына, тау-таш, дала катнаш жирләргә чигенәләр һәм алар ахыр чиктә бүгенге Эстәрлебаш туфрагына килеп төпләнәләр.

Русиянең “кулы” ул жирләргә йөз еллар чамасы узгач кына барып житә. Аннары Эстәрлебаш өчен дә, гомумән ул тирәләрдә яшәгән татар халкы өчен дә мөһим бер вакыйга XVII гасыр азагында булып уза. Шушы дәвәрдә Татарстанның Балтач районы Салавыч авылы кешесе—Урманай мулла улы Тукай урыска каршы фетнәдә катнашкан була һәм ул көннәрдән бер көнне, чукуныдан качып, өтисенә дустан Мөнәсыйп мулла яшәгән Эстәрлебаш авылына чыгып китә. Шул рәвешле Эстәрлебаш тарихында тирән эз калдырган Тукай бабай нәселе тамыр жибәрә. Бу нәселдән бик күп муллалар, ишан-ахуннар, мәдәрисләр, хәтта урыс армиясе генераллары да чыкканнар.

1720 елда Эстәрлебашта мәдрәсә ачыла һәм ул 1923 елга кадәр эшләп килә. Шушы мәдрәсәдә бүгенге көндә мәғлүм шәхесләрдән—шагыйрьләр Гали Чокрый, Шәмсетдин Зәки укуытканнар һәм шунда яшәп ижат иткәннәр. Мәдрәсәдә Фатих Кәримнен өтисе, Галимжан Ибраһимовның өтисе, Мәжит Гафуриның өтисе һәм абыйсы, Муса Жалилнең абыйсы Ибраһим укуытканнар. Башкортлардан Салават Юлаев, Кинжә Арсланов, казакълардан Абай, Чокан Вәлиханов та биредә белем алганнар. Татар, казакъ, башкорт халыкларының уртак шагыйре Миңфтахетдин Акмулла Эстәрлебашта туган, унтугыз яшенә кадәр шунда яшәгән, мәдрәсәдә белем эстәгән. Аның хәлфәләре Шәмсетдин Зәки, Гали Чокрый булганнар. Татар халкының атаклы улы Мирсәет Солтангалиев тә Эстәрлебашта дөньяга килгән һәм 1907 елга кадәр Эстәрлебаш мәдрәсәсендә һәм аның каршындагы урыс телендәге Учительская школада укуыган. М. Солтангалиев белән бер үк елларда, мәдрәсәдә һәм Учительская школада Зәки Вәлиди дә белем алган. Әйтергә кирәк, Башкортстаннан чыккан татар язучыларының күпчелеге Эстәрлебашка күрше булган районнардан. Бусы да атаклы Эстәрлебаш мәдрәсәсенә унай тәхсирә нәтиҗәсе.

1835 елда Эстәрлебашта Суханә төзелгән. Авыл тау астында урнашкан һәм утырышы белән Татарстанның Кукмара поселок-авылына охшаган. Тау итәгендә алты чышма агып

*Кайбер тарихи мәғлүматлар, сызымнар һәм кабер ташларының схема-рәсемнәре Башкортстан Республикасы, Эстәрлебаш районы, Бакча авылы кешесе В. М. Усманов төзөгән кудьязма мәжмугадан алынды.

ята... Тау башында ук диярлек жиденчесе бар. Безнең бабайларыбыз шул чишмәгә имән чаннар куеп, имән, карагай ағачларынан үзәген алып торбалар ясаганнар; шул торбалардан авыл уртасына су үткөргәннәр, ә авыл урамнарына (өч урынга) диаметры алтышар метрлы, тирәнлегә өч метр чамасы булган чаннар урнаштырганнар. Өйткәнемчә, шул чаннардан торбалардан килгән чишмә суы авыл халкын туендырып торган. Халык суны шул чаннардан кул пешкәгә ярдәмдә ала торган иде. Эстәрлебашта Суханәне “фонтал” дип исемләп йортлар иде. Шул өч фонталдан башка байлар, муллалар йортларына да тагын сизгә су чыганагы үткөрөлгән булган. Хужаларның күбесе, әлбәттә, Тукаевлар...

Алда билгеләп үтелгәнчә, Эстәрлебаш мәдрәсәсенен даны ерак-еракларга таралган. Анда бик күп мәшһүр затлар мөдәррислек иткәннәр. Мәдрәсәнең соңгы мөдәррисе мәгълүм шәхес—Мөхәммәтшакир Тукаев! Ул—II һәм III Дәүләт Думасы әгъзасы, “Тарихуль Эстәрлебаш” kitabының авторы; Дөрдәмөд һәм Риза Фәхретдиновның дуслары. Аларның икесе дә Эстәрлебашка килеп, Мөхәммәтшакир Тукаев да-часында ял итә торган булганнар. Шушы уңайдан әтием Лотфулла Зәйнуллин сөйләгәннәрдән бер хатирә китереп үтәсем килә. “1918 елның гыйнвар аяклары, февраль башларында Оренбургтан Уфага үтеп барышлы Эстәрлебашка мөфти Риза Фәхретдинов килгән иде,—дип искә алган иде ул.—Ул зиратка барып, Тукайлар нәселеннән чыккан мөгтәбәр шәхесләр каберләренә барып дога укурга теләгә барлыгын белдерде. Кар бик күп яуган иде. Авыл халкы бик күпләп чыгып, зиратка хәтлә һәм зират эчендә дә кар көрәп юл ачты. Шул рәвешле Риза Фәхретдинов Тукайлар каберенә барып дога укуы кайтты...”



Эстәрлебаш мәдрәсәсенң күп санлы биналарынан сакланып калганы.

Әйе, Тукайлар каберлегә!.. Ул диварлары 2,5 метр чамасы ике мавзолей кебек. Шомартып-киселгән таштан салынган.

Ул урын зиратның нәкъ урта бер төшөндә, азрак калкурак булган жирендә урнашкан. Биредә Тукай бабай, аның улы Биктимер, оныгы Нигъмәтулла, оныгының уллары Харис һәм Харрас хәзрәтләр каберләре бар. Шакир мәхзүм улы Тукаев та шунда жирләнгән.

Мөхәммәтшакир Тукаев 1938 елда Оренбургта НКВД күзәтүендә яшәп вафат була. 1928 елда ГПУ махсус операция үткөрәп, авылның иң затлы 87 кешесен кулга алып төрмәгә “тыга”. Ә Габдрәхим Тукаев белән Галим Тукаевны Эстәрлетамакның төрмә подвалында атканнар һәм Тукаевларның берсен дә калдырмыйча авылдан сөргәннәр. Шакир Тукаевның төпчек кызы Хәлимә апа 1997 елда Эстәрлетамакта 97 яшендә вафат булды. Шул рәвешле Тукаевлар нәселе бөтен Рәсәйгә чөчелеп таралып бөтә.

Эстәрлебаш авылы мәдрәсәсе каршында атаклы китапханә булган. Анда күпме китаплар сакланганын хәзер инде берәү дә белми, әмма шунысы мәгълүм: китап саклау өчен тугыз аерым йорт төзелгән булган. Икесе гражданныр сугышы елларында янган.

Инде килеп, югарыда телгә алып кителгән кулъязма мәжмуга турында берничә сүз. Эстәрлебаштан 18 чакрымда Бакча исемле кечкенә авыл бар. Менә шул авылдан минем өчен билгесез бер Венер исемле кеше аны миңа юллаган иде. Ни генә юк бу асыл хезмәттә: анда Эстәрлебаш авылы һәм мәдрәсә тарихы да, Суханә, авыл уртасындагы данлыклы таш күпер, мәдрәсәдә укуткан мегаллимнәр һәм гүзәл, матур итеп ясалган кабер ташлары турында мәгълүматлар тупланган. Чын күнелдән рәхмәт ана!

Ниһаять, сонгы сүз. Ырынбур каласы салынгач, Русия хөкүмәте Оренбург-Самара хәрби линиясе төзеп, сәүдә юлын Эстәрлебаштан читкә бора. Безнен авыл сәүдәгәре Сәгыйдулла дигән берәү, тагын уника сәүдәгәрне көйләп-чөйләп дигәндәй, Оренбург янына күчереп яна авыл салырга күндөргән. Кешеләр күнгәннәр, Сакмар су буена авыл салганнар һәм исемен Каргаян дип исемләгәннәр. Шул Сәгыйдулла бабай Эстәрлебашка килгәндә болай дип жырлый торган булган:

*Сәетгали слабуда,—
Мин Эстәрле егете!..*

Шөкер, сүз унаеннан әйтим тагын: мин дә Эстәрле егетемен...

Зәки ЗӘЙНУЛЛИН

Венер Усманов

ЭСТӘРЛЕБАШ "ФАНТАЛ"ЛАРЫ

Халкыбыз чишмәләргә карата элек-электән хәстәрлекле мөнәсәбәт күрсәткән, аларны даими рәвештә карап, тазартып торган, тирә-ягын тәртиптә тотарга тырышкан. Кайбер чишмәләр осталар тарафыннан төзекләндерелеп тарих битләренә дә кереп калганнар. Шуларның берсе Эстәрлебашындагы "Текә тау" чишмәсе.

*Акар чишмәне таглардан, төзеп сәнгать ничә кярдан,
Китерде дарына: һәр ан калер саф су бизя әүсәх.
Фәкыйрь, мескен, гариб, тәлаб яранилә жиран ахбаб—
Бары андыйин булыр сераб, китәрер калбедән әүсәх.*

—дип яза Гали Чокрый (1826—1889) "Мәрсияи Нигъмәтулла ишан" дип исемлängән әдәби әсәрендә. Атаклы шагыйрь 1849—1852 елларда Бошкортстанда дан тоткан Эстәрлебаш мәдрәсәсендә укый һәм халфәлек итә. Биредә ул Нигъмәтулла хәзрәт турында бик күп яхшы сүзләр ишетә һәм аның хөрмәтенә багышлап шигъри әсәр ижат итә. Гали Чокрый үзенен мәрсиясендә ишанның гыйлем-мәгърифәт таратуын, тау башындагы чишмәдән авыл уртасына каләр агач торбалар салдырып, кешеләрне саф чишмә суы белән туендыруын тасвирлый.

Эстәрлебаш авылы, аның мәдрәсәсе тарихын язган, III һәм IV Дәүләт думасы депутаты Мөхәммәдшакир Тукаев (1862—1933) "Тарихуль Эстәрлебаш" дип исемлängән китабында фонтаннар турында: "Нигъмәтулла хәзрәт заманында Эстәрлебашына 1836 ичы елда фантал китертелгән, шул фантал һаман мәүжүдлер (бар). Башындан бирле өч мәртәбә төгъмир кылынды (төзелде); суындан шул көндән бүгенгә каләр һәр көн ничә мең жан инсан вә хайваннар файдаланып торалар",—дип яза.

Чал тарихка мөражәгәт итсәк, татарларда су үткәру корылмаларын төзү традициясе урта гасыр дәверләреннән килә. Шәһре Болгар, Сарай Бөркә, Казан, Бакчасарай һәм башка мәдәни үзәкләрнең фонтаннары шәрәкь вә гарәб илләрендәгедәй төзек һәм матур булган. Алар мәчет, мәдрәсә, суханә, мунча, базар, кунакханә, хан сарае тирәләрендә һәм үзәк урамнарда яисә ял итү бакчаларында урнаштырылган.

Көнчыгыш илләрендәгә чишмә-фонтаннар төзелешендә мәрмәр таш файдаланылган, ә татарларда ак таш (известняк) кулланылган. Эстәрлебаш осталары "яшерган ташы" белән эш иткән. Фонтаннарның таш диварларына "төзеткән" яисә "төзөгән" шәхеснән исем-шәрифләре һәм кайчан биһа кылынуы турында мәгълүмат гарәп хәрәфләре

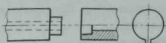


*"Таш күпер"
яңишәсендәгә
фонтан. Аны
Мөхәммәдхакис
Тукаев яраткан дип
уйсарга кирәк.*

белән чокып язылган. Шулай ук, анда еш очракта, тирән мәгънале берәр әйтмә яисә фәлсәфи үгет-нәсыйхәт, йә изге догалар язылган булган.

Әлбәттә, чишмә-фонтаннар төзү—ул матди чы-

гымнар белән бәйләнгән. Шанлы вә көчле болгар-татар дәүләтләрендә бу эшләрне башкарып чыгу өчен байлык житәрлек булган, монысы аңлашыла. Әмма биредә шунысы гажәеп факт: XIX гасыр башында бәләкәй генә татар авылында гаять катлаулы гидро-



Агач (карагай һәм имән) торбалар.

Тимер кыршау белән ялганган. Болт һәм гайка белән ныгытылган.



Бәләкәй ишек.



Кыршаулы чаң.

техник эшләр башкарып чыгу—ул Русия күләмендә сирәк вакыйгаларның берсе булган дип исәпләргә кирәк. “Фантал” дигәннәре жиргә казып утыртылган зур гына бер чан иде. Башы жир өстенә чыгып тора. Йорт башы ябылган кебек тимер белән ябылып, яшел төскә буялган. Шул түбә уртасындагы багана башына жиздән ярымай куелган. Чанга су тау итәгендә чыгып яткан чишмәләрдән эче куыш агач торбалардан агып килә. Фанталлар Гайса пәйгамбәр туганга 1835 ел булганда салынганнар. Шундый фанталлар авылның өч урынында урнаштырылганнар. Шунның өстенә Тукаевларның жимеш бакчаларында тагын шундый ук өч фантал бар. Эстәрлебаш халкы фанталдан кул пешкәгә ярдәмдә чишмә суы алып, шуны эчеп яши. Фанталлар янында атларны да, башка мал-туарны да эчерергә ярамый. Мал өчен һәр урамда агач улакны, кыршауланган зур агач чиләкле, сиртмәле, эчләренә имән бура төшерелгән коелар бар...” (Зәки Зәйнуллин. Агыйделнен арьягында. Казан утл., 1999, N 1, 62 б.)



Фонтан түбәләре төрлө рәвештә ясалган, мәсәлән, шуларның берсе суган башы (дуковица) формасына охшатып төзелгән.

Искәрмә: Мәхмүт Гөбәй улы Мәхмүтов сүзләренә нигезләнеп әйтә алам: “кул пешкәгә кулланылган фанталлар дүртүе булган”. Ул аларның кайда урнашкан урыннарын да миңа күрсәттә.

“ТАЗИЗ ТАШЛАР”

Төрөкләрнең бөек архитекторы **СИНАН** (1480—1578) хөснә хат осталарының хезмәтен бик югары бәяләгән һәм каллиграфия сәнгатен, үзенә мигъмәрчылык эше һәм осталыгы белән чагыштырганда югарырак дәрәжәгә куйган. Гомумән, Шәрәк илләрендә матур язучы сәнгатенә бик зур игътибар бирелгән һәм хаттагларга карата олуту хөрмәт күрсәтелгән. Мәгълүм ки, гарәп язучының нәкъшыләү мөмкинлекләре чиксез зур һәм дә ул гажәеп матур һәм мөкәммәл хәрәф-бизәкләрдән тора. “Ни один алфавит мира не получил такого эстетического значения, как арабский, широко распространенный во всех мусульманских странах. Высоко ценилась форма исполнения письма: “чистота письма” считалась признаком “чистоты души”—дип язган сәнгать белгече Б. В. Веймарн. Аңлашыла ки, мөселманнар өчен инзәвыклы, гүзәл һәм изге әйбер—ул мәшһүр каллиграфлар тарафыннан күчәрелгән Коръән китабы, матур кулъязмалар, шәмаилләр, шул исәптән кадимки ташъязмалар

һәм дә “газиз ташлар” дип аталган борынғы эпиграфик һәйкәлләр.

Эстәрлебаш авылының һәм анын тирә-юнендәге авылларның иске зиратларында иске каберташ язучылар чагыштырмача яхшы сакланган. Ташка матур итеп калкытып язылган һәм бизәп эшләнган каберташ язучылар эстетик һәм тәрбия бирү аягынан гаять зур кыйммәткә ия (андый ташларның саны район территориясендә берике йөз чамасы бар дип исәпләнә). Борынғы болгар-татар халкының эпиграфик ядкарларга галимнәр тарафыннан йә тарихчы, йә тел белгече, йә сүз остасы, йә рәссам күзлегеннән яхшы өйрәнелгән. Әмма ләкин, сәнгать тарихы өчен кирәкле саналган Эстәрлебаш төбәгендәге эпиграфик һәйкәлләр фән даирәсеннән читтә калып килә.

XI гасырда яшәгән бөек шагыйрь Йосыф Баласагунлы:

*Жыйган дөнья байлыктары таралыр,
Язылган сүз җиһанда мәңге калыр.*—

дип язган. Күрәсен, Эстәрлебаш хаттатлары да шушы сүзләргә колак салып ижат иткәннәр. Кульязма китаплар күчерүдә һәм эпиграфик һәйкәлләр ясауда Эстәрлебаш кешеләре аеруча зур тырышлыктар күрсәткәннәр. Мәсәлән, безнең төбәктә генә, дистәләгән мәшһүр “таш язучы” оста яшәгән, Эстәрлебаштан—Гали Чалатай, Латыйфулла вәләд Зәйнулла, Габдеррахим Галиев (1867—1966), Габдрахман Айдабулов (1881—1972), Яшерганнан—Гарифулла бине Габдулла, Каргалы кешесе—Мөхәммәд хаттат һ. б. Бу исемлекне дәвам итеп тә булып иде, әмма ләкин аларның күбесенен (мәсәлән: Хәлекәй яисә Үргә Явыш авылы хаттатларының) исем-шәрифләре бүгенге көнгә кадәр безгә мәгълүм түгел (күрәсен, осталар үзләрен бик тыйнак тотканнар).

Биредә үзеннән-үзе шундый сорау туа: “Ни сәбәплә сон Эстәрлебаш авылында һәм анын тирә-юнендә хөснә хат сәнгате югары кимәлгә күтәрелә алган?” Әлбәттә, бу күркәм күренешләр унай шартлар белән бәйләнгән. Алар түбәндәге аңлатмалардан тыйбарат:

Беренчедән, борынғы болгар заманнарыннан калган гореф-гадәтләр Эстәрлебаш төбәгендә яхшы сакланып калган;

Икенчедән, атаклы Эстәрлебаш мәдрәсәсе мәдәни мәркәزلәреннән берсе булган;

Өченчедән, биредә милли мәдәниятебезгә ярдәм итүче шәхесләр күп булган;

Дүртенчедән, Эстәрлебаш—ул суфичылыкның бер үзәге исәпләнгән. “Нәкыш-бәнди тарикасы” дип аталган дини юнәлеш хөснә хат сәнгатенен камилләшүендә һәм үсешендә зур роль уйнаган;

Бишенчедән, XIX гасыр азагы XX гасыр башларында (1917 нче елга кадәр) жирле халыкның тормыш шартлары чагыштырмача гел яхшы якка үзгәргән;

Алтынчыдан, биредә (Айтуган, Яшерган авылларында) жинел эшкәртелүчән ташлар чыгарылган. Эстәрлебаш тирәсендә өч урында таш карьерлары билгеле. Беренчесе—“Кардон тавы”нда (анда төзелеш өчен ком таш күп чыгарылган). Икенчесе—“Гөмбазы” ягында (“Бакыр—чагылтау” дип аталган урында). Өченчесе—“Калыңный чокыр”да (андагы кызгылт төстәге йомшак эшкәртелүчән таш—төзү эшендә дә һәм кабер ташларын ясауда да кулланылган). Ләкин, жирле хаттатлар өчен, Яшерган ташынан да яхшы таш булмаган. Олы яшьтәге кешеләреннән сөйләүләре буенча, Тәтер ташчылары ташны “Баланлы куак” дип аталган жирдән һәм Айтуган авылына якын урмашкан тау сырталарындагы карьерлардан чыгарганнар. “Яшерган ташлары” жир астыннан чыгарылгач та, кипкәнче дымлы көенчә бик йомшак булу сәбәплә, “шалкан кебек жинел киселгән”. Аны еш очракта ике метр озынлыктагы зур пычкы (30 нчы елларда аны “стахан пычкысы” дип атаганнар) белән дүрткел формада кискәннәр, балта белән эшкәрткәннәр, каләм белән язганнар һәм махсус өтергеләр ярдәмендә чокып нәкышләгәннәр. Әгәр дә, эш барышында таш кибең катыланып китсә, язарга унайсыз була башласа, аны берникадәр вакыт су эченә салып тотканнар яисә өстенә су сибеп торганнар һәм шундый рәвештә ташны йомшартып әүвәлгә хәленә кайтарганнар.

Эстәрлебаш төбәгенә караган авыллардагы ташъязмаларның кайберләре читтән килгән хаттатлар (мәсәлән, Каргалы осталары) тарафыннан башкарылуы да ихти-

мал. Анлашыла ки, эпиграфик һәйкәлләрне ясату матди чыгымнар белән бәйләнгән. Олы яшьтәге кешеләрнен сөйләшүләренә караганда, таш яздырунын бәясе—бер ат (ә инде бик югары зәвык белән ясалган эпиграфия булса—берничә ат) хақы булган. Каллиграфлардан башка, кабер таш кисүче һөнәрчеләр турында да мәгълүмат бар. Яшерган кешесе—Хәйрулла бабай уллары: Сәйфулла, Фатхулла, Зәкиулла (ул укымышлы булган, “таш язган”), Миндляр, Миндлбай, Хөснетдин һәм Шәрифүлла исемле малайлары белән ташларны кисеп-эшкәртеп, Эстәрлебаш төбәгендәге тирә-як авылларга, хәтта ерак Оренбург якларына да илттеп сатканнар. Дөрөс булса, Каргалы ташъязмаларынын да бер өлеше Яшерган ташыннан башкарылган; кайберәүләрнең сүзләре буенча, Оренбург ягында да (ягъни Сөгыйд бистәсе тирәсендә дә) яхшы һәм жинел эшкәртелүчән ташлар карьеры булган имеш.

Биредә сүзгә бер шәжәрә язуы белән дәвам итик. Югарыда әйтеп үтелгәнчә, Габдрахим Галиев (1867—1966), Айдабулов Габдрахман (1881—1972) һәм аларның ата-бабалары да китап күчерүче һәм “таш язучы” осталар булган.

1898 елгы ташъязмаларнын берсендә: “...әл-мөнәккәш әл-хәжи Габдрахим бине Гали хәлфә әл-казаки...”, ягъни “казакъ кешесе—хәжи Габдеррәхим Гали хәлфә улы нәкышһәдә...” дигән сүзләр язылган. Габдеррәхим 1897 елга кадәр (чама белән 1887—1897 еллар арасында) хажга барган һәм шул вакытта берничә ел Төркиядә укыган. Бөггәе олы яшьтәге кешеләрнен сөйләшүләре буенча, Габдеррәхим Истанбул шәһәрендә төрек солтанына каршы оештырылган фетнәләр вакытында кулга алынган һәм чит ил кешесе булу сәбәплә генә үлем жәзасыннан котылып калган. Совет хакимияте дәверендә 1960 елга кадәр (тарихчы Мәхмүд Гобәй улы Мәхмүтовнын сүзләре буенча) таш язучы эше белән шөгыльләнүче төп хаттат Эстәрлебаш авылында фәкәт ул гына булган.

Гали хәлфәнән икенче улы Габдрахман да Эстәрлебаш мәдрәсәсендә төпле белем алган, шул ук мәдрәсәдә хәлфәлек иткән, түбәндәге мәчеттә мулла вазифаларын үтәгән. Совет чорында мәдрәсәләр ябылгач, берничә ел үз өендә укытып йөргән. Аннары сөргенгә сөрелгән, Беломор каналын төзүдә катнашкан. Тутан якларына әйләнеп кайткач, янадан мулла булган, “таш язучы” эше белән дә шөгыльләнгән, ләкин ташларны якын туганнары яисә дус-ишләре өчен генә язган.



Тукаевлар каберлегендәге изге таш

“Гыйсмәтулла бине Биктимирнең кабер ташы” (1780—1844).

Ташъязманын якынча үлчәме: 18х23х70 см. Язу гарәп һәм татар телләрендә чокып язылган.

Шәхсән минем үземә мәгълүм булган эпиграфик һәйкәлләрдән ошбу кабер таш Эстәрлебаш төбәгендә иң борынгысы. Истәлек жинел эшкәртелүче кызыл төстәге Эстәрлебаш ташыннан ясалган. Фараз буенча Гыйсмәтулла бине Биктимир—ул VII ревизия (1816) язмаларында “Хисматулла Биктимиров” дип язылган. “VII ревизия 1816 г. Показала содержателей Стерлибашевского медресе: 69 летнего Биктимира Тукаева и его сына 44 летнего муллу Нигматуллу Биктимирова, жившего с собственными детьми Харисом и Харррасом Нигматуллиными. Биктимир Тукаев жил с младшими сыновьями Сиразетдином, Хуснутдином, Сагьтдином. 36 летний Хисматулла Биктимиров (его дети—Ибраһим, Абубакир, Гумер) служил юртовым старшиной в 7-ом башкирском кантоне” (Асфанди-



яров А. Из истории башкирских деревень Стерлибашевского района. — Ватандаш. — 1999, N 6, — С. 29).

“...Икенче мәртәбә Диния нәзарәтенен казые итеп сайлангач, 1918 елның кышында Оренбургтан Уфага барышлы ул Эстәрлебашның мәдрәсә һәм мәчетләрен барып күргән, күрәп яки ишетеп белгән кешеләреннән каберләрен зыярат кылган, тирән көрт булуга карамастан, иске кабер ташларын эзләп, тикшереп йөргән” (Әмирхан Р. Риза Фәхретдинов—тарихчы. — Мираc. — 1992, N 12, — 65 б.).

Тукаевларның төрбәсенә куелган беренче ташъязма. Эпиграфик һәйкәлнен якынча үлчәмнәре 20x81x118 см. Ташъязманың төгәл кайчан һәм кем тарафыннан язылуы билгесез, әмма шунысы мәгълүм: һәйкәл 1871 елдан соң ясалган. Ташъязма истәлек мавзолейның көнбатыш ягындагы таш дивар-стенага беркетелгән.

Текст дүрт сәгъыр-гыйбарәт, сүзләргә гарәпчә язылган:

1) Һадә әт-төрбәт әш-шәрифәт әш-шәйех әл-имам әл-фазыйль әл-кәмәль халифәт әш-шәйех котбел-котаб...

2)...Мөхәммәд Ниязколы әт-төркмәни әл-Бохари...

Мөхәммәдхарис... Нигъмәтулла бине Биктимер әл-Эстәрлебаши (рәхмәтуллаһи галәйһи рәхмәтән васигатән)*... 3)... 4)...

(1) هذه التربة الشريفة الشيخ الامام الفاضل الكامل
حليفه الشيخ قطب... (2) سيار علي التوركماني
البحاري ابي محمد حارث ومحمد نعمت الله بن
يكنى المستولي باشي رحمه (3) ... (4) ...

Ташъязманың үлчәмнәре 53x170 (см.). Эпиграфик һәйкәл 1905 елда яисә 1905 елдан соң Габдеррахим Галиев тарафыннан башкарылган һәм шәйх Зәйнулла төрбәсенен көнбатыш диварына беркетелгән. Текст саф гарәп телендә язылган:

I бүлем. “Һу Аллахү әл-бакый вә әл-хәлык әл-фани” (Аллаһе Төгәлә мәңгелек, ул бу фани доньяны барлыкка китерүче).

II бүлем. “Һадә әт-төрбәт әш-шәрифәт әш-шәйех әл-гамил хәлифәт”.

III бүлем. “Әл-мәшаих әл-кирам... әш-шәйех Нигъмәтулла бине”.

IV бүлем. “Биктимер вә... Мөхәммәдхарис вә Мөхәммәдхәрас... әш-шәйех”.

V бүлем. “Әл-мәзкур вә ахир һәм...”

VI бүлем. “... әт-тарикәт ән-нәкышбәндият... әш-шәйех Ниязколы әт-төркмәни Зәйнулла Хосраушир әл-мәшһүр ба мир хәлифәт нур Аллаһ мәркадә һәм вә мин мәғһәм амин”.



Габдулла Мөхәммәдхарис углы Тукаевның кабер ташы. Ташъязма караусыз жәңгә айнап ята. Үлчәме якынча 8x38x120 см. Һәйкәлнен асқы өлеше сынган. Таш язучы останын исем-шәрифләре әлегә билгеле түгел. Эпиграфик истәлек саф гарәп телендә язылган:

1) Һүә әл-хәйә лә йәмүтү (ул (Аллаһ) терә; 2) (Ул) үлемсез). Һадә әт-төрбәт әш-шәрифәт 3) әл-мәғәвәффи әл-мәркүм әл-галим 4) әл-галим әл-хәжи билхәрәмен (Мәккә, Мәдинә шәһәрләренә хәҗгә барып кайткан); 5) Габдулла бине әш-шәйех; 6) Мөхәммәдхарис фи сәнәтү; 7) алфин вә сәләсмиғәтиннә сәбгә вә сәләсин (ягъни 1337 хижри ел).

(1) هو الي لا يموت (2) هذه التربة الشريفة
(3) المعتبر في المرحوم العالم (4) العامل الحاج
الترمسي (5) عبد الله الشيخ (6) محمد حارث
في سنة (7) الف وثلاثمائة وسبع وثلثين

*—Аңа Аллаһның кич рәхмәте булсын”.

Һәйкәлнең биеклеге яқынча 120 см. Таш бик сыйфатлы булмаса да язу матур итеп язылган. Ташъязманың авторы—Габдеррәхим Галиев. Язу гарәп телендә:

- | | |
|--|----------------------------------|
| 1) Һадә мәкадә әл-ғалим әл-ғамил; | (1) هدامه قد العالم الغامل |
| 2) вә әл-фазыйль әл-кямил әш-шәйех; | (2) والفاسل الكامل الشيخ |
| 3) Габидулла ибн әш-шәйех Мөхәммәдхарис; | (3) عبد الله ابن الشيخ محمد حارث |
| 4) хәлифәт әш-шәйех әш-шәһир Зәйн; | (4) خليفة الشيخ الشهير زين |
| 5) улла бине Хосраушир әл-мөштәғыйл; | (5) الله بن خسرو شير الموشغل |
| 6) ...вә әрбәғыйн сәнәт; | (6) واربعين سنة |
| 7) билтәдәррес... | (7) بالدررس |

Югарыда язылган сүзләрдән аңлашылганча: бу эпиграфик һәйкәл, Зәйнүлла һәм Мөхәммәдхарис ишаннарның эшен давам итүче, билгеле шәхес шәйех Габидулланың каберенә куелган. Габидулла Тукаев кырык ел давамында (1920 елга кадәр) Эстәрлебаш мәдрәсәсендә дәресләр биргән. Ташъязмада Габидулла хәзрәтнең кайчан вафат булуы ачык аңлашылмый. Ләкин, Хәлекәй авылы кешесе Йосыф Абсатаровның көндәлек дәфтәрендә: "...1920 елда февральнең 23 көнөндә Габидулла хәзрәт ишан вафат булды һәм якшәмбе көн (яшә 70 тә) жәнәзасында ике менләп кеше булды" дип язылган.

Эпиграфик һәйкәлнең авторы—Габдеррәхим Галиев (1867—1966), 1898 елда ясалган (7 апрельдә төгәлләнгән). Эпиграфиянен өске фрагменты караусыз һәм кадер-хөрмәтсез жир өстендә аунап ята, урта өлеше сакланып калмаган. Бу ташбилге Хәбибулла Тукаевның (1856—20. 01. 1897) каберенә куелган.

- | | |
|---|--|
| 1) ... | (1) ... |
| 2) ... | (2) ... |
| 3) әл-мөнәккәш әл-хаж Габдеррәхим бине Гали хәлфә | (3) المنقش الحاج عبد الرحيم بن علي خلع |
| 4) Мөхәммәдзакир бине Мөхәммәдшәриф әл-Үргәнчи | (4) محمد ذاكر بن محمد شريف الوردانجي |
| 5) Хәбибулла бине әш-шәйех Мөхәммәдхарис бине | (5) حسب الله بن الشيخ محمد حارث بن |
| 6) әш-шәйех Нигъмәтулла әл-Эстәрлебаши. | (6) نعمه الله الاسترلي باشي |

Илшат Вәлиулла

ШАГЫЙРЫНЕҢ ҖАН ЭЗЛӘНҮЕ

Сонгы елларда татар классик шигъриятенен фәлсәфи-метафизик асылына игътибар көчәя бара. Дөнья һәм урыс әдәбиятында барган процесслар да шуна ишарәли: аларда еш кына метафизик реализм турында сүз алып барыла. Россия Язучылар берлегендә хәтта метафизик реализм секциясә эшләр килә.

Метафизик реализм тарафдарларының фикере мондый: социаль-тарихи яктан, психологик яктан тулысынча өйрәнелгән инде һәм гадәти, көнкүреш кешесен сурәтләүне давам итү әдәбиятны тупикка китерергә мөмкин. Шуна күрә хәзер кешенен, дөнъяның метафизик асылына игътибар итәргә вакыт җиткәндер...

Билгеле, метафизик реализм методы да әдипнән чынлыкны, реальлекне аңлау-сурәтләүгә омтылышы, теләге булып тора. Элекке елларда реализмга омтылу тәнкыйди реализм яки социалистик реализм кысаларында алып барылса, бүген инде метафизик реализм турында сүз бара. Әмма, монда сүз, билгеле, "изм"нарда яки "яна" әдәби модаларда түгел, ә әдипнән чынлыкны яна бер әдәби-фәлсәфи биеклектән танып-белергә омтылуында...

Биредә Сәгыйть Рәмиев шигъриятенен метафизик асылына игътибар итеп, без аның бүгенге яна әдәби-фәлсәфи эзләнүләргә аваздаш икәнлеген дә, төрле биеклектә алып барылган фәлсәфи-метафизик эзләнүләреннән татар әдәбиятында яна күренеш түгеллеген дә искәртәбез.

Дөньяга мәхәббәт һәм үпкә

Һәрбер олуг шагыйрь кебек Сәгыйть Рәмиев тә дөньяга ике төрле карый: йә ул аны ярата, үз итә, йә ул ана үпкәли, әрни. Моның, албәттә, үз сәбәпләре була. Мәсәлән, сөйгән кызынның сине ярату-яратавы, халкынның ирекле-ирексез булуы, якын кешеләреннән сәламәт булу-булмавы... Болар барысы да көчле хис-тойгы. Әгәр бу яктан алсан, Рәмиев "мин"е дә үзенчә бәхетле-бәхетсез кебек. Әйе, аның кайбер шигъриятләрендә без дөньяга, андагы тормышка Соклану, Мәхәббәт, Шатлану ("Авыл", "Жәмилә", "Театр") табабыз. Ә кайберләрендә ("Алданган", "Дөньяга", "Көлсеннәр!") дөньяга Үпкә, Әрнү, Рәнжү кебек хис-тойгы хужалык итә...

Сүз дә юк, шагыйрьләр матурлыкны, гүзәллекне, сафлыкны ешрак күрә, ана ешрак игътибар итә. Моннан—аларның сокланулары, мәкиббән китүләре, гашыйк булулары, онытылып сокләре... Ә шулай да дөньядагы иң гүзәл мизгелләр Мәхәббәт хисе белән, сою һәм соелу белән бәйләнгән. Нәкъ менә сөйгәннән белән бергә уздырылган тинсез мизгелләр—кулга-кул тотынышып йөргән якты кичләр, дингез ярларында янәшә басып торулар, бергәләп һәртөрле бәйрәмнәр уздырулар, монсу аерылышулар һәм шатлыкты кавышулар күнелләргә бәхетле чаклар булып кереп кала да. Һәм нәкъ менә Мәхәббәт аша дөньяның матурлыгы, кыйммәтле ачыла:

*Капшлары—ай аның, яңа туган,
Йөзе—айның тулган көннәре,
Керфекләре—нурлар, киң чәчелгән,
Ике күзе —шул кичнең күлләре.*

— дип яза Рәмиев “Ул” шигырендә, сөйгәнән табигатьнен ин гүзәл чакларына тинләп.

Әмма, Саф, Чын Сөю һәркемгә дә бирелә микән?! Мәхәббәт—изге ил... Ана, мөгаен, нечкә күнелле, саф йөрәкле кешеләр генә үтә аладыр. Һәрхәлдә, сафлыкны югалтмаган, эгоистик кысалардан өстен булган кешеләр генә гашыйк була алалардыр кебек. Сәгыйть Рәмиевнен шигъри “мин”е—шуларнын берседер... Чөнки, “Жәмилә” шигыреннән күрүнгәнчә, ул сөйгәнән үз “мин”ен онытыр дәрәжәдә ярата ала:

*Әллә син юри яралган
Бер күвәмә минем өчен?
Тереләм, үләм, торамын,
Барсы да тик синең өчен!*

*Синең өчен укыйм, язамын,
Синең өчен сөнәм, кайгырам;
Синең өчен бик күп вакытта
Хисләремнән дә аерылам.*

Әйе, дөньяда кешегә бәхетле булу өчен, шатлыкта яшәү өчен сәбәпләр аз түгел төсле. Анарда сөю-сөелү ләззәте (“Жәмилә”, “Син”, “Ул”), милли янарыш шатлыгы (“Театр”), авылларнын соклангыч ямьле табигате (“Авыл”), кешенең туктаусыз яхшырак тормышка омтылуы (“Таң ата, эшлик тутаннар!”) бар. Димәк, дөньяны яратырга һәм анда шатланып-ләззәтләнеп яшәргә була?..

Ләкин... без Рәмиев шигъриятенен фәлсәфәгә, фәлсәфи лирикага караган өлешендә күбрәк дөньяга Үпкә, Әрнү, Рәнжү һ. б. ш. хис-тойгылар табабыз кебек. Рәмиев “мин”енең үзе белдерүенчә:

*Күңелле булмадым, булмам гомергә,
Туганымндыр тугандук кайгы берлә...
 (“Күңелле булмадым ...”)*

Ни өчен?

Бу, бәлки, шагыйрьнен артык тәнкыйдилеге белән аңлатыладыр? Сәгыйть Рәмиев шигърыләрендә жәмгыятькә, дөньяга булган үтә тәнкыйди мөнәсәбәт күзгә тиз ташлана. Моннан чыгып, ул аны яки яхшырак, камилерәк, изгерәк итеп үзгәртәргә тели, омтыла; яки ул ана турыдан-туры сәер Үпкәсен, Рәнжүен белдерә...

Дөньяны яхшыракка үзгәртү Рәмиев “мин”е өчен ул беренче чиратта магърифәткә һәм рухи азатлыкка чакыру булып тора. (“Уку”, “Хәзрәтләр эше”, “Таң вакыты”, “Кин иман”). Шундый юл аша ул жәмгыятькә, кешеләр яшәшәненә Бәхет һәм Гармония кайтыр дип ышана төсле. Шул ышанычы өчен ул күпмедер дәрәжәдә көрәшәдер дә.

Әмма, дөньяны яхшы якка үзгәртү жинел түгел икән. Кайбер чакларда дөньянын “төзелүенә”, “яхшылануына”, ягъни, кешеләрнен бәхетле яшәшкә ирешчәгенә өмет тә аз гына кала... Мөгаен, шулвакытта, дөньянын кайбер асыл, котылгысыз сыйфатлары аңлашылгач та, Рәмиев “мин”енең дөньяга карата атаклы сәер Үпкәсе туалыр да... Һәм ин кызыгы шунда: без Рәмиев “мин”енең дөньяга карата Үпкә, Әрнү кичерүгә китергән конкрет сәбәпләрен еш кына белмичә калабыз! Мона заманында татар әдәбияты белгече Ибраһим Нуруллин да игътибар иткән. “С. Рәмиев шигърыләрендә шәхесне кыскан, изгән, таптаган көчләр конкрет күрсәтелми”,—дип язып калдырган ул.

Дөресендә, без—Сәгыйть Рәмиев фәлсәфи лирикасында ниндидер тирән

метафизик Үпкәне очратабыз түгөлмө?! Тагын да дөрсөргө, бәлки, болай дию булып иде: билгеле бер шартларда Рәмиевнен Үпкәсә менталь яссылыктан (әйтик, изге дингә тап төшөрүчә надан хәзрәтлөргә Үпкә) олы метафизик яссылыкка (әйтик, тулаем бер чынбарлыкка Үпкә) күчә...

Монда безгә Рәмиев “мин”енен Үпкә алды, Рәнжү алды тарихы да яшерен кала. Кайчандыр Рәмиев “мин”е, һичшиксез, дөньяны яраткан, ана ышанган. Әмма, вакытлар узгач, дөнья анын бу ышанычын житәрлек какшаткан. Хәзер ул үзен дөнья тарафыннан “алданган” итеп тоя. Әмма ул ничек “алданган” сон? Әллә аны бу дөньяда булачак Яхшылыкка, Яктылыкка, Ләззәтлеккә артык ышандырган булганнармы? Һәм ышанып ул дөньяга килгәч тә, анын “мин”енә тискәре бер мөнәсәбәт күрсәтеп, аны алдаганнармы? Хәер, бу “алданганлык” турында ана акылы түгел, ә күнеле сөйли кебек. Анын күнеле кыен вакытларда алданганлык тоя ала...

Рәмиев “мин”е үзен илаһи кыйммәткә ия дип сизә, һәм дөньянын, Алланың үзенә карата тулысынча миһербанлы булуларын тели. Тик ни өчендер анын бу фундаменталь, асыл телгә искә алынмый. Дөнья Рәмиев “мин”енә Тулы, Абсолют Ләззәт бүләк итми... Рәмиев “мин”ен әйләндереп алган дөнья ана каршы тоела.

*Бетте. Төштем. Үлдә рухым.
Калмады һич рәхәтем,
Көн—авыр, төн—бер кабер, бер
Ел тоела сәхәтем.*

Бу—“Алданган” шигыренен беренче юллары. Һәм ул безгә Рухнын матдиликкә Егылуы турындагы олы фәлсәфәне искә төшәрә кебек. Анарда Рухнын матдиликкә Егылуы (“үлүс”) һәм Асыл бәхетне югалтуы бу дөнья өчен хас сыйфат дип аңлатыла. Ягъни, монда сүз Мәнгелек Чиста Ләззәтне югалту турында бара.

Рәмиев “мин”е үзенә никадәрле авыр һәм газаплы булуы турында әйтеп бирә һәм моннан соң кинәт олы фәлсәфи Сикереш ясей: ул бу газәплануларында үз “мин”енен “алданганлыгын” таба һәм тирән Әрнү хис-тойгысын белдерә. Дөрсөргө, ул башта “алданганлыгы” өчен Ачына, ә аннары Ачулана:

*Ачынам, ачуланам һәм
Каш жыерам дөньяга...
Һаман алдый. Юк хакыйкәт!
Мин су дым, ул—йон ага.*

Монда тагын бер кызыклы фәлсәфи үзгәреш табыла: Рәмиев “мин”е үзенен “алдану” хисен бөтен дөньяга күчәрә... Рәмиев “мин”ен коточкыч алдаганнар: бу дөнья үзе ялган икән. Анда бит бер генә нәрсә дә чын түгел. Асылда, бер генә чынлап торып тотынырлык, таянырлык, үз күнеленне бирерлек нәрсә күренми. Рәмиев “мин”е белдерүенчә, аны дөньяны шәкелләштерүчә күренешләр—Кояш, Галәм, Күкләр бар дип алдаганнар гына, чынында алар юк икән...

*Юк бу дөнья каплаган күж,
Юк бу жирләр берсе дә!
Юк табыйгатъ, юк кешеләр,
Үлесе дә юк, тересе дә!*

*Юк чыны бернәрсәнең дә!
Чын “юк” үзе дә хәзер!
Беттем. Алдандым. Янамын!
Бар торымышым ут хәзер.*

Сүз дә юк, Рәмиевнен һәриәрсәне кире кагуында анын тирән Әрнүе, Ачыргалануы күренә. Әмма, шушы дөньяны кире кагучы хис-тойгылар артында инде фәлсәфи фикер катламы да ачык сиземләнә! Шуны аңлау мөһим: шигырыда

булган бар дөньяны ялган дип санау моменты гиперболик сурәт кенә түгел, ул искиткеч тирән фәлсәфәгә дә китереп чыгара.

Бу дөньяны ялган, иллюзия дип санау, белгәнәбезчә, күп төрле фәлсәфәләргә һәм диннәргә хас. Берәүләр өчен бердәнбер Чынлык ул—Алла (Исламда), икенчеләр өчен—Нирванна (Будда динендә), өченчеләр өчен—танып-белү аша ачылучы Чын Мин—Үзеннән мәнгелек Чынлыгың (һинд метафизикасында, аерым алганда Рамана Махаршида). Әмма аларның барысына да бер күзаллау—идея хас: кеше “мин”е кайчандыр, ничектер әнә шул һиндидер Илаһидән—Мәнгелек Чиста Ләззәттән аерылып китеп дөньяга—иллюзиягә ташланган һәм кире үзенен Чынлыгына табылганчы вакыт-вакыт жәфа кичерергә мәжбүр... Рәмиев “мин”енен үзен дөнья тарафыннан “алданган” итеп сизүендә, һәм аның тирән әрнүендә без әнә шул олы фәлсәфи күзаллауны тотып алабыз.

Рәмиев “мин”е тирән әрни, рәнжи, әмма ул үзе өчен Бәхеткә чыгу юлын эзләргә ашыкмый кебек. Әйтерсен лә, ул барысының да үзеннән генә тормаганылыгын аңлый һәм жанын борчыган сорауын бирә:

*Мәңгегә шул көйгә барырмы
Кара татлы бәхет?
Әллә әйләнер микән әңил
Һәм исәр татлы вакыт?..*

Ләкин, Рәмиев “мин”е җавапсыз да кала алмыйдыр... Аның дөнья тарафыннан “үпкәләтелүгә” өч төрле реакциясе—җавабы билгеле: яки ул үзенен жәфаланулары өчен гаеплене табарга омтыла, яки ул үз “мин”ен танып-белүнең Бәхеткә илтүче юл икәннен аңлауга килә, яки ана үз яшәешенен Иң Югары Илаһи Көчтән торганылыгын танырга һәм Ана ахыргача бирелергә кала...

Түбәндә әнә шулар турында сүз барыр.

Дөньяга һәм Аллага каршы метафизик Бунт

Дөньяга һәм Аллага каршы күтәрелгән Бунт кыен халәткә очраган Рәмиев “мин”енен беренче фикри җавабы булып карала ала. Чөнки, Бунт бит, асылда, өлгермәгәнлек, яшьлек, кабалану белән бәйләнешлеләр...

Чыннан да, Рәмиев “мин”е үзенен беренче мәлендә Ялвару, Зарлану, Сыкрау кебек хис-тойгылар аша үзен кызгандырырга ашыкмый, аның күнеле әле Олы Елауга—Монга килми. Ул яки моны бушка, мәгънәсезгә дип саный, яки үзен артык хаклы дип тоя, яки ул үзен көчсез дип уйлауларын теләми. Иң мөһиме, ул үзенен жәфалануы аша дөньяга Рәнжү сизә, һәм Ачулануын яшерми...

*Йөрсеннәр дә көлсеннәр! Син ак тик,
Агып бар әңир йөзен капла да ят тик!
Булыр бер көн, ачык анттым, торырым,
Бөтен дөньясына ләгънәт орырым.
("Көлсеннәр").*

Монда кыен халәткә очраган Рәмиев “мин”е метафизик Бунтка бер ымсыну белдерә... Һәм монда мөһим сорау туа ала: кайсы традицияләргә нигезләнә бу метафизик Бунт?

Бунтарлык рухы татар шигъриятенә, асылда, Көнбатыштан килә дияргә мөмкин. Көнчыгышта чын мәгънәсендә Бунт шигърияте табыла алмыйдыр. Шул ук Гомәр Хәйям—кем ул—Бунт вәкилеме? Юк, аның шигъриятендә матдиәтлелек белән мавыгу табарга була, әмма ул Бунтарлык түгел.

Традицион көнчыгыш жәмгыятьләрдә Бунт өчен жирлек тә табыла алмыйдыр. Чөнки, көнчыгыш жәмгыятьләре асылда сакраль, ягъни, Изгелек төшенчәсә белән яшәргә омтылуы жәмгыятьләр булып торалар. (Гарәп-мөселман, Һинд, инка һ. б. ш. жәмгыятьләр). Мондый жәмгыятьләрдә нәрсәнән изге, ә нәрсәнән изге түгеллеге

күптөн ачыкланган, аларда газалпы рәвештә дәрәслек эзләү алып барылмый, һәм аларда изге төшөнчәләргә шәрехләүдәр генә була ала.

Француз язучысы, фәлсәфәчесе, “Бунт күтәргән кеше” китабы авторы Альбер Камю белдерүенчә, Бунтарлык рухы асылда десакральләшкән, ягъни, Изгелек төшөнчәсән югалткан, традицион булудан туктаган жәмгыятькә хас. Мондый жәмгыятькә мисал итеп ул Көнбатыш жәмгыятен ала:

“Метафизик бунт—ул кешенен үз язмышына һәм бөтен дөньяга каршы баш күтәрүе. Бу бунт метафизик, чөнки ул кешенен һәм бөтен дөньяга соңгы максатларын инкарь итә. Кол үзенә әзерләнгән кол язмышына буйсынырга теләми, метафизик бунтар кешелек ыруы вәкиле буларак үзенә әзерләнгән язмышка каршы протест белән чыга...”

Нәкъ шуңдый бунтарлык апофеозын, кешеләр язмышы Хужасының изге кыйммәтлеләгән кискен кире кагуны без Рәмиев шигъриятендә табабыз да кебек. Ул Рәмиевнен “Мәжид сүзе” шигъирендә табыла:

*Масайма син, Раббем! Кодрәтеңә,
Тартып алып ни бар бәхетемне...
Булар бер көн: ватар, кол итәрмен
Гариә, корси, сәман, тәхетемне!*

Күргәнебезчә, монда кешеләр язмышы Хужасының—үз Раббынның изге кыйммәтлеләгән кискен кире кагыла. Рәмиев “мин”е өчен үзенен кыен халдә булуы, үпкәләтелгәнлелегә барыннан да моһим. Ул кыерсытылган икән, ул җәфалана икән, димәк, Алла аның белән хаклы түгел... Ул Алладан Гәделлек, Миһербанлык таләп итә һәм үзенчә метафизик Бунт белән “яңый”. Әйтерсен дә, Рәмиев “мин”е үз сүзләренен тормышка ашацагына ышана ала. Әмма Рәнжетелгәнлек хисенә нигезләнгән бу ышану (әгәр ул бар икән) давамлы түгел.

Без моны “Дөньяга” исемле шигъирьне караганда ачык күрәбез. Монда, ин беренче, “үпкәләтелгән мин” үзенен хыялдагы Бунтын белдерә:

*Аһ, әгәр бу күңлем үткен
Сөңге йә ук булса;
Яисә ул бер үй белән су
Яндырыр ут булса,
Әмма соң бер эт итеп бу
Дөньяны атар идем,
Жир—суын да яндырыр һәм
Күкләрен ватар идем!..*

Әмма, иң кызыгы шунда: Рәмиев “мин”е үзенен әрнүендә үзен хаклы дип сизсә дә, үзенен көчсезлеген танырга мәжбүр. Әйе, “мин” үзенә килгән авырлыкларны үзгәртә алмый кебек, ул зәгыйфь:

*Юк шул ул көч бу күңлдә,
Ул зәгыйфь, ул кечкенә,
Уйласам үй, сызлы күңлем,
Сызлы җан да эч кенә.
Бигрәк артык изде дөнья...
Калмады сабырым, бетәм,
Тик азаккы тамчы яшьнен
Жиргә тамганын көтәм!*

Шулай итеп, монда хис-фикер Сикереше ясала: Ачулану, Янау бер мизгелгә үз урынын Зарлануга, Ачыргалануга бирә. Ягъни, бунтка ымсынган Рәмиев “мин”е дөньяви чынбарлык каршысында үзенен кызгандыргыч көчсезлеген танырга мәжбүр... Ул, әйтерсен инде, үзенә тискәре мөнәсәбәт күрсәтүче дөньяга бирелергә дә әзер. Әмма бу урында тагын бер хис-фикер Сикереше ясала: Олы Ачыргалану

кинәт Өмет катыш Каһәрләүгә үсеш ала. “Үпкәләтелгән мин” жир өстенә тамган сонгы күз яшендә үч алачак “идеал йолдыз”н күрә:

*Бу яшем, юк, жиргә сеңмәс,
Бу калыр, бу ялтырар!
Һәм, караңгы көн бетеп бер,
Мәңге якты ай туар!*

*Тугмый калмас, бер туар ул,
Идеалым күренер әле,
Шунда эчкән яшенә дөнья
Тончыгыр, күбенер әле!*

*Ник исәпсез калдырыр жан
Елгалап аккан канын?
Юк, алыр һәр тамчы канга
Дөньяның мең кат жанын!*

Шулай итеп, Рәмиев “мин”е үзенң дөнья алдындагы көчсезлеген танырга олгерми, шунда ук Бунт белән бәйләнешле яна Өметен белдерә. Үзенң “үпкәләтелгәнлек” хисендә ул Бунт өчен туктаусыз көч табып тора кебек. Аның үзен үпкәләтелгән, рәнжетелгән итеп тоюы ни өчендер дөньяның хаксызлыгы турында сөйли. Азаккы тамчы яшь—кыерсыгылганлыкның олы символы. Ул аның аша үзен хаклы икәннән тоеп тора, һәм Бунт белән Янау өчен яна көч таба...

Сонгы юлларда кискен Янау булса да, ул инде “үпкәләтелгәнлекнен” сонгы каһәрләү авазы төсле гена тоела... Бу вакыт күпмедер дәрәжәдә Аллага яисә дөньяга каршы күтөрелгән Бунтның нәтижәсезлеге, мәгънәсезлеге ачыла. Башка шигырьләрендә ул Бәхеткә ирешүнен—кайтуның сафырак, изгерәк, турырак юлларын эзли.

Кайгы-хәсрәттән һәм сагыштан котылу юлы

*Кем ул андый, сәгыйд иткән
Мине һәм урнымы, белдим,
Беләм тик: бу жаным аннан
Яратылган, мин—ул, ул—мин.*

—дип яза Сәгыйть Рәмиев “Алла” шигырендә. Ни аңлата бу шигъри фәлсәфә? Әгәр без Сәгыйть Рәмиевнен “Мин”, “Алла”, “Ямь” шигырьләренә кагылсак, без аларда искиткеч олы фәлсәфә—күзаллау табабыз. Бу фәлсәфә үзенң асылы белән Ислам суфичылыгына, Көнчыгыш метафизикасына һәм күпмедер дәрәжәдә неоплатонизмга илтә. Шулай ук ул бүгенге заман Рухи Укытучыларының (Рамана махаршинның, Жидду Кришнамуртинның, Абд-әл-Вахд-Яхьяның (Рене генонның) укуларына аваздаш. Рәмиевнен “Мин”, “Алла” шигырьләрендә “Әнәл—Хак” дигән искиткеч тирән мәгънәле фәлсәфә күренеп китә... “Мин—Чынлык”, “Мин—Хакыйкәт” дию ул, билгеле, кеше белән аны бар иткән Алланы белдексез, абсурд тинләштерү түгел. Чөнки, бу янә Иблистен баш күтәрүчән хәтерләтер иде. “Әнәл—Хак” дию ул суфичылык һәм Һинд метафизикасы өчен үзенне белдексез рәвештә төнен, психикан, менталитетның белән бер үк дип санаудан, яраштырудан котылып үз эчендә булган яшерен илаһи “Мин”не ачу, табу. Үз-үзенә, үз хакыйкый Чынлыгына ахыргача Кайту аша “эго” белән бәйләнешле рәвештә туучы теләсә нинди жәфадан, кайгыдан, сагыштан, авыртудан азатлык табыла...

Бәлки, бу урында Көнчыгыш метафизикасы белгече, фәлсәфәче һәм язучы Юрий Мамлеевның “Вопросы философии” журналына (1992, №9) биргән интервьюсынан бер өзек китерү фарыз булыр:

...Үз эчендәге, кешегә хас булган һәммә нәрсәне юк итеп, тән белән, ақыл, психика, “эго” белән ирәшүдән баш тартып, кеше үзәндә ниндидер илаһи бер нәрсәне ачарга һәм әлеге илаһи “Мин”гә үз хакыйкый, чын “Мин”енә килгән кебек килергә мөмкин. Шулай итеп, кеше Аллага “әверелми”, ә бары тик үзәндә Чын “Мин”не ачкан кебек итеп Алланы ача.”

Югарыдагы юллар һинд метафизикасына да, күпмедер дәрәжәдә неоплатонизмга да, һәм ин мөһиме, Ислам суфичылыгына да карыйлар.

Мөгаен, монда тажик белгече Әхмәтжан Мөхәммәтхожаевның суфичылыкка биргән аңлатмасын да китереп үтү әһәмиятле булыр:

“Танып-белү проблемасы суфичылык төгәлматынын мөһим бер ағын тәшкил итә. Суфичылык концепциясенә караганда, гностикның (арифның) төп бурычы югары максатка—хакыйкәтне танып-белүгә ирешүдән гыйбарәт. Әлеге максатка үз-үзенне камилләштерү һәм танып-белү юлы белән ирешелә. Үз асылын танып-белү процессында кеше үзәндә ниндидер илаһи нәрсә барлыгын, Алланы танып-белүен бердәнбер дөрес чарасы кешенен үз-үзен танып-белүе икәнәдә төшенә башлый.

Әмма танып-белүен мондый баскычына күтәрелер өчен юлчыга үзенен бөтен барлыгын үз “Мин”ен танып-белүгә багышлау зарур. Ана суфиларча яшәү рәвешен сайларга, мистик танып-белүен төп баскычларын: шәригать, тәрикат, хакыйкәт һәм топ тукталышларны (макамнар) үтәргә, хакыйкәткә бару юлында юлчы алдында куела торган башка төр таләпләрне башкарып чыгарга кирәк була.”

“Суфичылыкта галәттә ике юнәлеш күзәтелә: кискен һәм салмак юнәлешләр. Салмак юнәлешкә Мухосиб, Кушайри, Газали һ. б.—суфи шәригать чикләреннән чыкмаска тиеш, аның бөтен әйткән сүзләре һәм кылган гамәлләре Коръән кушканнарга, Мөхәммәт пәйгамбәр хәдисләренә туры килергә тиеш дип санаучылар керә.

Кискен юнәлеш тарафдарлары булган суфилар хакыйкәт бердәйлеге карашында торалар, хакыйкәт (Алла) белән табигәтне бердәй итеп күрәләр. Табигәт илаһи эманация нәтижәсә, кеше әлеге эманация чылбырынын ин сонгы буыны булып тора. Ул хакыйкәтне (Алланы) танып-белүгә генә ирешеп калмыйча, үзе дә “Хакыйкәт—Алла” булып житә. Халлаж, Бистом, ибн әл-Гарәби һ. б.—кискен суфичылардан...

Әмма кискен һәм салмак суфичылар арасында Хакыйкәтне эзләүдә уртада калучылар—башта үзенне танып-белү баскычына, аннан инде Алланы танып-белү баскычына омтылучылар да булган. Бу категориягә Санои, Руми, Жәми һ. б. кертергә була.”

Шулай итеп, бер нәрсә ачык: суфичылык өчен Чынлыкны (Алланы) танып-белүен топ юлы—ул үз-үзенне танып-белү...

Билгеле, үз-үзен танып-белү аша Чынлыкны (Алланы) ачкан кешеләр бик аз. Чөнки, монын өчен чын мәгънәсендә рухи тормыш, рухи әзерлек, рухи үсеш сорала. Шундый кешегә мисал итеп, мәсәлән, атаклы Рухи Укытучы, метафизик даһи, сейдх Рамана Махаршини (1879–1950) алалар. Ул бүгенге көндә Кончыгышта да, Конбатышта да ин абруйлы Рухи Укытучылардан санала. Алта таба без нәкъ менә аның укуына, фәлсәфәсенә күбрәк тукталырбыз. Ни өчен? Чөнки, Рамана Махарши фәлсәфәсендә борынгы суфилар Бистом, Халлаж, Руми, әл-гарәби фәлсәфәләре белән олуг уртаклык табарга булыр иде. Аларның—Ислам суфичыларынын һәм һинд Рухи Укытучысынын, Изгесенен фәлсәфәләре бер үк Хакыйкәткә кайтып калалар. Тик шунсы әһәмиятле: Рамана махарши укуы тулысынча язылып алынганлыгы белән, һәм шул килеш саклап калынганлыгы белән аерылып тора. Күпмедер дәрәжәдә Рамана Махарши укуы тулы эшләнгәнлеге белән кыйммәтле дияргә дә була. Шунун өчен, “Әнәл—Хак”, “Мин—Чынлык” фәлсәфәсенә кагылганда без Махарши укуына тукталуны кирәк табабыз.

Мәгълүм булганча, Рамана Махарши Чынлыкны ачар өчен “Кем ул Мин?” дигән метод, Эзләнү төкәдим итә. Бу метод метафизик булып тора. Чөнки, менталь яссылыкта ул мәгънәсез булыр иде. Бу метод фикерләүдән өстен булган, аның Чыганагы булган югары, хакыйкый, илаһи “Мин”не ачуга китерергә тиеш. Бу

Чыганак—“Мин” Мәнгелек Ләззәт булып тора да инде.

Бәлки, шушы урында Махаршиның үз сүзләрен китереп узу урынлы булыр: “Чынында сезгә канәғәтсез һәм бәхетсез булу өчен сәбәпләр юк. Сез үзегез башта чиксез Чынбарлык булган табигатегезгә чикләнүләр куясыз, ә аннан үзегезне чикләнгән бер жан дип елтыйсыз. Шуна күрә мин сезгә әйтәм дә: үзегезнен чынында чиста Барлык. Абсолют Мин булуыгызны танып-белегез. Сез һәрвакыт шул Мин. Ләззәт сезнен табигатегезгә өстәлми, ул бары тик сезнен Мәнгелек һәм Жимерелмәс, чын һәм табигый Халәтегез буларак ачыла. Сезнен өчен кайгы-хәсрәттән китүнен бердәнбер юлы—ул Үз-үзенне танып-белү һәм Үз-Үзгә БУЛУ.”

Ә хәзер без Сәгыйть Рәмиев шигъриятенә әйләнеп кайтыйк. Рәмиевнен “Мин” исемле шигыренә нәкъ менә шул—кеше “мин”енен, фикерләүнен Чыганагы булган югары “Мин” Халәтен сурәтләү күренә.

Шигърьдән бер өзек:

*Кайвакыт мин үләмен,
Сөймиң үзем дә үземне,
Күрми торсам ул “мин”емне
Из ишетми сүзене. (...)*

*Әмма соң кайчан күземә
Ул “мин”ем бер күренә:
Менәмен күкнең югары,
Иң югары түрәнә...*

*Дөньяда бар су—минекә,
Бар кара эфир—минекә,
Бар тау, урман, бар матур кош—
Барысы да минекә!*

Рәмиев “мин”е башта югары “Мин” Халәтенен илаһи кыйммәтлелеген, анын нинди олы Ләззәт икәнен әйтә, ә аннан, шул Халәттән чыгып, “барысы да минекә!” дип белдерә. Болай дию—дөньяда булган бөтен нәрсәне үз югары “Мин”енә кайтарып калдыру, аларны “Мин”нен чөчелгән кисәкләре дип санау һинд “Упанишада”сын (б.э.к. X-VII гг.) искә төшерә. Аннан өзек: “Бөтен нәрсә үзенен тулылыгында ул Мин, һәм Миннән башка бүтән берни дә яшәми”.

Гомумән, бу һинд метафизикасының үзәк идеясе булып тора. Бу вакыт “Мин” дөнья, Галәм белән генә тинләштерелми, ә гомумән бу дөньяны, Галәмне тудырган трансценденталь Барлык белән тинләштерелә. Ягъни, Чын Мин бу дөньянын, Галәмнен Чыганагы. Бу идея Ислам суфичылыгына да хас. Мисалга “Мин—Аллага” дигәне өчен мөселман догматиклары тарафыннан тереләй тиресе салдырылган Көнчыгышның бөек шагыйре, суфые Имамәтдин Нәсимине (1370-1417) искә төшерергә булыр иде. Сәгыйть Рәмиевнен “Мин” шигыренә кадәр ул берничә гасыр алдан югары “Мин”не шигъри аңлата:

*И тот кто доставляет, и доставляемое,
И тот, кто врацивает, и то, что растет,
Все—Я, все—Я. И бедняк, и мир—ничто и все,
И сокровище—Я, и вселенная—Я.*

Шундый ук фәлсәфә белән сугарылган, югары “Мин”не сурәтләүче, белдерүче шигърьләрен без Көнчыгышның башка суфи шагыйрьләрендә дә таба алабыз. Мәсәлән, Көнчыгышның ин бөек шагыйрьләренен берсе булган, атаклы “Мәснәви” авторы Жәләлетдин Руми (1207-1273) шигъриятендә. Ул шигърияتكә суфичылык идеяләрен уздыру урыны дип караган диләр. Кеше “мин”енен, фикерләүнен, дөньянын Чыганагы булган югары, Чын “Мин”не сурәтләү, белдерү анарда да ачык табыла. Румидан бер өзек:

“...Житмеш ике төрлө инану һәм секта дөньяда юк: Алла белән ант итәм, һәрбер инану һәм секта—ул Мин. Жир һәм һава, су һәм ут, ул ғына түгел, тән һәм жан—бу да Мин. Чынлык һәм ялган, яхшылык һәм явызлык, башыннан алып ахырына кадәр жинеллек һәм авырлык, белем һәм өйрәнү, аскетлык, изгелек кылу һәм иман—Мин. Ышан, улты жәһәннәм авызы, һәм тәмүт уты да, жәннәт тә, андагы хур кызлары да—Мин. Жир һәм һава, һәм анда булган һәрнәрсә дә—фәрешталар, пәриләр, жәннәр дә һәм бар кешеләр дә—ул “Мин”.

Әгәр без Рәмиевнен “Мин” шигыренә әйләнеп кайтсак, анда да шундый ук фәлсәфә табабыз. Шуна күрә, Рәмиевнен югары, Чын “Мин”гә кагылышлы метафизик күзаллаулары Көнчыгыш суфичылык шигърияте аша кабул ителгәндер дип уйларга мөмкинлек бар. Сәгыйть Рәмиев фарсы телен яхшы белгән, һәм фарсы шигъриятен тәржемәсез укый алган. Билгеле, Мансур Халлаж, Гаттар, Руми, Жәми кебек суфи шагыйрьләренен ижатлары ана таныш булган. Әмма мондый тирән фәлсәфә Рәмиевнен үз метафизик эзләнүләреннән дә туган булуы мөмкин. Чөнки, һәрбер кешедә “мин” хис-тойгысынын илаһи кыйммәткә ия икәнән тою бар...

Ә “Мин” шигыренен суфичылык фәлсәфәсә белән бәйләнгәнлеген Рәмиев үзе дә белдергән. Хәтта революция, гражданныр сугышы елларында да ул бу турыда ачыктан-ачык әйтә алган: Зәйнәп Кәримовга ул “Мин” шигырен түбәндәгечә аңлата: ““Мин” дигәндә мин үземне генә алмыйм, “Мин” дә син дә бар, жир дә бар анда, күк тә бар. “Мин”—мин генә түгел ул, кеше ул, бәгырькәем, кеше. “Мин” аркылы мин протест белдергән халкымнын тавышын ишеттерәм.” Аңлатманын сонгы юлларында, һичшиксез, ул заман революциясенен тәсире сизелмичә кала алмаган. Октябрь революциясеннән соң, билгеле, Рәмиевнен карашлары азмы-күпме үзгәреш кичергән, һәм ул алданрак язылган шигърьләрен башкачарак та аңлата алган...

Сәгыйть Рәмиевнен “Мин” шигырендә суфичылык һәм һинд метафизикасы белән аваздаш тагын нинди күзаллаулар табарга булыр иде? Алланы (Чынлыкны) үз эчендә реализацияләгән дип саналучы Рәмәна Махарши түбәндәгечә белдерә:

“Ярдәмгә мохтаж икенче “берәүләр” дөресендә юк. Алтын эшләре остасы төрлө кыйммәтләр нәрсәләрдән ясалган әйберләргә бая биргәндә алтынын ғына күргән кебек, Үз-үзен гамәлгә ашыручы һәр жирдә бары тик Үзен генә күрә. Исем һәм форма сез үзегезне тән белән тәңгәлләштергән вакытта ғына яши ала. Әмма сез тән аны чикләреннән чыгу белән, “башкалар” да юкка чыга. Чын Мингә ирешүче дөньяны Үзеннән аерып карамый.”

Һәм менә Рәмиевнен “Мин” шигырендәге Махарши сүзләренә аваздаш юллар:

*Күрмимен мин ул вакытта
Һич бәхетсез бер кеше,
Барсы да үзен караган,
Миндә юк һичбер эше.*

Рәмиевнен югары “Мин”е барысына да өстән тыныч кына карап тора. Каядыр ашыгучы кешеләр ана бәхетсез тоелмыйлар... Аларнын һәрберсе үз язмышларын кичереп, ниндидер Югары Гармониядә катнашалар төсле.

Әйе, Рәмиев бу “Мин”нең кеше “мин”еннән аерымлыгын яхшы тоя. Кеше “мин”е ул бары тик тышкы дөньяга караучы “эго”. Ә һәрбер нәрсәне үз эченә сыйдырган, шул ук вакытта дөньянын үзеннән дә өстен калган, аның Чыганагы булган Абсолют “Мин” ул—Чын Мин. Ягъни, үзен тән белән тинләштерүче кеше “мин”е өчен ул югары “Мин”. Шуна күрә, Рәмиев кеше “мин”енең шул югары “Мин”гә дога кылуы, табынуы аңлашыла:

*Мин дә “мин”емнең юлында
Бик тирән уйга татып,
Табынам—укыйм бер догамы
Ятлаган көйгә салып.*

Шулай итеп, кеше “мин”е ул Чын Миннен нәни, көчсез чагылышы кебек кенә аңлашыла. Кеше “мин”е үзенен чыганагы, тудыручысы югары “Мин” икәнлеген белә, һәм шул “Мин”гә үзен ахыргача биреп Үз-үзенә кайтырга тели...

Ә хәзер “Мин” шигыренен беренче строфасын искә төшерик:

*“Мин” димен мин, “мин” дисәм,
Миңа бер зур көч керә,
Аллалар, шаһлар, кануннар
Булалар бер чүп кенә.*

Болар ни дигән сүз сон? Бу кешенен Аллага каршы Бунтымы? Юк, билгеле! Бу шигъри юллар бары тик югары, Хакыйкый “Мин”нең теләсә нәрсәдән өстен булуын искәртә.

*Бер үзем хөр каламын киң
Жир йөзә һәм күктә дә,
Әй рәхәт соң шул вакыт!
Шуны теләмен күпкә дә.*

Әйе, югары “Мин” Халәте Олы Бәхет булып ачыла. Шуна да, Рәмиев шигыренен соңгы строфасында тагын бер кабат Абсолют Миннен үз кеше “мин”е өчен илаһи кыйммәтлелеген таний:

*“Мин!” димен мин, яшәсен “мин!”
“Мин” минем өчен Алла ул.
Рухым үлгәндә күренсә,
Рухыма җәян салган ул.*

Шулай итеп бернәрсә ачык: Сәгыйть Рәмиевнен “Мин” шигырендә олы метафизик күзаллау табыла. Һәм ул һинд, суфичылык метафизик күзаллауларына да, XX гасыр Көнбатыш фәлсәфәсенен аерым идеяләренә дә аваздаш...

Аллага тапшырылу һәм сыгыну

Әйе, Рәмиев “мин”е өчен җәфаланулардан, кайгылардан, хәсрәтләрдән китүен өченчә һәм, мөгаен, ин ышанычлы юлы—ул Аллага тапшырылу һәм сыгыну. Бу, билгеле, чынбарлыкны, дөньяны мөселманнарча яки христианнарча күзаллауга кайтып кала һәм ул традицион булып тора. Әгәр син дөньяда җәфа чигәсен икән, әгәр син бәхетсез икәнсен, әгәр син бәхетле булырга теләсен икән, сина ин яхшысы үзеннен бердәнбер Яклаучын—Аллага сыгыну. Әгәр син ихлас күнелдән Аллага сыгыңсан, Анын алдында гөнаһсыз булырга омытылсан, төзәлгә тырышсан, Ул сина Мәңгелектә җәфа чигәргә ирек куймас. Бу—Ислам фәлсәфәсе...

Билгеле, Исламның үз кагыйдәләре, йолалары бар. Исламның гарәпчәдән буйсынуы, үзенне Аллаһыга тапшыруны аңлатканлыгы да мәгълүм. Чынында, Исламның биш баганасын (Аллаһының берлегенә һәм Мөхәммәтнен Рәсүллегенә ышану, намаз уку, ураза тоту, зәкят бирү, хаж кылу) үтәгән кеше мөселман дип атала.

Әмма, шул ук вакытта Исламга—Алла белән бәйләнешле традицион фәлсәфәгә—киңрәк планда карарга мөмкин. Кеше, биш вакыт намаз укыймы-укыймыймы, беренче чиратта Аллага ышануга, Анын берлеген тануга килә ала. Һәм бу башта шулай була да. Шуннан—үзе хак дип тапкан Коръән рухыннан чыгып ул Аллага сыгына, бирелә ала... Күпмедер вакыттан соң ул тагын да турырак, изгерәк юлга—Исламның биш баганасын үтәүгә дә киләргә мөмкин... Ислам динендәге шагыйрьләр Исламның биш баганасын әле тулысынча үтәмәскә дә мөмкиннәр, әмма, аларнын Аллага сыгыну, тапшырылу рухындагы, Коръән рухындагы

шигырьлөре Ислам традициясендә карала ала.

Сәгыйть Рәмиевнен шигъриятенә әйләнәп кайтып шуны әйтергә була: кайсыдыр мизгелдә Рәмиев “мин”е Бунт күтәрүләрдән дә, олы метафизик эзләнүләрдән дә арый кебек, һәм ул Аллага килеп, Анарга самими рәвештә сыгына. Монын ачык мисалы—“Талдым” шигъре.

“Талдым” шигъре Рәмиевнен башка күп кенә шигърьләреннән шактый асырла. Ни гажәп, Рәмиев “мин”е монда Алла белән нәкъ мөселманнарча килешә. Ин моһиме: Рәмиев “мин”е кешеләр дөньясындагы әшәкелеккә каршы Сәгадәт тәңренә каршы куя һәм ана бөтен жаны белән сыгына. Тәңрегә сыгыну аша ул тагын бер кабат үзенән Ана тулы якынлыгын искәртә:

*Нигә үйләйм тәғали мин,
Дәһилек җир тутырганда?
Сәгадәт тәңрегә каршы
Ачудан ил котырганда?
Галилек бар идеме ул,
Асылдук юк иде мәллә?
Алайса, ник гали җанлы
Яраттың соң мине, мәүлә?*

Рәмиев “мин”енен шушы сүзләрендә Зарлану да, Әрнү дә, җинелчә Шелтә дә күренә. Тәңрегә булган бу ярым Шелтә, билгеле, бернинди дә ачулану түгел, ул бары тик үз якынына гажизлектән әйтелгән сүз кебек кенә... Монын дореслеген Зарланунын, җинелчә Шелтәнән Ялваруга әверелүе ачык күрсәтә:

*Илаһым, ал мине! Талдым,
Юлыңда бер үзем калдым,
Куям кылчым кире кыңа...*

Шулай итеп, кайчандыр Аллага каршы Бунт күтәргән Рәмиев “мин”е үзенән Алла белән тирән якынлыгын сизүгә килә. Чөнки, “мин”не рәнҗетүче булып Алла түгел, ә Аллага каршы торган әшәкә көчләр икәнлегә анлашыла. Шуна күрә, гали җанлы “мин” өчен Аллага каршы Бунт түгел, ә Ана булган самими Сыгыну ғына җәфаланулардан араланырга мөмкинлек бирәчәк... Чөнки, чынында, сина сине һәм дөньяны юктан бар иткән Алла ғына ярдәм итә ала...

Соңгы сүз

Сәгыйть Рәмиевнен фәлсәфи лирикасына күз ташласан, андагы дәвамсызлык нык гажәпләндерергә мөмкин. Бердәнбер дәвамлы нәрсә булып монда күнел тынычсызлыгы кала. Рәмиев дөнья белән мөнәсәбәттә туған бер генә идеягә дә ахыргача тутры калмый кебек. Ул туктаусыз эзләнү алып бара. Анын бу фикри тынычсызлыгы, эзләнүе үзе теләсә нинди фәлсәфадән өстен төсле...

Әгәр ул бер шигърендә үз “мин”е һәм дөнья, чынбарлык арасындагы мөнәсәбәткә кагылышлы бер төрле идея, күзаллау уздырса, икенчесендә үк инде ул бу идеягә, күзаллауга капма-каршы башка идея, күзаллау белән чыга. Рәмиев “мин”е дөнья белән мөнәсәбәттә даими түгел.

Аллага Сыгыну да, Бунт та Рәмиевтә Бәхет хақына, Гадәллек хақына, Изгелек хақына алып барыла. Рәмиев “мин”е еш кына Бәхеткә, изге кыйммәтләргә комачаулаучыны, җәфа чыганагын эзли. (*Ул, мәсәлән, надан хәзрәт, камил булмаган җәмгыять, дөнья яки Аллага каршы чыгучы көчләр була ала...*) Әгәр Рәмиев “мин”е җәфа чыганагын дөньяда, Раббысында дип күрә икән, ул үзенән метафизик Бунтын күтәрә, әмма, әгәр ул Алланы Чын Сафлык, Чын Бөеклек, Чын Гадәллек, Чын Изгелек дип фараз кыла икән, ул Ана зарлана, сыгына, Ана кайтырга телә, үзен ахыргача Ана тапшыра...

Хәтта ижатының билгеле бер чорында аның социаль Бунт, социаль Тигезлек, социаль Гаделлек идеяләренә тукталуы да гади бер момент кебек кенә карала ала. Бу шулай ук беринди абруйларга да карамыйча үзен ышанган изге төшенчәләренә якларга теләү, алар өчен көрәш алып бару. Тарихи-социаль Бунт күпмедер дәрәжәдә булса да метафизик Бунтка охшаш. Монда шул ук “түзеп тора алмау”, Гаделлек таләп итү, Яна Изге Дөньяны корырга омтылу... Тик монда жәфаланган, кыерсытылган “мин” өчен яна Яклаучы табылган, ул—коммунизм. Социаль төгълимат аның өчен кинәт Абсолют Яктылыкка әверелә, аның өчен ул Аллага ышанудан да, тирән мәгънәле метафизик эзләнүләрдән дә баш тартырга риза кебек... Хәер, Гаделлек, Тигезлек, Хөрлек хақына социаль Бунт күтәрү идеяләре Рәмиев өчен, асылда, шигъри тәржемә өлкәсендә табыла.

Ахыр чиктә Рәмиевнән нинди фәлсәфи идеягә, нинди метафизик күзаллауга тукталганлыгын аңлавы да авыр. Тик бер нәрсә ачык: ул бер якынаеп, бер ерагаеп, кайчак газапланып, кайчак, бәлки, ялгышып та Алласына—Хакыйкәткә юл эзли, юл яра. Ин мөһиме— аның күнеле илаһи тынгысызлык кичерә, ул әзер җаваплар белән генә кала алмый. Хакыйкәт үзе дә әзер җавапларга сыеп, кереп бетмидер, ул—чиксез... Әнә шундый хакыйкәтне танып-белү тынгысызлыкның, эзләнүләрнең төмәмләнүен аңлатадыр...

Мөгаен, Сәгыйть Рәмиев шигъриятенен олы мәгънәви асылы “Кин Иман”дагы түбәндәге юлларда ачыладыр:

*Юк, канәгать итми күңлем!
Тәкфир әһле аңласын,
Эзли, эзли, тынмый күңлем,
Тынмый эзли Алласын!*

ТОРМЫШ ГАЗАПЛАРЫ

Күп кенә замандашлары һәм сонрак чор әдәбият белгечләре С. Рәмиевне тормыш авырлыклары каршында югалып калды, биреште дип исәпләделәр. Шагыйрь 1910 елда Казаннан китеп рухи яктан үлдә һәм бу вакыйгалардан соң бер генә дә исәпкә алырлык шигъри язмады дип язып чыгучылар да аз булмады. Моның белән килешергә дә, килешмәскә дә мөмкин...

Чыннан да, 1915 елдан алып шагыйрь тормышында кискен, авыр борылыш күзәтелә: кулга алулар, төнтү, судлар, бер шәһәрдән икенче шәһәргә күчүләр... Күрәсен шунадыр, бу чор С. Рәмиев ижатында төшкенлек, өметсезлек, талчыгу мотивлары белән сугарылган. Шагыйрьнең “Тәсәлла”, “Талдым”, “Дога” кебек шигърьләре мөна дәлил булып тора. Нәкъ менә бу елларда Уфа шәһәре жандармериясе С. Рәмиевтән ишәрен агент ясарга йөри. Соныннан суд аклап чыкса да, шагыйрь сонгы көннәренә кадәр провокаторлыкта гаделсез гаепләнүләрдән жанына тынгы таба алмый. Ш. Садретдинов язучыча, “мондый борылыш, С. Рәмиев әдәбиятта һәм матбугатта алып барган иксез-чиксез көрәш нәтижәсе, үзенен фәжигәлелеге белән тетрәтә шагыйрь күнелен” (Ш. Садретдинов. С. Рәмиев һәм патша жандармериясе // Аргамак.—1994.—6.—Б. 92). Бу вакыйгалар булганчы да шагыйрь тормышы жайлы гына баргандыр дип әйтеп булмый. Әле 1913 елда ук Муса Жарулла Г. Тукай үлүенә карата язылган “Габдулла әфәнде Тукаев” мәкаләсендә безләрне бүтен дә уйландырырлык, жаныбызны сыкратырлык сүзләр язып чыга: “Тукай үлдә. Ләкин, Сәгыйть әфәнде Рәмиев кебек, гүзәл вә яшь шагыйрьләребез калды. Түбәнсетелүдә, тарлыкта, хурлыклы шартларда гомер итәләр. Без шул хәлләрдән бер тиешлек тә тәэсирләнмибез. Яшь әдипләрне ихтирам итү түгел, бәлки, гәзит битләрендә багырыларен хурлыйбыз. Жаннарын хурлаганнан,

яки тулы игътибарсызлык күрсәткәннән сон, үлгәннәрендә матәм тотуда мәгънә, әлбәттә, юк..." (Муса Жарулла. Габдулла әфәнде Тукаев.— "Мәдәни жомга".—1997.—25 апрель.). 1915 елда С. Рәмиев белән күрәшкәннән сон Сәйфи Кудаш хәтерендә шагыйрь "аз сүзле, түземле, ниндидер чишелмәс проблемалар һәм уй-кичерешләр сарып алган, рухи газәпләргә тарыккан монсу кеше" буларак кереп кала. Гәрчә алдагы елларда С. Кудаш С. Рәмиевне шат күнелле, бер хәсрәтсез, һәрчак озақ итеп гапләшәргә әзер шахәс буларак белсә дә...

1917 елгы борылыш С. Рәмиевнең болай да каршылыклар белән тулы тормышын тагын да катлауландыра төшә. Даут Юлтый хаклы: төрле совет эшләрендә йөрсә дә, "С. Рәмиевнең эчке рухы бу яна дәвергә үзләшә алмады. Бу дәвер аның шигъри талантына көч бирә алмады. Аның шигъри чәчәге үз дәвере белән бергә корып, шингән иде инде". (Давыт Юлтый. Сәгыйть Рәмиев үлдә // "Эшче".—1926.—20 март). Бу хакта К. Гыйрфанов та "Сәгыйть бервакытта да мотгәбәр революционер булып китә алмый. Ул үзен бары шагыйрь иттереп таний һәм ул вакытның традициясе буенча, шагыйрь нинди дә булса бер сыйныфның мәһәбәтенә хезмәт итәргә тиеш түгел дип ышана. Шунлыктан үзенен шигърьләрендә табигатьне, аның матурлыгын, тормышта күрелгән гомуми бәхәтсезлекне жырлый иде" дип бик төгәл билгеләгән.

С. Рәмиевнең замандашы Исмагыйль Рәмиев язучыча, "1922 елларда шагыйрь үзе дә, калыбе дә бик өшәнгән иде. Йончулы, эч пошулы һәм гамьле бер кыяфәт. Газәплә, авыр рухы кичерешләренә үткәргәнә ачык күренә..." (И. Рәмиев. Истә-лекләр.—Казан, 1965.—Б. 48). Олы кызы Фирдәвес ханым сөйләвенчә, С. Рәмиев үз-үзен яклай алмас дәрәжәдә бик йомшак табигатьле, бик тиз рәнҗетелә ала торган кеше була. Кыска гына вакыт эчендә шагыйрьнен гаиләсе бер-бер артлы кече яштыга ике баласын жири. Хатыны Бану Әюпова истәлекләренә караганда, С. Рәмиев кече күнелле булуы, балаларны артык яратуы сәбәпле, бик авыр кичерә бу югалтуларны. Гаилә фажиғаләре дә, әлбәттә, шагыйрь күнелендә тирән бер эз калдырган. Ләкин бу чорда шагыйрьгә хас булган авыр рухы халәтнен сәбәплә-ренен тагын да тирәндә ятуына да ышану авыр түгел... 1917 ел борылышынан сон төрле жирдә, төрле эштә эшләгән С. Рәмиевкә, илд барган үзгәрешләрен бер дә алга илтмәвен анлап алу өчен дә күп вакыт кирәкми. Ул 1918 елда ук революция китергән яналыкларны хаос буларак бәяләп, мәрхүм Тукай исеменә атап хат яза (С. Рәмиев. Мәктүб.— "Сарай" газ.—1918.—3 (17) апрель.). Юк, шагыйрьнен шигъри көче зәгыйфьләнгәнми. Бары тик, соңгы шигърендә язучыча, "әрәм жирдә", "буш һавада" илһам килми ана бүтән... Ләкин заманында С. Рәмиевнең ачыктан-ачык әйтәлгән фикерләрен хулламаучылар да аз булмаган күрәсен. Һәм бу табигый да. Шударның берсе—шул чорның танылган журналисты Газыйм Касыймов—әле бу шигърь язылганчы ук С. Рәмиевнең яна жәмгыятькә булган мөнәсәбәтен тәнкыйтьләп, болай да язып чыга: "Хәзерге эшче-крестьян диктатурасы дәверендәге икътисади мөнәсәбәтләрдән туган яшь әдәбиятның шагыйре булар өчен ул диктатураның соелче һәм ана ижади карау шарт. Сәгыйтьтә бу юк, биш ел дәвам иткән бөек революциягә дә, аның нәтижәсендә туган әдәбиятка да ул хаос дип, аңлашылмау дип карый. Шулай булгач, аның хәзерге әдәбият шагыйре һәм аны тудырган идеологиянен тәрҗеманы була алу ихтималы юк" (Г. Касыймов. Сәгыйть агага // "Башкортстан" газ.—1923.—11 гыйнвар). Нәкә менә бер мәжлестә әйтәлгән бу сүзләргә каршы яза да инде С. Рәмиев "Сүзем һәм үзем" дигән шигърен. Әдәбият тарихында С. Рәмиевнең соңгы шигъре дип саналган бу шигърь 1923 елда языла һәм ул шагыйрьнең бөтен ижадына, рухы эзләнүләренә җавап бирә, нәтиҗә ясей кебек... С. Рәмиевнең 1905 ел революциясә нәтижәсендә барлыкка килгән идеалларына тутры калуын да тагын бер мәртәбә раслый бу шигъри. Мона каршы Г. Касыймов үзенен мәкаләсендә С. Рәмиевне "биш ел буена алла ничаклы кыйммәтле корбаннар биреп, низагларга каршы торып дәвам иттерелгән канлы көрәш вакытында" (1917 ел инкыйлабы турында сүз) тик торганы, "сүз калычын кынасынан чыгармаганы" өчен гаепли һәм "ни өчен... әле дә чыгармыйсыз?" дип эзәрлекли.

1926 елда "Шагыйрь үлдә" дигән некрологында Касыйм Гыйрфанов С. Рәмиев

турында “ул һаман да ирекле шагыйрь булып калды. Анын һәр матурлыкка табынырга әзер торган, бик тиз мөтәәсир булучан йөрәге бар нәрсәдән элек матурлык қолы иде. Ул моны үзендә сизә, кайвакыт гафу үтенгән сыман, кайвакытта зарланган сыман иттереп сөйли дә иде” дип, шагыйрьнен ин күркәм үзенчәлеген язып чыкты (*К. Гыйрфанов. Шагыйрь үлдә. Яна авыл.—1926.—25 март.*)

*Чорналганмын шул мәхәббәт богагына!
Ик-чик белмим матурлыкның мин багына:
Бер зур эштән—бер жиһадтан бушандыммы,
Һаман күңлем матурлыкка тик табына.*

Сәгыйть Рәмиевнен үлеме замандашлары тарафыннан “тагын бер тарихи югалту” буларак кабул ителә. Даут Юлтый шагыйрь белән сонгы мәртәбә күрешүе хакында болай дип язып калдырган: “Әле мин Уфага сонгы кайтуымда Сәгыйть Рәмиев бик каты чирли дигәч, анын янына кергән идем. Хәлен сорашкач ул шулай диде: —Шушы язны үткәреп, тагын бер жәйне күрү өметем зур иде. Хәзер ул сүнде инде... Үзем өчен кайгырмыйм, ләкин балалар бик яшә кала бит!..—Шул сүз соңында ул эчкә баткан күзләреннән яшьләрен чыгарды” (*Д. Юлтый. Сәгыйть Рәмиев үлдә. Эшче.—1926.—20 март.*)

Шагыйрьнен тормыш газаплары гади кеше газаплары белән чагыштырганда икеләтә авыррак... С. Рәмиев, К. Гыйрфановнын шигъри бәяләмәсендә язылганча: “кызу көндә авыл өстендә бөркелеп чыккан янгыр кебек, кинәт кабынды, кинәт бөркелеп күтәрелде”. Үзенен “мин”е турында әйтәп, үз газаплары, үз кичерешләре турында сөйләп, шагыйрь гомумән кеше, шәхес бөеклегенә дан жырлады. Гаяз Исхакий Сәгыйть Рәмиев шигърьләрен “алар гаять көчле эчкә бер гармониягә ия, елатыр дәрәжәдә дулкынландыргычтыр. Дөнья кануннарына сыешмаган хәлдә, тормыш кысаларыннан чыгып ташыган зур йөрәкнен ынгырашуы кебек янгырыйлар”, дип язды (*Гаяз Исхакий. Шимал төрәкләре әдәбиятына бер караш // Татарстан.—1993.—9*). Һәм ин әһәмиятлесе, “Сүзем һәм үзем” шигъьренен икенче өлешеннән күрәнгәнчә, дөнья газапларына, тормыш жайсызлыкларына карамастан, шагыйрь күнеле Феникс кошы кебек үзен мәхәббәт, газап утына атып, көлдән янадан тернәкләнергә көч таба һәм янадан “сәгадәтне идеал корып” “хәят кәсәсеннән” эчүен дәвам итә... Нәкъ менә шушы сыйфаты белән сокландыргыч, кәдерле дә инде безгә С. Рәмиев ижаты.

Чулпан ЗАРИПОВА-ЧЕТИН,
филология фәннәре кандидаты.

Төркия, 2003 ел.

Исмәгыйль Рәмиевнең тууына 110 ел

ӘДӘБИЯТ ХАДИМЕ*

Әдәбият-гыйлем өлкәсендә мактаулы исемнәр дауламыйча гына, ин авыр вакытларда да яраткан эш-шөгылен ташламаган, мәсләгенә тугры калган шәхесләр була. Бу—жиңел юл түгел, ләкин олут максатка илтүче бердәнбер юл. Андыйларны бер сүз белән генә «хадим», ягъни «хезмәтче» дип атарга мөмкин булыр иде. Бу нәүбәттән язучы, журналист һәм библиограф Исмәгыйль Рәмиев тә шундый фидакар затлардан иде; әйе, ул чын мәгънәсендә, әдәбият һәм мәдәният хадиме иде.

Исмәгыйль Габдулла улы Рәмиев ерак бабаларының нәсел шәжәрәсе буенча татарның мәшһүр шагыйрьләре Закир Рәмиев (Дәрдмәнд) һәм Сәгыйть Рәмиевләр белән бер үк токымнан; ул 1895 елның 1 гыйнварында Уфа губернасының Эстәрлетамак шәһәрində туа. Шул заманның жәдид мәдрәсәсендә һәм мөгаллимнәр мәктәбендә урта белем алганнан соң, Казандагы «Амур» мөсафирханәсендә конторщик (хисапчы) булып эшли башлый һәм шушы чорда татар мәдәниятенен алдынгы вәкилләре (Г. Тукай, Ф. Әмирхан, Г. Ибраһимов, Г. Кариев һ. б.) белән якыннан таныша. Нәтижәдә, ул журналист булып китә, ә 1912—1914 елларда «Сәйяр» профессиональ театр труппасының суфлеры сыйфатында гастрольләрдә йори. 1915—1917 еллар арасында И. Рәмиев—патша армиясе солдаты хезмәтендә. Аннары, революция һәм гражданнар сугышы чорында, гаскәри журналист буларак, Уфа, Бөгелмә, Самара, Оренбург шәһәрində чыккан «Безнең юл», «Казыл яу», «Кызыл йолдыз», «Шәрәкь ярлылары», «Кызыл дөнья» кебек фронт гәзитләрендә эшли һәм языша. Бер үк вакытта, татар-башкорт милли хәрәкәтенен бер активисты буларак, февраль революциясе көннәрендә һәм аннан соңгы милли кузгалыш айларында Уфа виләйәте мөселман съездында (1917, 12-14 июль), Бөтенрусия мөселманнарының Икенче корылтаенда (Казан, 1917, 20 июль), Гомумбашкортстан корылтаенда (Оренбург, 1917, 8 декабрь) һәм 1917 елның 4 декабрендә ачылып, 1918 елның 24 гыйнварына кадәр Уфа шәһәрində эшләгән Милләт мәҗлесендә татар-башкорт гаскәрләре Шурасы вәкиле булып катнаша.

Тугыз елга якын сузылган гаскәри хезмәттән котылгач, И. Рәмиев башта Уфа шәһәре матбугат органилары һәм мәдәният оешмаларында тәрҗемәче, журналист, инструктор, аннары, 1925 елда Казанга килеп, 1927 елга кадәр төрле урыннарда җаваплы вазифалар—гәзит-журнал нәшриятында (Гажурда) китап сәүдәсе вәкиле, «Чаян» журналында әдәби хезмәткәр, Г. Ибраһимов җитәкләгән Гыйльми Үзәкнен әдәби мирасын бастырып чыгару комиссиясе сәркәтибе, Татарстан республикасы Үзәк башкарма комитеты каршындагы Яңа татар алифбасы (Яналиф) җәмгыятенен һәм шул җәмгыять чыгарган «Яналиф» журналының җаваплы һәм техник сәркәтибе, ә 1930 елдан Татарстан дәүләт нәшриятында производство бүлгәсә медире урынбасары вазифаларын башкара. Шушы елларда аның матбугатта күп кенә юмор-сатира әсәрләре, татар теленен имля-орфографиясенә караган мәкаләләре, терминологик сүзлекләре һәм библиографик хезмәтләре басылып чыга. Алар арасында 1926 елны Казанда басылган «Вакытлы татар матбугаты. 1905—1925» исемле китап- альбом аеруча зур әһәмияткә ия. Егерме-уыыз табак күләмендәгә, гәзит-журнал кешеләре, мохәрир һәм авторларның сүрәтләре белән бизәлеп чыккан бу уникаль хезмәтендә әдип 1905—1925 еллар арасында илнен төрле төбәкләрендә татар телендә нәшер ителгән ике йөз илдәгә якын гәзит-журналга күзәтү ясай. Эчтәлегә, фактик мәгълүматының байлыгы белән бу хезмәт татар мәдәнияте һәм матбугаты тарихын ойранучылар өчен бүгенгә кадәр бердәнбер ышанычлы чыганак хезмәтен үтәп килә.

1937 елның башларында И. Рәмиев Казаннан Урта Азия якларына китеп бара.

*Яма «Исмәгыйль Рәми, Рәис Даутов. Әдәби сүзлек» (Татарстан китап нәшрияты. — 2001. — 400 б.) дигән китаннан файдаланып әзерләнде (Редакция).

Сугыш башланганнан соң, 1942 елның декабрендә исә ул хезмәт армиясенә алына һәм 1944 елның июненә кадәр Свердловск (хәзерге Екатеринбург) өлкәсенен Алапаевск шәһәре заводында укыту бүлеге инструкторы, ә аннары тылдагы гаскәри частьләрдә писарь-каптенармус хезмәтендә була. Сугыш беткәч, Казанга кайтса да, прописка булмау сәбәпле шөһәрдә төпләнә алмыйча, гайләсә яшәгән Кайбыч районына китә һәм 1949 елга кадәр «Колхоз бригадасы» исемле район газетасында җаваплы сәркәтиб, аннары, 1956 елда пенсиягә чыкканчы, шул ук район үзегенен Мәдәният йортында инструктор булып эшли.

Тормышның нинди генә шартларында булса да, кайда гына яшәсә дә И. Рәмиев үзенен яраткан шөгылен—әдәбият, мәдәният тарихыбызны жентекләп өйрәнүен, язылачак библиографик хезмәтләре өчен, замандашлары турындагы истәлекләре, мемуарлары өчен материаллар жыйнап дәвам иттерә, мөмкинлек чыккан сәен, әйтик, эш белән Казанга командировкага килгән чакларында да, юк вакытын кызганмыйча, көннәр-атналар бие китапханәләрдә, архивларда казынып утыра. Аның ижат кредосы—объективлык, тарихи дөреслек. 1958—1966 еллар арасында «Совет әдәбияты» («Казан утлары») журналы битләрендә аның ике дистәгә якын истәлек язмалары, татар мәдәнияте, матбагачылык тарихына караган мәкаләләре, тикшеренүләре басылып чыга. Ниһаять, күп каршылыкларны үтәп, әлеге хезмәтләр бергә жыйналып, 1956 елда «Истәлекләр. Татарча басма сүз» исеме белән укучыга барып ирешә. Китапның чыгуын матбугат һәм әдәби жәмәгатьчелек шул заманда ук шатланып каршы ала.

1961 елда И. Рәмиев, Татарстан Язучылары берлеге ярдәмендә торак мәсьәләсен хәл итеп, гайләсә белән бөтенләй Казанга күчеп кайта. Ул язучылар, фән, сәнгать өһәлләре белән ешрак аралаша, яна ижат планнары белән янып яши башлый. Нәкъ шул вакытларда өлкән әдипләрдән Н. Исәнбәт, А. Шамов, Ә. Еники кебек дуслары ана, үзгәндә булган материаллардан һәм башка чыганаклардан файдаланып, Октябрьгә кадәр татар әдәбияты һәм мәдәни хәрәкәте биечә кыскача белешмәлек төзәргә киңәш итәләр. Әдип илһамланып эшкә тотына һәм алтмышынчы елларның ахырларына таба «Әдәби сүзлек» дип аталган хезмәтен төгәлли. «Әдәби сүзлек»нен күләме 15-16 табак чамасы, яки мәкалә-парчалар саны белән исәпләсәң, биш йөзләп берәмлеккә эченә ала.

Хезмәт беренче мәртәбә 1992—1994 еллар дәвамында «Татарстан» журналы битләрендә өлешләр-өлешләр басылып чыкты (басмага әзерләүче Рәис Даутов). «Сүзлек»не журнал өчен әзерләгәндә текстның автор кулы белән язылган асыл нөсхәсе нигез итеп алына. Бер үк вакытта машинка күчәрмәләрендә очраган автор төзәтмәләре яисә кулъязманы укыган иптәшләрнең (мәсәлән, Нәкый Исәнбәтнең) бит кырыйларына язган исхәрмәләре һәм тәкъдимнәре дә исхә алына.

«Сүзлек»не аерым китап итеп әзерләү барышында журнал варианты төп нигез итеп алынса да, асылда, ана Рәис Даутов тарафыннан шактый гына үзгәрешләр кертелә. Беренчедән, ул багытла төшә. Исмәгыйль Рәмиев, үз заманының цензура киртәләрен күздә тотып булса кирәк, 1917 елның февралә белән октябрә арасындагы чагыштырмача кыска вакыт эчендә һәм аннан сонгы болгавыр көннәрдә татар телендә нәшер ителгән күп кенә милли гәзитә-журналларны «Сүзлек»кә кертмәгән була. Шуна күрә дә Р. Даутов «Сүзлек»не китап итеп хәзерләгәндер. И. Рәмиевнен үзе төзөгән һәм язган «Татар вакытлы матбугаты» хезмәтеннән файдалана.

Икенчедән, хәзер укучыларга тәкъдим ителә торган бу китаби басманын «Кушымта» бүлегендә әдип архивыннан алынган бүтән материалларга да урын бирелә. Аларның күп өлешен Октябрьгәчә чорда Казан, Санкт-Петербург, Мәскәү һәм башка шәһәрләрен югары уку йортларына, шулай ук чит ил университетларына кереп укыган милләттәшләребез турында кыскача мәгълүматларны эченә алган исемлекләр төшкил итә.

Мәгълүм булганча, XX йөз башы публицистикасында, тәнкыйди әдәбиятта, шул чор әдипләребезнен асәрләрендә теге яки бу унай белән еш кына башка төрки төбәкләрдә (Кавказда, Кыргызда, Төркестан һәм Казакьстанда) Октябрьгә кадәр нәшер ителгән гәзитә-журналларның исемнәре телгә алына. Шуны истә тотып, дип яза Р. Даутов, «Кушымта» бүлегенә әлеге төбәкләрдә әзәрбайжан, кырымтатар, үзбәк, казакь һәм башка телләрдә чыккан төп көндәлек басмалар хақында да

берникадәр мәғлүмат бирелә. Гадәттәгечә, ул мәғлүматлар һәм исемнәр И. Рәмиевнән әлеге дә баягы уникаль хезмәт—«Татар вакытлы матбугаты» китабыннан сайлап алыналар.

Инде килеп, «Сүзлек» нинди юллар белән Р. Даутов кулына килеп эләгә сон? «Әлеге «Әдәби сүзлек»нән кулъязмасы белән мин бары авторның вафатыннан соң гына таныша алдым. Житмешенчә еллар башында кулъязманың машинкада күчерелгән һәм Татарстан Язучылар берлегендә сакланган бер нөсхәсә белән танышырга мөмкинчелек булды. (Заманында аны, бастырып чыгарырга әзерләү нияте белән, ул вакыттагы Берлекнән, бүген ижат эшләре житәкчесе, хәзергечә әйтсәк, рәис урынбасары Равил Фәйзуллин дүрт данада бастырган булган.) Укып чыккач, Исмәғыйль агага булган ихтирамым тагы да артты. Совет чорында татар татар телендә энциклопедик сүзлектәргә охшатып төзелгән бердәнбер белешмәлек иде бу.

Ниһаять, илдә тоталитар режим җимерелеп, анын матбугатны, сүз ирген буып торган цензура киртәләре беткәч, әйтеп үткәнемчә, 1992—1994 еллар давамында мин редакцияләп әзерләгән «Әдәби сүзлек» Татарстан журналы аша кин җәмәгәтчелеккә барып житте. Инде менә хәзер укучыларга анын тулыландырылган китаби варианты тәкъдим ителә.

Шөкер, XX гасырның 90 елларынан башлап татар халкының үткәне белән кызыксыну, анын гасырлар бусе тупланып килгән мәдәни, рухи хәзинәләренә игътибар бермә-бер көчәеп, ул хәзинәләренә фәнни-объектив баяләү һәм халкына кайтарып бирү юнәлешендә шактый гына уңышлы адымнар ясалды. Һәм, ниһаять, 1997 елның 10 февралендә Татарстан Республикасы Президентының «Татар энциклопедиясе программасы турында»гы Указы донъя күрү һәм шул нигездә Татар энциклопедиясе институты барлыкка килү күптасырлык мирасыбызны барлау эшчәнлегенә дәүләти статус бирелде. Мондый максатчан эшчәнлекнән инде беренче «җимешләре» дә күренде: әйтик, 2002 елда «Татар энциклопедия сүзлеге» басылып чыкты. Алда—«Татар энциклопедия»сенен күптомлылыгын эшләп бетерү бурычы тора.

Бу нәубәттән, «Казан утлары» журналы да хал кәдәри эш башкарырга омытыла. Әйтик, быел журнал «Татар энциклопедия сүзлеге» битләреннән дигән баш астында Сүзлектә урын алган әдәбиятка мөнәсәбәтле язма-бүлекләрен биреп барырга ниятли.

Аннары, мәғлүм ки, татарның зыялы катлавы элек-электән рухи мирасын ишәйтү юлында хезмәт итүдән тыш, аны саклап калу турында да уйланган, борчылган һәм шул юнәлештә үзеннән өлеш керткәргә тырышкан. Без моны XIX гасырның Ш. Мәржани, К. Насыри, Р. Фәхретдин һ. б. кебек энциклопедик галимнәренң басма һәм кулъязма хезмәтләрендә ачык күрәбез. XX гасырда әлеге мәшһүрләренң игелекле эшен Н. Исәнбәт уңышлы давам итте. Бүгенге көндә исә, Адлер ага Тимергалинны әнә шундый энциклопедик галимнәренң берсе дип әйтә алабыз. Ул, мәсалән, гомере буена төрле характердагы энциклопедик һәм фәнни китапларны жыйды, өйрөндә һәм, тупланган гыйлемгә нигезләнеп, татар халкының мәдәни мирасына караган мәғлүматларын да, бер жепкә тезеп, системага сала килде. «Миллият сүзлеге» дип аталган бу әтрафлы хезмәт-хәзинә хәзер, 4000 (дүрт мең!) чамасы биткә житеп, әдиппен компьютер «банк»ында саклана. Әйе, бәһаләп бетергесез бу байлык хәзергә «әдиппен шәхси саклык банкында» гына, бердәнбер данада саклана; юкса бит аны, китап-томнар итеп чыгарып, халыкның хәтер сандыгына саласы иде. Әйе, ул да, И. Рәмиевнән «торгынлык чорындагы рәсми киртәләренә кичә алмыйча, үз вакытында басылмый яткан» хезмәтләре кебек булып калмасын иде.

Дорес, игътибарлы укучыларыбыз күргәннәрдер вә укып баралардыр, «Казан утлары» журналы 2004 елның 1 саныннан башлап «Миллият сүзлеге»ннән өзекләр бастырып килә. Ләкин журнал, ни кызганыч, ни күп дигәндә дә, әлеге хезмәтнең уннан беренә генә урын бирә алачак. Кыскасы, без башлаган эстафетаны дәүләти оешмалар яки милләтпәрвәр химаячылар күтәрәп алар һәм олыгаеп килүче әдиппә әлеге олы хезмәтне китап итеп чыгаруда ярдәм итәр дип ышанасы килә.

Менә бит, библиограф галим Исмәғыйль ага Рәмиев турында башланган сүзсөз безне нинди кинлекләргә алып чыкты.

Наис ГАМБӘР

МИХАИЛ ЛЬВОВ: КЕМ УЛ?

Татар халкынын затлы бөөк уллары, кызлары бик күп. Алар белән таныш булу, алар белән горулану милли узанны үстерә. Димәк, милләтне яшәтә. Бу һәрчак шулай. Әмма шактый гүзәлләребезне (*Ризәтдин бин Фәхрәтдинның яраткан атамасы*) бөтенләй белмибездәки бик аз беләбездә. Шуларның берсе—авылдашым Михаил Давыдович Львов. Ул—татар егетә. Әтисе Дәүләтша Габитов чыгышы белән Татарстанның Яшел Үзән районы, Күгеш авылыннан. Әнисе—Гөлжиһан апа—миссионерлар эзәрлекләвенә түзә алмый Көнъяк Урал таулары итәгенә күчеп утырган татарлар токомынан.

Әткәй сүз ара сүз чыгып, “безнен авылда (*бүгенгечә әйтсәк, Башкортстанның Салават районы Нәсибаш авылы*) Земская школа бар иде, мин Нәкый Закиров белән бер класста укыдым; безне Дәүләтша учитель Габитов һәм анын хатыны Гөлжиһан апа укыттылар”, дигән иде. Әмма ни өчендер ул вакытта мин моңа әһәмият бирмәгәнмен. Яшьлек хатасыдыр инде...

Шулай бервакыт, көтмәгәндә дияр идем, группадашым-авылдашым Рашат Гайнанов (*сүз Казан дәүләт университетында укыган еллар (1945-1950) турында бара*): “Мәхмүт, хәзер Мәскәүдә яшәп ижат итүче күренекле рус совет шагыйре Михаил Львов—безнен авылда тутан, әмма анда озак яши алмаган”,—диде. Бу сүзләрен ишеткәч, мин Мәскәүгә, СССР Язучылар берлеге идарәсенә—“Михаил Давыдович Львовка” дип хат яздым.

Әмма хатка кадәр бер кечкенә аңлатма бирәсем килә: әткәй белән әнкәйнен сөйләүләренә караганда, югарыда әйтелгән ике учительне авыл халкы бик яраткан, үз иткән. Шулай булмый—Дәүләтша учитель белән Гөлжиһан апа яхшы укыту өстенә бик тату яшагәннәр. Гөлжиһан апа кичләрен “урис булудан курыкмаган” татарларның кызларына үз өендә дәресләр биргән. Алар арасында минем дә әнкәм булган...

Бу вакытта апаның ике баласы булган. Әмма ни үкенеч, япъ-япъ, чибәр Гөлжиһан апа тиздән 3 яшьлек Рәшитен, бер яшьлек Рифкатен калдырып, якты дөнья белән хушлашкан. Сәбәбе—Дәүләтша абый шәһәрдә булганда, хатынымны шатландырым дип, муенга салып йөри торган кеш мөхәммәт сатып алган. Ә анда ваба авыруы микробы булган икән. Гөлжиһан апа аны бер генә көн муенына салып йөргән һәм, битенә кызыл тап төшөп, жан биргән. Өстәвенә властылар “революцион әдәбият тарата” дип, Дәүләтша абыйны кулга алганнар. Сабыйларны Гөлжиһан апаның әнисе килеп алып киткән. Шуннан соң алар кулдан-кулга күчеп йөргәннәр. Шуңа еллар хакында бер шигырендә (*Михаил Львов була инде*) менә ничек яза:

*О, деревенские женщины,
Спасибо вам,
Накормили нас досыта
Меня и Рашита*

Инде Мәскәүгә, авылдашымга язган хатыма килгәндә ул болай: “Әйдә быелгы жәйдә Нәсибаш авылында очрашыйк. Рәшит абый да кайтсын (*ул Чиләбедә яши*), бергаләп, әнигезнен каберен тәртипкә китерербез. Моңа жәмәгәтчелек тә ярдәм итәр иде”, дип язган идем. Озак та үтмәде, җавап хаты килде. Анда мондый сүзләр бар иде: “Дорогой Махмуд Рахимович! Ваше письмо глубоко взволновало меня. Спасибо за большое человеческое сердце. У меня нет слов, чтобы передать те чувства, которые я испытал, прочтя Ваше письмо. Снова хлынули в душу ощущения своей трагической судьбы, боль сиротства... Современность закружила, закрутила меня. Я созвонюсь и спишусь с Рашитом, и мы летом сделаем все, что в наших



силаһ, для могилаһ, для памяти матери. Стыдно и горько, но большая часть жизни у меня была посвящена ничтожайшей борьбе за существование. Разрешите послать Вам одно из своих стихотворений о матери и книгу, в которой тоже есть стихотворение о матери. Я собираюсь в конце декабря прилететь в Казань, тогда поговорим по душам.

С сердечным приветом ваш М. Львов. 25/XI, 1964 г."

Әйе, ошбу хат белән Рифкать абый әнисенә багышланган бер шигырен дә юллаган иде...

Шагыйрь үзенен сүзендә торды. Рифкать һәм Рәшит абыйлар, авыл картлары һәм миң Гөлжиһан апаның каберен эзләп зиратка киттек. Әмма кырык ел эчендә бик күп сулар аккан, бик күп жыллар искән икән шул: күпме генә эзләсәк тә, Гөлжиһан апаның каберен таба алмадык. "Теге вакытларда" хатын-кыз зиратка йөрмәгән бит... Өстәвенә бик күп ирләр фронт кырларында ятып калганнар—могаен, исән булсалар, алар безгә ярдәм иткән булырлар иде. Дәүләтша абый бу чакта исән булса, һичшиксез, соекләнелен каберен табарга булышыр иде. Бит ул Гөлжиһан апаның каберенә бик тә затлы мәрмәр таштан һәйкәл куйган.

Монда эшләр килеп чыкмагач, өчәүләп Дәүләтша абый жирләнгән татар авылына—Тугызлыга (*Кыйгы районы*) юл тоттык. Андагы зиратта Дәүләтша абыйның кабере матур гына чардуган белән әйләндереп алынган. Кабер ташындагы фарфор плитәгә төшерелгән фоторәсем астында түбәндәге сүзләр бар: "Бу кабердә Башкортстанның атказанган укытучысы Дәүләтша Габитов ята".

Шуңсы шөбһәсез: Дәүләтша абый гомер буена татар балаларына рус теле һәм әдәбиятынан гыйлем биргән күркәм зат. Без барган көнне авылда бер зур өйдә Дәүләтша абыйны искә алу мәжлесе үткәрелде. Анда Рифкать абый һәркемгә 10-ар сум (*заманасы өчен зур акча*) хәер өләшеп чыкты. Тугызлыдан соң без Дәүләтша абый эшләгән берничә авылда—Лаклыда, Еланлыда, Чобаркыяда булдык. Һәр тарафта мәжлес оештырылды, әмма өстәлгә шайтан суы—аракы кунакламады. Чөнки без өчөбез дә хәмерне оңәмәүче кешеләр идек...

Берничә сүз белән булса да Рәшит абый турында мәгълүмат бирү урынлы булыр иде.—Мантыйк шуны таләп итә... Ул да, нәкъ Рифкать абый кебек үк, ачык йөзле, тыныч, сабыр холькы, кешелекле зат иде. Ятимнәр йортынан соң Чиләбедә югары уку йортын тәмамлаган һәм гомер бие заводта инженер булып эшләгән. Бер вакыт ул минә: "Мәхмүт, кан тартмаса, тән тарта дигәндәй, начальство татар кешесе булса, сиңа яхшылык эшләргә генә тора",—дип елмаеп әйткән иде. Рәшит абыйның хатыны—табибә, татар кызы. Мәңгелек кешеләр булмый: Рәшит абый моннан 5 ел элек бакыйга күчте...

Рифкать абыйга килгәндә, студент елларында ук журналистика белән шөгыльләнгән, жирле газета-журналларда беренче шигырьләрен бастырган... Чиләбә—металлургия шәһәре. Сугыш башлангач ук, "ЧТЗ" тракторлары танк итеп үзгәртелделәр. Дөресен генә әйткәндә, дошманның арка сөяген сындыруда Чиләбә эшчеләренен роле гаять зур. Бөтен доньяга атаклы "Т-34" танклары Чиләбәдә эшләнә. Халык акчасына "Добровольческий Уральский танковый корпус" төзелгәч, яшь патриот Рифкать Габитов, завод биргән броньнан баш тартып, үз теләге белән фронтка китә, политработник сыйфатында фронт газеталарында эшли. Анда беренче мәртәбә "Михаил Львов" исеме белән очерклары, шигырьләре басыла. Фронтның алгы сызыкларында да еш була.

Моны да махсус рәвештә әйтсәм килә—Рифкать абый фронттагы хәлләр турында сөйләргә яратмый иде. Сугыштан соң ул Мәскәүдә яши, аны бу "эшкә" фронтвик дуслары тарта. Анлашыла ки, сугыштан соңгы Мәскәүдә фатир, эш мәсьаләсе гажәеп авыр була. Әмма татар кешесе өчен ул—гадәти нәрсә. Жай чыккан саен М. Львов (*жайны үзе табарга тырыша иде*), Казанга кайту ягын карады, әтисенен туган ягын сагынып яшәде. 1957 елда, Мәскәүдә татар әдәбияты һәм сәнгате декадасы оештырылып алдынан Казанга Михаил Львов җиткәчлегендә бер төркөм урыс язучылары килгән булган. Ул чакта авылдашым бер айга якын "Казан" кунакханәсендә яшәгән. Шунда көн саен диярлек бик күп әдәбият, сәнгать әһелләре белән очрашкан. Фатих Хөсни, Мөхәммәт Садри, Сибгат Хәким, Мәхмүт Хөсәен, Сафа Сабиров белән шунда дуслашкан. Мөхәммәт Садрига багышлан язган шигырь дә бар. Гажәп түгел—икесе дә кечкенәдән үк ятим үскәннәр, ачыклар кичергәннәр. Хольклары—ачык күнелле булулары да уртак бит...

Рифкать абый татар зыялылары арасында дуслык, бердәмлек булмауга бик борчыла иде. “Язучылар—халыкны әйдәп баручылар бердәм булмагач, башкаларга нишләргә кирәк?”—дип әйткәнә бүтүнгәдәй колак төбөндә янгырап тора. Анын фикеренчә, милләтне яшәтергә телибез икән, яһүдләрдән үрнәк алырга кирәк. Шул унайдан бер мисал да китерде. “Бервакыт минем Казанга барасымны, нәрсәләр белән шөгыльләнәсеме белгән Илья Эренбург мине махсус эзләп тапты да, болай дип мәрәжәтәт иттә: “Миша, син Казанга юл тотарга хыенасын икән. Унышлар телим. Сина бер йомышым-үтенечем дә бар: Казанда Ян Винецкий дигән язучы яши, син анын китапларын чыгарырга ярдәм ит. Әсәрләрен татар теленә тәржемә итүне дә оештырасы иде”,—диде. М. Львов бик тә күренекле язучы—И. Г. Эренбургнын үз кавеме кешесен—урта кул провинциаль язучыны канат астына алуын белгәч, телсез кала һәм анын үтенечләрен тулысынча үти...

Бу беркемгә дә сер түгел—М. Львов һичшиксез талантлы шагыйрь иде. Төрле кысуларга карамастан, 35ләп китап чыгарды (*шунын берсе—татар телендә, М. Садри тәржемәсендә дөнья күрдә*). Шовинистлар Львовнын татар булуын яратмадылар, шагыйрьнен: “күзөбез шуна кысыграк—без бит гомер буге ук аттык, ә аны төбәү өчен күзне кысарга туры килә, аягыбыз шуна берәз көкрерәк—без ат өстеннән төшмәдек”,—дигән юлларын төрлечә хурларга тырыштылар. Юдин дигән берәү “Львов ул миң астында сайраучы чикерткә” дип “Крокодил” журналында язып чыкты. Әмма күп тә тормады, аракыдан тончыгып үлдә. Бу очракта шуны онытмыйк—шовинистлар татар милләтен кан дошманы итеп күрәләр. Я. Смеляков дигән шагыйрь “татар телен урыс тегермәнәндә тарттырдык, ул үлем эчендә”,—дип пасквиль язып чыкты. Ана җавап итеп Башкортстаннын халык шагыйре Наҗар Нәҗми Мәскәүдә чыга торган “Учительская газета”да татар теленен боеклеген, үлмәслеген мактап шигырь бастырды. Аны башка күп телләргә дә тәржемә иттеләр. Анлаштыла: шовинистлар урыс теленнән башка барлык телләренә дә (*сүз СССР исемен йорткән урыс империясендә яшәүчеләр турында бара*) үлеп яратмыйлар.

Рифкать абыйнын иҗатын халык яратты, үз иттә. Шуна таянып СССР Язучылар берлеге идарәсе М. Д. Львов иҗатын Ленин премиясенә тәкдим иттә. Жәмәгәтьчелек тә бу омтылышны хуплады. Әмма Премияләр буюнча комиссиягә кереп оялаган шовинистлар мана каттый каршы чыктылар һәм теләкләренә ирештеләр. Әмма СССР Язучылар идарәсе дә чигенергә теләмәде—М. Д. Львов иҗатын СССР Дәүләт премиясенә тәкдим иттә. Тик шул ук комиссия “үзенең позициясеннән” китәргә теләмәде. Кыскасы, ятимлек, фронтта алган яралар, иҗат дөньясындагы гадәлсезлекләр якташыбызнын гомерен вакытыннан алда өздәләр—ул 70 яшен тутыра алмый, дөнья белән хушлашты. Әмма шовинистларны бу да тынычландырмды бугай. Россиянен ин талантлы шагыйрьләреннән берсе булган А. Вознесенский, телевидениедән чыгыш ясап, М. Львовнын Переделкинодагы фатирыннан шагыйрьнен кулъязмаларын, архив материалларын урамга чыгарып ташлауларын әйтте. Юкка көчәнәләр карагруһчылар—М. Д. Львов иҗаты яши һәм яшәячәк!

Һәм сонгысы. Рифкать Дәүләтша улы Габитов ничек һәм ни өчен Михаил Давыдович Львовка әйләнгән сон? Мондый сорауны мин Рифкать абыйга да, Рәшит абыйга да биреп карадым. Әмма анык кына җавап ал алмадым. “Вакыт булыр әле, бу хакта иркенләп сөйләшербез әле” дип җавап бирәләр иде... Бу хакта ике фаразым бар. Беренчесе—Рифкать абый күпмедер вакыт игелекле яһүд гәиләсендә тәрбия алтандыр. “Львов”, “Давыд”—яһүдләренен яраткан исемнәре. Итагатыле, кин диапазонлы белемгә ия булуы да шул хакта сөйли кебек. Һәрхәлдә яһүд балачагына белемгә тарта, эчәргә өйрәтми. Мөгаен, әлегә яһүдләргә рәхмәт йөзеннән ул псевдоним итеп “Львов”ны алган.

Икенче фараз. Шовинистларнын “авызын каплайым” дип, татар исем-фамилиясеннән баш тарткандыр. Бу—буш сүз түгел—чыгышы белән яһүд булган Константин Симонов татар егете язучы Ринат Суфиявга болай дигән: “Китабына кереш язармын, әмма моннан сон сина “Роман Солнцев” булып китәргә туры килер”. Бәлки Р. Габитовка да шундыйрак кинәш бирүче табылгандыр. Әмма ин кыйммәте башкада—татар жанлы Михаил Львовнын үлемсез шигырьләрендә.

Мәхмүт ӘХМӘТҖАНОВ

Tatar tele

Tuğan ciren İdel buyı,
Hər telen bar tuğan ile.
Tuğan ciren kebek nazı,
Cırday monlı tatar tele.

Aq alyapqıç bəyləsələr,
Əzelep tora qızlar bile,
Qızlar kebek şat cıraylı,
Açıq yozle tatar tele.

Xalqın kebek unğan da sin,
Xezməttə sin kəne-təne.
İr-yegetlərendəy dərtle,
Gəyrətle sin, tatar tele.

Fənnən sine ayırsa da
Gəsirlərinin afət cile,
Aqsaqallarınday olpat,
Aqılı sin, tatar tele.

Assalar da, kissələr da
Ülmədən sin, qaldın tere.
Çuqındırğan çağında da
Çuqınmadın, tatar tele.

Yandın da sin, tundın da sin,
Nişlətməde yazmış sine.
Dönyada kup nərsə kurden,
Əy, məqətdəs Tuqay tele.

Tərməlgə də yaptılar
Cəlil belən bergə sine.
Tərmələrdə də kilmeşək
Bulmadın sin, tatar tele.

Zindannarı yarıp çıqtın,
Yalqınlanıp çıqtın kire,
Xəttə faşist tegerməne
Tarta almadı anda sine,
Əy sin, batır tatar tele!

Qabatlanmas ütkənnəren—
 Ğasırların yaman çire.
 Qabatlar sine ğasırlar,
 Tatar tele, duslıq tele.

Nacar NƏCMI

Bolğar-tatar tele tərki tellər sistemasına kerə. Bu tellər isə ğemümən də frazeologik əytemnərgə baylığı belən ayrılıp tora. Əytik, ingliz, fransuz, ispan, yapon həm başqa tellər şikelle. Şular əstenə, telebeznen ğəyət tərтіple fonetik-singarmonik awazlar sistemasına qorılğan bulı, fiğel-rəweş tərлərenə ğəyət baylığı, hər ruxı xalətnə protsessında totıp alu sələtlelege, dinamıklığı həm bərinği sixrı canlı sөyləm ruxın saqlap kilüe kebek xəllərə bar ki, bolar həm başqa küp kenə yaqları tabığı rəweştə anın frazeologik təğbirçən buluına da xəzmət itkənnər həm itələr.

Nəqi İSƏNBƏT

Dənya bezne tatar dip atıy... Tatar digən süzdən qaçarğa asla urın yuq. Ul—bezneke. Ul monarçı kilde həm xəzərgəçə beznen ilə barəçaq, həm ul beznen tərək millətennən buluımızğa qarşı tügel. Bez tormışta “tatar” atalıp barə birəbez. Eşləreməzne tatar eşə dip atıymız; üzəmez—tatar; telemez—tatar tele; ədəbiətimiz—tatar ədəbiəti; eşləgən həmmə eşəmez—tatar eşləre; tuaçaq mədəniəteməz tatar mədəniəte bulaçaq.

Ğalimcan İBRAHIMOV

MƏQƏLLƏR HƏM ƏYTEMNƏR

Awızını pıçaq açmıy, tel aç.

Zəhər tel yörəkne yaraltı.

Qul yarası betər, tel yarası betməs.

Söyəksez tel ni əytməs.

Tatlı tel ayu biətə.

Keşenen tele aña dan kiterə ala, xurlıq ta kiterə ala.

Tel aqıldan uzıp kitməsen.

Tel söyəksez bulsa da, söyəkne sındıra.

Telgə kilgən quldan da kilsen.

Songə cərəxəte kitər, tel cərəxəte kitməs.

Qıngır utır, turı söylə.

Mən süzdən bər xaq süz yaxşı.

Qyılını, annan biğrək teleñne tıy.

Tel belemnen açqıçı, aqlıñın basqıçı.

МИЛЛИЯТ СҮЗЛЕГЕ

КӘЛӘПУШ — Фарсыча *кәлләпуш* сүзеннән (*кәллә* — фарсыча баш дигән сүз, *пуш* исә ябу мәгънәсен белдерә, ягъни кәләпүш — “баш япкыч”). *Кәләһпуш* язылышы да очрый. Татарларда, түбәтәй белән беррәттән, киң таралыш тапкан баш киеме (XX гасыр башларынан). Кәләпүшнең беренче нәүбәттә татар яшьләре һәм интеллигенциясе арасында таралуы төрөкләрдәге фәс кию традициясе йогынтысында булган дип уйларга кирәк. “Кәләпүш сүзе үзбәк, әзәрбайжан телләрендә очрамый. Бу сүз татар телендә XIX гасырларга чыккач активлаша” (*Мостафа Ногман.*).

КӘРВАН-САРАЙ, КӘРВАНСАРАЙ *тар.* — Шәрәк илләрендәге шәһәрләрдә, олы юлларда һәм тораclar булмаган урынарда мөсафирлар өчен төзелгән жәмәгәт бинасы. Гадәттә ул дүрт почмаклы зур бинадан гыйбарәт булып, уртадагы ишегалдында коесы булган. Кәрван-сарайның археологик калдыклары X гасырга нисбәтле Биләр шәһәрлегендә дә табылды. Хәзерге Казанда Кремль урамында Дәүләт музей урнашкан зур бина урынында хан вакытларында “Бохар” исемле кәрван-сарай булган дип уйланыла.

Шундый кәрван-сарай Оренбург шәһәрендә 1838—1844 елларда архитектор А.Брюллов проекты буенча Урта Азия үрнәгендә, «П» хәрәфе сыман итеп жирле мөселманнар акчасы хисабына төзелгән. Аның мәчете, биек манарасы һәм янында зур бакчасы булган. “Зәвык белән эшләнгән һәм истирахәт идеясенә буйсындырылган пудатларга XIX йөзнен беренче яртысындагы архитектура чалымнары хас” (*“Ислам, белешмә-сүзлек”*). Кәрван-сарай 1845 елда ачылган (рәсми рәвештә ачылуы 1846 елның 30 августында), ләкин 1865 елда аны хөкүмәт карамагындагы администрация бинасына әйләндерәләр (Исмәгыйль Рәми: “Кәрван-сарай төзәлеп бетәр алдынан Оренбургка генерал-губернатор итеп Обручев билгеләнә. Бу кеше Кәрван-сарайга үзенен канцеляриясен урнаштыра, сарайның яртысын үзенә фатир итә” дип яза). Мөселманнарның бинаны кире кайтару өчен озак елларга сузылган көрәше нәтижә бирми, фәкать октябрь түңкәрешеннән соң, инде 1918 елда гына, совет хөкүмәте Оренбургтагы Кәрван-сарайны һәм Казандагы Сөембикә манарасын мөселманнарга кайтарып бирү турында карар кабул итә. Кәрван-сарайның башкорт халкына тапшырылуы турында Әхнәф Харисов түбәндәге искәртмә бирә: “Эшче һәм солдат депутатларының Оренбург советы башкарма комитетына Милләтләр эше буенча халык комиссариаты исеминән И.В.Сталин 1918 елның февралендә мондый күрсәтмә бирә: “Просим опубликовать во всеобщее сведение, что по решению Народного Комиссариата по делам национальностей Башкирский народный дом и мечеть под названием “Караван-Сарай” в Оренбурге передается в полное распоряжение башкирского трудового народа в лице Оренбургского Совета башкир”. Әмма бу карар нигездә көгәздә генә калып, әлеге архитектура һөйкәлләренен язмасы илдә коммунистлар хакимлек иткән чорда тагы да аянычрак буды — алар өкрәнләп туза, жимерелә генә бардылар. “Кәрван-сарайны “Оренбург геология” берләшмәсе басып ала, а бер өлешендә планетарий урнаша.

Хәзерге вакытта Кәрван-сарайны төзекләндерү эшләре алып барыла.

// Бу жиһан ханәсе — кәрвансарай; көн вә көн күчәр, кидәр шаһ, гидай.

КАМФУР *г.* — Камфора (камфара) — ак төстәге матдә. Урта гасырларда бик кыйммәт йөргән, медицинада авыртуны баса, нерв эшчәнлеген көчәйтә торган матдә һәм антисептик итеп кулланыла. Камфора агачынан алынган. // *Тәхкыйк, яхшы мөселманнар төмле*

сулар эчәрләр, ул суның исе һәм төмә кәфур кебидер. ("Ногмани тәфсире"ннән).

Кәфур сүзе исем булып та йөргән, гадәттә аны кара колларга кушканнар. Бу исә колның бик күп яхшы сыйфатлары барлыгын күрсәтергә тиеш булган.

Тагын кара: **ЖӘННӘТТӘГЕ ЧИШМӘЛӘР.**

КӘҺРАБА Г., КӘҺРҮБА ф. — Электр уты, гәрәбә уты; гәрәбә (*искә төшерик: борынгы греклар гәрәбне электрон дип атаганнар*). Монда электрланган гәрәбәдән чаткы чыгуы, ут күренүе күздә тотылган, әлбәттә. "Гәрәбә" сүзе фарсыча *кәһрүба* "салам тарткыч" сүзенә барып тоташа дип тө уйлыйлар. Билгеле булганча, йон әйбергә ышкысаң, гәрәбә электрлана да вак салам кисәкләрен үзенә тартып, суырып ала башлый. Х гасырда яшәгән фарсы-тажик шагыйре Фирдәүси үк инде: "Гәрәбә ничек суыкса саламны, Патшаны шулай үлем урлап алды," — дип язган, ягъни Шәрыкта гәрәбәне, аның хасиятләрен борынгы греклар кебек үк яхшы белгәннәр. Шуна күрә татарча "гәрәбә" сүзе русча "грива" сүзеннән алынган, ә фарсыча "кәһрүба" шул "грива" сүзенң кайтавазы гына дигән фикер (*Р.Әхмәтиянов*) ышандырып житкерми, чөнки "кәһрүба" сүзенң фарсыларда халык этимологиясе нигезендә генә барлыкка килгән булуы — гипотезадан башка нәрсә түгел. "Татар теленең кыскача тарихи-этимологик сүзлегә"ндә Р.Әхмәтиянов гарәпчәдән һәм фарсычадан татар теленә кергән "самих" сүзенен "янтарь" ("гәрәбә") мәгънәсен дә терки, ягъни гәрәбә фарсылар белән гарәпләргә электән үк мәгълүм булган дип уйларга туры килә. Янә китереп, татар сөйләшләрендә (Мордовиядәге Ләмбрә, Ульяновсктагы Хвалын, Татарстандагы Чистай якларында) гәрәбне *кәрәб* дип йөртәләр. Ләкин авырлык үлчәү берәмлеге буларак, татар теленә русча *гривенка* атамасыннан *гәрәнка* сүзе кергәнлеген искә төшерик. Ул (409,5 грамм) бер гәрәбә муенса авырлыгына тигез булса кирәк. Аннары татар сөйләшләрендә "гривенник" сүзе *гәрәбәнкә* рәвешендә очрый (*мәс., гәрәбәнкәле чулпы очына бөтен тәнка таккан чулпы*). Кыскасы, Р.Әхмәтиянов фикерен тулаем кабул итү дә, кире кагу да авыр.

Кәһреба һәм *кәһрүба* язылышлары да күзәтелә. "Шәрык алынмалары сүзлегә"ндә "Кәһрүба-гәрәбә", ә "Кәһрабә-электр уты" дип мәгънәләре аерып бирелгән.

"Древнетюркский словарь"да борынгы *"кобык"* сүзе теркәлгән һәм фараз рәвешендә генә "янтарь" ("гәрәбә") дип аңлатылган.

КЕМСӘ, КЕМ ИСӘ, КЕМ ИРСӘ, КЕМСӘНӘ бор. төр. — Кем булса шул, кем дә булса, кемдер берәү. Кеше, зат мәгънәсендә. "Кемсә" сүзе төзелеше ягынан "нәрсә" (нә ирсә, нә әрсә, нәң әрсә) сүзенә охшаш. Телдә *әлләкемирсә* сүзе дә очрый. Борынгы төркидә "кем" сүзе "нәрсә", "нә", "ни" мәгънәсендә дә кулланылган: *"Әгәр белсә Кашгар телеи һәр кеше, Белер ул әдипнең ни кем аймышы"*. // *Әүвәлени кемсә белмәс, ахырыни һәм тәкый* — Әүвәлгәне беркем белмәс, ахырын да шулай ук... (*Кол Гали*). — *Ила Алланың хак диненә күндерелгән кемсәләре!* (*Галимжан Барудинның хотбәсеннән*).

Күплек санында — кемсәләр, кемсәнәләр.

КЕРӘЧ, КРӘЧ ф. — 1.Яндырылган известь; известка; акбур яки ак балчык суы. Борынгы төзелешләрдә дә кулланылган. // *Керәчләү* — яндыргач ташның вакланып известьләнүе. *Керәчле бетон. Керәч ташлары.* 2.Фарфор, фаянс; кафель.

КЕРӘШӘ тар. — Борынгы ау коралы, рәвеш белән яр карлыгачына охшаган булган (*рустагы рогатка?*). "Хәзерге диалекталь *керәч, корәч* "тире тарттыру өчен чөй яки кнере" шул ук сүздән" (*Р.Әхмәтиянов*).

КЕРФЕК — Бәрәңге сөйләшндә (Мари Эл) мәчет манарасының азан әйтә торган мөзәңнәсе, шәрәфәсе, балконы. // *Элек мәчетнең манарасы өч керфекле иде.* ("Татар теленң диалектологик сүзлегә", 1993).

КИБЕТЧЕЛӘР тар. — Электә көймәле арба яки көймәле чанада сәфәр йөрүче сәүдәгәрләр ("кибет" сүзе "арба көймәсе", "чатыр", "палатка" мәгънәсендәге сүздән).

"күбөт" сүзөннөн; русча "кибитка" сүзө дө шуунан килә). Асламчылар, кырлайлар һәм кырык тартмачылар исә жәяү генә яисә ат менеп йөргәннәр.

КИЖЕ ф. — Кәж "тупас ефәк" сүзөннөн (Р.Әхмәтиянов). "Кижә" сүзә башкорт һәм кумык телләрендә дә актив. Татарча чыганаclarда "кижә-мамык тукуыма" төшенчәсе еш очрый (русча — *хлопчатобумажная ткань*).

Татар теле диалектларында бу сүз башкачарак мәгънә алган. Мәс., Зәй бие керәшеннәре сөйләшәндә ул *кызыл* төснә белдерә. // *Кижә булу*. Казан арты һәм тау ягы сөйләшләрәндә — кызыл төстөгә мамык жебе. Кызыл башлы сөлге сугарга кижә алганнар.

КИРӘГӘ тар. — 1. Төрки-татарда сугышчының тимер баш киеме — очламның бер төре. 2. Күчмә киез тирмәне киереп тора торган кабыргалык ағачлар. // *Аркычак, торкычак. Жыеп алсан бер кочак. Табышмак (жавабы-кирәгә). Утыз ике умыртка, кырык кабырга. Табышмак (жавабы: тирмә, кирәгәләре белән).* Соңгы табышмак кирәгәләрен санын чамаларга мөмкинлек бирә.

КИЗҮ тар. — Электә мәдрәсәләрдә нәүбәт буенча дежур (торучы) шәкерт. // *"Мәдрәсәдә һәркем бер шәкерт кизү көтә. Ул мәдрәсәнең миңләренә яга, идәннәрен себерә. Намазга бармаган яки бер-берсен жәбер иткән шәкертләргә тотып, казый алдына хөкемгә китереп тапшыра"* (Мәжит Гафури *искәрмәсе*). Чыганаclarда бу сүз "актуаль", "көн кадагында торган" мәгънәсендә дә очрый, мәс.: "Кизүдәгә мәсьәләләремез" (Г.Исхакийның "Сүз" гәзитендә 1915 ел 16 декабрь санында басылган бер мәкаләсенен исеме; ләкин Гаяз Исхакий кулланган яңалык булырга да мөмкин, чөнки аңа җавап итеп язылган бер мәкаләдә "кизүдәгә" сүзә "нәүбәттөгә" дип ачыклап кителгән).

Р.Әхмәтиянов "кизү" сүзенен *"эпидемия"* мәгънәсен дә терки (*"Татар теленен кыскача тарихи-этимологик сүзлегә"*).

КОЙМӘ иск. — Көймә, каек. Сөйф Саранда кәми язылышы теркәлгән. Чыганаclarда тагы түбәндәгә төр көймә атамалары очрый: *катаргы* — борынгы зур куш көймә; *сәфинә* — зур көймә, кораб; *учан* — зур сугыш көймәсе; *сорык* — дүрт ишкәкле көймә (*Себер татарларында*); *төмпә* — ағачны чокып ясалган көймә (*Себер татарларында*); *жил көймәсе* — жылкыда көймә; *ут көймәсе* — пароход.

Тагын кара: **КАЕК**.

КИНӘШ — Бу сүз "кенәш" формасында Мәхмүд Кашгарый сүзлегенә дә теркәлгән. Охишан яңгырашлы һәм шул ук мәгънәдәгә сүз башкорт ("кәңәш"), мари ("кәнәш"), чуаш ("канаш") һәм удмурт ("кенеш") телендә дә бар. Моңдый уртаклык, әлбәттә, күрше халыкларның кайчандыр бердәм ижтимагый һәм өлешчә бердәм дөүләти тормыш белән яшәүләренә бәйле. Болгар-татар дөүләтләрендә "кинәш" ("шура", "кинәшмә", русча — "совет" мәгънәсендә) идарәчә каршында эшләп килгән ижтимагый орган булган. Үзбәк телендә дә "кенгаш", "кенгашче", "кенгашма" сүзләре актив. Идгәй дастанында Туктамыш ханның кинәшчесе *Кин Жанбай* телгә алына. Монда "кин" сүзә "ханның кинәшчесе" мәгънәсенә ия.

КИР иск. — Мамонт. Иске китапларда шушы ук мәгънәдәгә *мамонт* сүзә очрый. Алтай, Тува якларында *кәр* — өкياتи рух. *Көркәдән* (борынмөгез) сүзә дә шушы "кир" сүзә белән тамырдаш. // *Киргеш* — мамонт теше. Борынгылар киез өйнен укларын күтәргән югары алкасын киртешләрдән ясаганнар.

Давамы киләсе сандә

Хатлардан юллар

Мин “Казан утлары”н инде егерме еллап диярлек даими укып барам. Элегрәк ара-тирә генә, аерым саннарын гына сатып алгалый идем, аннан соң яздырып ала башладым. Шуңа сөенеп туя алмыйм. “Казан утлары” миңа рухи азык, ул миңа жан рәхәтә бирә, халкыбыз сулаган судыш белән суларга, ул яшәгән тормыш белән яшәргә ярдәм итә. Һәр санын көтеп алам мин аның. Һәр язмадан мәгънә табам, белемем, мәгълүматым арта бара. Әле менә журналның 2004 елгы 9 санында Рабит Батулланың “Жимерелгән бәхет” дигән әсәрен кызыксынып, зур дулкынлану кичереп, бер утыруда диярлек укып чыктым. Татар дворяннары тормышы белән беренче диярлек танышуым бу. Геройлары реаль шәхесләр дә булгач, әсәреннән аһамияте бигрәк тә зур. Әсәрдә чын интеллигент кешеләр сурәтләнә. Журнал битләре аша язучыга фикерләремне жипкәрәсем килеп китте.

Рабит Батулла әфәнде! Сезнең күпкырлы эшчәнлегегез, сезнең актив позициягез бик сокландыра! Зур рәхмәт Сезгә! Озак-озак яшәвегезне теләп калам! Журналның алдагы саннарында да сезнең әсәрләрне күрергә насыйп булса икән. Журнал битләрендә мондый әсәрләр күбрәк булуын теләп идем.

Аннан соң Тукай көннәре житә башласа, Тукай премиясенә тәкъдим ителгәннәр арасында Айдар Хәлим исеме чыкмасы дип көтәм. Сугылып та, сүгелеп тә үз кыйбласына тутры калган шәхесләр тагын бармы икән хәзер, белмим. Милләт өчен жан аткан, милләт язмышы өчен шул кадр борчылган, аны тирән аңлап әсәрләрендә яктырткан хезмәтләре тиешле рәвештә бәяләнәргә тиештер бит инде. Әдәби яктан караганда да аның әсәрләре бик сәнгатьчә алымнар белән язылган минемчә.

Гөлсинә СУФЬЯНОВА,

Башкортстан.

Октябрьск шәһәре.

Xөрмәtle redaksiä!

Min üzem Ukrainada yašim.

Küptön inde “Azatlıq” radiosının sәxifәsendә millәttәşеbeznen, Tatarstannan yıraqtа yašı torğan татарлар өчөн бик möhim problemağa bağışlanğan xatı igtıbarımın cәlep itkән ide. Menә annan qısqa ğına özek:

“Min, Gardanov Sanıaf Fatıx ulı, tımıšım belән Aqtanıš rajonınнан bulam. Yašım Belorussıdә, Grodno şәhәrendә. 30 yıllıq xәрbi хезмәттән son, şuşında qalırğa ducar buldım. Mәğlüm ki, tuğan yaqlardan yıraqtа yašәw bik awır, bigrәk tә bezgә, татарlarğa. Urıs qajda ğına yašәsә dә, anı yaqlıqlar, Prezident dәрәcәsәndә. Ә bez mәskennәrne keşe çutına da kertmیلә. Yarıj әle, rәxmәt tәşsen Amerika kongressına, “Azatlıq” radiosında татар-başkort redarsıosen finanslıy. Ә menә Tatarstannın gәcit-jurnalların yazdıru һәм alu çişelmäslәk mäsәlә bulıp qala birә.

Min, mäsәlән, “Qazan utları” jurnalın 10 yašәmnән birle uqıp kilә idem. Dәres, armıdә çaqta mömkinlek tar ide. Ә nide otstavkağa çıqqaç, 1980 yıldan birle gel uqıp kilә idem ul can azığın. Tik 1994-1996 yılda yazılı bulmadı. Ә inde 1997-1999 yılda һәм 2000 nçe yılın berençe yartısına yazılı buldı. Üz telemdә uqırğa Konstıtutsıә xoquq birgән mina. Min soraw quyam — kem mine мәxrüm itә ikән ul xoquqtan?”

(“Azatlıq” radiosının Qazan byurosına 2000 yılın 6 noyәbrendә kilgән xat).

Qızğanıçqа qarşı хәzer dә Ukrainada “Qazan Utları”na yazılı mömkinlege yuq. Küptön tügel “Azatlıq” bu mäs’sәlәgә bağışlanğan tapşıru yasadı. Annan dә özek kiterәм:

“Nigә Tatarstannan çittә татар matbuğatına yazılı qıyın? Ә BDB һәм Baltıq illәrendә татар

matbuğatına yazılı bətenləy məmkin tügel.

Büenge köndə BDB illərə çiklərendə tatar telendəge barı ike basmağa ğına yazılırğa məmkin. Alar "Mədəni comğa" gəcite həm "Çayan" jurnalı. Bu əlege ike basmanın ğına Məskəwdə terkəlü ütüe belən anlatıla.

Monnan tış, respublika basmalarının BDB illərendə tarala torğan gəcit-jurnallar isemlegena tağın ike rus telle gəcit tə kertelgən. Kürüegeçə, Tatarstanda denya kürüçe distələgən basma əlege katalogta yuq. Monın səbəpləren "Azatlıq" radiosı tinlawçılarına Tatarstan poçtası idərəsenen matbuğatnı taratu bülege xezmətkərə Fəniə Fəhmieva anlatti. Fəniə Fəhmieva süzlərenə qarağanda, BDB illərendə taratıla torğan basmalar katalogına kerteler oçen bar gəcit-jurnallarğa da Məskəwdə terkəlü uzarğa kirək ikən. Monın oçen matbağalar Məskəwdə terkəlü ütərgə tieş. Tatarstan poçtası idərəse xezmətkərlərə bu taləp belən bar matbuğat çaraların tanıştırsa da, tatar basmalarının terkəlüne barı tik "Mədəni comğa" gəcite həm "Çayan" jurnalı ğına eşləgən.

Bu oçraqta Rusiadan çittə yaşəwçe milləttəşlərebezgə nişlərgə son? Tatar gəcit-jurnalları BDB həm Baltıq illərendə tarala torğan basmaların isemlegena kergönçe Fərit Gərəev çittəge tatarlarğa menə nindi kinəşlər birde.

Minemçə, Rusiadən çittə yaşəwçe milləttəşlərebezgə yazıp alırğa teləgən matbuğat çaralarının redaksiölərenə mərəcəgət itərgə kirək. Alar üzlərenen uquçılarına hiçşiksez yərdəm itmişə qalmas. Redaksiölər berniçə sanrı bergə cıyıp, çit ildəge uquçılarına poçta aşə cibərü məmkinlegen qarıy ala.

Bu "Tatmedia" agentlığının məğlümət çaraları həm nəşriət bülege citəkçesə Fərit Gərəevnen fikere ide. "

(www.azatliq.org/programs/youth/tb/2004/12/4764E391-A903-478C-B369-B87FAC7B6F39.asp)

Büenge kön Ukrainada "Çayan"ğa da yazılıp bulmıy, çönki anın bəyəse katalogta kürsətməgən.

Minem fikereməçə "Qazan Utlarına" BDB illərendə yazılı məmkinlege bulsa uquçılarığızın sanı hiçşiksez şaqıty artır ide. Ə inde ul zur eş ütəlgənçə bəlkə üzegez minə jurnal sannarın cibərep tora alırsız? Ber yilliq bəyəsen, poçta məşəqətləren əlbəttə aldan tular idem.

Millətebez oçen zur eşegezdə unışlar teləp,
tiron ixtiram belən,
Şamil İXSANOV.

Редакциядан: Бу хат интернет буенча латин имласында алынды. Хәзерге вакытта редакция журналы БДБ илләре каталогына керту чараларын эзли. Кызганычка каршы, әлеге журналны почта аша җибәру мөмкинлегебез юк.

Мин үзем инде бик өлкөн кешемен. "Казан утлары" журналына бер теләгем бар: латин имласында язмалар бирүегезне туктатмасагыз иде. Минә үз гөмеремдә гарәп имласында да, латинда да, кирилл хәрефләрендә дә укырга туры килде. Ләкин шулар арасында телебез өчен ин уңайлысы латинчасы булды. Ул имлада язганда телебез нормалары бозылмый, яна укый башлаган кеше дә һәр авазны дөрес итеп өйтергә күнә, хәзергечә татар сүзләрен урысча иттереп, урысның "Что делать?" дигән соравына җавап булып янгыраучы **Рифгать, каногать, Сибгать, сәгать** дип (юри генә боларны урыс укыганча укып карагыз әле) укулар юк иде. Телебезнең әйтелеш нормасын өйрәнер өчен генә булса да латинча уку кирәк. Латинча язмалар булса, журналдан аерылмабыз, язылырбыз, укырбыз, таратырбыз. Мәнә шулар иде.

Фәридә УСМАНОВА,
Казан.

НЕФТЬ БИШЕГЕНДӘ ТУГАН ӘДИП

Бер карасан, Жәмит Гата улы Рәхимов нефтьче булып китәргә тиеш иде кебек. Чөнки ул Татарстанда иң беренче нефть фонтаны бәргән төбәктә — Иске Шөгәр авылында 1935 елның 13 гыйнварында крәстиэн гаиләсендә дөньяга килә. Шөгәр жирлегендә исә “Татнефтеразведка” тресты 1939 елда 1нче нефть скважинасын



бораулый башлый. 3-4 яшьлек авыл малаен татар жире, Шөгәр жире өчен ят тоелган бу эш кызыктымый калмагандыр. Илленче еллар башында, Жәмитләр авылында бораулау эшләре башлангач 15 еллап вакыт үткәннән соң, минем туган авылым Әсәйнен (Азнакай районы) түбән очына бораулау вышкасы урнаштыргач, авыл малайларының тынычлыгы качты: төркөм-төркөм дә, берән-сәрән дә бораулаганын карарга шунда бара идек. Карап торулары кызык, ләкин вакыт-вакыт гадәти гүлгән, торбага торба бәрелеп, тимер чындаган тавышлар өстенә, гадәттән тыш көчәнүдән двигателенә уфтанып, ыңгырашып куюын ишеткәч, шыр жибәрәсен, күнелгә шом йөгәрә: 40 метрлы бораулау вышкасы, үзен як-якка тарттырып куйган корыч арканнарны өзеп, нәкъ

синен өстенә авар сыман...

Моның ише чакта үз-үзенне саклау инстинкты шунда ук хәрәкәткә килә — ничек тизрәк авылга сыпыртканынны сизми дә каласын.

Ә Ж. Рәхимовлар авылындагы 1 нче скважинаны бораулаганнан соң миңа шаһит булырга туры килгәнә арасында су кебек аккан 15 еллап вакыт эчендә кешелек тарихында иң канлы, иң дәһшәтле Бөек Ватан сугышы булып узды. Сугыш алып килгән яраларны ятим балаларның үксез, аналарының, тол хатыннарның өчә күз яше белән юа торгач, ул жәрәхәтләр кими төште.

Әйе, Вакыт искиткеч кодрәткә ия шул. Шул арада техник прогресс та шактый алга китте. Ләкин Жәмитләр авылында 1943 елда нефть фонтаны бәргәч, иманым камил, булачак язучы күнелендә дә нефтьче булу теләге уянып калмагандыр. Ул чорнын романтикасы, “Икенче Баку” өчен горурлык хисе ничек инде аны ғына читләтеп узсын!

Чыннан да, 1953 елда урта мәктәпне тәмамлаганнан соң егет Әлмәткә килеп, өч елга якын нефть чыгару операторы һәм электромонтер булып эшли. Аннан соң туган авылына кайта һәм аны ВЛКСМның Шөгәр район комитетына эшкә чакыралар: башта ул инструктор вазифасын башкара, берәздән икенче һәм беренче секретарь булып сайлана.

Партия үз номенклатурасына эләккән кадрларны үстерү юлларын таба иде. Әгәр дә тормыш шулай үз жас белән генә барса, Ж. Рәхимов киләчәктә кем булыр, карьераның кайсы баскычына кадәр үсәр иде, әйтүе кыен. “Без өйләнгәч, төн кыскалды” дигән сыман, Жәмитнән дә беренче секретарьлыгы озакка бармый. Мөңгелек экспериментлар иле булган Россиядә Шөгәр районы бетерелә дә, район үзгә Ленингорскига күчерелә.

Илленче еллар башында ук матбугатта язмалары күренә башлаган Жәмит Рәхимов район гәзитсә редакциясендә эшли башлый. Белемне исә төп эшеннән аерылмыйча ала: 1961 елда Казан дәүләт университетын, ә 1970 елда Ленингорск нефть техникумын тәмамлый. Нефть техникумында уку аны янә нефтьчеләргә якынайта. Башта скважиналарга капитал ремонт ясау буенча Ленингорск идарәсендә мастер, сонрак бүтән нефть предприятияләрдә инженер хезмәтен башкара.

Кара алтын чыгаручылар тормышын яхшы белү, алар белән озак еллар давамында аралашып яшәү сәбәплә, Жәмитнән 1966 елда Татарстан китап нәшриятында дөнья күргән “Алтын яткан жирләрдә” исемле беренче китабына нефтьчеләр турындагы очерклар тупланган. Автор тәүте китабында ук нефтьчеләр тормышын жанлы деталь-

картиналар аша сурәтләүгә ирешә. “Якташларым” (1972) һәм “Батырлык чакрымнары” (1976) китапларына кергән очерклар да Татарстан нефтьчеләрен илгә танытуда зур роль уйнады.

Жәмит Рәхимов тынгысыз жан иде. Документаль жанрда эшләп шактый гына унышларга ирешсә дә, ул һәрвакыт каядыр ашкынды, эзлände. Шуның нәтижәсә булып, Татарстан китап нәшриятында “Девон хәбәрчесе” (1977), “Өлешемә тигән көмешем” (1981) китаплары бер-бер артлы басылып чыкты һәм тәнкыйть алар турында җылы сүзгә вакытында әйтә барды. Алар арасында, ихтимал, иң унышлысы “Өлешемә тигән көмешем” повесте булгандыр. Аның бу әсәре “Житмешенче еллар корчагыннары” конкурсында хәтта бүләк алуға да иреште.

Татар әдәбиятында Жәмит Рәхимов исемле язучы барлыгын ишетеп белсәм дә, аның үзе белән танышу 1971 елда булды. Мин 1970 елда Казан дәүләт университетын тәмамлап, Азнакай районына эшкә кайттым. Әдәби иҗатка битараф карый алмаганлыктан, ул вакытта Азнакайда яшәп иҗат итүче Мәхмүт ага Хәсәновка һәм яшь язучы булып саналган Ирек Бәдретдиновларга ияреп, 1971 елда Әлмәт Язучылар оешмасына киттем. Мәнә шул чакта бу оешмага караган танылган һәм яшь язучылар белән таныштым да. Бу вакытта әле Жәмит Рәхимов Язучылар берлеге әгъзасы да түгел иде, гәрчә берничә китап чыгарып өлгәрсә дә. Ул Союзга 1977 елда гына кабул ителде.

Соныннан мин дә Әлмәткә күчеп килермен, Язучылар берлегенә кабул ителермен һәм алты ел буена Әлмәт Язучылар оешмасын җитәкләргә туры килер, дип ике ятып бер төшемә дә кермәгән иде.

Әлек җыелыштан җыелышка гына күрешкәләп торган Жәмит Рәхимов белән, мин 1987 елның көзендә Татарстан Язучылар берлегенен Әлмәт бүлегенә җитәкче булып сайланганнан соң, ешрак очрашырга, якыннан аралашырга туры килде. Үземнән 11 яшькә зуррак булса да, ни сәбәпледер, ана ялгыш та “Жәмит абый” дип дәшкәнәмне хатерлөйм. Төскә-биткә яшь күренеп, беренче очрашканда аның ничә яшьтә булуын абайламагангамы, гел “Жәмит”, дип кенә эндәштем. Бу хакта сүз кузгатып, үзенен дә үпкә белдергәнне булмады тагын.

Берничә ай узуга, Әлмәт язучыларынан бер төркем оештырып, Зәй районына атна буена сузылсы әдәби очрашуларга алып барырга күрсәтмә алдым.

Оешмада Язучылар берлеге әгъзалары һәм яшь, башлап язучылар күп булса да, сүз тәгаен генә эшкә килеп терәлгәндә, кеше табуы жинел түгеллеген белә идем: кемнелер яше өлкән —чыгып йори алмый; кемдер авырый —бара алмый, кайберләре эштен китә алмый. Ләкин әдәби атналык уздыру турында КПСС өлкә комитетының культура бүлеге белән дә, партиянең шәһәр комитеты белән дә сөйләшкән; очрашуларның графигын төзеп куйганнар, безне көтәләр. Шунны оештыра алмыйсын икән, адәм көлкесенә калуынны көт тә тор!.. Монны хурлыгы оешманын жаваплы секретарена гына түгел, язучыларның Әлмәт бүлеге абруена да “сугачак”.

Без очау: Жәмит Рәхимов, Илдар Әхсәнов һәм мин бағъзегез Зәйгә юл тоттык. Кышкы салкыннарның дулаган чагы, өстәвенә урнашкан кунакханәбездә таракан катып үләрдей суык иде; без Зәйнен үзәндә һәм маршрут буенча билгеләнгән авылларда бер атна буена мәктәп балалары һәм китап укучы өлкәннәр белән очрашып йордек. Ниһаять, мин шул очрашулар һәм кунакханәгә кайткач дәвам иткән әңгәмәләр вакытында Жәмит Рәхимовның язучылык эшенә гаять жаваплы караганлыгына ышандым.

Бу аның соңыннан югары бөя аласы “Батырша” романын яза башлаган еллары иде.

—Мәнә, балалар, — дип башлый иде ул сүзен, — татар халкының Батырша исемле каһарман улы булган. Ул — Пугачевтан да алда татар-башкортларны патша изүенә каршы көрәшкә күтәргән батыр...

Бу сүзләргә ишетүгә малайларның, кызларның күзе үт булып яна башлый. Алар бит тарих китапларынан Петр Болотников, Степан Разин һәм Емельян Пугачев восстаниеләре хакында укып, ишетеп беләләр... Ни өчен Жәмит абыйлары айткан Батырша турында китапларда берни дә юк?

Ж. Рәхимов архивларда актларыңга ярата иде. Мина аның, Казанны әйтеп тә тормыйм, Мәскәү, Ленинград (хәзерге Санкт-Петербург) шәһәрләре архивларында эзләнеп ятулары мөгълүм. Эзләнгән вакытында ул еллык чираттагы ялын шуна сарыф итте. Эшләмәгән чакларында үз хисабына — “болай гына” барды. Аның бу эзләнүләрен берүе дә финансламды, ничек очын-очка ялгагандыр? Ихтимал, укытучы булып

эшлэгән хатыны Галия ханымның хезмәт хакы хисабына эшлэгәндер ул бу эшне.

—Тарихи темага язуның үз авырлыгы бар, — дия иде ул. —Вакийганы бит аны сөйләп чыгу ғына житми, заман белән, шул чорның реаль чынбарлыгы белән бәйләп бирергә кирәк. Әйitik, вакыйга барган көннәрдә ничек киенгәннәр, ниләр ашаганнар... Укучы алдаганны бик тиз сизә. Аны алдарга ярамый...

“Батырша” романы, мин әйтер идем, Жәмйт Рәхимовның ин саллы әсәре. Анын уныш казануының бер сәбәбе — героеның укучы көтеп алган шәхес булуында; икенче сәбәбе — тарихи дәрәжәккә хыянәт итмәүдер, күрәсен.

Ж. Рәхимов “Батырша” романын язган чакта халкыбыз тарихының тагын бик күп якларына игътибар итте. Лениногорск һәм Әлмәт районы авылларының килеп чыгышы, аерым нәселләрнең шәжәрәләре хакында заманында ул бастырган мәкаләләр хәзер дә туган як тикшеренүчеләре өчен ышанычлы бай чыганак булып тора. “Үлем” дигәннән әгәр дә аны арабыздан вакытсыз алып китмәгән булса, бу фидан жан тарихтагы нинди генә ак тапларны ачыкламас иде!..

Берничә ел Жәмйт Рәхимов Әлмәт татар дәүләт драма театрында администратор һәм директор урынбасары вазифаларын башкарды. Шул вакыт эчендә ул театр тарихына багышланган китап-альбом да бастырып чыгарды. Республикадагы өлкән театрларның 50 еллык тарихын язып калдыру — ул театр коллективы һәм сәнгать сөючеләр өчен зур бүләк тә, кыйммәтле хәзинә дә.

Кызганыч, талантлы әдипбез Жәмйт Рәхимов 62 яше туларга санаулы көннәр калгач, 1996 елның 21 декабрдә вафат булды.

Нур ӘХМӘДИЕВ

Эдуард Мостафинның тууына 60 ел

Эдуард Госман улы Мостафин 1945 елның 31 гыйнварда Башкортстан АССРның Краснокама районы Касево авылында туып, Сауз авылында тәрбияләнеп үсә. Урта мәктәпне тәмамлагач, Игарка портында, Уралда, Урта Азиядә һәм СССРның төрле шәһәрләрендә төрле эшләрдә эшли.

Тормыш тәҗрибәсе туплаган шагыйрьнен беренче шигырьләре “Социалистик Татарстан” (“Ватаным Татарстан”) газетасында, “Казан утлары”, “Ялкын” журналларында басыла һәм жәмәгәтьчелек тарафыннан жылы каршы алына. “Бишенче фасыл” (1979) китабы ана “кызыклы фикер йөртүче, уйчан шагыйрь” дигән шөһрәт алып килде. Чыннан да анын шигырьләренә тормышның асыл мәгънәсе турында уйландулар, кичерешләрнен тирәнлегә һәм уй-хисләрнен сафлыгы хас иде.

Шагыйрьнен икенче китабы (“Ут. Көгазь. Каләм.”) 1992 елда дөнья күрде. Исеминән үк күренгәнчә, Э. Мостафин монда да ижади идеалларына, тормыш принципларына тугрылыклы булып кала алды, анын “шигъри уты” теләсә нинди шартларда да “югары торды”.

*Кап-кайнар йорт моржасын да,
Сап-салкын дөньясын да
Китәсе килми ташлап...
(Өлгерербез әле жирне
Сөякләр белән ашлап.)*

Кызганыч ки, Шигырьдә узаман булган шагыйрь Тормышта көндәлек ваклыкларга биреште: асылда елның “бишенче фасылы” кебекрәк гомер кичерде һәм талантлы шагыйрьнен жаны вакытсыз киселде—ул билгесез шартларда арабыздан гаип булды... Урынын жәннәттә булсын, Шагыйрь!

Ринат Мәннан

ҮРТӘМЕШЛӘР

Йөрәк шартлавы

*Уяналмый яшәү нигә,
 Нигә һәм кемгә кирәк?
 Киң донъяны тетрәндереп,
 Шатлыктан шартла йөрәк!*
 Әхмәт Гәдел

Нигә бу сүзләрие әйттем,
 Кемгә мондый сүз кирәк?
 Әйтеп тә өлгермәдем бит—
 Шартлады китте йөрәк.
 Чакырдым шундук “скорый”,
 Килделәр... ике көннән.
 Ямадылар. Аннан ипи
 Сорاپ алдылар миннән.
 Боларны күзәтеп торгач
 Кимедә сызлау ласа.
 —Сездә юкмы, абзый, диләр
 Хет ливерный колбаса?
 Бер тәүлек эшлибез, диләр,
 Кибеп бетте эчебез.
 Акчабыз ашарга житми,
 Менә шундый эшебез!
 Суыткычта, мәйтәм, минтай
 Бар иде, эскалоптар.
 Элгәре еш ашый идек,
 Кырык тиен иде алар.
 Алып куйдым кыздырырга
 Һәм табага салдым май...
 Чи дигәнне аңламыйлар,
 Йоталар гына. Ай-һай!
 Бер койрыгы да калмады,
 Мәчеккәем соң нишләр?!
 Үзләре ач будсалар да
 Болай яхшы кешеләр...
 ...Суыткычым буп-буш калды,
 Ничекләр тормак кирәк?
 Моны күрөп берүк тагын
 Шартлый күрмәсен йөрәк!..

Дуска

*Юк, мин Тютчев түгел,
түгел Фет та.
Үз исемем миңа тамандыр.*

Әхсән Баян

Мин Державин түгел, Карамзин да,
Батюшков та түгел, Пушкин да.
Дермонтов та түгел, Вяземский да,
Рылеев та түгел мин. Эш шунда!
Мин Полежаев түгел, Гоголь да.
Түгел мин Аксаков, Некрасов та.
Грибоедов түгел, Тургенев та,
Островский да түгел, асылда.
Толстой да түгел, Чехов та түгел,
Түгел урысларның Горькие.
Тагын бер Островский бар бит әле—
Анысы да түгел мин, әйе!
Есенин да түгел мин, Гладков та,
Сурков та түгел бит мин. Блок та.
Шолохов та түгел, Фадеев та,
Куяргамы шушында нокта?!
Ә юк, юк, оныгып жибәргәнмен,
Асыл затларыбыз да бит бар:
Мин Марина Цветаева түгел—
Ит моңа да каты игътибар.
Ахматова, Ахмадуллиналар...
Кертергә аларны да кирәк.
...Уф, төн урталары жипкән икән,
Черем итеп алсам
Хәерлерәк...

Танк

*Шул сандугач искә төште
Куенында төн кунгач.*

Равил Фәйзуллин

Полигонда тузан купкан,
Танк анда үкереп
Бер урында бөтерелә
Иә йөри сикәлтәләрдә
Бертуктаусыз сикереп.
Дөбер шатыр бөтен дөнья,
Күрәсең насыйп булгач!
...Авыр танк искә төште
Куенында төн кунгач.

Йокысызлык

*Йокы алмый,
Йокы алмый,
Йоклый алмыйм һич менә:
Казлар каңгылдашкан тавыш
Килә мөндәр эчтәнән!*

Ләбиб Лерон

Йокы алмый,
Йокы алмый,
Йоклый алмыйм һич менә:

Ниидидер ир көлгөн тавыш
Килэ мөндэр эчениэн!

Йокларга тырышып ятам
Үзем барлык көчөмэ.
Тэки аңладым бит, парин:
Үземнең гырлаган тавыш
Килэ мөндэр эчениэн...

Базарда

*Төз аяктар,
Төз муен.Таралып китте уем.*
Газинур Морат

Кая монда төз аяктар,
Кая монда төз муен?
Бу хәтле әкәмәт хәлдән
Таралып китте уем.
Муенинары кәкре-бөкре,
Аяктары төз түгел.
Йоннары тырлаеп тора,
Моңа ятмый ла күңел!
Ә тиресен ни дин әйтим—
Тадаган мең кандала!
...Йөз сум сорый бер тавыкка,
Курыкмый гонаһтан да.

Сорыймын

*Йөрәгегне кулларыңа салып
Сузган килеш миңа атладың.
Кабул иттем, чөнки бу дөньяда
Синнан матур кеше тапмадым.*
Фәера Тарханова

Бавырыңны кулларыңа салып
Сузган килеш миңа атладың.
Озак кына карап тордым да мин,
Әйтер сүзләр сиңа тапмадым.

Йөрәгегне узган елда суздың,
Ярты елдан булды бөерләр...
Уйлап кына кара, матур кешем,
Һәр әгъза да кирәк бит диләр.

Алга таба ниләр сузарсың син?!
Куркып торам инде, йокы юк...
Әйе, әйе, хәзер барсы булдыр,
Тик шуны миңа сорыймын—тошма
Кендектән дә аска син берүк.

Маннур Саттар

Быел эллэ нишләдем...

Чэй эчкәндә конфетка да
Үтми хәзер тешләрем.
Былыр алай түгел идем,
Быел эллэ нишләдем.

Кояш батканын да көтми,
Ава идем кичләрен.
Көне-төне сериал карыйм,
Быел эллэ нишләдем.

Ычкындырмыйча күздән һич
Кемнең ничек үпкәнен,
Сизми калам чәйнәктәге
Суның кайнап беткәнен.

Анадан тума ялангач
Күрсәтәләр кызларны.
Ничә чәйнәк яндырдым мин
Карап оятсызларны!

Эреп төшкән савыт саны
Инде дистәгә якын.
Сыбызгылы кофейникның
Кем түләр миңа хакын?

Ник әдәпкә чакырмыйлар
Кино куйган затларны?
Яшьләргә бозу житмәгән,
Аздыралар картларны!

Интегәсен йоклый алмый,
Баш куйгач та меңдәргә.
Шәүләләнсен әле кызлар
Сиксән яшькә кергәндә!

Ярый ла күрсәң төшендә
Карчыгыңның кыз чагын,
Төшенә керә ят кызлар,
Жәеп сиңа кочагын!

Үртиләр алар уятып
Дәртле яшьлек хисләрен.
Мин азгын карт түгел идем,
Быел эллэ нишләдем...

ФӘН ЮЛЫНДА

ӘДӘБИЯТ ГАЛИМЕ ФӘРИТ ХАТИПОВКА 75 ЯШЪ



Татар әдәбият белемен үстөрү өлкәсендә озак еллар буена эзлекле һәм нәтиҗәле хезмәт иткән галим—филология фәннәре докторы профессор Фәрит Миргалим улы Хатипов 1930 елның 1 гыйнварында Актаныш районының Пучы авылында дөньяга килә. Аның бала һәм үсмер чагын үзенен бөтен дөһшәте, кансызлыгы белән сугыш таптый: ул өлкәннәр янәшәсенә басып тир түгә, ашлык ташый. Шуна күрә Фәриткә соңыннан “1941-1945 еллардагы Бөек Ватан сугышында фидакар хезмәте өчен” дигән медаль дә бирелә.

Ә 1947 елда ул Казан дәүләт университетының тарих-филология факультетына укырга керә, шул ук вакытта ижат белән дә кызыксына башлый. 1951 елда “Совет әдәбияты” журналында Ф. Хатиповның беренче әдәби тәнкыйть мәкаләсе басылып чыга. Тагын берәздән шунда ук аның И. Гази ижатына багышланган язмасы да дөнья күрә.

1952-1955 елларда Ф. Хатипов аспирантурада укый, аны тәмамлагач М. Әмир ижаты буенча кандидатлык диссертациясе яклый.

Аннары яшь галим Себергә—Тубыл педагогия институтына юл тотта. Биредә алар Г. Әхәтов, Г. Саттаров, А. Әхмәдуллин белән бергә яшыләргә белем бирәләр, татар әдәбиятын пропагандалыйлар.

1959 елда Тубылда татар теле һәм әдәбияты бүлегә ябылгач, Ф. Хатипов Башкорт дәүләт университетына кайта, доцент итеп сайлана, матбугатта күп санлы әдәби тәнкыйть мәкаләләре бастыра. Ф. Хатиповның ул еллардагы ижатын хуплап Казаннан шагыйрь Салих Баттал мондый эпиграмма да жибәрә:

*Уннарча ел ялаларга
тап булган идем гәрчә,
табылды бит ижатымны
яклаучылар ирләргә.*

Ә 1972 елда Ф. Хатипов Казанга кайта һәм педагогия институтында татар әдәбияты кафедрасы мөдире булып эшли башлый. 1985 елда ул “Хәзерге татар прозасында психологизм” дигән темага докторлык диссертациясе яклый.

Фәрит Хатипов—“Мирсәй Әмир” (1964), “Эпик жанрлар” (1973), “Духовный мир героя” (1981), “Әдәбият теориясе” (2000), “Мөлкәтебезне барлаганда” (2003) һ. б. китаплар, күп санлы дәрәҗәләр авторы.

Ул—Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы, Татарстанның атказанган фән эшлеклесе, Кол Гали исемендәге премия иясе.

Галимне олы бәйрәме белән котлыйбыз, яна ижади уңышлар, озын гомер телибез!

«Казан утлары» архивынан



Актриса Фатыйма Ильская,
Фәтхи Бурнаш,
Әхмәт Ерикәй, Муса Жәлил.
1934 ел.



Сибгат Хәким «Казан утлары» журналының
60 еллык юбилей тантанасында чыгыш
яый. 1982 ел.



Язучылар берлеге
китапханәсендә.
Сулдан уңга —
Аяз Гыйләҗев,
Рәйсә Ишморатова,
Мостафа Ногман,
Гамил Афзал,
Касыйм Фәсәхов.
1971 ел.



Ялчылар
Галимжан
Гыйльманов,
Шаһинур Мостафин
халык ялчысы
Хисам Камаловның
өендә. 2001 ел.



Шагмүр Зөлфәт. 1981 ел.



Татар һәм казакъ әдипләре Норвегиядә халыкара ПЕН-клубның бөтендөнья конгрессында.
Сулдан уңга — Әхәт Мушинский, Гәрәй Рәхим, казакъ ялчысы Габделжәмил Нурпеисов,
Галинур Морат. 2004 ел.

Розалина Шаһиева



Розалина Гомәр кызы Шаһиева 1945 елның 28 июлендә Яшел Үзән районы Бикет авылында туа. 1950 елдан бирле Казанда яши. Балачагында ук шигърият белән мавыгып, татар классикларын һәм үз шигърьләрен сәхнәдән сөйли, радио, телевидение тапшыруларында катнаша, балалар матбугатында языша. 1960 елны “Ялкын” журналы оештырган шигъри конкурста 1-нче урынны ала.

1963—1968 елларда Казан дәүләт университетының тарих-филология факультетында укый; шәхси программа нигезендә гарәп-фарсы шигъриятен өйрәнә, тәржемә эше белән шөгыльләнә. 1975—1981 елларда ул Татарстан фәннәр академиясенен тел һәм әдәбият институты каршында аспирантура тәмамлый. Татар кул һөнәре, борынгы каллиграфия сәнгате өлкәсендә профессиональ ижат үрнәкләрен өйрәнә. Шул еллардан башлап, Розалина Шаһиева үзенең гомерен сәнгатькә, әдәбиятка багышлый. Тотрыкы эш урыны—музейлар. Төп шөгыле—татар сәнгатең барлау, музей-экспозицияләр төзү, күргәзмәләр оештыру, фәнни хезмәтләр язу, альбом-каталоглар ижат итү, халыкара конгрессларда, симпозиумнарда катнашу (Стамбул, Париж, Хельсинки, Мәскәү һәм башка мәдәни мәркәзләр)... Аның йөзләгән мәкаләләре, күп санлы шигърь цикллари, “Кара мәржән” һәм “Ниса” исемле шигърь китаплари басылып чыкты. Бүгенге көндә Р. Шаһиева — “Казан милли мәдәният үзәге”нең фәнни эшләре буенча директор урынбасары; 2000 елның “Ел хатын-кызы” конкурсында “лидер һәм жәмгыять эшлеклесе” номинациясенен жеңүчесе.

Киң жәмәгәтчелеккә Розалина Шаһиева, нәкъ менә сәнгать белгече һәм шагыйрә буларак, бу ике өлкәне тоташтыручы киң диапазонлы, эрудицияле шәхес буларак, әдәбият-сәнгать турындагы кызыклы чыгышлары һәм үзенең самими ижаты белән билгеле дә инде.

Розалина Шаһиева 1991 елдан бирле Рәссамнәр берлеге әгъзасы, Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе (1993).

Ул—“Казан утлары”ның даими авторы һәм редколлегия әгъзасы. Аның сәнгатькә, аерым рәссамнарға багышланган хезмәтләре журналыбызда еш басыла.

Розалина Шаһиева—киң карашлы, дөнья шигърияте традицияләрен тирән үзләштергән, һәм шуна да татар шигъриятендә яңарыш идеяләрен алга сөрүче шагыйрә. Аның көтелмәгән метафоралар, миф-гыйбарәләр, үзгә ритмнар, легендар каһарманнар һәм заман шауқымы тулы шигърияте тарихчанлык, милли горурлык хисләре белән бергә үрелеп үсә. Аның шигърьләре, поэмалары, тәржемәләре—көнбатыш һәм көнчыгыш халыклари шигъри гармониясенен синтезы—Евразия идеяләренең чагылышы булып тора.

2004 елның ахырында Кабул итү коллегиясе карары нигезендә Язучылар берлеге идарәсе Розалина Шаһиеваны Татарстан Язучылар берлегенә әгъза итеп кабул итте.



Ictimagi-mädäni
tormışibızdan
Иҗтимагый-мәдәни
тормышыбыздан

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТЫ УКАЗЫ

2005 елны Татарстан Республикасында Казанның 1000 еллыгы Елы дип игълан итү турында

Казан шәһәренә нигез салынунын 1000 еллыгы хөрмәтенә, Казанның Россия һәм Татарстан дәүләтчелеген үстерүдәге тарихи ролен билгеләп, тарихи һәйкәлләрне саклау, шәһәр тарихындагы истәлекле сәхифәләрне мәнгеләштерү, республиканың кин жәмәгәтчелеген, предприятиеләрне һәм оешмаларны Татарстан Республикасы башкаласы юбилее хөрмәтенә багышланган чараларга җәлеп итү максатында карар бирәм:

1. 2005 елны Татарстан Республикасында Казан шәһәренен 1000 еллыгы Елы дип игълан итәргә.

2. Татарстан Республикасы Министрлар Кабинетына, Казан шәһәре администрациясенә, министрлыklar һәм ведомстволарга, район һәм шәһәр администрацияләренә Казан шәһәренен 1000 еллыгына әзерләнү һәм аны уздыру буенча чараларны гамәлгә ашырганда Татарстан Республикасы башкаласын социаль-иқтисади үстерү буенча комплекслы эш алып баруны тәмин итәргә.

3. Жирле үзидарә органнарына, жәмәгәт берләшмәләренә, иҗат берлекләренә, предприятиеләр һәм оешмаларга Татарстан Республикасында Казан шәһәренен 1000 еллыгы Елын әзерләүдә һәм уздыруда актив катнашырга тәкдир итәргә.

4. Татарстан Республикасы "Татмедиа" массакүләм коммуникацияләр агентлыгына, республика, районнар һәм шәһәрләрнен массакүләм мәгълүмат чараларына Татарстанның күпмилләтле халкы тудырган рухи-ахлакый кыйммәтләрне пропагандалауны активлаштырырга, Татарстан Республикасы гражданның тарихи мираска сакчылы мөнәсәбәт формалаштыруда, аларда Татарстан Республикасы һәм анын башкаласы Казан

шәһәре тарихына карата ихтирам тойгысын ыгытуда ярдәм итәргә.

5. Указ кул куйган көннән көченә керә.

Минтимер ШӘЙМИЕВ,

Татарстан Республикасы Президенты.

Казан, Кремль,

2004 ел, 14 декабрь.

САБАНТУЙ—ЮНЕСКО ИГЪТИБАРЫНДА

15-17 декабрь көннәрендә Казанда ЮНЕСКОнын региональ семинары узды. Ул Европа һәм Төньяк Америка илләре өчен матди булмаган мәдәни мирасны саклау конвенциясен эшләүгә багышланды.

Бу—ЮНЕСКОнын сизгә семинарыннан бишенчесе. Матди булмаган мәдәни мирасны саклау турында халыкара конвенция БМОнын 32 нче сессиясендә Парижда кабул ителгән иде. Конвенциянен төп максаты—һәр дәрәжәдәге жирле хакимият җитәкчеләренен игътибарын матди булмаган мәдәни байлыкны саклау һәм шул юнәлештә халыкара хезмәттәшлек мәсәләләренә юналту. Казандагы семинарда Европа һәм Төньяк Американың 49 иленнән вәкилләр катнашты.

Кунаклар арасында ЮНЕСКОнын халык авыз иҗаты һәм музыкаль традицияләр буенча илчесе Миһирбан Алиева, ТЮРКСОЙ генераль директоры, Әзәрбайжанның мәдәният министры Полад Былбыл улы, Россия Дәүләт Думасынын мәдәният комитеты рәисе урынбасары Елена Драпеко, ЮНЕСКОнын Мәскәү бюросы директоры Филиппе Кео катнашты.

Семинарны Казан шәһәре мэры Камил Исхаков ачты һәм алып барды. Ул семинар урыны итеп Казан шәһәре сайлануга соенуен белдерде, Казанның гажәеп язмышы һәм борынгы тарихы белән кыскача таныштырды.

Аннары Татарстан Премьер-министры урынбасары Зилә Валиева Татарстан Президентынын ЮНЕСКО семинарына котлавын укыды.

Семинарның беренче утырышы матди булмаган мәдәни байлыктар төшенчәсен ачыклауга багышланды. Бу хакта матди булмаган мирас бүлеге башлыгы Рикс Смитс әфәнде сөйләде. Мирас исәбенә халык авыз ижаты, милли йолалар, бәйрәмнәр, гореф-гадәтләр керүе әйтелде. Татарның Сабан туге да әнә шундый мирасларның берсе. Шуна дәлил буларак, семинарда катнашучыларга "Сабан туге" дигән монография тапшырылды. Аны Э. Таһиров һәм Д. Шәрәфетдинов әзерләгән.

ГАБДЕРӘХИМ УТЫЗ ИМӘНИНЕН ТУУЫНА—250 ЕЛ

Татарның күренекле шагыйре, галиме, фикер иясе, жәмәгәт эшлеклесе Утыз Имәнинен тууына 250 ел тулуы зур вакыйга. Ул—халкыбызның алгарышына, мәдәниәтенә гаять зур өлеш керткән шәхес. Узган елны чын мәгънәсендә Утыз Имәни елы дип тә атарга мөмкин. Бөек әдипне искә алу, зурлау чаралары аның туган ягы—Чирмешән районында башланып китте. Шагыйрьнең туган авылында халкыбызның күренекле вәкилләре катнашында утыз имән агачын утырту булды, районда төрле чаралар үткәрелде. Юбилей эстафетасы көзен Лениногорскыйлыларга күчте. Бу табигый да, чөнки шагыйрьнең әтисе—Тимәш авылыннан. Утыз Имәни үзе дә бу якларда шактый гомерен уздыра, шунда ук жирләнә дә. Лениногорскыйлылар үз якташлары хөрмәтенә кичәләр, конференцияләр үткәределәр.

Утыз Имәнинен 250 еллыгы Республика күләмдә дә зурлап уздырылды. Г. Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында зур конференция булды.

Утыз Имәнинен тууына 250 ел тулуга багышланган чараларда аның торышын һәм ижатын өйрәнгән Әнвәр Шәрипов, Хатыип Миннегулов, Марсель Әхмәтжанов һәм кайбер башка галимнәр актив катнашты.

1 декабрьдә Г. Тукай исемдәге Татар дәүләт филармониясе концертлар залында Габдерәхим Утыз Имәнинен тууына 250 ел тулуга багышланган әдәби-музыкаль кичә үтте. Утыз Имәни татар һәм гарәп телләрендә төрле жанрларда 100 дән артык әсәр ижат иткән. Ул фәлсәфә, ислам дине, филология буенча, Газали, Гаттар, Жами, Руми, Аллаһияр китапларына аңлатмалар, ун поэма яза. Утыз Имәни ижатыннан татар әдәбияты дини-дидактик темалардан социаль

мәсьәләләргә юнәлеш ала башлый дияргә мөмкин. Татарстан Язучылар берлеге тарафыннан оештырылган искә алу кичәсендә Утыз Имәнинен шигырьләре, фәлсәфи әсәрләре янгырады.

РЕДКОЛЛЕГИЯ УТЫРЫШЫ

Ел ахырында "Казан утлары" журналының кинәйтелгән редколлегия утырышы булып узды. Анда—эшчәнлегә алдагы елларга юнәлтелгән перспектив эш планы, журналга язылу нәтижеләре һәм башка мәсьәләләр тикшерелде. Журналның үткән елдагы ижади-оештыру эшчәнлегә, басылып чыккан әсәрләр турында баш мөхәррир Равил Фәйзуллин кыскача хисап чыгышы ясады. Журналның эшен тагын да яхшырту нияте белән редколлегия әгъзалары Миркасыйм Госманов, Хатип Миннегулов, Фәтә Галимуллин, Ренат Харис, Тәлгат Галиуллин, Фәтү Латыйфи, Мирза Мәхмүтов, Мөдәррис Вәлиев, Зиннур Хөсния, Розалина Шаһиевалар үзләрен фикерләре белән уртаклаштылар. Алга таба мондый файдалы сөйләшүләренә ешрак оештырырга кирәк дигән теләкләр дә белдерелде.

АКСАКАЛ РӘССАМГА— АЛТЫН МЕДАЛЬ

СССРның халык рәссамы, академик Харис Якупов Татарстанда беренчеләрдән булып Россия сәнгать академиясенен алтын медаленә лаек булды.

Бүләкне Россия Сәнгать академиясенен вице-президенты, В. Суриков исемдәге сәнгать институты ректоры А. Бичуков тапшырды. "Пирамида" мәдәни-күңел ачу үзәге проектын эшләгән архитекторлар Гөлсинә һәм Виктор Токаревлар исә академиянең көмеш медаленә лаек булды.

Бүләкләнүчеләрен Премьер-министр урынбасары З. Вәлиева, Казан хакимияте башлыгы урынбасары Ә. Тугаева, мәдәният министры урынбасары Р. Вәлиев котлады.

"Алтын медальгә лаек булган К. Брюллов, А. Иванов, И. Репин һәм башкалар белән бер сафка баскан Харис Якупов республикабызның горурлыгы булып тора",—диде вице-премьер З. Вәлиева үз чыгышында.

Тантанادا Казанның 1000 еллыгы унаеннан Милли сәнгать галереясендә Харис Якупов ижатына багышланган аерым зал булачагы да игълан ителде.

ӘЛМӘТТӘ КИТАП БӘЙРӘМЕ

Жәмәгәтьчелеккә яхшы таныш "Рухият" нәшрияты моннан сизгә ел элек оешкан иде. Талантларга ярдәм итү, рухи-мәдәни мирасыбызны барлап, халыкка

кайтару, жирле авторларнын әсәрләрен нәшер итеп, кин катлам укучыларга ирештерү—болар “Рухият” яиарыш фонды эшчәндәгән төп юнәлешләре. Шушы сизез ел эчәндә фонд ярдәмәндә жиле дистәдән артык китап дөнья күргән. “Рухият” фонды яхшы сыйфатлы китаплар чыгару белән бергә аларны тәкдир итү кичәләрен дә матур итеп уздыра белә. Шундый кичәләрен берсе үткән ел ахырында Әлмәттә үтте. Ул 2004 елда “Рухият” фонды аша чыккан унчы китапны тәкдир итүгә багышланган иде. Ин әүвәл китап авторларын һәм әдәбият сөючеләренә “Татнефть” ААЖ генераль директоры урынбасары, “Рухият” советы рәисе Рөстәм Мөхәммәдиев сәламләде, язучыларга ижат унышлары теләде. Аннан сон Казан кунаклары—“Рухият” чыгарган китаплар авторлары—Марсель Галиев, Марат Әмирханов, Мәдинә Маликова һәм башкалар рәхмәт хисләре белән сугарылган чыгышлар ясадылар. Татарстан Язучылар берлеге рәисе Фәат Галимуллин, язучыларнын шатлыгын уртакташып, мондый ителәккә гамәлләре өчен нефтьчеләргә, “Татнефть” житәкчеләренә рәхмәтен белдерде. Тантанала Әлмәтнен танылган сәнгать осталары да, бәйрәмне бизәп, матур концерт номерлары күрсәттә.

ТЕАТР БӘЙРӘМЕ

“Ярты гасырдан артык тарихы булган Әлмәт театрынын репертуарында төрле халыкларнын рухы, аларнын мәдәният үрнәкләре чагылыш тапты. Театр, “күчеш” чорын үтәп, республиканын ин яхшы театрлары арасында санала”,—диде Дәүләт Советы Рәисе Ф. Мөхәммәтшин Әлмәт Татар дәүләт драма театрынын 60 еллыгына багышланган тантанала.

Әлмәт театрынын талантлы режиссерлары һәм актерлары тырышлыгы белән янадан-яна спектакльләре тамашачы хозурына тәкдим ителә. Монда татар драматурглары әсәрләре генә түгел, рус һәм чит ил авторлары әсәрләре дә сәхнәләштерелә. Әлмәтлеләр төрки халыкларнын “Нәүрүз” фестивалендә дә даими катнашып килә. К. Тинчурин исемендә V республика театр фестивалендә алар биш номинациядә жинү яуладылар. Шулай ук Кама аръягы төбәкләренен театр фестивален үткәрдә дә, гадәттә, әлмәтлеләр башлап йөри.

ИГЕЛЕКЛЕ БИШ ЕЛ

Мәскәү өлкәсе милли-мәдәни мохтәриятке үзенен 5 еллыгын билгеләп үтте. 1999 елда төзелгән әлегә оешма составында Мәскәү өлкәсенен 15 шәһәрәндә татар бүлекләре теркалган.

Биш ел дәвамында мәдәният юнәлешендә дә алар шактый эш башкарган.

Ел саен жыр фестивальләре үткәрелгән, татар рәссамнарынын күргәзмәләре оештырылган, милли бәйрәмбез Сабан туен да жалландырып жибәргәннәр. 2001-2002 елда ул Орехово-Зуевода, 2003 елда—Пушкинода, 2004 елда Шелково шәһәрәндә үткән. Сабан туе Мәскәү өлкәсенен Мәдәният министрлыгы ярдәме белән оештырылган. Электросталь һәм Подольски шәһәрләрендә татар ансамбльләре эшләп килә.

Мәгариф өлкәсендә дә унышлары аз түгел. Милли-мәдәни мохтәрият Татарстан Мәгариф һәм фән министрлыгы белән тыгыз элемәттә эшли. Министрлыкнын чакыруы буенча үткән ел өлкәнен төрле шәһәрләреннән балалар Казан лагерларында ял иткән һәм төрле олимпиадаларда катнашкан. Мәскәү өлкәсенен Пушкино, Орехово-Зуево, Шелково һәм Электросталь шәһәрләрендә мәдәният-мәгариф үзәкләрендә татар теле курслары ачылган. Анда халкыбызнын тарихы һәм мәдәниятке дә өйрәнелә.

Мохтәрият каршында эшмәкәрләр өчен “Берлек” дип аталган оешма да төзелгән.

ЭШЛЕКЛЕ СӘХӘТЛӘР

ТР Дәүләт Советы депутаты, Татарстан Язучылар берлеге рәисе Фәат Галимуллин Молдова Республикасы составындагы Гагаузия милли территориаль автономиянен 10 еллыгын бәйрәм итүдә катнашты.

Гагаузия башкаласы Комрат шәһәрәндә узган тантаналы утырышта Фәат Галимуллин Татарстан исемненн Гагаузия халкына котлау житкерде һәм истәлекке бүләк тапшырды.

Гагаузия житәкчеләре белән әнгәмәләр барышында киләчәктә Татарстан һәм Гагаузия арасындагы хезмәттәшлекке ныгыту кирәккәге ассызыкланды.

Язучы һәм жәмәгәт эшлеклесе Айдар Хәлим Удмурт республикасы Татар Ижтимагий Үзәге чакыруы буенча Ижау шәһәрәндә булып, татар классик гимназиясе укучылары һәм укытучылары, Муса Жәлид исемендәге китапханә укучылары, мөселман балалар бакчасында тәрбияләнгән сабийлар белән очрашып, әсәрләрен укыды, китапларын бүләк итте.

Ул шулай ук, филармония бинасы залында Удмурт республикасынын татар жәмәгәтчеләге белән дә очрашты.

Журналибызнын редколлегия әгъзасы, профессор Хатыйп Миннегулов

Көнбатыш Себер якларында булып кайтты. Ул Төмән дәүләт университетынын татар теле һәм әдәбияты бүлеге студентлары, галимнәре, өлкә татар жәмәгәтчелеге вәкилләре алдында татар әдәбияты тарихыннан лекцияләр сөйләде, шәһәр телевидениесеннән чыгыш ясады. Х. Миннегулов шулай ук, Бөтендөнья татар конгрессы вәкилләре Дамир Исхаков һәм Фәрит Уразаев белән берлектә, Төмән өлкәсе татарларынын корылтаенда да катнашты.

Алабуга дәүләт педагогия университетында "Төрки халыкларынын телләре һәм әдәбиятлары: тарихы һәм бүтөнгесе" темасына халыкара тюркологик конференция булды. Анда Казан, Баку, Истанбул, Эстәрлетамак, Карачей, Чаллы һәм башка шәһәрләреннән галимнәре катнашты. Аларны Алабуга шәһәр һәм район хакимияте башлыгы Илшат Гафуров котлады. Шушы конференция кысаларында әдипләр белән очрашу да булды. Студентлар, галимнәр, шәһәр жәмәгәтчелеге катнашкан бу кичәдә язучылардан Туфан Миннуллин, Разил Вәлиев, Фоат Галимуллин, Хатыйп Миннегулов чыгыш ясадылар. Бу иштәлеклә һәм мәгънәлә очрашуны Алабуга дәүләт педагогия университеты ректоры Наил Вәлиев алып барды.

ТАРИХИ БАГЛАНЫШЛАР ЯЧАРА

Казаннын "Идел-Пресс" басмаханәсендә нәшер ителгән "Tatarstan-Torkiyä: Mädäni Bağlanışlar" (1992-2003) дигән 600 битлек китап басылып чыкты. Әлеге фәнни-популяр жыентык нигездә вакытлы матбуатта—газета-журналларда дөнья күргән мәкаләләрдән тупланган.

Китап Төркиядәге Әхмәтвали Мәнгәр вақыфынын (фонд) матди ярдәме белән басылган. Әлеге вақыфынын туган телебездә нәшер иткән жиденче китабы бу.

Әлеге хезмәт чыгу унаеннан, Бөтендөнья татар конгрессы башкарма комитетында кичә булды. Жыентыкны туплаучы Илбарис Надилов, Төркиянен Казандагы Генераль консулы Исмәгыйль Хаккы Муса әфәнде, галимнәрәбез Мирфәтих Зәкиев, Нурмөхәммәт Хисамов, Марсель Әхмәтжанов, Рафаэль Мөхәммәтдинов, Асия Рәхимова, Конгресс

әһелләре Ринат Закиров, Дамир Гыйсметдинов, язучы Рабит Батулла һәм башкалар бу хезмәткә югары бая бирделәр.

АНГЛИЯДӘГЕ ҮЗ КЕШЕБЕЗ

"Татмедиа" агентлыгында танылган язучы, шагыйрь, журналист, Татарстаннын Муса Жәлил премиясе лауреаты, егермедән артык китап авторы Равил Бохараев белән очрашу булды.

Равил Бохараев күп санлы журналистларынын сорауларына нигезле, тирән әчтәлекле җаваплар бирде. Журналистлар ВВС (Би-Би-Си) телерадиокомпаниясенен эш ысуллары, хәбәр жыю һәм тарату алымнары, коллективнын составы һәм башкалар турында мәгълүмат алдылар.

Дөньяда ин күп тынлаучысы булган бу телерадиокомпания егермедән артык телдә Жир шарынын бөтен илләрендә житәрлек көчле радиостанцияләр ярдәмендә өр-яна хәбәрләр ирештерә. Р. Бохараев әйтүенчә, Би-Би-Синин ин төп принциплары: хакыйкәт һәм урталыктан авышмау, кешеләргә һәм илләргә дөрес хәбәр житкерү, кемне дә булса таепләмәү, Жир йөзәндәге һәр кешене тин күрү, һәр илнен һәм халыкнын мөстәкыйльлеккә, бәхетле тормышка хакы булуын таныту.

ЯКТАШЛАР БЕЛӘН ОЧРАШУ

Чуашстаннын Батыр районы Кызыл Чишмә авылы Мәдәният йортында Казан дәүләт университеты профессоры, шагыйрь Жәүдәт Сөләймановнын шигърий китабын авылдашларына тәкъдим итү кичәсе узды.

Жыентык үзенчәлекле төзелгән: анда кәргән шигъирләренә жирле рәссам, Россия Рәссамнар берлеге әгъзасы Мидхәт Шакировнын табигәт күренешләре тасвирланган рәсемнәре бизи. Китапны төзүчеләр 30лап рәсемне Ж. Сөләйманов шигъирләренән әчтәлегенә тәнгәл китергә тырышып туплаганнар.

Тантанана Казаннан Г. Тукай премиясе лауреаты, тарихи романнар авторы Мөсәгыйт Хәбибуллин да килгән иде. Анда шулай ук сәнгәт фәннәре докторы, академик Юрий Жураев һәм Чуашстан Рәссамнар берлеге рәисе Ревель Федоров та катнашты.

Тышлыктагы сурәтләр

Тышлыкнын беренче битендә: Нурлы Казан. **Ф. Халиков** рәсеме.

Тышлыкнын дүртенче битендә: шагыйрь **Ирек Сабиров**.

ИЛДАР ЮЗЕЕВ

Татар әдәбияты һәм сәнгате зур югалту кичерде: 2004 елның 21 декабрендә Татарстанның халык шагыйре, күренекле драматург Илдар Гафур улы Юзеев 72 нче яшендә кинәт вафат булды.



Илдар Юзеев 1933 елның 3 январында Башкортстан Республикасының Янавыл районы Ямады авылында могалиминәр гайләсендә туа. Урта мәктәпне тәмамлаганнан соң, 1950-54 елларда Казан дәүләт педагогия институтының татар филологиясе факультетында югары белем ала, 1954-66 елларда "Пионер" (хәзерге "Ялкын") журналында җаваплы сәркатип, аннары "Чаян" журналы редакциясендә әдәби хезмәткәр булып эшли, 1967-71 елларда ул—Татарстан Язучылар берлегендә әдәби консультант. И. Юзеев, 1973 елда Мәскәүдә М. Горький исемендәге әдәбият институты каршындагы Югары әдәби курсларны тәмамлап кайткач, "Казан утлары" журналының шигърият бүлеген җитәкли. 1977-87 елларда Татарстан Язучылар берлеге идарәсе рәисе урынбасары вазыйфасын башкара. Соңгы елларда И. Юзеев "Сабантуй" газетасы һәм "Сәхнә" журналы редакцияләрендә эшләде.

Классик татар поэзиясе тәэсирендә яза башлаган И. Юзеев 50-60 нчы елларда үзенчәлекле шагыйрь булып формалаша. Аның шигъри таланты аеруча поэма жанрында ачыла. Ул—икә дистәдән артык поэма авторы. Аның "Тормыш җиңә", "Таныш моннар", "Әңкәй", "Фәрит-Фәрида", "Идел—Даугава", "Язылмаган поэма", "Өчәү чыктык срак юлга...", "Тылык белән сөйләшү", "Сонгы сынау", "Канкай утлы Бәхтияр", "Карурман", "Таш диварлар авазы", "Өзелмәс кыллар", "Олы юлның каены", "Сез кабызган ултар" кебек лирик-драматик поэмалары халкыбыз күңелендә кин янгырсаң таба. "Миләүшә" исемле җыентыгына тулган поэмалары һәм балладалары өчен И. Юзеев, шагыйрьләрлән беренче буларак, М. Жәлил исемендәге республика премиясенә, ә "Таш диварлар авазы" һәм "Өзелмәс кыллар" исемле поэмалары өчен 1980 елда Татарстан Республикасының Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясенә лаек була.

И. Юзеев поэзиясенен халыкчан сыйфатлары—тирән мон, лиризм, фикер-хис бөтенлеге, форма тоғаллеге—композиторларны да иҗатка илһамландыра. Аның халык арасында кин таралган "Яшь наратлар", "Кайтам инде", "Бөркет турында жыр", "Серле чәчәк", "Мәтрүшкәләр", "Хуш инде", "Туган ягым каеннары" кебек жырлары шигъриятенен үзенчәлекле бер тармагын тәшкил итә. "Ерактагы көккүк авазы" исемле опера либреттосы иҗат итеп, И. Юзеев бу катлаулы жанрда да уныш казанды.

И. Юзеев драматургия өлкәсендә дә нәтиҗәләр эшләде. Аның "Янар чәчәк", "Бөркетләр кыяга оялды", "Кыр казлары артынан", "Кайтмый калсам, көтәрсенме?", "Бәхетемнән узып барышлай", "Гомернен алты сәгәте", "Онытылмас бәет", "Сойганемнен туган көне", "Улыбыз өйләнә, без аерылышабыз", "Ак калфакны тошардем кулдан", "Хуш, Хайбуш!", "Монлы бала түгел идем...", "Эләдем, таптым, югалттым" кебек әсәрләре бүген дә республикабызда гына түгел, башка милли театр сәхнәләрендә дә зур уныш белән бара.

И. Юзеев татар әдәбиятын үстерүгә, яшь әдәби алмаш тәрбияләүгә үзеннән зур өлеш кертте. Шагыйрьнен балаларга адресланган әсәрләре "Пони малае нәни Жирәңкәй", "Аю сатам, кем ала?" исемле җыентыкларда урын алды.

И. Юзеев 1968-99 елларда Татарстан Язучылар берлеге идарәсендә, озаң еллар Россия Язучылар берлеге идарәсендә, Азия-Африка илләре белән багланышлар буенча совет комитетында актив эшләде.

Әдәбият һәм сәнгать өлкәсендәге хезмәтләре өчен И. Юзеевга Татарстан Республикасының һәм Россия Федерациясенен атказанган сәнгать эшлеклесе дигән мактаулы исемнәр бирелде. 1986 елда ул "Почет билгесе" ордены белән бүләкләнде, 1993 елда Татарстан Республикасының халык шагыйре дигән мактаулы исемгә лаек булды.

Олы җанлы, ихлас күңелле, һәркемгә игътибарлы булган Илдар Гафур улы Юзеев үзенә үлемсез әсәрләр белән килчәк буыннарның да хәтерендә яшәр. Халкыбыз үзенә сөекле улын мәңгә онытмас.

М. Шаймиев, Р. Минниханов, Ф. Мөхәммәтшин, Ә. Гобәйдуллин, З. Вәлиева, Р. Ратникова, И. Тарханов, К. Исхаков, Р. Борһанов, Ф. Галимуллин, Р. Вәлиев, Р. Минһудин, Т. Минһудин, Ә. Баянов, Ш. Галиев, Х. Камалов, Г. Паушкин, Р. Фәйзуллин, Р. Харисов, М. Яруллин, Ф. Яруллин.

Татарстанның халык шагыйре Илдар Юзеев 22 декабрда Яна Татар бистәсе зиратында җирләнә.



Ирек Сабиров

**КАЗАН УТЛАРЫ
QAZAN UTLARI
ОГНИ КАЗАНИ**

Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический журнал
(на татарском языке)